

ANNALEN
VAN DE
KONINKLIJKE
OUDHEIDKUNDIGE
KRING
VAN HET LAND VAN WAAS

Deel 114 (1)

*DEZE PUBLICATIE KWAM TOT STAND MET DE STEUN VAN DE
VLAAMSE GEMEENSCHAP, DE PROVINCIE OOST-VLAANDEREN,
DE STAD SINT-NIKLAAS EN DE ERFGOEDCEL WAASLAND*

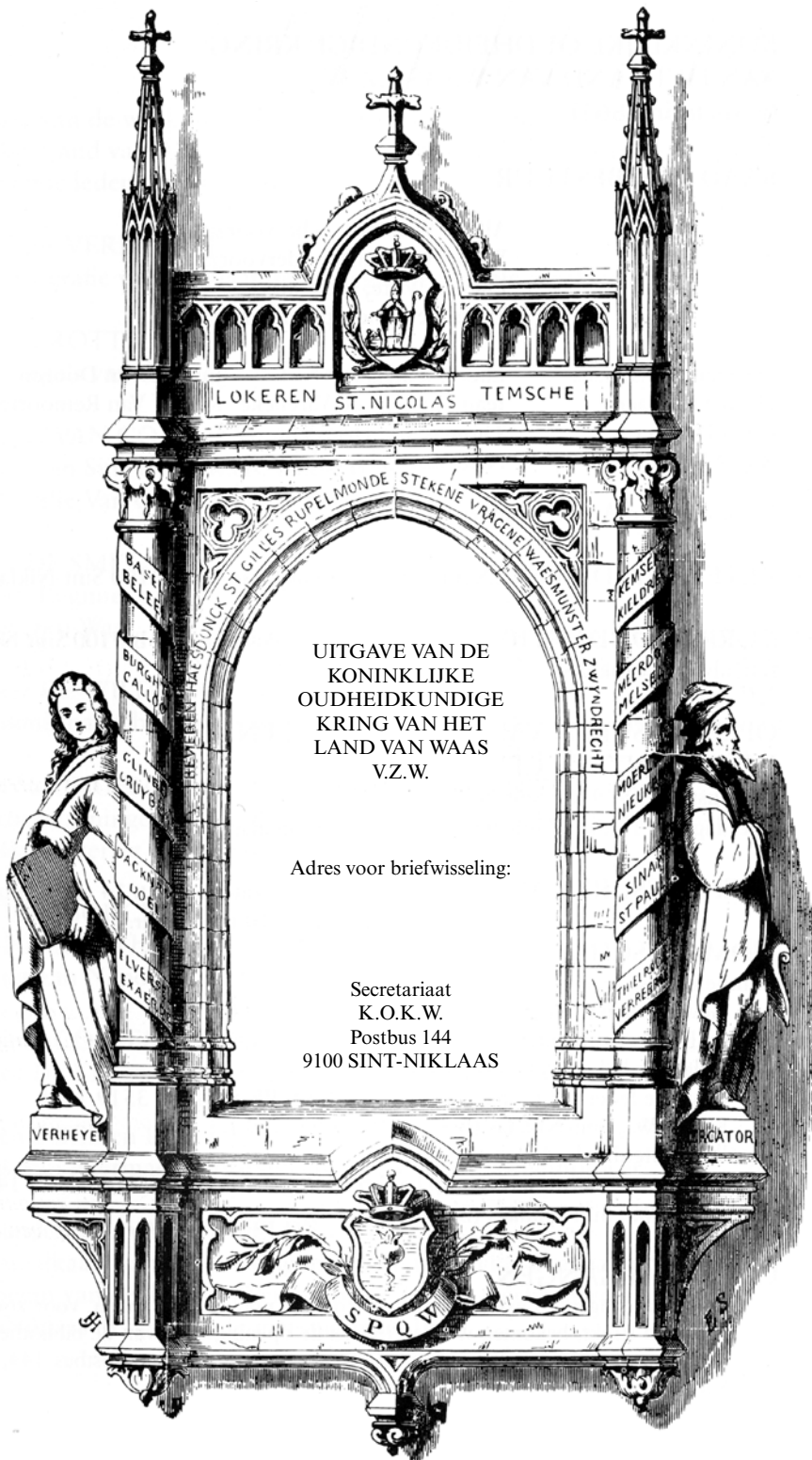
EINDREDACTIE: Alain DEBBAUT

*REDACTIERAAD: Alain DEBBAUT, Nico DE WERT, Nico VAN
CAMPENHOUT en Alfred VAN DER GUCHT*

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of openbaar gemaakt
worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronische of andere
middelen, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint,
microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

*De auteurs alleen zijn verantwoordelijk voor hun tekst en voor de gebruikte
afbeeldingen en de herkomst ervan. De bestuurscommissie beslist over wat
wordt opgenomen in de Annalen, de Buitengewone Uitgaven en de Nieuwsbrief
(hoofdstuk 5, art. 17.6 van de statuten).*

LOKEREN ST. NICOLAS TEMSCHE

UITGAVE VAN DE
KONINKLIJKE
OUDHEIDKUNDIGE
KRING VAN HET
LAND VAN WAAS
V.Z.W.

Adres voor briefwisseling:

Secretariaat
K.O.K.W.
Postbus 144
9100 SINT-NIKLAAS

**KONINKLIJKE OUDHEIDKUNDIGE KRING
VAN HET LAND VAN WAAS VZW**
(gesticht in 1861)

RAAD VAN BESTUUR (op 1 januari 2011)

Alfred Van der Gucht, erevoorzitter
Chris De Beer, voorzitter
Ludo Hemelaer, ondervoorzitter
Kristof Van Remoortere, secretaris
Frans De Bondt, penningmeester

Hector Colpaert, Alain Debbaut, Ronny De Mulder, Jean Janssens de Varebeke, Eddy Maes, Herbert Smits, Thomas Van Driessche, Kristof Van Remoortere, Koen Verstraeten, leden.

ZETEL VAN DE VERENIGING: Zamanstraat 49, B-9100 Sint-Niklaas

CORRESPONDENTIEADRES: K.O.K.W., Postbus 144, B-9100 Sint-Niklaas; website: www.kokw.be; e-mail: info@kokw.be. Met een eenvoudige mail naar dit adres kan u zich ook abonneren op de nieuwsbrief (4x per jaar).

OPENINGSUREN VAN BIBLIOTHEEK EN DOCUMENTATIECENTRUM:

Zamanstraat 49, 9100 Sint-Niklaas
Zaterdag van 14 tot 17 uur (behalve in juli) en op afspraak

LIDMAATSCHAP:

- Binnenlandse leden

Gewone leden 20 € / Steunende leden vanaf 30 €
op bankrekeningnummer 850-8351914-18 (IBAN BE50 8508 3519
1418)

- Buitenlandse leden

Gewone leden 25 € / Steunende leden vanaf 35 €
op bankrekening BIC SPAABE 22 IBAN BE 50 8508 3519 1418
t.a.v. K.O.K.W., Sint-Niklaas (B)

OUDE JAARGANGEN:

Oude jaargangen en exemplaren van vroegere publicaties kunnen, voor zover de voorraad strekt, bekomen worden tijdens de openingsuren van de bibliotheek, of door bestelling bij het Beheer van de Bibliotheek en Archief, Postbus 144, B-9100 Sint-Niklaas

LECTORI SALUTEM

U heeft als lid van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas nu twee boekdelen in handen gekregen. Dat was van 1993 geleden. Maar nood breekt wet. Het devies van de oud-Griekse dichter Callimachus (ca. 310-240 v.C.) luidde *mega biblion, mega kakon*, een dik boek is een groot kwaad. Om te vermijden dat ons jaarboek inderdaad te obeer werd, en dat u in uw zetel zou bezwijken onder het gewicht ervan, splitsten we het op in twee delen. En dat deden we niet lukraak. In het eerste deel kan u de gebruikelijke artikels vinden die van deze uitgave jaar na jaar een kwaliteitsvol product maken, vrucht van de intellectuele arbeid van vele schrijvers met een heel uiteenlopende achtergrond, professionele of amateurhistorici, de geschiedenis van het Waasland genegen. Ik hoef deze artikels hier niet voor te stellen. Gewoon even doorbladeren volstaat om de inhoudstafel terug te vinden en uit te maken waarmee u uw winteravondlectuur wil beginnen. Een suggestie toch: de Oudheidkundige Kring viert dit jaar zijn 150ste verjaardag. Daarom plaatsen we de feestrede van Johan Verberckmoes, gehouden tijdens de academische zitting in het stadhuis van Sint-Niklaas op 22 mei 11. helemaal vooraan. Johan Verberckmoes is Wazenaar (uit Elversele afkomstig) en professor geschiedenis aan de KU Leuven. Hij weet dus zeer goed het belang van onze historische kring te kaderen in zijn ontstaansfase én in de huidige tijd. Maar we willen daarmee natuurlijk geen afbreuk doen aan de waarde van de daarop volgende teksten. Van de Gallo-Romeinse tijd in Belsele, tot de Waaslandhaven van vandaag: twee millennia in vogelvlucht, en van Lokeren, over Belsele, Temse, Sint-Niklaas tot in Beveren en Zwijndrecht: het hele Waasland komt aan bod.

In het tweede deel publiceren we afzonderlijk de winnende essays van de wedstrijd over Wase identiteit, die de Erfgoedcel Waasland vorig jaar uitschreef. Bart Ooghe, werkzaam bij de Erfgoedcel en organisator van de wedstrijd, leidt deze doordachte, sprankelende, uitdagende en vooral goed geschreven essays in. Montaigne (1533-1592), de vader van het essay, stelde in een van zijn teksten: *car comme on dict, c'est n'estre en aucun lieu, que d'estre partout*, vrij te vertalen als 'wie overal is, is nergens'. Onze auteurs hebben niet het 'overal' opgezocht, maar zijn in het Waasland gebleven, een 'ergens'

met een voor hen duidelijke betekenis, al was het maar om over te schrijven. Een ‘ergens’ ook waar u en ik graag vertoeven, zowel in ruimte als in tijd!

Alfred Van der Gucht ontvangt de erepenning van de stad Sint-Niklaas uit handen van Lieve van Daele

Tenslotte draag ik beide delen graag op aan nog een jarige: Alfred Van der Gucht, 35 jaar bestuurslid van de Kring (sinds 1975), en 16 jaar voorzitter (1992-2008) en vele jaren ook hoofdredacteur van de Annalen. Hij viert in december van dit jaar zijn 80ste verjaardag en werd voor al zijn verdiensten voor de Kring tijdens de eerder genoemde academische zitting meer dan terecht gehuldigd door Lieve van Daele, schepen van cultuur van de stad Sint-Niklaas, en door Joke Schauvlieghe, minister van cultuur van de Vlaamse Gemeenschap.

Voor de Kring en voor Alfred ‘Fred’ Van der Gucht: ad multos annos! En voor u, lezer, veel leesplezier in donkere winterdagen,

Alain Debbaut
Hoofdredacteur

INHOUD

Verslag over de werking van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas tijdens het jaar 2010, met de lijst van de steunende leden voor 2011	7
Johan VERBERCKMOES <i>150 jaar levenselixir: de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas als levenwekker van cultureel erfgoed (Gelegenheidstoespraak bij de feestelijke zitting n.a.v. 150 jaar K.O.K.W. op 22 mei 2011)</i>	25
Thomas VAN DRIESSCHE <i>Een blik op de geschiedenis van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (1861-2011)</i>	37
Marleen DE SMEDT <i>Het Gallo-Romeinse verleden van Belsele: een status quaestionis</i>	93
Paul VANDEN BAVIÈRE <i>De Lokerse gilden en broederschappen (15de-20ste eeuw)</i>	131
Cor VANISTENDAEL <i>Les Cléfs d'Or: de geschiedenis van een theater- en danszaal te Sint-Niklaas 1782 – 1819</i>	223
Harry VAN ROYEN <i>Gasverlichting in de negentiende-eeuwse textiel fabrieken te Temse</i>	251
Tine VAN OSSELAER <i>Uit de lucht gegrepen? Mariaverschijningen in Lokeren-Naastveld</i>	275
Johan DAMBRUYNE <i>Het 'kloddeke'. Het archief, de inventarisatie en de geschiedenis van het Temse textielbedrijf Dacca</i>	301

Marcel RYSSSEN	
<i>Een hommage aan Broeder Aloïs</i>	317
Herbert SMITZ	
<i>Waasland (H)interland: de ontwikkeling van de Antwerpse haven en het Waasland</i>	327
Over de auteurs	389

VERSLAG OVER DE WERKING VAN DE KONINKLIJKE OUDHEIDKUNDIGE KRING VAN HET LAND VAN WAAS TIJDENS HET JAAR 2010

1. Publicaties

1.1. Nieuwsbrief van de K.O.K.W.

Verscheen in januari, april, september en november.

De nieuwsbrief informeert de leden over de werkzaamheden en activiteiten van de Kring, aanwinsten van de bibliotheek en het documentatiecentrum, aankondigingen van tentoonstellingen en erfgoedactiviteiten, interessante publicaties en lezingen, activiteiten van het SteM, enz.

De vormelijke en inhoudelijke vernieuwing van de nieuwsbrief, doorgevoerd in 2009, werd verder verfijnd . Eind 2010 ontvingen zo'n 220 leden de nieuwsbrief in elektronische vorm. 124 leden bleven de nieuwsbrief ontvangen in gedrukte vorm. Alle nieuwsbrieven blijven raadpleegbaar via de website.

1.2. Annalen van de K.O.K.W., deel 113 (2010), 389 p.

Eindredactie: Alain Debbaut.

Redactieraad: Alain Debbaut, Nico De Wert, Nico Van Campenhout en Alfred Van der Gucht.

De auteurs van de Annalen (deel 113) met hoofdredacteur Alain Debbaut en voorzitter Chris De Beer (foto Herbert Smitz)

De voorstelling van de Annalen vond plaats op 7 november 2010 in de Piet Elshoutzaal in het SteM. Na de verwelkoming door voorzitter Chris De Beer, hield Ilke Werbrouck een gelegenheidstoespraak over de evolutie van het Durmelandschap in de 20ste eeuw. Alain Debbaut stelde daarna de inhoud van de Annalen voor. Lieven Dehandschutter, Vlaams volksvertegenwoordiger en schepen van de stad Sint-Niklaas, verzorgde de slotrede. Meer dan 100 personen woonden de voorstelling van deel 113 van de Annalen bij.

1.3. Webstek van de K.O.K.W.: www.kokw.be

De webstek www.kokw.be ging online in de maand december 2009. In de loop van 2010 groeide de website reeds uit tot een onmisbaar communicatiemiddel met de leden en andere geïnteresseerden in het Wase verleden. Maandelijks kan de website rekenen op een 200-tal bezoekers.

Overzicht bezoeken aan website www.kokw.be in 2010

Maand	Unieke bezoekers	Aantal bezoeken	Pagina's	Hits	Bytes
jan. 2010	106	133	688	5.521	130.86 MB
febr. 2010	158	181	953	7.568	194.46 MB
mrt. 2010	166	195	684	5.541	132.21 MB
april 2010	223	264	779	7.273	171.21 MB
mei 2010	205	255	610	5.776	138.88 MB
juni 2010	157	209	590	4.922	152.13 MB
juli 2010	229	294	701	5.535	153.39 MB
aug. 2010	224	263	789	6.239	196.63 MB
sept. 2010	132	169	516	5.547	290.82 MB
okt. 2010	156	221	795	7.751	351.93 MB
nov. 2010	217	287	1,132	11.145	1.10 GB
dec. 2010	142	188	568	5.649	376.85 MB
Totaal	2.115	2.659	8.805	78.467	3.33 GB

Dankzij de inzet en deskundigheid van webmaster Herbert Smitz wordt de website steeds up-to-date gehouden (nieuwsberichten, aankondiging activiteiten, enz.). Een groot aantal inventarissen is reeds raadpleegbaar via de website. Van de meeste activiteiten van de Kring is een fotooverslag terug te vinden op de webstek. Tijdelijke aparte webpagina's werden voorzien voor het feestjaar '150 jaar K.O.K.W.' in 2011 en het Mercatorjaar in 2012.

2. Algemene Vergadering op zondag 30 mei 2010

De Algemene Vergadering vond plaats op zondag 30 mei 2010 in OC De Verre te Verrebroek. In 2010 werd de 300ste overlijdensdatum herdacht van Philip Ver-

heyen, beroemd Waas ontleedkundige. Net zoals bij de vroegere herdenkingen was de K.O.K.W. ook nu weer nauw betrokken bij de herdenkingsvieringen rond de figuur van Philip Verheyen (zie punt 6). Het bestuur ging in op de vraag van de Werkgroep Verheyen 2010 om de Algemene Vergadering in Verrebroek te organiseren.

2.1. Verkiezing nieuwe bestuursleden

De Algemene Vergadering diende zich uit te spreken over de toetreding van 2 kandidaat-bestuursleden tot de Raad van Bestuur, m.n. Ronny De Mulder en Herbert Smitz. De voorzitter stelde de kandidaten voor aan de Algemene Vergadering. Ronny De Mulder en Herbert Smitz werden met eenparige stemmen verkozen tot nieuwe bestuursleden.

2.2. Jaarrekening en begroting

Penningmeester Frans de Bondt gaf een gedetailleerd verslag bij de jaarrekening 2009 en de begroting 2010. De aanwezigen beschikten over een overzichtelijke samenvatting hiervan. De rekening 2009 eindigde met een batig saldo van 4.727,42 EUR. Twee commissarissen, Hektor Colpaert en Jean Janssens de Varebeke, deden nazicht van de jaarrekening. De jaarrekening 2009 en de begroting 2010 werden vervolgens goedgekeurd door de Algemene Vergadering.

2.3. Verslag werking in 2009

Voorzitter Chris de Beer gaf toelichting bij de werking van de K.O.K.W. gedurende het afgelopen jaar. Er waren geen extra vragen, opmerkingen of ideeën vanuit de vergadering.

Na de Algemene Vergadering werden de aanwezigen uitgenodigd voor een huldemoment aan het Verheyenmonument en de onthulling van een lindeboom door schepen Peter Deckers aan de kerk van Verrebroek. Nadien konden zij een bezoek brengen aan de tentoonstelling rond Philip Verheyen in OC De Verre en er genieten van een receptie, aangeboden door het gemeentebestuur van Beveren.

3. Bestuursvergaderingen

De Raad van Bestuur vergaderde twaalfmaal in 2010. De verslagen werden gemaakt door secretaris Kristof Van Remoortere.

Ronny De Mulder en Herbert Smitz werden op de bestuursvergadering van 6 maart 2010 verwelkomd als nieuw bestuursleden. Hun toetreding tot het bestuur werd officieel ter stemming voorgelegd aan de Algemene Vergadering van 30 mei te Verrebroek.

In december nam het bestuur met droefheid kennis van het overlijden van Herman Christiaens, die op 9 december 2010 overleed in Sint-Pauwels op 57-jarige leeftijd. Dr. Herman Christiaens was jarenlang een enthousiast bestuurslid van de K.O.K.W. In de werkgroep 'Bibliotheek en Archief' was hij een gewaardeerde medewerker. Vooral genealogie was zijn specialiteit, zodat veel bezoekers op hem beroep deden.

Op de bestuursvergaderingen kwamen vooral de volgende onderwerpen aan bod: de restauratie van het Huis Janssens, het Verheyenjaar, de voorbereidingen voor de viering van 150 jaar K.O.K.W. in 2011 en het Mercatorjaar in 2012 (zie verder).

De werkgroep 'Informatisering en Digitalisering' vergaderde meermaals onder leiding van ondervoorzitter Ludo Hemelaer. Onder impuls van deze werkgroep kwam de digitale ontsluiting van de inventarissen en collecties van de Kring in een stroomversnelling. Het afgelopen jaar werd intensief gewerkt aan de ontsluiting, inventarisering en informatisering van de volgende collecties:

- 1) Er werd gestart met het intypen van de steekkaartenfiches van de bibliotheek. Eind 2010 was de auteurscatalogus reeds ingebracht in Excel tot de letter G (met dank aan Filip Vermeersch en Leo 't Kint).
- 2) Een groot aantal beschikbare inventarissen werd door webmaster Herbert Smitz toegankelijk gemaakt via de webstek van de K.O.K.W., o.a. de kaartenverzameling, de collectie porseleinkaarten, de collectie affiches, kaarten van Jacob Van Deventer.
- 3) De collectie doodsbrieven en rouwprentjes, die opnieuw sterk aangroeide, werd stelselmatig alfabetisch geklasseerd (met dank aan Walter Van den Bergh).
- 4) De Vlaamse Vereniging voor Familiekunde-Land van Waas finaliseerde het inscannen van de collectie bidprentjes van de K.O.K.W. en startte daarna met het digitaliseren van de collectie rouwbrieven (met dank aan Luc De Backer).
- 5) Voor de bewaring van de filmrollen van Nobels-Peelman werd een overeenkomst afgesloten met het Koninklijk Filmarchief van Brussel. Het Filmarchief zal ook zorgen voor de digitalisering van de filmrollen.

4. Dokter Jan Van Raemdonckfonds

In 2009 namen de voorzitter en ondervoorzitter het initiatief tot de oprichting van het dokter Jan Van Raemdonckfonds, genoemd naar de eerste conservator van de K.O.K.W. Zij deden een rondgang bij de Wase burgemeesters om hen te overtuigen om bij te dragen in dit fonds. Het fonds is bestemd om archivalia, oude waardevolle boeken, documenten of kaarten met betrekking tot het Waasland aan te kopen. Het kan immers van belang zijn om snel te reageren op wat er zich aandient.

Bijna alle Wase gemeenten (uitgezonderd Kruibeke, Moerbeke en Zwijndrecht) deden in 2010 een financiële inbreng van 1 eurocent per inwoner in het dokter Jan Van Raemdonckfonds. Daarnaast werd het fonds gespijsd met een schenking

van Albert Geerinck van 2.500 EUR en met een eigen inbreng van de K.O.K.W. van 3.000 EUR. Op deze manier werd 7.798,97 EUR verzameld in het fonds.

De Kring ging – met de middelen uit dit fonds – reeds over tot de aankoop van:

- Kaartenboek van Louis Capitaine (1795).
- Diverse boeken en documenten uit de collectie van Gilbert De Wilde.
- 16de-eeuws kaartje (houtsnede) van Vlaanderen van de hand van Sebastian Munster.
- Staande klok uit 1743, gemaakt door Sint-Niklazenaar Pieter Heynderickx.

De K.O.K.W. dankt de Wase gemeentebesturen voor hun engagement en hoopt ook de volgende jaren te kunnen rekenen op hun financiële steun.

5. Restauratie Huis Janssens

In 2010 stonden verscheidene vergaderingen over de buiten- en binnenrestauratie van het Huis Janssens op het programma.

In het kader van de restauratie van het Huis Janssens onderzocht het stadsbestuur de mogelijkheid om de functionele indeling van het Huis Janssens te wijzigen. Het gebouw zou zijn hoofdfunctie als zetel van de Kring behouden. De museale functie van het Huis zou echter beperkt worden tot het gelijkvloers en de eerste verdieping. Er werd voorgesteld om een conciërgewoning in te richten op de tweede verdieping en de zolder van het Huis Janssens. De ruimte waar zich momenteel de conciërgewoning bevindt, zou ingericht worden in functie van de museale functie van het gebouw: sanitair, onthaal, horecafunctie. Het K.O.K.W.-bestuur kon zich allerminst vinden in deze plannen en stelde een reactie op met de nodige argumenten om het gebruik van het volledige Huis Janssens – zoals aangetoond in het behoeftenplan – door de Kring te rechtvaardigen.

Uiteindelijk kwamen beide partijen tot een compromis. De gelijkvloerse en eerste verdieping zullen een museale functie behouden en deels publiek toegankelijk zijn. Voor de K.O.K.W. zal de nodige depot- en werkruimte worden voorzien op de tweede verdieping en de zolder. De conciërgewoning blijft bewaard in haar huidige vorm.

Volgens de offerte van de architect wordt de kostprijs van de buitenrestauratie geraamd op 1 miljoen euro, waarvan 80 procent wordt gesubsidieerd door de Vlaamse Overheid. De buitenrestauratie zal ten vroegste starten in 2013. Daarna pas kan de restauratie van het interieur beginnen.

6. Herdenking 300ste sterfdag van Philip Verheyen in Verrebroek

Van bij haar ontstaan heeft de K.O.K.W. zich tot doel gesteld de historische en oudheidkundige studiën aan te moedigen door kampstrijden en andere mid-

delen. In die geest plaatste dokter Jan Van Raemdonck vrijwel onmiddellijk een belangrijke figuur uit het Wase verleden in de schijnwerpers, m.n. de medicus Philip Verheyen. Onder impuls van Van Raemdonck huldigde de Kring op 24 augustus 1862 een borstbeeld van Philip Verheyen in te Verrebroek. Op het einde van datzelfde jaar werd de eerste buitengewone uitgave van de K.O.K.W. uitgebracht met daarin een levensbeschrijving van Verheyen. Ook bij de volgende plechtige jubelvieringen in 1910 en 1948 konden de Verrebroekenaren een beroep doen op de K.O.K.W.

In 2010 werd de 300ste verjaardag van de sterfdag van Philip Verheyen herdacht. In

Verrebroek werd opnieuw het initiatief genomen om één van haar beroemdste inwoners te eren en ook nu weer was de Kring vertegenwoordigd in de organiserende Werkgroep Verheyen 2010, met voorzitter Chris De Beer en archivaris Koen Verstraeten. De K.O.K.W. verleende o.a. zijn medewerking aan het opzetten van de tentoonstelling rond Philip Verheyen, die te bewonderen was in OC De Verre te Verrebroek tijdens het feestweekend van 28, 29 en 30 mei en het daaropvolgende weekend.

Het borstbeeld van Philip Verheyen te Verrebroek (foto Gustaaf Moerman).

Op vrijdag 28 mei om 19.30 u. werd hulde gebracht worden aan het borstbeeld. Daarna volgden de academische zitting en de opening van de Verheyententoonstelling. Op zaterdag 29 mei stond een feestbanket op het programma. Op zondagvoormiddag 30 mei vond de Algemene Vergadering van de K.O.K.W. plaats in Verrebroek (zie punt 2) en werd een plaquette onthuld en een lindeboom geplant aan de kerk van Verrebroek. De tentoonstelling werd bezocht door 617 bezoekers.

7. Viering 150 jaar K.O.K.W. in 2011

Op 16 mei 2011 bestaat de Kring 150 jaar. De viering van het 150-jarig bestaan zal niet onopgemerkt voorbijgaan. De voorbereidingen voor het feestjaar werden in 2008 reeds aangevat. In 2010 werkte het bestuur intensief verder aan de praktische uitwerking van het feestprogramma. Voor de realisatie bekam de Kring een financiële tegemoetkoming van de Erfgoedcel Waasland, de Cultuurraad van de stad Sint-Niklaas en het provinciebestuur Oost-Vlaanderen. Tegen het einde van het jaar lag het feestprogramma volledig vast:

- Zaterdag 29/01/2011: algemene jaarvergadering Oost-Vlaams Verbond van Kringen voor Geschiedenis in Huis Janssens en uitreiking De Potter-Broeckaertprijs door gedeputeerde Jozef Dauwe.
- Zondag 20/02/2011: opendeurdag in het Huis Janssens en het Mercatormuseum, waarbij de etsen van Guy Van Assche van het Huis Janssens worden voorgesteld en een mini-tentoonstelling over de werking van de Kring wordt opgezet. Onthulling gedenkplaat 150 jaar K.O.K.W. bij lindeboom in het museumpark en museumcafé i.s.m. biervereniging 'Tussen Pot en Pint'.
- Dinsdag 22/02/2011: eerste Mercatorlezing: 'Genade Genade' door Gert Gielis over de inquisitie in onze streken in de 16e eeuw.
- Donderdag 17/03/2011: voorstelling buitengewone uitgave over Prosper Thuysbaert te Lokeren.
- Zaterdag 30/04/2011: onthulling gedenkplaat 150 jaar K.O.K.W. en planten van lindeboom in de binnentuin van het stadsarchief te Lokeren.
- Zondag 22/05/2011: academische zitting op het stadhuis van Sint-Niklaas (sprekers: voorzitter Chris De Beer, Prof. dr. Johan Verberckmoes, minister Joke Schauvliege, schepen Lieve Van Daele), opening mini-tentoonstelling in de hal van het stadhuis (tot 11/07) en aansluitend feestmaal in kasteel Walburg.
- Donderdag 01/09/2011: opening tentoonstelling 'Het Land van Waas in oude kaarten' in het SteM (tot 6/11) en voorstelling catalogus.
- Zondag 23/10/2011: kerkhofwandeling met hulde aan dokter Jan van Raemdonck en andere notabelen uit de lokale geschiedenis.
- Zaterdag 26/11/2011: voorstelling Annalen, deel 114 (met o.a. een artikel over 150 jaar K.O.K.W.) en symposium van de Erfgoedcel i.v.m. 'Wase Identiteit' op het stadhuis van Sint-Niklaas.

Rond Nieuwjaar werden de belangrijkste data van de activiteiten tijdens het feestjaar reeds meegedeeld aan de leden door de verspreiding van een extra nieuwsbrief.

8. Mercatorjaar in 2012

Op 5 maart 2012 is het precies 500 jaar geleden dat de beroemde cartograaf Gerard Mercator in Rupelmonde werd geboren. In Sint-Niklaas, Kruibeke en het Waasland worden in het feestjaar 2012 allerlei activiteiten georganiseerd. In het kader van de voorbereidingen van het Mercatorjaar vond in 2010 overleg plaats op drie verschillende niveaus. De Kring is gezien haar rijke Mercatorcollectie een bevoorrechte partner op elk van deze overlegniveaus.

1) Mercator 2012 vzw

Eind 2009 verklaarden de provincie Oost-Vlaanderen, de stad Sint-Niklaas, de gemeente Kruibeke, de vzw K.O.K.W. en de vzw Schelderijk Mercatoria zich principieel akkoord met de oprichting van de vzw Mercator 2012. Via dit samenwerkingsverband engageren de partners zich om activiteiten te organiseren in het kader van het Mercatorjaar 2012. Op de vergadering van 6 maart 2010 keurde het bestuur de ontwerpstatuten goed voor de oprichting van de vzw Mercator 2012 en werden de vertegenwoordigers namens de K.O.K.W. aangeduid voor de Algemene Vergadering (Chris De Beer, Eddy Maes, Ludo Hemelaer en Kristof Van Remoortere) en de Raad van Bestuur (Chris De Beer, Ludo Hemelaer en Eddy Maes). De Kring is niet vertegenwoordigd in het dagelijks bestuur van de vzw.

Officiële ondertekening van de oprichtingsakte van de vzw Mercator 2012 te Rupelmonde, in aanwezigheid van gouverneur André Denys, burgemeesters Freddy Willockx en Antoine Denert (foto Herbert Smitz)

Op 6 mei vond de officiële ondertekening van de oprichtingsakte plaats in Ruppelmonde. Provinciegouverneur André Denys nam het voorzitterschap van de vzw Mercator 2012 op zich (wegens ziekte van de gouverneur werd het voorzitterschap later op het jaar waargenomen door gedeputeerde Jozef Dauwe). Het Havenbedrijf Antwerpen, Interwaas, Maatschappij Linkerscheldeoever en Toerisme Waasland traden eveneens toe tot de vzw Mercator 2012.

2) Stedelijke musea

Tijdens het Mercatorjaar zal in het SteM de tentoonstelling '*Mercator Digitaal*' worden georganiseerd over het cartografisch werk van Mercator, gegoten in een digitale context. Naast de topstukken van Mercator (aard- en hemelglobe en atlassen) zal ook gewerkt worden met dezelfde objecten in digitale vorm. In het kader van de tentoonstelling zorgde de Vakgroep Geografie van de Universiteit Gent o.l.v. Prof. dr. Philippe De Maeyer voor de digitalisering van enkele atlassen en de globes. Eddy Maes vertegenwoordigt de belangen van de K.O.K.W. in de werkgroep rond de uitbouw van deze tentoonstelling.

3) Erfgoedcel Waasland

Vanuit de Erfgoedcel Waasland, in samenwerking met de Universiteit Gent, werden de voorbereidingen aangevat voor de organisatie van een internationaal congres rond historische cartografie en Mercator. Het internationaal congres zal plaatsvinden van 25 t.e.m. 28 april 2012 in het SteM. Er zal ook een studiedag worden georganiseerd voor Nederlandstalig publiek, waarop specifieke regionale onderwerpen aan bod kunnen komen. Bestuurslid Herbert Smits participeert namens de Kring in de werkgroep rond het colloquium.

Tegen eind 2010 kwam er meer coördinatie tussen de diverse activiteiten tijdens het Mercatorjaar door de aanstelling van Carolien Van Loon als projectmedewerkster van de vzw Mercator 2012. Zij is verantwoordelijk voor de sturing van de projectgroepen in Sint-Niklaas en Kruikeke.

9. Medewerking aan tentoonstellingen en andere initiatieven

N.a.v. de Erfgoeddag op 25 april 2010 verleende de K.O.K.W. haar medewerking aan de Heemkundige Kring Braem voor de tentoonstelling '*De Durme, een confrontatie in beelden*', met foto's en kaartenmateriaal over de Durme vroeger en nu. De officiële opening van deze tentoonstelling vond plaats op vrijdag 23 april om 20 u. in Huis De Fortune te Elversele.

Ludo Hemelaer verzorgde op zondagnamiddag 13 juni een rondleiding rond en in het Fort van Steendorp. De opkomst van de leden was beperkt, mede als gevolg van het tijdstip (federale verkiezingen).

Op zondagvoormiddag 20 juni was de K.O.K.W. aanwezig met een standje op de boekenmarkt op het Hendrik Heymanplein t.h.v. de stadsbibliotheek. Op

zaterdagmiddag 12 juni werd een voorverkoop georganiseerd in de leeszaal van de Kring, zodat de leden als eersten konden kijken of er voor hen interessante en bruikbare publicaties te koop waren.

Daarnaast verleende de K.O.K.W. zijn medewerking aan de volgende projecten:

- De K.O.K.W. verleende de BBC toelating om te filmen in het Mercatormuseum voor een documentaire in de reeks '*Mapping the world*'. De opnames vonden plaats op 2 februari 2010 onder leiding van Prof. Jerry Brotton van de University of London, professor of Renaissance Studies. De belangstelling ging uit naar de topstukken uit de Mercatorcollectie: de aardglobe, de wereldkaart "ad usum navigantium" (d.w.z. te gebruiken door zeevaarders), de titelbladzijde van de atlassen en het kaartje van de Noordpool. Prof. Jerry was onder de indruk van onze collecties en "*the wonderful museum*". De uitzendingen liepen tussen april en juni 2010 op BBC2. De K.O.K.W. ontving een DVD met daarop de volledige reeks.
- Nog op 2 februari kwam ook de RTBF filmen in het Mercatormuseum voor hun uitzending *Au Quotidien* van diezelfde avond over Mercator. De collectie, het Mercatormuseum en de stad Sint Niklaas kwamen diezelfde avond aan bod op de Franstalige televisiezender RTBF.
- Op 7 mei organiseerde het Steunpunt voor Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed vzw, in samenwerking met de Erfgoedcel Waasland en de K.O.K.W., de studiedag '*Industrieel erfgoed in het Waasland*'. Bestuurslid Herbert Smits verzorgde een lezing over de ontwikkeling van de Antwerpse haven en het Waasland.
- Op 20 juli en 29 oktober bood de Archeologische Dienst Waasland geïnteresseerden de mogelijkheid om een bezoek te brengen aan de archeologische site in de Kluizenmolen (Sint-Gillis-Waas), waar Gallo-Romeinse hoeses en waterputten werden gevonden. Via een bericht in de nieuwsbrief en een mailing werden de leden van de K.O.K.W. op de hoogte gebracht van deze unieke gelegenheid.
- Van 5 september tot en met 31 oktober 2010 liep in de Piet Elshoutzaal van het SteM de tentoonstelling '*Arm maar proper*'. Deze tentoonstelling gaf een historische blik op hygiëne en volksgezondheid. De K.O.K.W. gaf drie stukken in bruikleen aan het SteM.
- Op donderdag 23 september gaf Alfred Van der Gucht toelichting bij een paar boeken uit de bibliotheek van de Kring. Deze lezing, die doorging in het SteM, was een initiatief van *Opdonder4*, de vriendenvereniging van het museum.

- Het tijdschrift *Wetenschappelijke Tijdingen* bestond 75 jaar in 2010. Op 21 oktober werd in Gent een symposium georganiseerd over de toekomst van de historische tijdschriften in Vlaanderen en Nederland. Alain Debbaud, hoofdredacteur van de *Annalen*, nam deel aan deze discussie als interpellant.
- In het MIAT liep van 22 oktober 2010 tot en met 24 april 2011 een tentoonstelling met als thema '*Op vakantie gaan*'. Het bestuur stemde in met de uitlening van de affiche van de spoorlijn Mechelen-Terneuzen uit 1908.
- Op 25 november vond de voorstelling van de vernieuwde Erfgoedbank Waasland (ter vervanging van de Beeldbank Waasland) plaats in Vrasene. De K.O.K.W. sloot voor dit project een nieuwe samenwerkingsovereenkomst af met de Erfgoedcel Waasland.
- Voor een tentoonstelling over kledingaccessoires '*Van haarnaald tot schoen-gesp (14e – 20e eeuw)*' gaf de Kring een handtasje in groene zijde met zilveren beugel in bruikleen aan het Zilvermuseum Sterckshof. De vernissage ging door op 22 maart 2011.
- Op vraag van diverse verenigingen (o.a. Davidsfonds Sint-Niklaas, Heemkring d'Euzie, Stekene) werden rondleidingen gegeven in het Huis Janssens.

10. Aanwinsten bijzondere collecties en documentatiecentrum

De bibliotheek, het archief en de bijzondere collecties van de K.O.K.W. groeien jaarlijks aan dankzij ruil, schenking en aankoop. Wij danken zeer hartelijk allen die schenkingen deden aan de bibliotheek, het archief en de bijzondere collecties. Hun schenking staat op naam ingeschreven in de aanwinstenregisters. De belangrijkste aanwinsten werden via de nieuwsbrief ook meegedeeld aan de leden.

Vermeldenswaardige aanwinsten voor de bibliotheek zijn:

- Schenking boeken door Lydia Geerinck (Waasmunster).
- Diverse werken uit de collectie van Gilbert De Wilde.
- Publicaties i.v.m. genealogie, hoofdzakelijk regio Klein-Brabant (schenking van wijlen Willem Mees uit Boom).

In 2010 groeiden de bijzondere collecties van de K.O.K.W. aan met 33 inschrijvingen, o.a.:

- Kaartenboek "Carte chorographique de la Belgique" van Louis Capitaine, 1795.
- Kaart van Vlaanderen van Sebastian Munster, 1544, houtsnede, 11,5 x 15 cm. Dit kaartje komt uit Munsters "Cosmographiae Universalis".
- Kaartenboek "Particuliere kaarten der parochie van St Nicolaes" van Jean Jacques Du Caju, 1806.

- Topografische kaart van Stekene, schaal 1/20.000, voorgesneden op linnen. Militair Geografisch Instituut, 1913. Blad XIV, planchette 4.
- Kaart van Sint-Niklaas, schaal 1/20.000. Uitgegeven door het “Etablissement géographique fondé par Philippe Vandermaelen”, 1849-1850.
- Krant. “De Gazette van Gend”, volledige ingebonden jaargang, 1783.
- Krant. “Gazette van het Land van Waas”, 9e jaargang, nr. 45 (10 november 1850).
- Staande klok, gemaakt door de Sint-Niklase horlogemaker Pieter Heynderickx, 1743. Het mechanisme werd gereinigd en hersteld door medewerker Paul Van de Putte.
- Devotieprentjes, 30 exemplaren, gravures, 18de-begin 19de eeuw.
- Gravure van de Slag van Kallo, 1638. “Eigentliche Abbildung der Schantzen Calloo Verbroek und Bev(r)schen Dyck und wie solche von den Holländren bevestiget, und wie sie von den Spanischen wieder da aus geslachen worden”. Kopergravure (30 cm x 36 cm), gemaakt door Matthaus Merian voor het “Theatrum Europaeum” (1639).

11. Ledenbestand en externe vertegenwoordiging

11.1. Ledenbestand

Tegen eind 2010 groeide het ledenbestand van de K.O.K.W. aan tot 337 binnenlandse en 8 buitenlandse betalende leden. Totaal 345.

Daarnaast hebben we ruilvereenkomsten met 98 binnenlandse en 30 buitenlandse geschied- en heemkundige kringen, musea, archieven en wetenschappelijke instellingen. Algemeen totaal 473. Zelf is de Kring geabonneerd op de publicaties van een 35-tal verenigingen en instellingen.

11.2. Externe vertegenwoordiging

De K.O.K.W. is één van de negen leden van het Oost-Vlaams Verbond van Kringen voor Geschiedenis. Op 30 januari 2010 vond de Algemene Vergadering van het Oost-Vlaams Verbond plaats in Ronse. De Kring werd er vertegenwoordigd door ondervoorzitter Ludo Hemelaer en archivaris Koen Verstraeten (wegens verhindering van voorzitter Chris De Beer).

De K.O.K.W. heeft twee afgevaardigden in de adviesgroep van de Erfgoedcel Waasland, nl.: Chris De Beer en Alain Debbaut. In de werkgroep ‘Erfgoedbank Waasland’ wordt de K.O.K.W. vertegenwoordigd door Kristof Van Remoortere.

In de Cultuurraad van Sint-Niklaas is Hektor Colpaert onze vertegenwoordiger. Chris De Beer is voorzitter van de Erfgoedsectie van de Cultuurraad, waarin Alfred Van der Gucht de K.O.K.W. vertegenwoordigt.

Bestuurslid Alain Debbaut is lid van de Erfgoedraad en de Cultuurraad van Lokeren.

Chris De Beer en Alfred Van der Gucht vertegenwoordigen de K.O.K.W. in de straatnamencommissie van Sint-Niklaas.

Alfred Van der Gucht is lid van de Raad van Bestuur van de Bibliotheca Walsiana.

12. Dank

Dank aan:

- de Vlaamse Overheid
 - de Deputatie van het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen
 - de Erfgoedcel Waasland (Interwaas)
 - de Wase gemeentebesturen, in het bijzonder het stadsbestuur van Sint-Niklaas
- voor de financiële steun die zij verleenden.

Wij willen er de aandacht op vestigen dat deze steun integraal besteed wordt aan de publicatie van de Annalen van de K.O.K.W., met uitzondering van het Dr. Jan Van Raemdonckfonds (zie punt 4).

Dank aan de bestuursleden en medewerkers die regelmatig uren van hun vrije tijd besteedden aan de vele taken in de K.O.K.W.: hun inzet is onmisbaar.

Dank ook aan Ward Bohé, conservator, en het voltallige personeel van de stedelijke musea voor de goede samenwerking.

Frans De Bondt	Penningmeester
Kristof Van Remoortere	Secretaris
Ludo Hemelaer	Ondervoorzitter
Chris De Beer	Voorzitter

ADRIAENSSENS-DE ROECK	9100 SINT-NIKLAAS
ALBERTYN WILLIAM	9100 SINT-NIKLAAS
ALBRECHT ADRIENNE	9170 SINT-GILLIS-WAAS
AUTEKIE JAN	9120 MELSELE
BAETENS ANDRÉ	9111 BELSELE
BARBIER FRANKY	9100 SINT-NIKLAAS
BEECKMAN ANDRÉ	9140 TEMSE
BIBLIOTHEEK	9120 BEVEREN-WAAS

BLATON PAUL	9140 TEMSE
BLIJWEERT PAUL	9000 GENT
BOCKLANDT JACQUES E.P.	9100 SINT-NIKLAAS
BOEYKENS DENISE	9170 SINT-GILLIS-WAAS
BOON KOENRAAD	9140 TEMSE
BOONEFAES MARGRIET	9100 SINT-NIKLAAS
BOSTEELS LOUIS	9100 SINT-NIKLAAS
BRAEM MARTIN	2950 KAPELLEN
BRYSSINCK ANTOON	9140 TEMSE
BUYS FREDDY	9120 MELSELE
BUYSE JOHNY	9190 STEKENE
BUYSE SOPHIE	9100 SINT-NIKLAAS
BUYTAERT JAN	9100 SINT-NIKLAAS
CAPENS GILBERT	9111 BELSELE
COLAES ROGER	9140 TEMSE
COLPAERT NOËL	9100 SINT-NIKLAAS
D'HAENENS PATRICK E.H.	9112 SINAAI
D'HAESE PIETER-ANTOON	9190 STEKENE
D'HANENS ANDRÉ	9100 SINT-NIKLAAS
DE BEER CHRISTIAAN	9100 SINT-NIKLAAS
DE BONDT FERDINAND	9100 SINT-NIKLAAS
DE BONDT FRANS	9160 LOKEREN
DE BOOM DIRK	2660 HOBOKEN
DE BRANT GUIDO	9190 STEKENE
DE BROUWER ROGER	9111 BELSELE
DE CAUSMAECKER LEONARD	9160 LOKEREN
DE COCK MARC	9100 SINT-NIKLAAS
DE GROOT GUIDO	9100 SINT-NIKLAAS
DE JONGHE JEROOM	9150 RUPELMONDE
DE JONGHE MARCEL	9140 STEENDORP
DE KESEL IGNACE E.H.	9190 STEKENE
DE LEE FRANCIS	1200 BRUSSEL
DE LOOZE HUGO	9220 HAMME
DE MEIRLEIR ERWIN	9140 TEMSE
DE MEIRSMAN REGINALD	9170 SINT-PAUWELS
DE PAEPE W.	9150 KRUIBEKE
DE RYCKE HUBERT	9100 SINT-NIKLAAS
DE SMET WILLY	9100 SINT-NIKLAAS
DE WITTE LUC	9100 SINT-NIKLAAS

DECKERS PETER	9130 VERREBROEK
DEFEU SIMONNE	9100 SINT-NIKLAAS
DEHANDSCHUTTER LIEVEN	9100 SINT-NIKLAAS
DEMEYER-DERUYCK	9100 SINT-NIKLAAS
DESCHEPPER PAUL	9250 WAASMUNSTER
DIERICK ETIENNE	9041 OOSTAKKER
DIERICK JAN	9160 LOKEREN
ERFGOEDCEL WAASLAND	9100 SINT-NIKLAAS
GEBOES KAREL	9100 SINT-NIKLAAS
GEERINCK LIDIA	9250 WAASMUNSTER
GENT-RIJKSARCHIEF	9000 GENT
GIJSELINCK LEO	9100 SINT-NIKLAAS
HEMELAER LUDO	9140 TEMSE
HERMAN JACQUES	1852 BEIGEM
HERREWEG GEERT	9170 SINT-PAUWELS
HERTOG PETER	9100 SINT-NIKLAAS
HOFMAN EDY	9190 STEKENE
HOMANS LUC	9100 SINT-NIKLAAS
JANSSENS DE VAREBEKE LUC	1040 ETTERBEEK
JANSSENS DE VAREBEKE HENRI	1970 WEZEMBEEK-OPPEM
JANSSENS DE VAREBEKE JEAN	9100 SINT-NIKLAAS
LAUREYS MARTINE	2610 WILRIJK
LESSELIERS JEAN-MARIE	9120 BEVEREN
LETEN EDWIG	9120 VRASENE
LIEBAUT HILAIRE	9160 LOKEREN
LISAERDE ALFONS	9100 SINT-NIKLAAS
MAES EDDY	9100 SINT-NIKLAAS
MAES WILFRIED	9170 DE KLINGE
MALFLIET RUDI	9190 STEKENE
MOORTHAMERS GERTRUDE	9130 VERREBROEK
NYS WIM	9120 BEVEREN
PEETERS JEAN-PIERRE	9140 TEMSE
PENNEMAN GERTRUDE	9100 SINT-NIKLAAS
PICAVET NICO	9120 KALLO
PIETERS JOHAN	9100 SINT-NIKLAAS
PISSENS RONALD	1440 BRAINE LE CHÂTEAU
PUYLAERT HUBERT	9100 NIEUWKERKEN-WAAS
ROMAN DE METTELINGE GHISLAIN	9111 BELSELE
ROOMS	9140 ELVERSELE

SCHELFHAUT GILBERT	8500 KORTRIJK
DIOCESAAAN SCHOOLCOMITÉ	9100 SINT-NIKLAAS
STAES ETIENNE	2070 ZWIJNDRECHT
STATIUS JEAN	9000 GENT
TEUGELS DIRK	9140 TEMSE
THYS JOS	9100 SINT NIKLAAS
THYSSEN JEF BVBA	9170 SINT-GILLIS-WAAS
TROMMELMANS PIETER	9111 BELSELE
TRUYENS DANIËL	9111 BELSELE
T KINT LEON	9100 SINT-NIKLAAS
VAEL GUNTHER	9100 SINT-NIKLAAS
VAN BOCKSTAL LUC	9160 LOKEREN
VAN BOGAERT ABDON	9170 MEERDONK
VAN BOGAERT RUDIGER	9170 SINT-GILLIS-WAAS
VAN BUYNDER MARCEL	9111 BELSELE
VAN CLAPDURP ROBERT	9100 SINT-NIKLAAS
VAN CROONENBURGH WILLY	9100 SINT-NIKLAAS
VAN DE PERRE GUY	9250 WAASMUNSTER
VAN DE VELDE FLORENT	9170 SINT-PAUWELS
VAN DE VIJVER MICHEL	9100 SINT-NIKLAAS
VAN DEN BERGH WALTER	9100 SINT-NIKLAAS
VAN DEN BROECK LUTGARD	9100 SINT-NIKLAAS
VAN DER GUCHT ALFRED	9100 SINT-NIKLAAS
VAN DER GUCHT ANNE	9100 SINT-NIKLAAS
VAN DER GUCHT PETER	9250 WAASMUNSTER
VAN DER WEE HERMAN	9170 SINT-PAUWELS
VAN DORPE ARNOLD	9100 SINT-NIKLAAS
VAN HAUTEKERKE ROMAIN	9140 TEMSE
VAN HESE WALTER	9250 WAASMUNSTER
VAN HOVER RUDIGER	9100 SINT-NIKLAAS
VAN MELE GUIDO	9100 SINT-NIKLAAS
VAN OSSELAER GEORGES	9250 WAASMUNSTER
VAN OVERMEIRE DIRK	9100 SINT-NIKLAAS
VAN ROEYEN ROGER	9120 BEVEREN
VAN STAPPEN MARC	3545 HALEN
VAN VLIERBERGHE GASTON	9100 SINT-NIKLAAS
VANDEN BAVIÈRE PAUL	3000 LEUVEN
VANDERMEULEN ANDRÉ	9100 NIEUWKERKEN-WAAS
VANEYGEN JEAN-PIERRE	9100 SINT-NIKLAAS

VANOUTRIVE ROBRECHT
VERHELST H. E.H.
VERMANT JOANNES
VERMEIREN EMIEL
VERMEULEN LUC
VINCQUEER ANTOINE
WINDY ERWIN
WUYTACK JOHAN
HARRASSOWITZ GMBH
THE GETTY RESEARCH INSTITUTE
UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK MÜNSTER
UNIV. UND STADSBIBLIOTHEK KÖLN
SWETS INFORMATION SERVICES

9160 LOKEREN
9100 SINT-NIKLAAS
2850 BOOM
9100 SINT-NIKLAAS
9100 SINT-NIKLAAS
9100 SINT-NIKLAAS
9100 SINT-NIKLAAS
9111 BELSELE
WIESBADEN, DEUTSCHLAND
LOS ANGELES, U.S.A.
MUNSTER, DEUTSCHLAND
KÖLN, DEUTSCHLAND
WESTERVOORT, NEDERLAND

Johan VERBERCKMOES

150 jaar levenselixir: de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas als levenwekker van cultureel erfgoed¹

In de jaren 1860 - de sixties van de 19de eeuw - was geschiedenis heel hip onder de elite. Over de hele wereld was door de oprukkende economische vooruitgang en industrialisering een groot besef van de vergankelijkheid van het verleden gegroeid en een nog groter besef dat overdracht van stukken van dat verleden naar de volgende generaties een *conditio sine qua non* was om de eigen gemeenschap haar verleden te laten behouden. Want een verleden moet onderhouden worden, zoniet sterft het. Elk verleden bestaat bij gratie van wie zich in het heden er om bekommert. Een historische gebeurtenis is pas cultureel erfgoed als er mensen zijn die er over schrijven, vertellen, tekenen, schilderen, films en documentaires maken, stoeten bouwen, luisterspelen opvoeren, noem maar op.² Of hij amateur is of professioneel met geschiedenis bezig, de historicus heeft het echte levenselixir op zak: hij wekt de doden tot leven.

DE VREDERECHTER EN DE ARRONDISSEMENTS-COMMISSARIS

Zo ook in Sint-Niklaas in 1861. Vrederechter Henry Raepsaet (1816-1871) en arrondissementscommissaris Adolphe Siret (1818-1888) hielden er de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas boven de doopvont. Dooptvont is in zekere zin een foute benaming, want in tegenstelling tot andere historische kringen hebben priesters-historici zelden een hoofdrol vervuld in de Oudheidkundige Kring. De oudste regionale oudheidkundige kring van België, bijvoorbeeld, de *Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale*, opgericht te Brugge in 1838, had onder haar oprichter en eerste voorzitter, kanunnik Charles-Louis Carton (1802-1863), een

vliegende start gekend, maar was al snel in een ideologisch conflict tussen katholieken en liberaal gezinden terechtgekomen, daardoor verlamd geraakt en bij de dood van de eerste voorzitter in 1863 op sterven na dood.³ Pas vanaf de jaren 1880 zou de Emulatie terug groot worden. Als de Emulatie in 1863 aan het infuus lag, dan betekent dat dat de Oudheidkundige Kring van 1861 in de feiten de eerste echt goed functionerende geschiedkundige kring was binnen de grenzen van het oude graafschap Vlaanderen. De mannen die hun schouders zetten onder de KOKW bekleedden functies bij de overheid en kenden wel hun meningsverschillen, maar ze aarzelden nooit in hun publieke taak om geschiedenis toegankelijk te maken.

De Oudheidkundige Kring van het Land van Waas heeft de doden tot leven gewekt. Gravin van Vlaanderen en Henegouwen Johanna van Constantinopel had in 1241 de Keure van het Land van Waas verleend en die was in voege tot aan de Franse revolutie. Maar door de Franse administratieve herindeling van het land verdween het Waasland als een aparte juridische entiteit. Districtcommissaris Andries Van den Bogaerde (1787-1855) noemde zijn schitterende studie uit 1825 niet voor niets *Het distrikt St. Nicolaes voorheen Land van Waes*. Dat ‘voorheen’ gaf aan dat de nieuwe herindeling in districten onder het Franse bestuur en nadien het Koninkrijk der Nederlanden niet exact het grondgebied en dus de geschiedenis van de Keure van weleer omspande. Het Land van Waas was met haar hoofdscheppenbank meteen haar regionale autonomie kwijtgeraakt tijdens de Franse revolutionaire jaren en een administratieve eenheid geworden zoals er dertien in een dozijn pasten. Uit dat verlies kwam een historisch besef voort. Het oude Land van Waas bestond niet meer, haar geschiedenis kon beginnen. Dat het nog tot 1861 geduurd heeft eer die geschiedschrijving haar inbedding vond in een eigen Wase vereniging had er alles mee te maken dat de geschiedeniswetenschap zich maar heel langzaam ontwikkelde in de 19de eeuw.⁴ Nadat in het tweede kwart van de 19de eeuw nationale en provinciale geschiedenisverenigingen op de kaart gezet waren, was het na het midden van de 19de eeuw de tijd rijp voor regionale genootschappen. De generatie van de 1860’rs waren mannen die hun studies deden in de jaren 1830-1840 en tegen de jaren 1860 maatschappelijke posities bezetten die hen in staat stelden met gezag een duurzame vereniging uit de grond te stampen.

Er is ook een reden waarom in 1861 de Oudheidkundige Kring in Sint-Niklaas het licht zag en niet, bijvoorbeeld, in Lokeren waar initiatiefnemer Henry Raepsaet toch vrederechter was. Lokeren was voor het eerst in haar geschiedenis in de loop van de 19de eeuw economisch beduidend achterop geraakt in vergelijking met Sint-Niklaas.⁵ In Lokeren bleef de klassieke linnenindustrie bestaan, maar door de technologische vernieuwingen van de industrialisatie was die ten dode opgeschreven. Het nijvere Sint-Niklaas met een gespecialiseerde, nieuwsoortige textielindustrie ging met de centen lopen. Het gevolg was dat de middengroepen in Sint-Niklaas goed vertegenwoordigd waren. Een oudheidkundige kring was in de 19de eeuw altijd een initiatief van de lokale elite en met de medewerking van de intellectuelen uit de middengroepen, leraars aan de academie, stadsambtenaren, artsen en dergelijke. Die sociale gelaagdheid zou tot diep in de 20ste eeuw blijven bestaan. Een oudheidkundige kring ontleende haar prestige deels aan de functies en maatschappelijke uitstraling van haar bestuursleden. Het vernis van de geschiedenis deed de rest. De vrederechter en de arrondissementscommissaris waren dus geen eenzame helden die uit het niets een Kring bedachten. Dergelijke staaltjes van mythologisering over grote mannen in de geschiedenis die het op hun eentje gefikst zouden hebben zijn we intussen als historici liever kwijt dan rijk. Elke vruchtbare ingeving is het resultaat van een samenspel van verschillende factoren en is gespreid op een bedje van de eigen tijd. Die tijdsgeest anno 1861 in Sint-Niklaas blies de stichters in dat achterom kijken naar het verleden het succes van het heden zou helpen bestendigen. Het was een briljante gok waar wij vandaag op mogen toosten.

De meest succesvolle tot het leven wekken-truuk heeft de Oudheidkundige Kring toegepast op één man: Mercator. Hij is tot op vandaag de levensverzekering van de kring en niet ten onrechte is de Kring over de jaren heen in hem blijven investeren. Hier zien we de spanning tussen *herdenken* en *herinneren* op scherp staan. Mercator wordt regelmatig herdacht en de Kring draagt daar haar steentje toe bij. Maar veel belangrijker nog is dat de Kring de herinnering aan Mercator levend houdt door te bewaren, te ontsluiten en te bestuderen wat over hem en zijn activiteiten als cartograaf te zeggen valt. Dat is steeds gebeurt met een open blik op de wereld. De monografie van arts Jan Van Raemdonck uit 1869 is nog steeds een referentie-

werk. De Mercatorverzameling draagt de roem van de Kring tot buiten de landsgrenzen. De studies in de *Annalen* belichten historische kwesties over de man.

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

De Oudheidkundige Kring van het Land van Waas is een van de oudste geschiedkundige kringen van België. De Brugse Emulatie was gesticht in 1838. Antwerpen had in 1842 een oudheidkundig genootschap tot stand gebracht. Namen, Luik en Bergen deden hetzelfde. In 1861 was naast het Waasland ook Ieper aan de beurt en in 1862 volgde Dendermonde. De vrederechter en de arrondissementscommissaris waren dus echt wel koplopers en sprinters tegelijk, want het genootschap dat ze tot stand brachten heeft nooit het hotsen en botsen van bijvoorbeeld de Emulatie meegemaakt. Al dierf er wel eens onenigheid zijn binnen de Kring - niets menselijks is ook de Wase historici vreemd -, de historische publicaties en de activiteiten van de Kring stonden van bij het prille begin op een hoog niveau en verdwaalden nooit tot in het sukkelstraatje. Een vergelijking met andere geschiedkringen uit de 19de eeuw licht al een tipje op van de sluier van grootheid die over de Wase Kring gedrapeerd ligt. Al in 1861 waren de Wazenaars voorstander van een geschiedschrijving die gebaseerd was op stevige fundamenten in de bronnen en met een kritische kijk naar die bronnen. Al in de eerste nummers van het tijdschrift van de Kring, de *Annalen*, zijn grote bronnencollecties ontsloten en vonden uit archieven meegedeeld. Andere historische kringen en tijdschriften uit de eerste helft van de 19de eeuw hadden zich laten leiden door hooggestemde humanistische idealen en heroïsche versies van de eigen geschiedenis neergepoot. Die romantiserende inspiratie uit de eerste helft van de 19de eeuw beklifde in de Wase Oudheidkundige Kring niet. De Kring laafde zich meer aan de ideeën over oudheidkunde of geschiedbeoefening als een vorm van direct contact met het verleden, waarover straks meer.

De Wase Kring heeft ook nooit getwijfeld of haar roeping nu nationaal was of eerder lokaal. De Oudheidkundige Kring van het Land van Waas heeft altijd de regio als uitgangspunt genomen en laveerde daarmee handig tussen de klippen van een bombastische nationalis-

tische of subnationalistische geschiedschrijving enerzijds en een al te particuliere, louter anekdotische lokale geschiedschrijving anderzijds. Om het in wetenschappelijke termen te zeggen: een regio heeft een voldoende hoog aggregatieniveau om adequate conclusies te genereren die theoretisch relevant zijn en een regio is ook een niveau waarop een creatieve microgeschiedenis (*microstoria*) goed gedijt. Tegelijk moet gezegd dat de auteurs in de *Annalen* en de bestuursleden zowel in het Waasland geboren zijn als afkomstig uit andere Belgische streken en in het Waasland neergestreken.

De bevlogen gedachte van 1861 om het Waasland een kring en een verleden te schenken, was geen bevlieging. Al onmiddellijk na de revolutie van 1830 hadden de nieuwe Belgische bewindvoerders opgeroepen om geschiedenis te schrijven, een nieuwe staat wil altijd weten waar ze vandaan komt. Dat hoefde voor figuren als Jean-Baptiste Nothomb geen nationale geschiedenis te zijn, want België projecteren op het verleden was volgens hem anachronistisch.⁶ Van in de middeleeuwen waren er regio's en graafschappen met een boeiende en bloeiende eigen geschiedenis en dat mocht in de verf gezet worden. De geschiedenis van de eigen regio kennen maakte volgens Nothomb en de zijnen van de burgers betere Belgen. In de eerste decennia na 1830 was de romantische geschiedschrijving in dikke en spannende boeken de maatstaf geweest van het nieuwe vaderland. De Conscience's van die tijd, die een oud verleden met veel verbeelding en inleving te lijf gingen en de lezer begeesterden. Op het terrein van het historisch onderzoek kwamen enkele tijdschriften en verenigingen tot stand.⁷ Die combineerden bevlogen geschiedenis met oudheidkunde. Dat laatste is de studie van het verleden in al haar concreetheid en alledaagsheid, in combinatie met een fascinatie voor materiële objecten, gebouwen en restanten uit het verleden. en valt ook deels samen met archeologie.

De Kring is haar naam altijd trouwer gebleven dan ze in de loop der tijd misschien zelf beseft heeft. De naam Oudheidkundige Kring, zoals het in 1861 heette, of, in de Franse vertaling, *Cercle archéologique* verwijst naar het Franse begrip *des antiquités* zowel als naar het Engelse *antiquarianism*.⁸ De twee-eiige tweeling geschiedenis en oudheidkunde (dat laatste met inbegrip van archeologie) zit helemaal verborgen in de naam en de activiteiten van de Oudheidkundige

Kring van het Land van Waas: een gezelschap dat de geschiedenis doorgrondt en het materiële verleden verzamelt en bewaart. *Antiquarians* of oudheidkundigen zijn geleerden die zich bezighouden met de bewijzen van het verleden, het opstapelen, loswroeten, blootleggen of ontcijferen van de menselijke en soms zelfs natuurlijke sporen die het verleden heeft voortgebracht. In die optiek, bijvoorbeeld, zijn ook in de *Annalen* geologische studies onderwerp van artikelen geweest. Voor de ene *antiquarian* betekent het snuisteren in de archieven, voor de andere de studie van oude gebouwen of oude munten. Velen combineren die twee interesses. Zeker de eerste generaties bestuursleden van de Oudheidkundige Kring, meteen ook de auteurs van de artikelen en de buitengewone uitgaven van de vereniging, waren *all round men*. De zorg voor het behoud en de ontsluiting van archieven ging voor hen hand in hand met de bewaring van historische gebouwen, archeologische restanten of grafschriften.

De ironie van de geschiedenis wil dat er een lange beweging van professionalisering van de geschiedschrijving is geweest die de verschillende activiteiten van de *antiquarian* uit elkaar getrokken heeft, maar dat nu vele historici pleidooien houden voor interdisciplinariteit en dus het terug bij elkaar brengen van de van elkaar weggevluchte disciplines. Ik verduidelijk dat even. Aan het einde van de 19de eeuw begon de specialisatie van de geschiedschrijving.⁹ Belgische historici volgden bijvoorbeeld enthousiast onderzoeksseminaries aan Duitse universiteiten en introduceerden die aan hun eigen universiteiten. De *antiquarians* of oudheidkundigen hadden in die optiek de boot gemist en werden door de *professionals* als amateurs naar het tweede rek verwezen. De Kring heeft die evolutie merkwaardig goed doorstaan. Dokter Van Raemdonck was al in de tweede helft van de 19de eeuw een toonbeeld van een vaardig historicus die via een uitgebreide correspondentie zich op de hoogte hield van de ontwikkelingen in de Mercatorstudie. Omstreeks 1900 was Willemsen een voorloper met artikels waarin statistische methodes verwerkt waren om aspecten uit de sociale en economische geschiedenis van het Waasland te analyseren. Vanaf de jaren 1940 zijn ook professionele historici, professoren van de universiteiten zowel als afgestudeerden, in de *Annalen* beginnen publiceren en die bekendheid van het tijdschrift in het academische milieu is nooit verdwenen, ook al heeft een hedendaagse becijfering onder academici van de impactfactor van de An-

nalen niet veel goeds te voorspellen. Het archeologische deel van de oudheidkunde heeft het veel langer uitgehouden binnen de Kring. Ook in die discipline trad professionalisering op, maar die was ook in het tijdschrift te lezen, ik denk bijvoorbeeld aan de bijdragen van Marcellijn Dewulf, ik ben tenslotte een Elverselenaar, geboren op de Legen Heirweg aan de zuidrand van de Wase cuesta. Ook al kwam er een Archeologische Dienst van het Waasland, in de *Annalen* bleven artikelen verschijnen en de Kring heeft een verstandhouding met die Dienst gevonden. Hetzelfde kan gezegd worden van de materiële objecten die de oudheidkunde van de 19de eeuw bestudeerde. Die objecten belandden in musea en door de intense samenwerking met de stad Sint-Niklaas heeft het Kring ook op dat vlak haar duurzaamheid bewezen.

GELEERDE NIEUWSGIERIGHEID

Met 150 jaar geschiedenis maakt de Kring dus de cirkel rond. Om in het moderne termen te zeggen: door wat ze deed, was de Kring interdisciplinair avant la lettre. Ze doet het nog, dus is de Kring springlevend. Hup naar de volgende 150 jaar. Ik durf zelfs meer zeggen. De Kring is weliswaar historisch correct 150 jaar oud, maar het gesternte waarin ze ter wereld kwam was al veel ouder, ik durf gokken op zoiets als 300 jaar. De werkwijze van de vrijwilligers die de dienst uitmaken in de K.O.K.W. is al lang voor de negentiende eeuw ontstaan, meer precies tijdens de renaissance en de verlichting. De kringvorming rond een tijdschrift is een erfgenaam van de *République des lettres* uit de zeventiende eeuw. Geleerden correspondeerden toen met elkaar en zetten de vruchten van hun wetenschappelijke studie om in onderzoeksrapporten.¹⁰ Nog ouder is de verzameldrift die de kring ook eigen is. In de renaissance leggen vorsten en edellieden, maar al heel snel ook burgers verzamelingen aan van de meest diverse objecten.¹¹ Het huis Janssens in de Zamanstraat heeft langs iets gehad van een *studiolo* of *cabinet de curiosité*. De nobelste functie van de kring is dat zij nieuwsgierigheid wil opwekken. Nieuwsgierigheid naar het eigen verleden die resulteert in een duurzame omgang met dat verleden: een 150 jaar jong tijdschrift als spiritueel monument en Mercators wereldbollen als materieel monument. Voor wie iets weet over vergankelijkheid van roem en reputatie kunnen die getuigen tellen.

Laat ik een voorbeeld geven van die passionele nieuwsgierigheid naar het verleden. Priester-vorser Jozef De Wilde (1906-1993) was een man voor wie het verleden een organisch geheel was met het heden en vanuit die overtuiging zag hij de studie van oude teksten als een vorm van actualiteitsbesef. Het is tussen haken gezegd geen toeval dat priesters erfgoed gevaloriseerd hebben, want zij woonden en werkten letterlijk midden het belangrijkste erfgoed van elke parochie: het kerkgebouw en haar toebehoren, de parochiearchieven die vele eeuwen teruggaan. Zo heb ik zelf het verleden opgesnoven in de biljartkamer op de eerste verdieping van de pastorij in Elversele: daar rustte een slaper uit de vijftiende eeuw naast de rekeningen van de Heilige Geest – voor de niet-ingewijden: een slaper is een overzicht van het grondbezit in een bepaalde streek, met voor elk stuk grond de afmetingen, de eigenaar, aangrenzende burens, eventuele leenmannen of pachters, tienden en de vierschaar of rechtbank waaronder de grond valt. Priesters zoals de De Wilde waren archiefmensen en in de heerlijk krakende leeskamer van het huis Janssens hielp hij mij in het begin van de jaren 1980 een f uit een s onderscheiden in de oude handschriften van een rederijkerskamer die in de schoot van de Kring bewaard worden.

Erfgoed. Het hoge woord is eruit. Voor de goede orde: geschiedschrijving en erfgoed zijn twee totaal verschillende dingen. Samenvatting gezegd: erfgoed is wat mensen als waardevol beschouwen en waarvoor een duidelijke publieke belangstelling bestaat, ik denk aan het onverwacht hoge bezoekersaantal voor de recente ééndags openstelling van het huis Janssens. In de geschiedschrijving, zoals ook de Kring die beoefent, wordt met dat publieks criterium geen rekening gehouden. Een studie over de ontwikkeling van het geboortecijfer van de 16de tot de 19de eeuw, waarvoor parochieregisters ter beschikking staan, zal niet meteen een stormverloop op de boekhandel veroorzaken. Toon een verlostang uit de 18de eeuw en de publieke fascinatie is er wel. Daarmee suggereer ik noch min noch meer dat de Kring altijd al zowel een historische als een erfgoedvereniging is geweest, opnieuw, voor dit laatste aspect, lang voor het woord uitgevonden werd. De Kring heeft steeds uitgebreide collecties memorabilia aangelegd, zowel technica, realia, archivalia, efemera en zelfs naturalia, als atlanten, globes, porseleinkaarten, oude foto's en zo meer en zo verder. Ze heeft die ook onder de aandacht van het publiek gebracht

en er dus een erfgoedwerking voor bedacht. De recentste vieringen voor Filip Verheyen en Gerard Mercator hebben al verre echo's in de 19de eeuw, toen al heuse standbeelden voor die beroemde Wazenaars werden opgericht en de inhuldiging gepaard ging met rosbief met erwten en wortelen.

Net zoals bij de archeologie en de museumwerking gebeurd is, heeft de Kring de erfgoedwerking ook aan andere spelers moeten overlaten, de Bibliotheca Wasiana en veel later de erfgoedcellen. Dat kan als een verlies geduid worden, maar op een dag als deze zie ik vooral de vruchtbare humus die de Kring in haar 150-jarig bestaan voor deze terreinen heeft rondgestrooid. Het kan geen kwaad dat de kinderen uitvliegen en dat er dan al eens een onvertogen woord valt hoort daar nu eenmaal bij.

Maar hoe zit het nu met die geschiedschrijving en oudheidkunde die de Kring beoefent. Is die wel up to date, zou u misschien durven vragen aan een academicus? *Antiquarians* zien per definitie de band tussen heden en verleden niet, die kijken enkel achterom naar het oude, aldus Nietzsche. Is dat het sukkelstraatje waarin de vrijwilligers van de Kring terechtgekomen zijn? Blind voor de geglobaliseerde wereld van vandaag en dus voor het gemak teruggeplooid op 'hoe goed het vroeger was'. *The world we have lost*, zoals de Engelse historicus Peter Laslett het uitdrukte. Wel, ik moet zeggen, wie alle *Annalen* leest, zal goed moeten lezen om onterechte en oppervlakkige nostalgie er in terug te vinden. De *Annalen* zijn samen met het neogotische huis Janssens het paradepaardje van de Kring. De *Annalen* zijn trouwen nog steeds getooid met dezelfde neogotische frontispice als in 1861. En een belangrijk kenmerk van de neogotiek, zo weten historici vandaag, is dat die het verleden in het heden brengt, niet om eens meewarig of half-verdrietig over de schouder achterom te kijken, maar om resoluut vooruit te zien. In dat verband is het nuttig te vermelden dat over de jaren heen de bestuursleden van de Kring altijd mensen geweest zijn die in belangrijke maatschappelijke functies stonden, vrederechters en stadsarchitecten, leraars en publieke functionarissen. Tussen haakjes gezegd, allemaal mannen, het is ook voor mij een mysterie waarom vrouwen de Kring nog niet stormenderhand veroverd hebben, aan de universiteiten zijn vrouwen steeds beter vertegenwoordigd, al komen we ook daar van heel ver. Al die

publieke functionarissen zijn mensen die sowieso al de hele dag met de neus in de papieren zitten, of tegenwoordig voor het pc-scherf. Ter ontspanning nemen ze 's avonds heel oude papieren ter hand. Maar er is ook een pragmatische reden waarom zij zich met geschiedenis onledig houden. Zoals elke bestuurder weet, is het belangrijke van papieren bijhouden te weten wat weggegooid mag worden en wat niet. De archivalische reflex dus, elke archivaris wordt getraind in het leren weggoeien. Onmogelijk om alle bonnetjes met fietsovertredingen uit de 19de eeuw in de archieven op te slaan, maar als Jan-Hubert Van Raemdonck er een aan zijn broek gekregen had, zal de goede archivaris het nauwgezet bewaren. Schrappen om te bewaren, daaruit wordt geschiedschrijving geboren.

Wie de artikelen in de *Annalen* leest, krijgt robuuste stukken voorgeschoteld waarin de Wazenaar weet wat zijn verleden is. In plaats van een wereld te verliezen, wint de lezer er een wereld in het verleden bij. De historicus wekt de doden tot leven, weet u wel. De bestuursleden en de auteurs van de *Annalen* - velen behoren tot beide categorieën - zijn vrijwilligers die uit vrije wil tijd en energie investeren in het zelf onderzoeken van de geschiedenis. Dat heeft twee sterke effecten. Ten eerste nemen zij het heft zelf in handen: de geschiedenis van de eigen regio wordt niet van buitenaf opgelegd door professionele historici aan universiteiten of andere instellingen, neen, de geschiedenis van de eigen streek krijgt betekenis door mensen in de eigen streek die er zich mee bezig houden. Dat effect valt niet te onderschatten. Academische historici schrijven voor een beperkt publiek van andere academische historici en zijn vooral gericht op het ontwikkelen van theorieën of nieuwe, grensverleggende visies op hoe het verleden in elkaar zit. De hele 20ste en 21ste eeuw schrijven professionele historici vooral voor zichzelf. Bij de vrijwilligers, of onbezoldigde historici, is het net andersom. Die schrijven precies niet voor elkaar en voor zichzelf, maar voor de gemeenschap waartoe ze behoren. Ze geven die gemeenschap een geschiedenis. Net zoals architecten voor de toekomst bouwen en dus een wereld creëren, zo creëren lokale historici een wereld voor, in dit geval de eigen regio, een eindeloos verscheiden wereld vol boeiende verrassingen en van een onuitputtelijke rijkdom. Een wereld die in het verleden ligt, maar er wel is als iemand erover schrijft, er stukken over in een museum tentoonstelt of er een lezing over geeft. Het tweede effect vloeit voort uit het eerste. Wie zich aan

het verleden wijdt, geeft een identiteit aan een ruimer geheel dan zijn eigen particuliere, ideologische of pragmatische belangen. Wie naar het verleden stapt, krijgt met andere visies te maken, andere constellaties en onverwachte wendingen. Daar wordt de geest rijker van en uit die rijkdom ontstaat de vruchtbare identiteit van een gemeenschap.

Amateurhistorici? Vergeet het maar, de Kring is bevolkt door experts en of die nu hun certificaat gehaald hebben door geschiedenis te studeren aan een universiteit of door dagelijks in de archieven het ware vorserswerk van de historicus te verrichten maakt uiteindelijk niet uit. In dat opzicht is de Kring de eigenaar van een historische reflex die, zoals gezegd, als meer dan 300 jaar oud mag beschouwd worden, terwijl de universitaire opleidingen geschiedenis ocharme amper 100 jaar oud zijn. Wij hebben nog veel te leren, daar aan die universiteiten. Er bestaat trouwens in universitaire middens tegenwoordig een administratief toverwoord voor de situatie waarin de leden van de Kring zich bevinden: eerder verworven competenties. Wie kan bewijzen dat hij zich metterdaad op hoog niveau heeft bezig gehouden met een bepaald kennisdomein vóór hij de universitaire studie van dat domein aanvat heeft recht op vrijstelling van studiepunten. Wel, bij deze verleen ik op basis van eerder verworven competenties graag de grootste onderscheiding aan het bestuur en de leden van de KOKW en omdat het een verjaardag is doen we er de felicitaties van de jury nog bovenop. *Ad multos annos.*

NOTEN

1. Laudatio bij gelegenheid van de viering van 150 jaar K.O.K.W. op 22 mei 2011. Ik dank mijn collega Jo Tollebeek voor inspirerende literatuursuggesties.
2. J. de Groot, *Consuming history. Historians and heritage in contemporary popular culture*, Londen, 2009. 292 blz. Over het historisch besef in de 19de eeuw zie onder meer R. Hoozee, J. Tollebeek en T. Verschaffel, *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw*, Antwerpen – Gent, 1999. 319 blz.
3. S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, Brugge, 1989. 176 blz.
4. J. Tollebeek, *De ijkmeesters : opstellen over geschiedschrijving in Nederland en België*, Amsterdam, 1994. 249 p.
5. J. Blomme, *De sociaal-economische ontwikkeling van Lokeren en Sint-Niklaas, 1750-1900. Een synthese van de belangrijkste hypothesen*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 100, 1997, p. 191-208 en K. Boon, *De sociaal-ekonomische transformatie van Sint-Niklaas*,

- 1700-1850, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 93, 1990, blz. 105-182 en deel 94, 1991, blz. 107-182. Over beide steden in de 19de eeuw zie Nico Van Campenhout (red.), *Sint-Niklaas en Lokeren: twee maal twee eeuwen stad*, Buitengewone uitgave K.O.K.W., Sint-Niklaas, 2004. 315 blz.
6. Vrielinck en Van Eenoo, *Ijveren voor geschiedenis*, p. 7.
 7. J. Tollebeek, *Voorgeschiedenis en vormverandering. Historische tijdschriften in België, 1870-1922.*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 76, 1998, blz. 847-870 en J. Tollebeek, *Geschiedenis en oudheidkunde in de negentiende eeuw, De Messenger des sciences historiques 1823-1896*, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 113, 1998, blz 23-55.
 8. P. Levine, *The Amateur and the Professional. Antiquarians, Historians and Archaeologists in Victorian England, 1838-1886*, Cambridge, 1986. 210 blz.
 9. J. Tollebeek, *Fredericq & zonen : een antropologie van de moderne geschiedwetenschap*, Amsterdam, 2008. 283 blz.
 10. H. Bots en F. Waquet, *La république des letters*, Parijs, 1997. 188 blz.
 11. E. Bergvelt en R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*, Zwolle en Amsterdam, 1992. 215 blz.

Thomas VAN DRIESSCHE

Een blik op de geschiedenis van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (1861-2011)

INLEIDING¹

In 2011 viert de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas zijn 150ste verjaardag. Dit jubileum vormt een goede gelegenheid om terug te kijken op de geschiedenis van ‘de Kring’. Vijftig jaar geleden, ter gelegenheid van het eeuwfeest in 1961, werd reeds een jubileumnummer gepubliceerd met verschillende bijdragen over de geschiedenis van de vereniging en haar collecties, maar deze publicatie is ondertussen geheel verouderd.² Reden temeer dus om de geschiedenis van de Kring aan een nieuw onderzoek te onderwerpen.

Dit artikel bestaat uit twee delen: in het eerste deel overlopen we de geschiedenis van de Kring van 1861 tot vandaag. In het tweede deel geven we een overzicht van de verschillende collecties die de vereniging de voorbije 150 jaar heeft bijeengebracht. Van deze collecties bestaan weliswaar afzonderlijke inventarissen, maar een algemeen overzicht was er tot nog toe niet.

DEEL 1: EEN KORTE GESCHIEDENIS VAN DE KRING

De beginjaren (1861-1869)

In de periode 1830-1870 werd het historiografische landschap in België gekenmerkt door twee tradities. Er was enerzijds een romantisch-retorische geschiedschrijving en anderzijds een oudheidkunde. De romantisch-retorische geschiedschrijving vond haar oorsprong in de humanistisch-classicistische traditie. Onder de invloed van de revolutie van 1830 ontstond hieruit een Belgische nationale geschiedschrijving die tot taak had de nieuwe staat te legitimeren. Haar hoogtepunt

bereikte deze nationale geschiedschrijving tussen 1839 en 1850, met geschiedschrijvers als Henri Moke, Théodore Juste en Hendrik Conscience. Zij schreven chronologisch geordende, literair getinte en op effect gerichte geschiedverhalen. De oudheidkunde was ook patriotisch gemotiveerd, maar in tegenstelling met de romantisch-retorische geschiedschrijving ging zij terug op een eeuwenoude *antiquitates*-traditie, die zich steeds duidelijk van de *historia* had onderscheiden. Zij beoefende het verleden niet chronologisch maar systematisch. Ze bestudeerde vooral die aspecten van het verleden die zich gemakkelijk tot systematisering leenden. De oudheidkunde - in het Frans spraken men van 'antiquités' maar ook van 'archéologie' - had daarenboven een bijzondere belangstelling voor de materiële relictten van het verleden, zoals munten en penningen, grafstenen en ruïnes.³

De romantisch-retorische geschiedschrijving heeft niet geleid tot de oprichting van historische tijdschriften, de oudheidkunde wel. Het belangrijkste oudheidkundige tijdschrift was de *Messenger des Sciences historiques*. Dit in 1823 gestichte tijdschrift beleefde zijn beste jaren tussen 1839 en 1856, vooral onder impuls van de Gentse universiteitsbibliothecaris Jules de Saint-Genois.⁴ Naast de *Messenger*, die heel het land als werkterrein had, waren er ook tijdschriften die door provinciale oudheidkundige kringen werden uitgegeven. De oudste van deze kringen was de *Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale*, opgericht te Brugge in 1838.⁵ In de daaropvolgende jaren werden soortgelijke verenigingen opgericht in Antwerpen (1842), Namen (1845), Luik (1850) en Bergen (1856).⁶ Vanaf de jaren 1860 ontstonden ook kringen die een bepaalde regio als onderzoeksgebied hadden, waaronder de *Oudheidkundige Kring van het Land van Waes* (1861), de *Société historique, archéologique et littéraire de la ville d'Ypres et de l'ancienne West-Flandre* (1861) en de *Cercle archéologique de la ville et de l'ancien pays de Termonde* (1862).

Het initiatief voor de stichting van de Kring ging uit van de uit Oudenaarde afkomstige jurist Henry Raepsaet (1816-1871), die in 1854 benoemd was tot vrederechter in Lokeren. Het was Raepsaet die als eerste het idee lanceerde om een oudheidkundige kring van het Land van Waas op te richten.⁷ Raepsaet vond meteen steun bij Adolphe Siret (1818-1888), arrondissementscommissaris in Sint-Niklaas, die evenals hijzelf een passie voor oudheidkunde had.

Adolphe Siret (fotocollectie K.O.K.W.)

Raepsaet en Siret genoten toen reeds een zekere bekendheid in Belgische oudheidkundige kringen. Raepsaet was lid van de *Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale*.⁸ Siret was lid van de *Société archéologique de Namur*.⁹ Beiden waren medewerker van de reeds vermelde *Messenger des Sciences historiques*.¹⁰

Raepsaet en Siret waren ervan overtuigd dat er ook in het Land van Waas een publiek was voor een oudheidkundige kring. Dat het Land van Waas een interessante regio voor oudheidkundigen was, hadden de Gentenaar Martin Jean de Bast (1753-1825) en de Bruggeling Andries Van den Bogaerde (1787-1855) reeds aangetoond.¹¹ De Waze-naars zelf leken slechts weinig interesse te hebben voor de geschiedenis van hun streek. Maar Raepsaet en Siret lieten zich daardoor niet ontmoedigen. Ze zochten en vonden verschillende medestanders: Edmond Serrure, stadsarchitect van Sint-Niklaas, Jan-Hubert Van Raemdonck, geneesheer bij het *Bureel van Weldadigheid* in Sint-Niklaas, ridder Amedée de Schoutheete de Tervarent, lid van de provincie-

raad, Robert Verwilghen, vrederechter in Sint-Niklaas¹², Auguste De Wilde, leraar aan de Academie van Schone Kunsten in Sint-Niklaas en Lodewijk Hoornaert, secretaris van dezelfde academie.

Op 14 maart 1861 kwamen de stichtende leden bijeen in het kantoor van arrondissementscommissaris Siret in Sint-Niklaas. Henry Raepsaet lichtte er een door hem opgesteld ontwerp toe van de statuten van de vereniging, die als doel had “la conservation des anciens monuments de l’histoire et de l’art et le développement des études historiques”.¹³ Op 8 mei 1861 werden potentiële leden per circulaire opgeroepen om de eerste algemene vergadering bij te wonen, die gepland was voor donderdag 16 mei om 11 uur in het stadhuis van Sint-Niklaas. In deze omzendbrief werden de oprichting van een museum en de uitgave van een eigen tijdschrift, de *Annalen*, in het vooruitzicht gesteld.¹⁴

De algemene vergadering van 16 mei 1861 keurde de statuten goed en verkoos vervolgens een bestuur (*commission directrice*), bestaande uit negen leden: A. Siret, A. de Schoutheet de Tervarent, R. Verwilghen, A. De Wilde, H. Raepsaet, J. Van Raemdonck, L. Verest, L. Hoornaert en E. Serrure. De oprichting van ‘de Kring’ was een feit. De officiële naam van de vereniging luidde *Cercle archéologique du Pays de Waes – Oudheidkundige Kring van het Land van Waes*.

Op 4 juni 1861 had de eerste bestuursvergadering plaats, waarop Siret tot voorzitter verkozen werd. Raepsaet en Verest werden beiden ondervoorzitter, de Schoutheete de Tervarent werd penningmeester, Hoornaert secretaris en Van Raemdonck conservator.¹⁵ Opmerkelijk is dat vijf van de negen bestuursleden afkomstig waren van buiten het Land van Waas: Siret was afkomstig uit Beaumont (Henegouwen), Raepsaet uit Oudenaarde, de Schoutheete de Tervarent uit Gent, Verwilghen uit Diksmuide en Serrure uit Antwerpen.¹⁶ Velen onder hen woonden nog maar enkele jaren in het Land van Waas. De ‘nieuwkomers’ hadden niet alleen een meerderheid in de raad van bestuur, ze leverden ook de voorzitter, een van beide ondervoorzitters en de penningmeester.

Vier bestuursleden waren verbonden aan de in 1818 gestichte Academie van Schone Kunsten in Sint-Niklaas: Louis Verest was voorzit-

Jan-Hubert Van Raemdonck (fotocollectie K. O.K. W.)

ter,¹⁷ Lodewijk Hoornaert secretaris,¹⁸ Auguste De Wilde leraar teken- en schilderkunst¹⁹ en Edmond Serrure leraar bouwkunst.²⁰ Met uitzondering van Henry Raepsaet waren alle bestuursleden woonachtig in Sint-Niklaas.

Op ideologisch vlak behoorden de leden van de eerste raad van bestuur tot verschillende politieke strekkingen. Siret was gematigd katholiek en unionist (zie verder).²¹ Ook Raepsaet was gematigd katholiek en unionist.²² A. de Schoutheet de Tervarent stond bekend als conservatief katholiek. Hij was ook actief in de politiek als provincieraadslid en gemeenteraadslid van Sint-Niklaas. Van Raemdonck was katholiek maar heeft nooit een politiek mandaat vervuld (zie verder). Louis Verest (1804-1886) was sinds 1858 voorzitter van de liberale partij in het Waasland. Hij was ook gemeenteraadslid en vice-voorzitter van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen van de stad Sint-Niklaas. Daarnaast bekleedde hij nog verschillende andere functies.²³ Hij was ook lid van de vrijmetselaarsloge *L'Aménité*.²⁴ In

1838 bekleedde hij er de functie van Thesaurier. Van Auguste De Wilde, Lodewijk Hoornaert en Edmond Serrure is de politieke voorkeur onbekend. Voor zover we konden nagaan, heeft geen van hen een politiek mandaat bekleed. De bestuursleden hadden dus verschillende politiek-ideologische overtuigingen, maar binnen de Kring namen ze zich voor eendrachtig samen te werken in een geest van nationale eenheid en politieke consensus.

Ook wat hun sociale herkomst betreft, waren de stichtende leden niet bepaald een homogeen gezelschap. Ridder de Schoutheete de Tervarent had een adellijke stamboom die opklom tot de middeleeuwen.²⁵ Ook de voorouders van Raepsaet hadden belangrijke ambten bekleed tijdens het Ancien Régime.²⁶ Siret en Van Raemdonck hadden geen aristocratische voorouders. De vader van Siret was ambtenaar en de vader van Van Raemdonck pijlenmaker (zie verder). De vader van Serrure was provinciaal architect van Antwerpen.²⁷ Voor de overige bestuursleden zijn geen gegevens beschikbaar.

In mei 1862 verscheen de eerste aflevering van de *Annalen*.²⁸ Alle auteurs waren lid van de Kring. Volgens artikel 28 van de statuten was dat immers een voorwaarde om in de *Annalen* te mogen publiceren.²⁹ Dat was in die tijd niet uitzonderlijk, want soortgelijke bepalingen waren ook bij andere oudheidkundige kringen van toepassing.

Onder de auteurs treffen we Auguste de Maere-Limnander (1826-1900) aan, één van de leden van het eerste uur.³⁰ Zijn vader was een orangistisch gezinde katoenfabrikant uit Sint-Niklaas, die in 1830 naar Nederland uitgeweken was. Na zijn studie in Deventer en Amsterdam behaalde Auguste de Maere in 1845 het diploma van waterbouwkundig ingenieur in Parijs. In 1850 vestigde hij zich in Gent, waar hij een belangrijke rol in het liberale verenigingsleven speelde. Van 1857 tot 1866 was hij schepen van openbare werken in Gent en tussen 1866 en 1870 had hij zitting in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Hij gold als woordvoerder van de progressieve liberale flaminganten. In 1887 nam hij het initiatief voor de oprichting van het *Comité du Château des Comtes*, waaruit in 1893 de Maatschappij voor de Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent ontstond. Auguste de Maere was de eerste voorzitter van de Maatschappij.³¹

De *Annalen* waren (en zijn tot op heden) de belangrijkste uitgavenpost van de Kring. In het boekjaar 1864-1865 bedroegen de drukkosten 1091,69 frank, wat neerkomt op de helft van de totale uitgaven. Andere belangrijke uitgavenposten waren de inrichting en het onderhoud van het museum (227,83 frank), de aankoop van boeken en 'oudheidsvoorwerpen' (340,57 frank) en archeologische opgravingen (333,36 frank). De belangrijkste bron van inkomsten waren de lidmaatschapsbijdragen (1685 frank). Die evolueerden in stijgende lijn omdat het ledental steeg van 92 in 1862 tot 170 in 1865.³² Daarnaast ontving de Kring een jaarlijkse subsidie van de stad Sint-Niklaas (100 frank) en van de staat (300 frank). Later zou daar nog een subsidie van de provincie bijkomen. In het verenigingsjaar 1864-1865 bedroegen de totale inkomsten 2235 frank en de totale uitgaven 2179,02 frank.³³

Zoals de meeste oudheidkundigen in die tijd waren ook de stichters van de Kring sterk gemotiveerd door patriottische geestdrift. Dit patriottisme was zowel nationaal (Belgisch) als regionaal (Waaslands). Het kwam onder meer tot uiting in het verheerlijken van beroemde figuren uit het nationale verleden die afkomstig waren uit het Land van Waas. De cultus van de nationale helden werd aangemoedigd door de overheid. In een Koninklijk Besluit van 7 januari 1835 had die verklaard 'de nagedachtenis te willen eren van de Belgen die tot de roem van hun vaderland hadden bijgedragen'.³⁴ De stad Antwerpen had in 1840 een standbeeld opgericht ter ere van Pieter Paul Rubens. De stad Gent had aangekondigd een standbeeld ter ere van Jacob van Artevelde op te richten. Als Antwerpen en Gent standbeelden voor hun beroemde zonen oprichtten, mocht het Land van Waas niet achterblijven, redeneerden de stichters van de Kring. Op de bestuursvergadering van 9 februari 1862 kondigde Jan-Hubert Van Raemdonck aan dat hij een biografie zou schrijven van de in Verrebroek geboren anatoom en hoogleraar Philip Verheyen (1648-1710). Hij stelde tevens voor dat de Kring in Verrebroek een gedenkteken zou oprichten ter ere van de beroemde ontleedkundige. Dat beeld zou gemaakt kunnen worden door de Sint-Niklase beeldhouwer Frans Van Havermaet. Van Raemdonck motiveerde zijn voorstel als volgt : "Développant sa proposition, Mr. Van Raemdonck fait voir les nombreux avantages qui en résulteront, soit pour la commune de Verrebroeck et le Pays de Waes, qui seront signalés comme le berceau

d'un grand homme, soit pour la Belgique, dont le sentiment national sera stimulé ; soit pour le Cercle, dont la considération s'accroîtra ; soit enfin pour Mr. Van Havermaet, dont nous aurons été heureux d'avoir ouvert la carrière artistique."³⁵ De raad van bestuur keurde zijn voorstel unaniem goed.

De Kring startte meteen een inzamelactie die een groot succes werd. Er werd meer geld ingezameld dan nodig was om het gedenkteken en de feestelijke inwijding ervan te betalen. Van Raemdonck werkte de biografie van Verheyen in snel tempo af. Op de bestuursvergadering van 12 augustus 1862, twaalf dagen voor de onthulling van het gedenkteken, gaf hij elk bestuurslid een exemplaar van zijn studie, die het eerste deel vormde van de *Buitengewone Uitgaven* van de Kring.³⁶

Het gedenkteken bestond uit een bronzen borstbeeld, ontworpen door Frans Van Havermaet (1828-1899)³⁷, en een voetstuk van natuursteen, ontworpen door stadsarchitect Edmond Serrure. De plechtige onthulling vond plaats op 24 augustus 1862, in aanwezigheid van de minister van Binnenlandse Zaken, de gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen en talrijke notabelen (bijlage 1).³⁸

Het succes van de Verheyen-herdenking inspireerde de Kring tot een nog veel ambitieuzer project. Op 15 september 1866 besloot de raad van bestuur op voorstel van Van Raemdonck een standbeeld ter ere van Gerard Mercator (1512-1594) op te richten in Rupelmonde, de geboorteplaats van de beroemde cartograaf.³⁹ Van Raemdonck, die reeds enkele jaren onderzoek naar Mercator had gedaan, beloofde dat hij een biografie van Mercator zou publiceren in de *Buitengewone Uitgaven* van de Kring, nog vóór de onthulling van het standbeeld. De opdracht voor het ontwerpen van het beeld werd andermaal toevertrouwd aan Frans Van Havermaet.

Op 5 april 1867 werd een begroting voor het standbeeld opgesteld ten bedrage van 25.500 frank. De grootste uitgavenposten waren de kosten voor het gieten van het beeld (geraamd op 15.000 frank) en de prijs van het voetstuk (4500 frank). De begroting voorzag in subsidies van de regering (12.000 frank), de gemeente Rupelmonde (7000 frank), de Koning (1000 frank), Z.K.H. de graaf van Vlaanderen (500 frank) en 'subscriptions publiques' (5000 frank).⁴⁰

Tijdens de voorbereiding van de Mercatorherdenking ontstond er een diepe crisis in de raad van bestuur, die ertoe leidde dat de Kring uiteenviel in twee kampen: een groep rond voorzitter Siret en een groep rond Van Raemdonck. Siret kon rekenen op de steun van bijna alle bestuursleden, maar Van Raemdonck had de meerderheid van de gewone leden achter zich.

De crisis van 1868

De tegenstellingen tussen Van Raemdonck en de overige bestuursleden kwamen voor het eerst aan de oppervlakte op de bestuursvergadering van 23 december 1867, maar ze moeten al een tijdje latent aanwezig geweest zijn. Nadat Van Raemdonck enkele bladzijden uit zijn Mercatorbiografie had voorgelezen, legde hij de raad van bestuur een ontwerp van financiële overeenkomst voor, die bepaalde dat de Kring hem een vergoeding van 400 frank zou betalen. Daarop verliet hij de vergaderzaal, zonder nadere toelichting te geven. De raad van bestuur nam hiervan akte en besloot de overeenkomst te bespreken op de zitting van 26 december 1867. Op deze vergadering, die werd voorgezeten door ondervoorzitter Raepsaet, waren Van Raemdonck en Siret niet aanwezig. Van Raemdonck had ondertussen aan enkele bestuursleden te kennen gegeven dat hij aanspraak maakte op een vergoeding omdat ook de voorzitter een vergoeding gekregen had voor zijn boek *Het Land van Waas*, waarvan de eerste aflevering in 1867 verschenen was.⁴¹ De raad van bestuur wees zijn verzoek niettemin unaniem af, op grond van het feit dat hij het niet gemotiveerd had. Van Raemdonck besloot daarop zijn Mercatorbiografie in eigen beheer uit te geven, tegen zijn eerdere toezeggingen in. De volgende bestuursvergaderingen woonde hij niet meer bij.

Op de algemene vergadering van 25 juni 1868 las Siret een brief van Van Raemdonck voor waarin deze laatste meedeelde dat hij zich niet beschikbaar stelde voor een nieuwe functie in het bestuur. Dit bericht bracht een discussie onder de leden op gang over de vraag of Van Raemdoncks verzoek om een vergoeding al dan niet gegrond was. Zijn aanhangers vonden van wel omdat ook de voorzitter en enkele andere bestuursleden een vergoeding voor hun publicaties gekregen hadden. Siret antwoordde daarop dat de vergoeding die hij gekregen had, niet afkomstig was uit de kas van de Kring maar wel van het

surplus van de Verheyen-herdenking. Na een tumultueuze discussie ging men over tot de gedeeltelijke vernieuwing van het bestuur, overeenkomstig de statuten. Hoewel Van Raemdonck zijn kandidatuur ingetrokken had, kreeg hij niettemin 36 van de 68 stemmen, zodat hij opnieuw verkozen was. Dit werd algemeen beschouwd als een motie van wantrouwen aan de hele raad van bestuur. 's Anderendaags besloot de raad van bestuur dan ook collectief ontslag te nemen, met uitzondering van Van Raemdonck. Dit ontslag zou echter pas ingaan na de eerste algemene vergadering volgend op de inwijding van het Mercatorstandbeeld, die gepland was voor 1869 (bijlage 2).⁴²

Begin 1869 besliste Siret zijn voorzitterschap vervroegd neer te leggen.⁴³ Na zijn ontslag nam ondervoorzitter Louis Verest tijdelijk het voorzitterschap waar. De inwijding van het Mercatorstandbeeld moest wegens onvoorziene omstandigheden uitgesteld worden, maar langer dan een jaar kon of wou de demissionaire raad van bestuur niet aanblijven.⁴⁴ Op de algemene vergadering van 19 augustus 1869 namen alle bestuursleden dan ook zoals aangekondigd ontslag, op Van Raemdonck na. Als enige overgebleven bestuurslid nam Van Raemdonck nu het voorzitterschap van de algemene vergadering op zich. Er werden acht nieuwe bestuursleden verkozen, van wie er slechts vier hun functie aanvaardden: François Jean Lapeer, Pierre-Théophile Percy, Jozef Geerts en Lodewijk Billiet.⁴⁵ Bijgevolg moest een nieuwe algemene vergadering bijeengeroepen worden, die plaats had op 13 september 1869. Er werden vier bijkomende bestuursleden verkozen, van wie er drie hun functie aanvaardden: Julien Goossens, Felix Van Naemen en Jozef Verwilghen. Opmerkelijk is dat het nieuwe bestuur uitsluitend uit autochtone Waaslanders bestond, die respectievelijk geboren waren in Sint-Niklaas (Van Raemdonck, Geerts, Billiet, Van Naemen en Verwilghen), Lokeren (Lapeer), Kallo (Goossens) en Rupelmonde (Percy).⁴⁶

Omdat Van Raemdonck geen voorzitter wilde worden, zat ondervoorzitter Julien Goossens (1838-1872) vanaf september 1869 de vergaderingen van de raad van bestuur voor. In 1870 werd hij voorzitter. Hij was een aanhanger van Van Raemdonck en was als diens woordvoerder opgetreden op de algemene vergadering van 25 juni 1868 (zie bijlage 2). Julien Goossens was geboren in Kallo op 29 maart 1838. Na zijn rechtenstudie werkte hij een tijd lang als advocaat maar in

1866 gaf hij dit beroep op om een textielfabriek op te richten. In 1869 werd hij verkozen tot provincieraadslid.⁴⁷ Hij was ook plaatsvervangend rechter bij de rechtbank van koophandel in Sint-Niklaas.

Waren de gebeurtenissen van 1868-1869 alleen maar het gevolg van een uit de hand gelopen geldkwestie? Of speelden ook ideologische tegenstellingen een rol? Die vraag is moeilijk te beantwoorden omdat de verslagen van de bestuursvergaderingen ons weinig meedelen over de motieven van de betrokken bestuursleden. Andere bronnen die hierover informatie zouden kunnen verschaffen, zijn niet voorhanden. Van Raemdonck heeft weliswaar een omvangrijke wetenschappelijke correspondentie nagelaten, maar hierin konden tot nog toe geen brieven worden teruggevonden in verband met de gebeurtenissen van 1868-69. De necrologie van Van Raemdonck die C. De Bock in 1898 publiceerde in de *Annales*, verschaft ons wel enige informatie over zijn motieven, zij het in bedekte termen: “Il imposait parfois sa volonté, il est vrai, jusqu’à faire tomber une Direction et avait recours à bien des moyens pour arriver à son but. Ce n’était pas qu’il ignorait les principes qui régissent l’ordre de la nature suivant lesquels le supérieur doit commander et l’inférieur obéir, ou qu’il ne savait pas se plier devant la volonté positivement manifeste de celui qui commande; - Mais qui était le supérieur, le subordonné sur le terrain scientifique ? Les connaissances du Docteur excusaient souvent son attitude à laquelle il n’avait recours que dans l’intérêt du Cercle.”⁴⁸

De Bock schijnt te suggereren dat Van Raemdonck de raad van bestuur ten val heeft gebracht uit onvrede over zijn positie in de hiërarchie van de Kring. Een louter persoonlijk motief dus. Toch is het niet uitgesloten dat ook ideologische tegenstellingen een rol gespeeld hebben in het conflict. Voorzitter Siret en ondervoorzitter Raepsaet hadden zoals gezegd een gematigd katholieke en unionistische achtergrond. Ondervoorzitter Verest was liberaal en vrijmetselaar. Althans met de laatstgenoemde kon de diepgelovige Van Raemdonck op levensbeschouwelijk vlak in conflict komen.⁴⁹ Ook andere historische genootschappen werden na de val van de laatste unionistische regering in 1857 geconfronteerd met een toenemende polarisatie tussen katholieken en liberalen, onder meer de *Messenger des Sciences historiques*.⁵⁰

Een verzoening tussen het oude en het nieuwe bestuur kwam er niet: de meeste afgetreden bestuursleden namen ook ontslag als gewoon lid. Adolphe Siret zegde begin 1870 zijn lidmaatschap op.⁵¹ Alleen A. de Schoutheete de Tervarent en A. De Wilde bleven lid.⁵² Sommige gewone leden die sympathiseerden met het afgetreden bestuur, namen eveneens ontslag. Het ledenbestand, dat tussen 1861 en 1869 gestadig gegroeid was, vertoonde tussen 1869 en 1871 een lichte daling. De interne spanningen hadden de Kring geen goed gedaan. Ze hadden daarenboven voor heel wat negatieve publiciteit gezorgd.

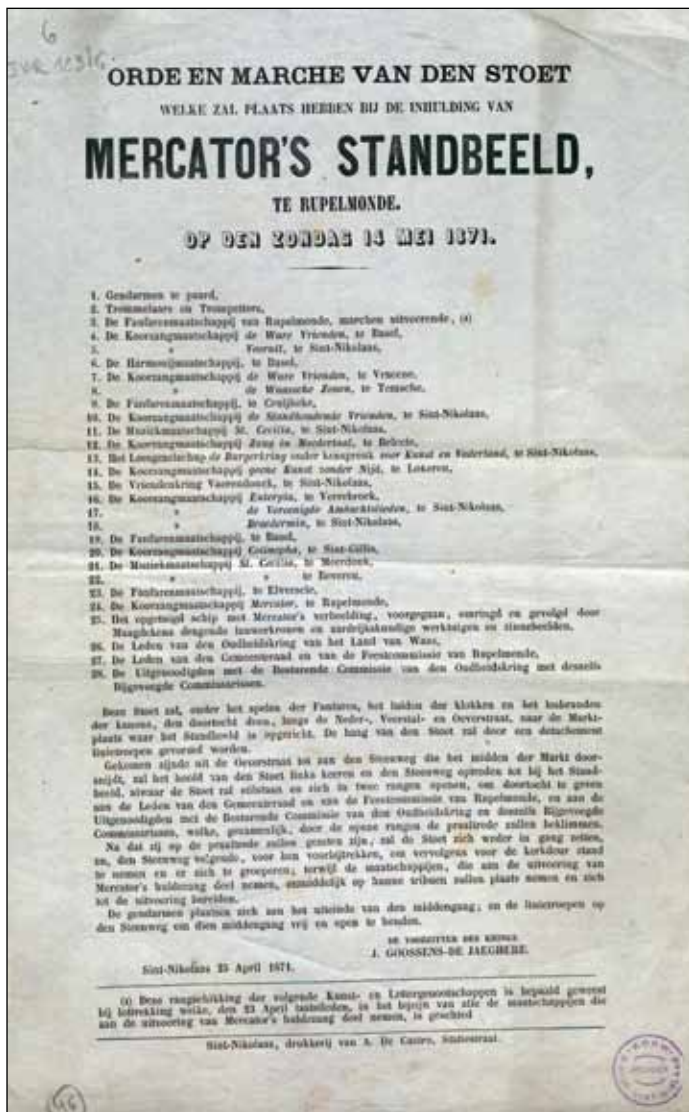
Een nieuwe start (1869-1872)

Het nieuwe bestuur ging voortvarend aan de slag. De oprichting van het Mercatorstandbeeld moest de interne crisis doen vergeten. De voorbereidingen waren ondertussen al ver gevorderd. Op verzoek van de Kring had de componist Juliaan Wittcock uit Sint-Niklaas een Mercatorcantate gecomponeerd, die zou worden uitgevoerd tijdens de onthulling van het standbeeld. De tekst voor de cantate werd geschreven door de dichter Lodewijk Billiet (1826-1889), die sinds 13 september 1869 secretaris van de Kring was.⁵³

Van Raemdonck onderzocht ondertussen hoe hij van de inwijding van het Mercatorstandbeeld een internationaal evenement kon maken. Zijn vriend Charles-Louis Ruelens, adjunct-conservator bij de Koninklijke Bibliotheek in Brussel, had in 1869 het plan opgevat om een Wereldcongres voor Aardrijkskunde te organiseren in Antwerpen. Zou het niet mogelijk zijn het Mercatorstandbeeld te onthullen tijdens het congres? Vanuit Antwerpen zouden de congresgangers met de stoomboot gemakkelijk naar Rupelmonde kunnen reizen om de onthulling bij te wonen. Ruelens was dit idee genegen en sprak met Van Raemdonck af het congres te koppelen aan de onthulling van het Mercatorstandbeeld.

Helaas ging hun plan niet door. Door het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog op 19 juli 1870 moest zowel het congres als de onthulling van het standbeeld uitgesteld worden.⁵⁴ Toen de oorlog voorbij was, ontstond er een meningsverschil tussen Van Raemdonck en de organisatoren van het congres over de datum van de inwijding. Als gevolg daarvan besloot de Kring het standbeeld op zondag 14 mei 1871 te onthullen, ruim drie maanden vóór het begin van het congres.⁵⁵

De onthulling van het standbeeld ging gepaard met grote feestelijkheden.⁵⁶ Om 12.30u arriveerde de stoomboot *Prinses Charlotte* uit Temse met de minister van Binnenlandse Zaken, de minister van Openbare Werken, tal van andere hoogwaardigheidsbekleders en een twintigtal zangmaatschappijen en fanfares, die met de trein naar Temse gereisd waren.⁵⁷ Onder klokgelui en het afvuren van eresalvo's werd een stoet gevormd die vervolgens naar de markt trok.

Orde en marche van den stoet (K.O.K.W., archief dokter Van Raemdonck)

Nadat Jan-Hubert Van Raemdonck een lofrede op Mercator had uitgesproken, droeg Lodewijk Billiet zijn lofdicht voor.⁵⁸ Vervolgens nam Julien Goossens het woord. Daarna onthulde Frans Van Havermaet het standbeeld, terwijl de zangmaatschappijen de Mercatorcantate inzetten.

Het Mercatorbeeld in Rupelmonde ca. 1971 (fotocollectie K.O.K.W.)

Volgens het Gentse tijdschrift *De Eendracht* waren er ongeveer 400 tot 500 zangers.⁵⁹ Na de plechtigheid werden de genodigden vergast op een banket in de gemeenteschool. Omstreeks vier uur had een regatta op de Schelde plaats. 's Avonds werd de stad feestelijk verlicht (met elektriciteit, toen nog een nieuwigheid) en er werd ook vuurwerk afgestoken. 's Anderdaags werden de festiviteiten voortgezet. Op het programma stonden o.m. een historische optocht of 'omgang' door de belangrijkste straten van Rupelmonde, het oplaten van luchtballons en regatta's op de Schelde.

Toen de deelnemers van het Wereldcongres voor Aardrijkskunde op zondag 20 augustus 1871 een bezoek brachten aan het Mercatorstandbeeld in Rupelmonde, was Van Raemdonck niet aanwezig, naar eigen zeggen omdat hij te laat van hun komst op de hoogte gebracht was.⁶⁰

Alvorens voort te gaan met het verhaal van de Kring, zullen we even blijven stilstaan bij Adolphe Siret, de eerste voorzitter van de Kring, en Jan-Hubert Van Raemdonck, de eerste conservator. Hun betekenis voor de Kring was zo groot dat ze in dit artikel een afzonderlijk hoofdstuk verdienen.

Adolphe Siret (1818-1888)⁶¹

Adolphe Siret werd geboren op 15 juli 1818 in Beaumont in de provincie Henegouwen, als zoon van Pierre-Alexandre Siret en Sophie Capi-aumont. Zijn vader was ontvanger bij het bestuur van Registratie en Domeinen.⁶² De jonge Adolphe Siret doorliep de klassieke humaniora aan het *Collège de la Paix* in Namen en in een kostschool in Rijsel. In 1838 publiceerde hij zijn eerste dichtbundel *Genêts*.⁶³ In hetzelfde jaar werd zijn vader benoemd tot hypotheekbewaarder in Gent. Volgens zijn biograaf Paul Bergmans zou Adolphe Siret een tijd lang aan de Rijksuniversiteit Gent gestudeerd hebben, maar kon hij zijn studie om gezondheidsredenen niet voltooien.⁶⁴ Paul Vanden Bavière heeft zijn naam echter niet kunnen terugvinden in de inschrijvingsregisters van de Rijksuniversiteit Gent en vermoedt daarom dat Siret ingeschreven was aan de Katholieke Universiteit Leuven, waar ook H. Raepsaet studeerde. Raepsaet had Siret naar eigen zeggen op de universiteitsbanken leren kennen. Doordat de inschrijvingsregisters van de universiteit in 1914 verloren gingen, is dit echter niet te controleren.⁶⁵ Adolphe Siret maakte in die periode deel uit van de Franstalige literaire kring rond baron Jules de Saint-Genois, hoogleraar en bibliothecaris van de Rijksuniversiteit Gent. Hij schreef toen verschillende gedichten, novellen en toneelstukken in de romantische stijl van die tijd, waaronder *Anna Boleyn, ou le Secret d'une reine*, een historisch drama in verzen, dat in 1841 in het *Grand-Théâtre* van Gent werd opgevoerd.⁶⁶

In 1847 trouwde Siret met Marie Cels (1818-1876), een nicht van de kunstschilder Corneille Cels (1778-1859). Omdat hij van zijn pen al-

leen niet kon leven, koos hij voor de zekerheid van een ambtenarenloopbaan.⁶⁷ Na een tijdje op het ministerie van Binnenlandse Zaken gewerkt te hebben, werd hij in 1849 kabinetschef van de gouverneur van de provincie Namen. In 1855 werd hij 'chef de division' bij het provinciebestuur en in 1857 inspecteur van het basisonderwijs in het kanton Andenne.

In 1848 verscheen de eerste uitgave van zijn *Dictionnaire historique des peintres de toutes écoles depuis l'origine de la peinture jusqu'à nos jours, précédé d'une histoire abrégée de la peinture chez les anciens et les modernes*. Van dit boek verschenen twee heruitgaven, de eerste in 1862-66, de tweede in 1883-84. In de eerste uitgave werden de schilders volgens stijl en school behandeld. In de heruitgaven werden ze alfabetisch gerangschikt, zodat men het boek beter als naslagwerk kon gebruiken.

In 1854 publiceerde Siret een verzameling patriottische geschiedverhalen voor de schoolgaande jeugd onder de titel *Récits historiques belges*, waarmee hij deelgenomen had aan een door de regering uitgeschreven prijskamp.⁶⁸ Hoewel hij niet de eerste prijs had behaald, was het boek niettemin een groot succes. Het werd meermaals herdrukt en er verscheen ook een Nederlandse vertaling.

Op 21 september 1857 werd Siret benoemd tot arrondissementscommissaris van Sint-Niklaas. Die benoeming had hij volgens Paul Bergmans te danken aan zijn vriend Pieter De Decker (1812-1891), minister van Binnenlandse Zaken en leider van de laatste unionistische regering van België.⁶⁹ Siret woonde in Sint-Niklaas van 1857 tot aan zijn pensionering in 1885, op een onderbreking tussen 1874 en 1878 na, toen hij in Leuven woonde waar zijn zonen studeerden. De laatste vier jaar van zijn leven woonde hij in Antwerpen.

Als arrondissementscommissaris van Sint-Niklaas legde hij een grote belangstelling aan de dag voor het verleden van het Land van Waas. In 1861 werd hij de eerste voorzitter van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Hij bleef echter ook actief als letterkundige: in 1859 stichtte hij in Sint-Niklaas het tijdschrift *Journal des Beaux-Arts et de la Littérature*, waarvan hij 29 jaar lang hoofdredacteur was.

Tussen 1867 en 1872 publiceerde hij in de *Annales de la Société royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand* een geschiedenis van het Land van Waas voor het brede publiek, *Le Pays de Waes*. In 1870 verscheen een Nederlandse vertaling onder de titel *Het Land van Waas* in de *Buitengewone Uitgaven* van de Kring.⁷⁰ Deze vertaling was in de eerste plaats bestemd voor de Wase onderwijzers, die hij wilde sensibiliseren voor de geschiedenis van hun streek.

Siret engageerde zich ook in de monumentenzorg, net zoals Henry Raepsaet. Van 1865 tot aan zijn dood was hij lid van het *Comité provincial des monuments de la Flandre Orientale*. In de *Annalen* publiceerde hij o.m. bijdragen over de muurschilderingen in de kerk van Daknam, de schilderijen in de parochiekerk van Nieuwkerken-Waas en de kerktoren van Beveren. In 1864 publiceerde hij een *Manuel du touriste et du curieux à Gand*, een gids voor het architecturale erfgoed van Gent, die hij opdroeg aan de Engelse kunsthistoricus James Weale (1832-1917) die toen in Brugge woonde.

Vanaf 1855 was Siret corresponderend lid van de Klasse der Schone Kunsten van de *Académie royale des Sciences, Lettres et Beaux-Arts de Belgique*. In 1865 werd hij gepromoveerd tot werkend lid. In 1882 werd hij hoofdredacteur van de door de Academie uitgegeven *Biographie nationale*. Onder zijn leiding verschenen het tweede stuk van deel VII, de delen VIII en IX en het eerste stuk van deel X.⁷¹

Adolphe Siret overleed in Antwerpen op 6 januari 1888 en werd begraven op het kerkhof van de Parkabdij in Heverlee bij Leuven.⁷² J. Verwilghen publiceerde een necrologie van Siret in de *Annalen*, waarin hij hem de ‘président-fondateur’ van de Kring noemde.⁷³ Siret had negen kinderen, van wie er drie op jonge leeftijd overleden. Twee van zijn zonen, Henri (1857) en Louis (1860) studeerden voor mijnbouwkundig ingenieur en trokken vervolgens naar Spanje, waar ze naam maakten als archeoloog.⁷⁴

Jan-Hubert Van Raemdonck (1817-1899)

Hoewel Jan-Hubert Van Raemdonck nooit voorzitter van de Kring geweest is, was zijn betekenis voor de Kring veel groter dan die van menig voorzitter. Hij was dertig jaar lang de spilfiguur van de Kring,

ook al oefende hij sinds zijn ontslag als conservator in 1874 geen enkele bestuursfunctie meer uit. Als geen ander heeft hij zijn stempel gedrukt op de vereniging.

Jan-Hubert Van Raemdonck werd geboren in Sint-Niklaas op 12 juli 1817. Zijn vader Ignace-Jacques was pijlenmaker van beroep. Van 1832 tot 1837 doorliep hij het stedelijk college (het huidige Sint-Jozef-Klein-Seminarie) in Sint-Niklaas. Van 1837 tot 1844 studeerde hij geneeskunde in Leuven. In 1844-1845 voltooide hij zijn studie aan de Rijksuniversiteit Gent, waar hij zich specialiseerde in de chirurgie en de verloskunde. Op 18 november 1845 werd hij door het Bureel van Weldadigheid van zijn geboortestad benoemd tot ‘médecin des pauvres’.⁷⁵ Hij oefende deze functie uit tot 1878, toen hij om gezondheidsredenen ontslag nam.

In 1861 was Van Raemdonck één van de stichters van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Als conservator van het museum (van 1861 tot 1874) legde hij de grondslag van de Mercatorcollectie, die de kern vormt van het huidige Mercatormuseum. Hij was tevens de meest productieve auteur die de Kring ooit heeft gehad: tussen 1862 en 1899 publiceerde hij niet minder dan zestig artikels in de *Annalen*. Daarnaast publiceerde hij ook regelmatig in andere historische tijdschriften, zoals de *Messenger des Sciences historiques*. Hij slaagde er blijkbaar moeiteloos in zijn functie van geneesheer te combineren met een niet aflatende stroom van publicaties.

In 1869 publiceerde hij *Gérard Mercator, sa vie et ses oeuvres*, dat als zijn belangrijkste werk wordt beschouwd.⁷⁶ Deze biografie was het resultaat van zes jaar onderzoek in verschillende archieven en bibliotheken en van een intense correspondentie met tal van geleerden in binnen- en buitenland.⁷⁷

Veel ophef maakte zijn polemiek met Arthur Breusing, directeur van de *Seefahrtsschule* in Bremen, over de nationaliteit van Gerard Mercator.⁷⁸ De aanleiding tot die polemiek was het plan van de stad Duisburg om een standbeeld ter ere van Mercator op te richten, die van 1552 tot aan zijn dood in deze stad werkzaam was. Breusing juichte dit plan toe, temeer daar Mercator volgens hem een Duitser was. Op 30 maart 1869 hield hij een lezing in Duisburg met als titel *Gerhard Kremer, ge-*

nant Mercator, der deutsche Geograph.⁷⁹ Breusing verwierp Van Raemdoncks stelling dat Mercator een Vlaming en dus een ‘Belg’ was. Mercator was weliswaar geboren in Rupelmonde maar zijn ouders waren afkomstig uit Gangelt in het hertogdom Gulik en Mercator zelf had het grootste deel van zijn beroepsleven in Duisburg doorgebracht, waar zijn belangrijkste werken tot stand gekomen waren. Bijgevolg mocht hij met recht en reden een Duitse geograaf genoemd worden, aldus Breusing. Mercator zelf zou zich trouwens als Duitser beschouwd hebben.⁸⁰

Dit kon Van Raemdonck uiteraard niet over zijn kant laten gaan. De uitlatingen van Breusing vroegen om een forse repliek, en de nieuwe raad van bestuur van de Kring dacht daar ook zo over. Op 14 september 1869, daags na de Algemene Vergadering, publiceerde het nieuwe bestuur een tweede oproep om giften te doen voor het Mercatorstandbeeld. Niet voor het beeld zelf, want daarvoor had men al giften ingezameld, maar wel voor de feestelijkheden ter gelegenheid van de onthulling van het standbeeld. Het nieuwe bestuur wilde het standbeeld namelijk met zoveel mogelijk luister inwijden “pour protester ainsi contre la Prusse qui, tout récemment, a osé prétendre que *notre Mercator n’est ni Flamand ni Belge*, et pour montrer que la Belgique veut maintenir intactes aussi bien sa gloire nationale que son existence de peuple libre”.⁸¹

In 1870 publiceerde Van Raemdonck een repliek op de stelling van Breusing onder de titel *Gérard de Cremer ou Mercator, géographe flamand*.⁸² Breusing reageerde daar niet op, maar in 1878 publiceerde hij een tweede uitgave van zijn *Vortrag*, met een *Nachtrag* waarin hij zijn stelling herhaalde. In antwoord hierop publiceerde Van Raemdonck in 1880 *La nationalité flamande de Gérard Mercator, réplique du Docteur J. Van Raemdonck au Docteur Breusing. En réponse au “Nachtrag” que ce dernier a ajouté à la seconde édition de son “Vortrag” intitulé “Gerhard Kremer, gen. Mercator, der deutsche Geograph”*.⁸³

Van Raemdonck ging niet alleen in de clinch met Arthur Breusing maar ook met de voorzitter van de *Société royale de Géographie d’Anvers*, die op 22 maart 1889 een toespraak had gehouden waarin hij Mercator een Antwerpenaar had genoemd. In antwoord hierop publiceerde Van Raemdonck een artikel in de *Annales*, getiteld *Gérard Mercator rupelmondois et non anversois*.⁸⁴

Van Raemdonck interesseerde zich ook voor de prehistorie van het Land van Waas. Hij verrichtte verschillende archeologische opgravingen, onder meer in Belsele (Steenwerk) en Steendorp. Over zijn archeologisch onderzoek publiceerde hij een tiental artikels in de *Annalen*.⁸⁵ Hij legde ook een omvangrijke silexcollectie aan, met de hulp van landbouwers, onderwijzers en schoolkinderen.⁸⁶ Hedendaagse archeologen staan tamelijk kritisch tegenover zijn archeologische activiteiten.⁸⁷

De Kring van 1872 tot 1914

Na het voortijdige overlijden van Julien Goossens-de Jaeghere op 10 augustus 1872⁸⁸ werd ridder Amedée de Schoutheete de Tervarent (1835-1891) tot voorzitter verkozen. Hij was stichtend lid van de Kring en penningmeester van 1861 tot 1869. In 1869 nam hij samen met Siret en de overige bestuursleden ontslag maar op de algemene vergadering van 26 juni 1870 werd hij opnieuw verkozen.

Amedée de Schoutheete de Tervarent werd geboren in Sint-Amandsberg op 12 mei 1835. Hij studeerde rechten aan de Rijksuniversiteit Gent en trouwde in 1857 met Emma-Louise-Ghislaine de Munck, dochter van ridder François-Bernard de Munck, provincieraadslid, senator en burgemeester van Sint-Niklaas. Na zijn huwelijk nam hij zijn intrek in kasteel Moeland in Sint-Niklaas, dat tot het erfdeel van zijn echtgenote behoorde.⁸⁹ Van 1860 tot 1882 was hij provincieraadslid en van 1863 tot 1881 gemeenteraadslid van Sint-Niklaas.⁹⁰ Van 1858 tot 1874 was hij tevens lid van de kerkfabriek van de Sint-Niklaasparochie. Op politiek vlak stond hij bekend als conservatief katholiek. Hij publiceerde verschillende historische en genealogische werken waaronder *Les anciennes magistratures du pays de Waes et leurs titulaires* (1867).⁹¹ Hij gaf ook de leenboeken van het Land van Waas uit onder de titel *Livre des feudataires des Comtes de Flandre au Pays de Waes, aux 14e, 15e et 16e siècles*.⁹² Hij interesseerde zich ook voor het oude Egypte en liet in 1877 een eetzaal in kasteel Moerland decoreren in Egyptische stijl.⁹³

Bij de stichting van de Kring in 1861 had de stad Sint-Niklaas een ruime zaal in het stadhuis ter beschikking gesteld om er een museum in te richten. Het in 1840 gebouwde neoclassicistische stadhuis

brandde op 26 februari 1874 volledig af, maar het grootste deel van de collecties kon gered worden.⁹⁴ Ze werden voorlopig ondergebracht bij een bankier die lid was van de Kring. Tussen 1876 en 1878 werd een nieuw, neogotisch stadhuis gebouwd naar een ontwerp van Pieter van Kerkhove (1847-1889). Het bestek voorzag in een “Salle de Musée, superficie 120 m²” op de bovenverdieping. Op 27 april 1878 werd het museum heropend.⁹⁵

De leden van de Kring behoorden in die tijd tot de hogere sociale klassen. De jaarlijkse lidmaatschapsbijdrage bedroeg tien frank, een vrij hoog bedrag voor die tijd. In de *Annalen* werden ledenlijsten gepubliceerd met de naam en het beroep of de hoedanigheid van elk lid. De ledenlijst van 1872-1873⁹⁶ vermeldt de namen van 166 gewone leden, waaronder opvallend veel politici: één minister (Jules Malou), twee senatoren (J. Zaman-du Monceau en burggraaf A. Vilain XI-III), drie volksvertegenwoordigers (T. Janssens, S. Verwilghen, I. Van Overloop), zes provincieraadsleden, veertien burgemeesters, zes schepenen en vier gemeenteraadsleden. Ook industriëlen en handelaars waren goed vertegenwoordigd (een dertigtal), evenals beoefenaars van vrije beroepen (veertien notarissen, zeven advocaten en acht geneesheren). Verder waren er vier magistraten, vijf officieren, drie gemeentesecretarissen, tien geestelijken (voornamelijk pastoors) en enkele kunstenaars. Twintig leden werden gekwalificeerd als ‘bijzondere’ (d.w.z. rentenier) en negen als ‘grondeigenaar’. Ook de adel was goed vertegenwoordigd.⁹⁷ Wat het onderwijs betreft, vermeldt de lijst alleen de superior van het Klein Seminarie (kanunnik A. Stillemans, de latere bisschop van Gent), een leraar van het Klein Seminarie, de directeur van de normaalschool en een leraar van de academie van Sint-Niklaas. De ledenlijsten van de Kring uit die jaren doen een beetje denken aan de toenmalige kiezerslijsten: het lidmaatschap van de Kring was blijkbaar alleen weggelegd voor wie onder het toenmalige censuskiesrecht stemgerechtigd was. Hoewel de Kring onder zijn leden en bestuursleden vrij veel politici telde en drie opeenvolgende voorzitters (van 1869 tot 1896) in de gemeenteraad van Sint-Niklaas en/of in de provincieraad zitting hadden, heeft de Kring zelf zich steeds buiten de partijpolitiek gehouden.

Volgens zijn statuten was de Kring een tweetalige vereniging. Artikel 25 bepaalde dat de bijdragen voor de *Annalen* “in het vlaamsch of

in het fransch” opgesteld mochten zijn “naar goeddunken der schrijvers”.⁹⁸ De statuten, jaarverslagen en financiële verslagen werden zowel in het Nederlands als in het Frans gepubliceerd. De verslagen van de bestuursvergaderingen, die niet voor publicatie bestemd waren, werden tot 1897 in het Frans opgesteld. Na de goedkeuring van de gelijkheidswet in 1898 schakelde men over op het Nederlands.⁹⁹ In de periode 1861-1914 publiceerden auteurs als Amedée de Schoutheete de Tervarent en Felix Van Naemen uitsluitend in het Frans. Jan-Hubert Van Raemdonck gaf de voorkeur aan het Frans. Gustaaf Willemsen publiceerde meestal in het Nederlands. Lodewijk Hoornaert, de eerste secretaris van de Kring, publiceerde uitsluitend in het Nederlands.

Op 22 augustus 1880 nam Amedée de Schoutheete de Tervarent ontslag als voorzitter van de Kring. Na zijn ontslag bleef het voorzitterschap langer dan een jaar vacant. In die periode werden de bestuursvergaderingen voorgezeten door ondervoorzitter Jozef Verwilghen (1836-1914). Op 20 januari 1882 werd uiteindelijk Arthur Vercruysse (1834-1897) tot voorzitter verkozen. Hij was textielfabrikant, gemeenteraadslid van Sint-Niklaas (1872-1884) en provincieraadslid (1886-1894) voor de katholieke partij.¹⁰⁰ Hij was ook voorzitter van de rechtbank van koophandel in Sint-Niklaas, lid van de kerkfabriek van de hoofdkerk, lid van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen, lid van de raad van bestuur van de stedelijke academie van Schone Kunsten en lid van de raad van bestuur van de *Cercle Catholique*.¹⁰¹

Omdat de museumzaal in het stadhuis door de aangroei van de collecties te klein geworden was, werd in overleg met de stad besloten de Cipierage op de Grote Markt in te richten als museum. Na de nodige aanpassingen kon dit gebouw in 1895 als museum in gebruik genomen worden. De zaal in het stadhuis kreeg een nieuwe bestemming als vergaderzaal voor de gemeenteraad. Het museum was open elke zondag van 1 mei tot 1 oktober. De toegang was gratis.¹⁰²

Na het overlijden van Arthur Vercruysse in 1897 werd Jozef Geerts (1843-1910) tot voorzitter verkozen.¹⁰³ Hij was burgerlijk ingenieur van opleiding en werkte als hoofdingenieur bij de Belgische spoorwegen. Sinds 1873 was hij tevens bestuurslid van de academie van

Schone Kunsten in Sint-Niklaas. In 1892 werd hij benoemd tot leraar werktuigkunde aan de Nijverheidsschool in dezelfde stad.¹⁰⁴ Hij was sinds in 1869 bestuurslid van de Kring en publiceerde verschillende bijdragen in de *Annalen*, zowel in het Nederlands als het Frans. Hij gaf onder meer het *Register A 125* uit, dat op het Rijksarchief Gent berust. Dit register bevat afschriften van Wase keuren en privileges en is van groot belang voor de rechtsgeschiedenis van het Land van Waas.¹⁰⁵ Jozef Geerts was slechts een half jaar voorzitter. Hij nam ontslag op 3 maart 1898 en werd opgevolgd door Gustaaf Willemsen (1858-1920), referendaris bij de rechtbank van koophandel in Sint-Niklaas.¹⁰⁶

Aan het eind van de 19de eeuw deed zich een belangrijke omwenteling voor in het Belgische historiografische landschap. Dit was een gevolg van de opkomst van de wetenschappelijke geschiedschrijving aan de universiteiten. Voor een zelfstandige oudheidkundige traditie was er in de nieuwe historiografie geen plaats meer. De oudheidkunde ging grotendeels op in de geschiedwetenschap en haar hulpwetenschappen. Er ontstond een nieuwe wetenschappelijke hiërarchie, met aan de top hoogleraar zoals Henri Pirenne en Paul Fredericq. De regionale geschied- en oudheidkundige kringen kregen hierin een nieuwe rol toebedeeld: zij konden voortaan voorstudies aanleveren voor de beroepshistorici aan de universiteiten.¹⁰⁷ Een van de pleitbezorgers van de nieuwe geschiedschrijving was de Gentse historicus Victor Fris, een leerling van Henri Pirenne. Sinds 1900 was hij actief in de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent en sinds 1909 was hij ook erelid van de Kring. In 1909 hield hij een toespraak op een door de Federatie der Oudheid- en Geschiedkundige Kringen van Oost-Vlaanderen georganiseerd congres, waarin hij de leden van deze kringen opriep zich ten dienste te stellen van de beroepshistorici aan de universiteiten.¹⁰⁸

Gustaaf Willemsen, de toenmalige voorzitter van de Kring, stond positief tegenover de nieuwe wetenschappelijke geschiedschrijving. Zo hechtte hij veel belang aan de studie van prijzen en lonen. In 1912 publiceerde hij zijn *Contribution à l'histoire du Prix des Choses au Pays de Waes au XVIIIe siècle*, een werk waarin de invloed van de Gentse hoogleraar Hubert Van Houtte (1872-1948) duidelijk merkbaar is.¹⁰⁹

Omdat de Cipierage door de aangroei van de collecties te klein geworden was, rees de behoefte aan een groter gebouw. In overleg met de Kring besloot het stadsbestuur het huis Janssens in de Zamansstraat aan te kopen om het in te richten als museum. Dit huis was in 1878 gebouwd in opdracht van Alfons Janssens (1841-1906), een gewezen pauselijk zoeaaf en katholiek volksvertegenwoordiger.¹¹⁰ De architect van het herenhuis in Vlaamse neorenaissancestijl was Pieter van Kerckhove, die ook het nieuwe neogotische stadhuis had ontworpen.¹¹¹ Naast het huis Janssens werd een nieuw gebouw opgetrokken dat dienst zou doen als museum voor Schone Kunsten.

Prentbriefkaart van het museum in het interbellum (fotocollectie K.O.K.W.)

Op 8 augustus 1911 vierde de Kring zijn vijftigjarig bestaan. Ter gelegenheid van dit jubileum werd het nieuwe museum in de Zamansstraat ingewijd, in aanwezigheid van verschillende hoogwaardigheidsbekleders en een 250-tal congresgangers van het XXII^{ste} Geschied- en Oudheidkundig Congres, dat in Mechelen gehouden werd. Op de plechtigheid waren ook de burgemeester, de wethouders en de leden van de gemeenteraad van Hulst aanwezig. Na de plechtigheid nam het hele gezelschap de trein naar Hulst, voor een stadswandeling en een receptie op het stadhuis.¹¹²

Op 7 december 1911 nam Gustaaf Willemsen ontslag als voorzitter van de Kring.¹¹³ Hij werd opgevolgd door Hubert Verwilghen (1883-1955), die in 1910 benoemd was tot arrondissementscommissaris van Sint-Niklaas en Dendermonde. Zijn vader Joseph Verwilghen was van 1870 tot 1897 ondervoorzitter van de Kring geweest.¹¹⁴

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog besloot de Kring zijn activiteiten tijdelijk stop te zetten. Het museum werd gesloten en de *Annalen* verschenen niet meer. Tijdens de oorlog werd een deel van het museum in de Zamanstraat gebruikt door het parket van de rechtbank van eerste aanleg van Dendermonde. Een ander deel werd gebruikt door het stadsbestuur van Sint-Niklaas, omdat het stadhuis was opgeëist door de bezetter.¹¹⁵ De bestuursleden bleven echter vergaderingen houden in de privéwoning van de conservator.

De Kring tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog

Na de oorlog nam het aantal leden sterk toe. Het ledenbestand steeg van 132 in 1914 tot 231 in 1920.¹¹⁶ Dit was in de eerste plaats te danken aan een succesvolle ledenwervingscampagne. Om nieuwe leden te winnen, begon de Kring in 1920 met het organiseren van lezingen en studiereizen. De lezingen, meestal twee of drie per jaar, hadden doorgaans betrekking op het Land van Waas, maar nu en dan werd ook aandacht besteed aan onderwerpen die het regionale niveau overstegen. Op 16 juli 1923 bijvoorbeeld hield de bekende egyptoloog Jean Capart (1877-1947), conservator bij de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel, een diavoordracht over het graf van Toet-Anch-Amon, waarvan hij de opening kort tevoren had bijgewoond.¹¹⁷ Op 20 maart 1932 sprak Fernand Mayence, archeoloog en hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven, over zijn opgravingen in de hellenistische stad Apamaea in Syrië. Op 17 december 1933 hield de in Sint-Niklaas geboren kunsthistoricus Leo Van Puyvelde, hoofdconservator bij het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Brussel, een diavoordracht over “Het kunstrijke in Rubens’ werk”.¹¹⁸ De studiereizen die de Kring organiseerde, waren aanvankelijk beperkt tot het Land van Waas en de naburige regio’s, maar al gauw trok men er verder op uit, met de autobus. Zo ging de studiereis van 1934, waar een vijftigtal leden aan deelnamen, naar Nijvel.¹¹⁹

In het eerste naoorlogse deel van de *Annalen*, dat verscheen in 1920, riep penningmeester Isidore Vermeire de leden van de Kring op om documentatiemateriaal te verzamelen voor het schrijven van een *Geschiedenis van het Waasland gedurende de Duitse bezetting*.¹²⁰ Deze oproep had zoveel succes dat de Kring een aparte zaal in het museum aan de oorlog en de bezetting kon wijden.¹²¹

Na WO I werd een zaal van het huis Janssens ingericht als 'Oorlogsmuseum' (fotocollectie K.O.K.W.)

De inrichting van deze zaal paste in de algemene patriottische stemming van de naoorlogse periode, waarvan ook de Kring doortrokken was. De studie van de regionale geschiedenis had nog steeds een hoger, patriottisch doel. Zo schreven voorzitter H. Verwilghen, de latere gouverneur van de provincie Limburg, en secretaris P.G. de Maeschalck in het jaarverslag over 1919-1920: “Geene betere aanwaking tot het bevorderen van het nationaal gevoel dan aan het volk zijne voorvaderen met hun eigen leven en hun eigen omgeving voor te stellen: wie zijne geboortestreek waardeert en eerbiedigt, bemint en eert zijn gansche land”.¹²²

De *Annalen* uit de jaren 1920 en 1930 zijn minder omvangrijk dan de vooroorlogse *Annalen*. De Kring hield nog steeds vast aan de regel dat alleen de eigen leden in de *Annalen* mochten publiceren. Die

slaagden er echter niet in voldoende kopij te leveren. Pas omstreeks 1960 zou deze regel afgeschaft worden. Vanaf de jaren 1930 begon het Frans in de publicaties van de Kring steeds meer terrein te verliezen ten voordele van het Nederlands. De jaarverslagen werden vanaf 1930 alleen nog in het Nederlands gepubliceerd.

De raad van bestuur bestond in die tijd nog volledig uit autodidacten. In 1927 trad voor het eerst een academisch geschoolde kunsthistoricus toe tot de raad van bestuur, de in Sint-Niklaas geboren Jozef Duverger (1899-1979), die later hoogleraar zou worden aan de Rijksuniversiteit Gent.¹²³ Maar in 1930 moest hij al ontslag nemen omdat hij naar Gent verhuisd was. De statuten van de Kring bepaalden namelijk dat de bestuursleden in het Land van Waas moesten wonen.¹²⁴

Op 25 januari 1928 werd Hubert Verwilghen benoemd tot gouverneur van de provincie Limburg. Hij nam daarom ontslag als voorzitter van de Kring. Hij werd opgevolgd door het bestuurslid met de hoogste anciënniteit, Pierre-Grégoire De Maesschalck (1867-1931), griffier bij het vreedegerecht in Sint-Niklaas. Hij was bestuurslid sinds 1910 en had van 1919 tot 1925 de functie van secretaris bekleed. Hij oefende het voorzitterschap uit tot aan zijn overlijden op 20 mei 1931.¹²⁵ Zijn opvolger was Isidore Vermeire (1872-1944), die sinds 1917 de functie van penningmeester uitoefende. Hij was directeur van de *Banque de la Société générale* aan de Houtbriel in Sint-Niklaas en voorzitter van de kerkfabriek van de hoofdkerk.¹²⁶

Op 23 augustus 1936 vierde de Kring zijn 75-jarig bestaan met een receptie in het museum en een feestzitting in het stadhuis. Henri Nowé, de stadsarchivaris van Gent, hield een lezing met als onderwerp 'Baljuwschap in Vlaanderen en speciaal in Waasland'. De plechtigheid werd gevolgd door een feestmaal in restaurant *De Nantes*.¹²⁷ Ter gelegenheid van het jubileum werd ook een tentoonstelling georganiseerd van oude kunst uit privé-verzamelingen in het Land van Waas.¹²⁸

In december 1939 werd een nieuwe zaal in het museum geopend, gewijd aan folklore.¹²⁹ Op 10 mei 1940 werd het museum gesloten, maar op 18 augustus 1940 opende het weer zijn deuren.¹³⁰ Anders dan in de Eerste Wereldoorlog zette de Kring zijn activiteiten tijdens de bezetting voort. Ook de *Annalen* bleven tijdens de oorlog verschijnen. In 1942

werden de waardevolste stukken uit de collecties in veiligheid gebracht in de kelders van de bank van de *Société générale*. In augustus 1942 werd de tweede verdieping van het museum gesloten na de diefstal van een munt, in afwachting van de aanstelling van een derde bewaker.¹³¹

Op 15 april 1943 kwam de raad van bestuur bijeen naar aanleiding van een spoedeisende kwestie. De Kring had namelijk een brief ontvangen van de 'Stedelijke Kultuurcommissie' d.d. 31 maart 1943 en een brief van het college van burgemeester en schepenen d.d. 5 april 1943, met het verzoek "om de eentalig Fransche en de tweetalige opschriften in museum en uitgaven te vervangen door eentalig Nederlandsche". Alvorens dit verzoek te beantwoorden, besloot de raad van bestuur een rondvraag bij andere musea in het Vlaamse land te houden. E.H. Jozef De Wilde, de toenmalige secretaris, werd hiermee belast. Uit de binnengekomen reacties bleek dat de tweetaligheid alleen nog in Gent en Oudenaarde bestond. In Brugge, Kortrijk, Deinze, Antwerpen en Lier was de eentaligheid ingevoerd. In Ieper was deze kwestie niet relevant omdat het museum gesloten was. Hierop besloot de raad van bestuur "het principie van eentalige Vlaamsche opschriften toe te passen (wat niet uitsluit daar waar het nuttig voorkomt, er meertalige verklaringen aan toe te voegen)." De uitvoering zou evenwel geleidelijk geschieden. Er werd besloten een beroep te doen op specialisten "ter verkrijging van een degelijke Nederlandsche terminologie, vooral voor de afdelingen Aardkunde en Voorgeschiedenis."¹³² Het Frans verdween ook uit de *Annalen*: de tweetalige titelpagina werd vanaf 1943 vervangen door een eentalig Nederlandse titelpagina.

De Kring van 1945 tot 1975

Na het overlijden van Isidore Vermeire op 20 mei 1944 bleef het voorzitterschap een jaar lang vacant. Op 31 mei 1945 werd Franz Behaegel (1899-1982), die sinds 1931 penningmeester was, tot voorzitter verkozen.¹³³

Op 24 juni 1945 werd het museum plechtig heropend. Het aantal bezoekers steeg de volgende jaren aanzienlijk. In 1947 telde men reeds 8315 individuele bezoekers en een tiental groepen. Albert Buvé, de conservator van het museum van de Kring, werd in 1947 door het

stadsbestuur aangesteld als conservator van de Stedelijke Galerij van Schone Kunsten, waardoor de twee musea van Sint-Niklaas dezelfde conservator hadden.¹³⁴

In 1949 werden de jaarlijkse studiereizen hervat. Aanvankelijk bezocht men vooral musea en tentoonstellingen in het binnenland, maar vanaf de jaren 1960 werden steeds vaker meerdaagse studiereizen naar het buitenland georganiseerd.

Een belangrijke regionale geschiedschrijver uit die jaren was E.H. Jozef De Wilde (1906-1993), onderpastoor in Sint-Niklaas van 1935 tot 1950. Hij werd in 1935 bestuurslid van de Kring en oefende tussen 1941 en 1951 de functie van secretaris uit. Hij introduceerde vernieuwende ideeën omtrent lokale en regionale geschiedschrijving. Zo zette hij zich af tegen de ‘verheerlijking van de groten en machtigen, van de staat of de instellingen der machthebbers’ en koos hij in plaats daarvan resoluut voor een ‘geschiedenis van de kleine man’. Het doel van de plaatselijke geschiedschrijving was volgens hem ‘het onderzoek naar de wording en de ontwikkeling van de plaats en het opzoeken der factoren waaruit deze ontwikkeling is gegroeid, d.w.z. de levensbeschrijving van een dorp als levend geheel.’ Hij hechtte dan ook veel belang aan de wisselwerking tussen het landschap en de mens.¹³⁵

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren de eerste bijdragen van academisch opgeleide historici in de *Annalen* verschenen (o.a. Karel Vossen¹³⁶ en Jan Dhondt¹³⁷). In de naoorlogse periode nam het aantal bijdragen van professionele historici geleidelijk aan toe. Toch bleven de autodidacten tot in de jaren 1960 de meeste bijdragen leveren.

Tot 1945 waren de *Annalen* het enige historische tijdschrift in het Land van Waas. Na de oorlog werd in Sint-Niklaas de Bibliotheca Wasiana gesticht, een nieuwe vereniging waarvan de doelstellingen veel gelijkenis vertoonden met die van de Kring. In 1958 werd de Heemkundige Kring van het Land van Beveren opgericht, de eerste heemkundige kring in het Land van Waas. Daarna werden ook in andere gemeenten heemkundige kringen opgericht die elk een eigen tijdschrift uitgaven.¹³⁸ De tijd dat de Kring een monopoliepositie bezat op het gebied van de lokale en regionale geschiedenis was defini-

tief voorbij. Op de verhouding tussen lokale geschiedschrijving en globale historiografie zullen we hier niet ingaan omdat dit thema al eens aan bod gekomen is in de *Annalen*.¹³⁹

Op 16 september 1962 vierde de Kring zijn honderdjarig bestaan. Deze herdenking viel samen met een hulde aan Mercator ter gelegenheid van de 450ste verjaardag van zijn geboorte. Er werd een academische zitting gehouden op het stadhuis van Sint-Niklaas, waarna het nieuwe Mercatormuseum in de tuin van het huis Janssens ingewijd werd. Wat de samenstelling van het ledenbestand betreft, was de Kring democratischer geworden. De Kring was niet langer de elitaire en overwegend Franstalige *Cercle archéologique* van honderd jaar geleden. Maar de doelstellingen van de vereniging waren onveranderd gebleven: de collectievorming en de museale activiteiten (rondleidingen, lezingen, enz.) waren nog steeds even belangrijk als het uitgeven van een eigen tijdschrift.

In 1974 organiseerde de Kring in Sint-Niklaas het 43ste Congres van de Federatie van Kringen voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Volkskunde van België. In de aanloop naar dit congres richtte J.P. d'Hanens, de algemene secretaris van het congres (en tevens bestuurslid van de Kring), een verzoek aan de koning om de titel 'Koninklijke Maatschappij' aan de Kring te verlenen. Dit verzoek werd op 25 februari 1974 ingewilligd. Sindsdien noemt de Kring zich 'Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas'.¹⁴⁰

De Kring van 1975 tot nu

Tot in de jaren 1960 was de Kring in essentie een vereniging van autodidacten. Vanaf de jaren 1970 kwam hier verandering in. Steeds meer academisch opgeleide historici, kunsthistorici en archeologen traden toe tot de raad van bestuur. In 1975 werd binnen de Kring een werkgroep archeologie opgericht met als voorzitter dr. Hugo Thoen, destijds werkleider bij het seminarie voor archeologie van de Rijksuniversiteit Gent. Die werkgroep was slechts enkele jaren actief. Ze verdween na de oprichting van de Archeologische Dienst Waasland in 1978.

In 1976 nam Franz Behaegel om gezondheidsredenen ontslag als voorzitter van de Kring. In afwachting van de volgende algemene

vergadering werd het voorzitterschap waargenomen door een voorlopig driemanschap, bestaande uit Leo De Clercq, Jan Buytaert en Jean-Pierre d'Hanens.¹⁴¹ Na de algemene vergadering werd Leo De Clercq tot voorzitter aangesteld.

In januari 1980 werd Leo De Clercq opgevolgd door Jan Trommelmans (1915-1996), technisch directeur van de N.V. Scheerders Van Kerchove's Verenigde Fabrieken in Sint-Niklaas.¹⁴² Het was op zijn initiatief dat de Kring zich op 17 december 1983 omvormde van een feitelijke vereniging tot een vzw. De nieuwe vzw nam de doelstellingen van de feitelijke vereniging over en breidde haar werkterrein uit tot : "1) de geschiedenis van het Land van Waas onder al haar aspecten, 2) de dialectologie, toponymie en antroponymie 3) de volkskunde en de volkscultuur in het verleden en het heden 4) bijdragen tot de sensibilisatie voor het behoud en beheer van monumenten en landschappen."¹⁴³

In 1986 ontfermde de Kring zich over een afgedankte stoomlocomotief (bouwjaar 1922) van de N.V. Scheerders-Van Kerchove in Sint-Niklaas. Om te vermijden dat deze locomotief verloren zou gaan, schonk Jan Trommelmans hem aan de Kring, die hem in bruikleen gaf aan 'De Belgische Vrienden van de Stoomlokomotief vzw'.¹⁴⁴ De locomotief werd overgebracht naar Baasrode en is ondertussen gerestaureerd.¹⁴⁵

In 1992 werd Jan Trommelmans als voorzitter opgevolgd door Alfred Van der Gucht, bestuurslid van de Kring sinds 1976, oud-leraar aan de Broederschool in Sint-Niklaas en expert inzake historische cartografie.¹⁴⁶ Onder zijn voorzitterschap vond een belangrijke accentverschuiving binnen de Kring plaats.

Terwijl de verzamelingen en de publicaties vroeger even belangrijk waren, verschoof het zwaartepunt van de activiteiten in de jaren 1990 onmiskenbaar naar de publicaties. De Kring ging zich steeds meer concentreren op de *Annalen* en zijn rol als documentatiecentrum. Deze heroriëntatie was noodzakelijk vanwege de toenemende professionalisering in de museumsector. Een amateurvereniging beschikt nu eenmaal niet over de nodige mensen en middelen om museale collecties op een professionele manier te beheren, te conserveren en te ontsluiten. Daarom besloot de raad van bestuur de museale collecties

samen met het nieuwe Stedelijk Museum (SteM) te beheren, waar een deel van de collecties permanent tentoongesteld is.

Onder het voorzitterschap van Alfred Van der Gucht nam het aantal bijdragen geschreven door academisch opgeleide historici sterk toe. Dit had een weerslag op de omvang van het jaarboek. Terwijl de *Annalen* in de jaren 1970 en 1980 zelden meer dan 250 bladzijden telden, tellen de delen die tussen 1990 en 2010 verschenen doorgaans 400 tot 450 bladzijden. Ondanks de grotere inbreng van professionele historici zijn de *Annalen* geen louter historisch tijdschrift geworden. De *Annalen* waren van meet af aan een zeer veelzijdige publicatie en zijn dat nog steeds, zoals blijkt uit de indices op de publicaties van de K.O.K.W. (1862-2002):¹⁴⁷ archeologie, kunstgeschiedenis, genealogie, heraldiek, volkskunde, literatuur en cartografie kwamen en komen nog altijd aan bod.¹⁴⁸ Naast historici publiceren ook kunsthistorici, archeologen, filologen en geografen in de *Annalen* en tot op heden verschijnen ook waardevolle bijdragen van autodidacten over zeer diverse onderwerpen. Alfred Van der Gucht omschreef het redactionele beleid van de Kring in 1997 als volgt: “Vóór alles willen wij de *Annalen van de K.O.K.W.* profileren als een regionaal historisch tijdschrift. Hierbij moeten wij een evenwicht nastreven tussen het wetenschappelijke en de leesbaarheid voor een ruim geïnteresseerd publiek. Er moet ook een evenwicht zijn in de bijdragen van algemeen historische aard over het hele Land van Waas en deze over lokale geschiedenis. Hoe groter de verscheidenheid, hoe rijker de *Annalen*. Om dit te bereiken is vakmanschap, creativiteit, enthousiasme en gezond verstand nodig.”¹⁴⁹

In 1994 won de Kring de Geschiedenisprijs van het Gemeentekrediet, die dat jaar bestemd was voor heem- en geschiedkundige kringen. Er werden 29 kandidaturen ingediend (17 Nederlandstalige, 11 Franstalige en 1 Duitstalige). Prof. dr. Adriaan Verhulst was voorzitter van de jury.¹⁵⁰

Op 5 september 2005 werd het huis Janssens met inbegrip van de oorspronkelijke aankleding en het tentoonstellingsmeubilair beschermd als monument, op grond van zijn artistieke, historische en sociaal-culturele waarde. Ook de tuinafsluiting, die afkomstig is van kasteel Boechout in Meise, en de stadspomp in de tuin werden beschermd.¹⁵¹

Na de algemene vergadering van 30 maart 2008 stelde Alfred Van der Gucht zich niet meer kandidaat voor een nieuwe ambtstermijn. Op de bestuursvergadering van 12 april 2008 werd hem het erevoorzitterschap aangeboden. Hij werd als voorzitter opgevolgd door Chris De Beer, die ambtenaar is bij het ministerie van Justitie.

DEEL 2: 150 JAAR COLLECTIEVORMING: HET MUSEUM, DE BIBLIOTHEEK EN DE 'BIJZONDERE COLLECTIES'

Het museum

Het museum van de Kring werd gesticht in 1861, als eerste museum in Sint-Niklaas. Jan-Hubert Van Raemdonck was de eerste conservator. Het museum was achtereenvolgens gehuisvest in het oude stadhuis (1861-1874), ten huize van de bankier Talboom-Delebecque (1874-1878), in het nieuwe stadhuis (1878-1895), in de Cipierage (1895-1911) en in het huis Janssens (sinds 1911).¹⁵²

Sinds 1861 houdt de Kring een schenkingenregister bij. De voorwerpen die de Kring zelf aankocht, werden oorspronkelijk niet in dit register ingeschreven. Pas omstreeks 1920 begon men ook de aangekochte objecten te registeren. Toch is het mogelijk de herkomst van de vóór 1920 aangekochte objecten te achterhalen, omdat de facturen van deze aankopen zorgvuldig werden bijgehouden. Dit vergt wel enig speurwerk in het archief van de Kring.

De objectencollectie¹⁵³

In zijn 150-jarige bestaan heeft de Kring ongeveer 5300 voorwerpen verworven. De meeste van deze voorwerpen waren schenkingen: oude meubels, apothekerspotten, oude vuurwapens en blanke wapens, uithangborden van herbergen, klokken, schilderijen, zilverwerk van schuttersgilden, oude muziekinstrumenten, enz. De collectie is vandaag verspreid over drie gebouwen: het Mercatormuseum, het stedelijk museum SteM en het huis Janssens. De objecten in het Mercatormuseum en in het SteM zijn permanent tentoongesteld. De objecten in het huis Janssens, dat momenteel als depot gebruikt wordt, kunnen uitgeleend worden voor tentoonstellingen.

Een uniek object uit deze collectie is de telegraafpost van Sint-Gillis-Waas, die deel uitmaakte van een zogenaamde ‘Chappe-telegraaf’. Dit was een systeem van optische telegrafie, ontwikkeld door de Fransman Claude Chappe (1763-1805). De post van Sint-Gillis-Waas maakte deel uit van de telegraafverbinding tussen Antwerpen en Vlissingen, die werd aangelegd op bevel van Napoleon en die in 1810 een tijd lang in gebruik is geweest.¹⁵⁴

De collectie in het huis Janssens werd in 2008-2009 opnieuw geïnventariseerd en geregistreerd. De bestaande inventarissen waren immers verouderd, onvolledig en niet geïnformatiseerd. Voor het opstellen van de nieuwe inventaris ging de Kring een samenwerkingsverband aan met de Erfgoedcel Waasland en het SteM. Er werd een tijdelijke projectmedewerker in dienst genomen, Kristel Van Audenaeren. De Erfgoedcel Waasland begeleidde en financierde het project en de Stad Sint-Niklaas zorgde voor de nodige logistieke ondersteuning. De registratie geschiedde digitaal, door middel van het registratieprogramma Adlib. Deze software werd speciaal ontwikkeld voor de registratie van museale en erfgoedcollecties en wordt ondersteund door de provincie Oost-Vlaanderen. De collectie is nu volledig geïnventariseerd en ontsloten via Internet.¹⁵⁵ De inventarisatie vormde de aanleiding voor de tentoonstelling ‘Het Rariteitenkabinet, zomertentoonstelling met voorwerpen uit de collectie van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas van A tot Z’ in het Stem, van 26 juni tot 27 september 2009.

De Mercatorcollectie

Als conservator van de Kring kocht Van Raemdonck verschillende werken van Mercator aan op veilingen. Zo legde hij de grondslag van het huidige Mercatormuseum. Zijn opvolgers breidden de collectie verder uit.

Tot 1962 was de Mercatorcollectie tentoongesteld in het huis Janssens.

In 1962 werd het nieuwe Mercatormuseum ingewijd. Ter gelegenheid van het Mercatorjaar in 1994 werd dit museum volledig vernieuwd en omgevormd tot een museum van de cartografie. De collectie bevat een twintigtal atlassen van Mercator, verschenen tussen 1590 en

De Mercatorverzameling in huis Janssens vóór 1961 (fotocollectie K.O.K.W.)

1633, alsook tal van losse kaarten en niet-cartografische werken van Mercator en zijn tijdgenoten. Tot de ‘kroonjuwelen’ van de collectie behoren:¹⁵⁶

- Een aardglobe van Mercator, gegraveerd in Leuven in 1541 en opgedragen aan Nicolas Perrenot, heer van Granvelle en kanselier van Karel V, en een hemelglobe van Mercator, gegraveerd in Leuven in 1551 en opgedragen aan de prinsbisschop van Luik. Beide globes werden in 1881 aangekocht door de Kring, nadat Théodore Juste, de conservator van het *Musée royal d'antiquités et d'armures* in Brussel, hun echtheid bevestigd had. De totale kostprijs van deze globes, die afkomstig waren uit Spanje, bedroeg 500 frank.¹⁵⁷ Naar aanleiding van het Mercatorjaar in 1994 werden beide globes gerestaureerd.¹⁵⁸

- Een 16de-eeuwse Italiaanse I.A.T.O.-atlas. Deze afkorting staat voor ‘Italian Atlas To Order’ (Italiaanse atlas op bestelling). Dergelijke atlassen zijn bundels van losse kaarten, gekozen uit een breder assortiment door de persoon die de atlas bestelde. Aangezien de keuze mede bepaald werd door het aanbod aan kaarten, de belangstelling van de opdrachtgever en zijn financiële mogelijkheden, is elke I.A.T.O.-atlas uniek. De I.A.T.O.-atlassen worden ook Lafreri-atlassen genoemd, naar Antonio Lafreri (1512-1577), de bekendste prenthandelaar van Rome. Dit ten onrechte, aangezien ook heel wat andere uitgevers in Rome en Venetië hun kaarten op dezelfde wijze bundelden. De I.A.T.O.-atlas van de Kring is samengesteld uit kaarten, plattegronden en scènes met historische betekenis. Naar aanleiding van het Mercatorjaar in 1994 werd hij gerestaureerd.¹⁵⁹

- Een aardglobe van de Nederlandse theoloog en cartograaf Franciscus Haraeus (1555-1631), die globes maakte waarop de verspreiding van de godsdiensten aangegeven stond. De aardglobe in kwestie is geen gemonteerd exemplaar, maar een set van twaalf segmenten. Ze zijn op twee bladen gedrukt en een derde blad bevat de bijbehorende ringen en teksten. De drie bladen zijn naast elkaar op linnen geplakt. Van deze globe is geen tweede exemplaar bekend.¹⁶⁰

De inventaris van deze collectie (met nadere bibliografische gegevens en een foto van de titelpagina) kan men consulteren op de website <http://www.museuminzicht.be>.

De meeste atlassen en kaarten werden aangekocht vóór de Eerste Wereldoorlog, toen deze werken nog betaalbaar waren. Toch wordt de collectie nog af en toe verrijkt met een nieuwe aanwinst.¹⁶¹ In 2010 werd de Mercatorcollectie grotendeels gedigitaliseerd in samenwerking met de Universiteit Gent en het SteM.

De archeologische collectie

De Oudheidkundige Kring was tot aan de Tweede Wereldoorlog de enige vereniging in het Land van Waas die zich met de zorg voor het archeologische erfgoed bezighield. Vóór de stichting van de Kring kwamen archeologische vondsten in privéverzamelingen terecht die na de dood van de verzamelaar meestal verdeeld werden onder de erfgenamen, waardoor ze voor het wetenschappelijk onderzoek verloren gingen.

Reeds in de eerste jaren van zijn bestaan werden verschillende archeologische vondsten aan het museum van de Kring geschonken. Zo verwierf de Kring in 1864 drie Gallo-Romeinse vazen die gevonden waren in de Heiwijk in Waasmunster.¹⁶² De Kring voerde ook zelf archeologische opgravingen uit. In 1864 bijvoorbeeld liet J. Van Raemdonck een Gallo-Romeinse site in Belsele (Steenwerk) opgraven terwijl A. de Schoutheete de Tervarent de Alvinusberg en het hof te Voorhoute in Kemzeke onderzocht.¹⁶³ Op de vergadering van 4 december 1864 brachten beiden verslag uit van hun respectieve opgravingen.¹⁶⁴ De schenkingen en de objecten die bij de opgravingen aan het licht kwamen, werden tentoongesteld in het museum.

In 1970 telde de archeologische collectie van de Kring 317 objecten.¹⁶⁵ Sinds de oprichting van de Archeologische Dienst Waasland (ADW) in 1978 is de collectie niet meer aangegroeid omdat de Kring zich sinds dat jaar niet meer bezighoudt met archeologisch onderzoek. De archeologische collectie van de Kring wordt deels bewaard door de Kring zelf, in het Huis Janssens, en deels door de ADW. Een selectie van archeologische vondsten is tentoongesteld in het SteM.

Tot de archeologische collectie van de Kring behoort de zogenaamde ‘muntschat van Belsele’. Deze schat werd op 1 februari 1892 ontdekt door twee landbouwers op een akker in de wijk Steenwerk in Belsele. Zoals later zou blijken, was de oudste munt een *antoninianus* van Septimius Severus (193-211 na Chr.) en werden de jongste munten geslagen ten tijde van Postumus (258-268 na Chr.).¹⁶⁶ De landbouwers verkochten de helft van de schat, die hun als vindsters van rechtswege toekwam, aan de Kring voor een bedrag van 1000 frank. De andere helft kwam toe aan de eigenaars van het perceel waarop de schat gevonden was, de erfgenamen Caroly uit Brussel. Zij waren bereid een deel van de munten die hun toekwamen, aan de Kring over te laten. Zo verwierf de Kring een groot deel van de muntschat.¹⁶⁷

Behalve de archeologische collectie is ook het archief van de Kring belangrijk voor archeologen. Sinds de oprichting van de Kring in 1861 werden schenkingen van archeologische vondsten geregistreerd in het schenkingsregister van de Kring. De schenker was meestal de eigenaar op wiens perceel de vondst gedaan was. In de verslagen van

de bestuursvergaderingen vindt men meestal aanvullende informatie, zoals de omstandigheden van de vondst. Als men de informatie uit het archief aanvult met de gegevens van het kadaster, kan men de exacte vindplaats van de objecten lokaliseren.¹⁶⁸

De bibliotheek en de ‘Bijzondere Collecties’

De bibliotheek

Al in 1861 begon de Kring met het uitbouwen van een eigen bibliotheek. Door aankopen, schenkingen en ruilabbonementen groeide deze bibliotheek snel aan. Oorspronkelijk was ze ondergebracht in het stadhuis, maar later verhuisde ze samen met het museum naar de Cipierage. Van 1910 tot 1997 was de bibliotheek in twee kamers op de eerste verdieping van het huis Janssens gevestigd. Wegens nijpend plaatsgebrek werd ze in 1997 verhuisd naar de eerste verdieping van het aanpalende gebouw.¹⁶⁹

De Kring sloot al bij zijn stichting verschillende ruilabbonementen met zusterverenigingen in binnen- en buitenland, o.m. met de *Société d’Emulation* te Brugge en het *Historisch Genootschap* te Utrecht. Na de Eerste Wereldoorlog besloot de Kring in een patriottische opwelling al zijn ruilabbonementen met Duitse historische genootschappen op te zeggen.¹⁷⁰ Maar enkele jaren later kreeg men daar spijt van en werden verschillende ruilabbonementen vernieuwd.¹⁷¹ In de jaren 1930 had de Kring een vijftigtal ruilabbonementen. In de jaren 1950 nam dit aantal sterk toe door de oprichting van nieuwe geschied- en heemkundige kringen. In 1962 had de Kring ruilovereenkomsten met 68 binnenlandse en 39 buitenlandse tijdschriften.¹⁷² In 2009 had de Kring ruilovereenkomsten met 98 binnenlandse en 30 buitenlandse tijdschriften. Daarnaast is de Kring geabonneerd op de publicaties van 35 verenigingen of instellingen.

De Kring heeft in zijn 150-jarig bestaan regelmatig oude boeken en drukwerken in verband met het Land van Waas aangekocht op veilingen en bij antiquariaten. Door schenkingen werd de verzameling verder aangevuld. Zo kan men in de bibliotheek van de Kring alle boeken van de anatoom Philip Verheyen (1648-1710) vinden. De Kring bezit ook een omvangrijke collectie boeken en tijdschriftartikels over Gerard Mercator (ca. 250 titels).

De leeszaal van de Kring is voor iedereen toegankelijk, maar boeken worden alleen aan leden uitgeleend. De waardevolste boeken en atlasen worden tentoongesteld in het Mercatormuseum. In 2011 werd de digitalisering van de catalogus voltooid.

In de bibliotheek kan men ook een omvangrijke collectie drukwerken raadplegen, die de Kring in de loop der jaren verzameld heeft. Ze omvat allerlei brochures, bioscoopprogramma's, catalogi van openbare verkopen, reclamedrukwerk, verkiezingsdrukwerk, enz. met betrekking tot het Land van Waas. Deze drukwerken zijn geklasseerd per gemeente en per thema. Ze zijn ontsloten via een steekkaartensysteem.

De 'Bijzondere Collecties'

De 'Bijzondere Collecties' omvatten archieven, kranten en periodieken, foto's, porseleinkaarten, affiches, penningen en medailles, kaarten en plannen, devotieprentjes, bidprentjes en doodsbrieven.

Archieven

De Kring heeft in zijn 150-jarig bestaan verschillende archieven van bedrijven, verenigingen en families verworven. Hieronder geven we een overzicht van de belangrijkste fondsen.

- Het archief van de Sint-Sebastiaansgilde in Sint-Niklaas¹⁷³

Deze schuttersgilde werd opgericht bij octrooi van Karel V in 1526. Het octrooi werd vernieuwd door de aartshertogen Albrecht en Isabella in 1613. Tijdens de Franse Revolutie werd de schuttersgilde opgeheven, maar onder Napoleon werd ze hersticht. In 1915 werd een belangrijk deel van het archief aan de Kring geschonken door George Vandionant, de voorzitter van de gilde. Het archief bestaat uit twee delen: het eerste deel betreft de periode van 1613 tot 1792, het tweede deel de 19de eeuw. In 1990 werd het archief aangevuld met een met rijk versierd handschrift van de Sint-Sebastiaansgilde, dat door de Kring was aangekocht bij een antiquariaat in Gent. De volledige titel ervan luidt: *Boeck van T'Eenigh Vrij Keyserlick Gulden van S. Nicolaes en S. Sebastiaen binnen de Prochie van S. Nicolaes Lande van Waes 1717*. Het handschrift bevat een twintigtal wapenschilden van vorsten en landvoogden van de Nederlanden en van hoogbaljuws en hoofdschepenen van het Land van Waas.¹⁷⁴ De Kring bezit ook archiefstukken van de in

1616 gestichte schuttersgilde van Sint-Pauwel en Sint-Sebastiaan te Sint-Pauwels, en van de schuttersgilden van Verrebroek en De Klinge.¹⁷⁵

- Het archief van de Wase rederijderskamer 'De Goudbloem'¹⁷⁶

Deze rederijderskamer was de hoofdkamer van de negen rederijderskamers van het Land van Waas. De belangrijkste archiefstukken zijn het resolutieboek, opgesteld door jonkheer François-Joseph de Castro, hoofdprins van de kamer, en een register waarin de toneelstukken werden overgeschreven. De Kamer was actief van 1611 tot halverwege de 19de eeuw. De meeste stukken dateren uit de 18de en de 19de eeuw.
- Het archief van de spoorwegmaatschappij Mechelen-Terneuzen.

Dit fonds bevat de journaalboeken, grootboeken en personeelsregisters van de spoorwegmaatschappij Mechelen-Terneuzen (1865-1948). Men vindt er ook affiches en ander drukwerk van deze maatschappij, afkomstig van drukkerij Strybol-Vercruyssen in Sint-Niklaas. Deze collectie werd in 2006 aangevuld met een schenking van de familie Wijmeersch-Boonefaes.¹⁷⁷
- Een deel van het familiearchief Sanchez de Castro

De Kring bezit een deel van het archief van de familie Sanchez de Castro. Dit archief, waarvan de oudste stukken uit de 17de eeuw dateren, werd in 1892 aan de Kring geschonken door burggravin Julie Desmanet de Biesme.¹⁷⁸ De Kring bezit ook een genealogisch handschrift van de familie Sanchez de Castro, dat in 1892 werd aangekocht bij de Gentse boekhandelaar Camille Vyt, die het gekocht had van de erfgenamen van ridder A. de Schoutheete de Tervarent.¹⁷⁹
- Het bedrijfsarchief van de familie Janssens de Varebeke

Op 14 november 2009 sloot de familievereniging Janssens de Varebeke vzw een overeenkomst met de Kring, waarbij het bedrijfsarchief van de textielfabriek Janssens in bewaring werd gegeven aan de Kring. Het is het oudste bekende bedrijfsarchief van Sint-Niklaas.¹⁸⁰

- De verzameling ‘Diverse Oorkonden’

Deze verzameling bevat diverse losse stukken die op veilingen werden aangekocht of aan de Kring werden geschonken. De inventaris is gepubliceerd in de *Annalen*.¹⁸¹ De oudste oorkonden dateren uit de 14de eeuw, de recentste stukken uit de 19de eeuw.

De Kring bezit nog twee andere, vrij omvangrijke archieffondsen: het persoonlijk archief van Jan-Hubert Van Raemdonck en het eigen archief van de Kring. Dat laatste werd in 2009-2010 geïnventariseerd door Koen Verstraeten.

Kranten en periodieken

De Kring bezit een groot aantal oude kranten en tijdschriften uit het Land van Waas en andere regio's. De meeste kranten dateren uit de 20ste eeuw. De krantencollectie werd onlangs opnieuw geïnventariseerd. De nieuwe catalogus is beschikbaar in gedrukte en digitale vorm (Excel). De krantencollectie is ontsloten via de databank ‘Abraham’ van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek.¹⁸²

De fotocollectie

De Kring bezit ongeveer 12.000 historische foto's die verband houden met het Land van Waas. Ze zijn geklasseerd per gemeente (en wat Sint-Niklaas betreft, per straat of per gebouw of per gebeurtenis). Een 200-tal foto's is gepubliceerd op de Erfgoedbank Waasland.¹⁸³

Porseleinkaarten

De Kring bezit ongeveer 750 porseleinkaarten uit de periode 1840-1860. Porseleinkaarten zijn geïllustreerde adreskaarten van handelaars en industriëlen.¹⁸⁴ Ze zijn een interessante bron voor de bedrijfs-geschiedenis omdat de gebouwen van de firma in kwestie er dikwijls op afgebeeld staan. Ze werden vooral gedrukt in de grote steden, zoals Brussel, Antwerpen en Gent. In 2008 werd de collectie porseleinkaarten volledig gedigitaliseerd. Er werd ook een nieuwe digitale inventaris in Excel opgemaakt.¹⁸⁵

Affiches

De Kring bezit ruim 1250 affiches die grotendeels afkomstig zijn van drukkerij Strybol-Vercruyssen in Sint-Niklaas.¹⁸⁶ Van groot his-

torisch belang zijn de affiches uit de Eerste Wereldoorlog, in totaal 658 exemplaren. Van deze collectie is een afzonderlijke inventaris beschikbaar.¹⁸⁷ De Kring bezit ook een zestigtal affiches uit de Tweede Wereldoorlog, hoofdzakelijk met betrekking tot Sint-Niklaas.

Penningen en medailles

Deze collectie bestaat uit ongeveer 750 penningen en medailles, waarvan de meeste geslagen werden in opdracht van Wase zang- en muziekmaatschappijen, schuttersgilden, landbouwverenigingen, enz. Penningen werden ook uitgegeven ter gelegenheid van de inwijding van een openbaar gebouw, het jubileum van een burgemeester of ter herdenking van een historische gebeurtenis zoals de Boerenkrijg.

Kaarten en plannen

De Kring bezit ongeveer 700 losse kaarten en plannen. De oudste en meest waardevolle kaarten worden tentoongesteld in het Mercatormuseum, de jongere kaarten worden in het documentatiecentrum bewaard. Er is een gedrukte inventaris beschikbaar.¹⁸⁸ De Kring bezit de Popp-kaarten van alle Wase gemeenten, alsook – voor een aantal gemeenten – de bijbehorende kadastrale leggers. De collectie ‘kaarten en plannen’ groeit nog steeds aan, zowel door aankopen als door schenkingen. Tot de recentste aanwinsten behoren: een kadastrale atlas van de gemeente Sinaai (schaal 1:2500), uitgegeven door P. Gérard omstreeks 1840,¹⁸⁹ de *Carte chorographique de la Belgique* van L. Capitaine en P. G. Chanlaire uit de jaren 1795-1797¹⁹⁰ en een kadastrale atlas van Sint-Niklaas, opgemaakt door landmeter Jean-Jacques Ducaju in 1806.

Devotieprentjes

Deze verzameling vormt een afgesloten geheel waarvan de basis omstreeks 1900 werd gelegd. Ze bevat 442 prenten van diverse oorsprong. Zowel houtsneden als kopergravures en lithografieën zijn erin vertegenwoordigd. De oudste exemplaren dateren uit de 17de eeuw. Slechts een klein deel van de devotieprentjes is afkomstig uit of houdt verband met het Land van Waas. Er is een recente inventaris beschikbaar.¹⁹¹

Bidprentjes en doodsbrieven

De Kring bezit een omvangrijke verzameling doodsbrieven en bidprentjes uit de 19de en 20ste eeuw. De bidprentjes van vóór 1870 vor-

men een apart fonds binnen deze collectie. Ze werden in 2010-2011 gedigitaliseerd door de Vereniging voor Familiekunde - Land van Waas.

BIJLAGE 1

Inhouding van het borstbeeld van Philip Verheyen¹⁹²

Inhouding [sic] van het Borstbeeld van Philip Verheyen,

Den 24 Augustij 1862 heeft te Verrebroeck plaats gehad de inhuldiging van het Borstbeeld van Philip Verheyen, aldaar geboren den 23 April 1684, vermaard ontleedkundige, doktor in de medicijnen, en hoogleeraar te Leuven, aldaar overleden den 24 januarij 1719, opgerigt door de zorgen van den Oudheidskundigen Kring van het Land van Waes.

Deze plegtigheid had plaats onder het voorzitterschap des Heeren A. Van den Peereboom, Minister van Binnenlandsche Zaken, bijgestaan door den Heer Dejaegher, Gouverneur der provincie Oost-Vlaanderen, en in tegenwoordigheid der ondergeteekende uitgenooden, hooge ambtenaars der zelfde provincie en der steden en gemeenten van het arrondissement, benevens de leden der Besturende Kommissie en andere Leden van den Oudheidskundigen Kring en de deputatiën der kunst- en lettergenootschappen van het Land van Waes.

De feest nam aanvang met het uitvoeren eener Zegemarsch, door de Muziekmaatschappij van St Nikolaas, waarna de heer Voorzitter Siret eene redevoering hield, in dewelke hij met krachtige woorden de levensbaan van Philip Verheyen afschetste.

Hierop volgde de ontsluiting van het beeld onder het spelen van België's nationaal lied en het losbranden van het geschut, welke gevolgd werd door de voordragt eener Kantate, gezongen door de Kinderen der Gemeenteschool, onder het bestuur van den heer J.A. Verschelden, van Verrebroeck.

Het borstbeeld van Verheyen werd vervaardigd door den heer Frans Van Havermaet, van St Nikolaas en in brons gegoten in de gieterij van den heer Lecherf, te Brussel. De teekening van het voetstuk is van den heer E. Serrure, bouwmeester der stad St Nikolaas en lid der Besturende Kommissie van den Kring.

Na de uitvoering der Kantate las de heer Lodewijk Billiet een dichtstuk voor op Ph. Verheyen, en bracht de Heer E. Van Even, archivist der stad Leuven, in eene welgepaste redevoering, de hulde der aloude Universiteitstad aen den Waesschen geleerde.

De plegtigheid werd daarop gesloten door een fraai concert, gegeven door de voornoemde Muziekmaatschappij van St Nikolaas, op de openbare plaats van Verrebroeck, en door een prachtig Banket, hetwelk plaats had onder eene sierlijk opgesmukte tent in den tuin der juffrouwen Jacquemyns.

Aan het nagerecht sprak de heer hoogleeraar Burggraeve van Gent, eene krachtige redevoering over het feest uit en werden er verscheide gezondheidsdronken voorgesteld, onder andere:

door den heer Siret, aan Zijne Majesteit den Koning en de Koninglijke familie;

door den heer Raepsaet, aan den heer Minister van Binnenlandsche Zaken;

door den heer Minister, op de welvaart van het Land van Waes;

door den heer Verest, aan den heer Gouverneur;

door den heer Gouverneur, aan Verrebroeck "op wiens vruchtbaren bodem, polderboe-

ren tot vermaarde ontleedkundigen opgroeien.”
door den heer Van Hove-Zaman, aan de familie Jacquemyns;
door den heer Volksvertegenwoordiger Jacquemyns: aan de hoofdplaats van het Land van Waes;
door den heer Burgemeester Van Haelst aan de universiteit van Leuven, leraargesticht van Verheyen;
door den heer Siret : aan de vier Hoogeschoolen des Rijks en het vrije Onderwijs.
Gedurende het feest was heel de gemeente fraai versierd en bevlagd en des avonds greep er eene algemeene verlichting plaats.

Gedaan te Verrebroeck, den 24 Augustij 1862.

BIJLAGE 2

Verslag van de Algemene Vergadering van 25 juni 1868¹⁹³

Assemblée Générale du 25 Juin 1868

La séance est ouverte à 10 $\frac{1}{4}$ heures par la lecture du rapport sur la situation & les travaux du Cercle pendant l'année sociale écoulée faite par le secrétaire de la Commission administrative.

M. le Président communique une lettre de M. Van Raemdonck, qu'on vient de lui remettre à l'instant même, annonçant à l'assemblée qu'il lui est impossible d'accepter le renouvellement de son mandat, avec prière à ceux des membres qui pourraient être disposés à l'honorer de leur vote, de la donner à quelqu'autre membre du Cercle, qui le remplacera désormais.

M. le Président [prend] ensuite la parole et lit un rapport très développé sur tout ce qui a déjà été fait par la Commission administrative pour l'érection de la statue de Gérard Mercator & la publication de sa Biographie. Il cite les difficultés sans nombre avec lesquelles on a eu à battre, mais croit cependant pouvoir donner l'assurance que le monument sera inauguré en 1869. Quant à la Biographie du célèbre Wasien, la Commission en général a fait de nombreuses démarches & a dépensé de fortes sommes pour obtenir par les voies diplomatiques & autres les documents & renseignements nécessaires à la rédaction de la dite biographie, de manière que cette publication est pour ainsi dire devenue une œuvre collective du Cercle. M. Van Raemdonck qui s'était chargé de la rédaction de cet ouvrage en vue de le voir publier au nom du Cercle, retira néanmoins en Décembre 1867 son manuscrit, sous prétexte que la Commission lui refusait une subvention de quatre cents francs qu'il avait demandée et n'assistât plus dès lors aux réunions de la Direction. La décision de la Commission, que M. Van Raemdonck & d'autres personnes ont attaqué dans des réunions publiques, avait été prise à l'unanimité de ses membres, hormis MM. Siret et Serrure qui n'assistaient pas à la séance, & était basée sur ce que M. Van Raemdonck, lors de la production de sa demande, n'avait pas voulu motiver celle-ci & avait refusé même d'alléguer la moindre explication.

En réponse au rapport du Président, M. Julien Goossens lit un mémoire par lequel cet honorable membre tâche d'expliquer les choses à l'avantage de M. Van Raemdonck. Les principaux considérants de cette réfutation sont, que M. Siret a reçu du Cercle une somme de fr. 1300 pour la publication de son Histoire du Pays de Waes à des conditions que la Commission n'aurait pas pû approuver, que d'autres membres avaient reçu dans d'autres circonstances des subventions pour leurs travaux & qui maintenant en refusent

un pauvre subside de fr. 400 pour un ouvrage qui avait coûté tant de sacrifices.

M. le Président répond à M. Goossens que si trois membres de la Commission ont touché des subsides pour des travaux qui leur avaient été commandés, l'argent qui a servi à payer ces rémunérations n'avait pas été pris dans la Caisse du Cercle, mais provenait d'un boni qu'il y avait eu sur les dépenses faites pour le monument de Ph. Verheyen, & que la somme allouée de ce chef avait été votée dans une séance de la Commission où M. Van Raemdonck était présent & avec son approbation.

M. Siret cède le fauteuil de la Présidence à M. Raepsaet pour défendre sa publication du Pays de Waas & prouve par des chiffres qu'il s'est montré généreux envers le Cercle en livrant à celui-ci le nombre nécessaire d'exemplaires pour la somme de fr. 1300, chiffre qui aurait été dépassé de beaucoup si la publication avait été faite entièrement aux frais du Cercle.

M. A. Van Landeghem avoue que les chiffres produits par M. Siret sont exacts & approuve les rémunérations accordées, mais il est d'avis que M. le Président aurait pu se montrer encore plus généreux en abandonnant entièrement sa publication au Cercle.

M. Siret observe que la remarque de M. A. Van Landeghem prouve qu'il n'a pas compris l'opération, car, si M. Siret avait été plus généreux en donnant son oeuvre au Cercle, celui-ci aurait eu à payer au delà de fr. 3000 pour l'impression, tandis que maintenant, il n'a à déboursier, pour le même résultat, que fr. 1300.

Après une discussion assez diffuse entre plusieurs membres de l'assemblée, M. le Baron Prisse obtient la parole et réfute les conclusions que quelques membres tirent de la décision de la Commission. Quant à lui, s'il avait fait partie de la Direction de la Société, il n'aurait pas agi autrement qu'elle n'a fait & il aurait repoussé par principe la demande de subside, de même qu'il admet par principe tout ce que la Commission a fait. Celle-ci a bien régi les intérêts de la Société en acceptant d'une part la preuve de générosité de M. Siret, et en rejetant d'autre part la demande non motivée de M. Van Raemdonck, qui s'était engagé à faire publier son ouvrage par le Cercle & pour le Cercle.

La discussion est close.

L'assemblée décide que, à l'exception du rapport du secrétaire, les pièces lues ou communiquées dans la présente séance, ne seront pas publiées.

On passe ensuite au renouvellement des mandats d'un tiers des membres de la Commission administrative.

Nombre de votants 68
Ont obtenu des voix :
MM. Verwilghen 50
Hoornaert 40
Van Raemdonck 36
Van Haelst L. 13
Desmedt Vandermeijden 14
J. de Burchgrave 5
Van Landeghem 1
Van Hoornick 1
Billet blanc 1

En conséquence MM. Verwilghen, Hoornaert & Van Raemdonck sont réélus.

NOTEN

1. De auteur dankt Alfred Van der Gucht, erevoorzitter van de K.O.K.W., prof. dr. Jo Tollebeek (K.U. Leuven) en Nico Van Campenhout (stadsarchief Lokeren) voor hun opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.
2. *Buitengewone Uitgaven van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 15, 1962, 308 p. Het jubileumnummer bevatte ook een aantal artikels over Gerard Mercator. In 1962 was het namelijk 450 jaar geleden dat de beroemde geograaf in Rupelmonde geboren werd.
3. Jo Tollebeek, *Voorgeschiedenis en vormverandering: historische tijdschriften in België*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, deel 76, 1998, blz. 847-848. Idem, *De Messenger en de Maatschappij. Over geschiedbeschuwing te Gent, 1870-1914*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks – deel LII, 1998, blz. 108-109.
4. Jo Tollebeek, *Voorgeschiedenis en vormverandering: historische tijdschriften in België*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, deel 76, 1998, blz. 849.
5. S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, Brugge, 1989, 176 blz.
6. J. Tollebeek, *Voorgeschiedenis en vormverandering. Historische tijdschriften in België, 1870-1922*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 76, 1998, blz. 847-870
7. P. Vanden Bavière, *Aan de wieg van de (Koninklijke) Oudheidkundige Kring van het Land van Waas: Henry Raepsaet (1816-1871), een biografie*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 111, 2008, blz. 19-108. Zie ook A. de Schoutheete de Tervarent, *Histoire de la Maison de Schoutheete, du Pays de Waes, issue de celle de Van Zuylen, de Hollande*, Sint-Niklaas, 1861, blz. 9, voetnoot 1.
8. P. Vanden Bavière, *ut supra*, p. 43.
9. Siret was lid van dit genootschap sinds 23 januari 1850. *Annales de la Société archéologique de Namur*, 5, 1857-1858 (ledenlijst zonder paginanummer).
10. Siret was sinds 1852 medewerker van de *Messenger*, zoals blijkt uit de 'liste des collaborateurs' die de *Messenger* jaarlijks publiceerde. Raepsaet was al eerder medewerker. Voor de geschiedenis van dit tijdschrift, zie: Jo Tollebeek, *Geschiedenis en oudheidkunde in de negentiende eeuw, De Messenger des sciences historiques 1823-1896*, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 113, 1998, blz. 23-55.
11. De Gentse kanunnik en oudheidkundige Martin Jean de Bast schreef een *Receuil d'antiquités romaines et gauloises, trouvées dans la Flandre proprement dite* (1804). Andries Van den Bogaerde (1787-1855) was districtcommissaris van Sint-Niklaas onder Willem I. Hij schreef een driedelig boek *Het distrikt St. Nicolaes voorheen Land van Waes* (1825), waarin hij veel aandacht besteedde aan de geschiedenis van de streek..
12. Robert-Pierre Verwilghen werd geboren in Diksmuide op 11 februari 1809. Hij overleed in Sint-Niklaas op 1 december 1875. Hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid en schepen van Diksmuide, 'inspecteur de l'enseignement primaire du 6me ressort de la Flandre occidentale', vrederechter van het kanton Diksmuide en vrederechter van het kanton Sint-Niklaas. Hij was voormalig lid van de kerkfabriek van de parochiekerk van Diksmuide en lid van de 'Association du denier de Saint-Pierre du doyenné de Saint-Nicolas'. Archief K.O.K.W., doodsbrief Robert-Pierre Verwilghen.
13. Archief K.O.K.W., verslag van de vergadering van 14 maart 1861.

14. *Annalen O.K.W.* deel 1, 1863-1864. De brief werd in het Frans en het Nederlands verspreid.
15. Archief K.O.K.W., verslag van de bestuursvergadering van 4 juni 1861.
16. L. Wauters, *Edmond Serrure (1832-1911): Stadsarchitect te Sint-Niklaas*, onuitgegeven masterproef Universiteit Gent, 2008, 752 blz.
17. Hij was op 9 september 1846 benoemd tot bestuurslid van de Academie en werd later voorzitter. *Vijftigste Verjaardag der instelling der Akademie van Schoone Kunsten te St. Nikolaas*, Sint-Niklaas, 1868, blz. 26.
18. Hij was op 9 januari 1849 benoemd tot 'bijgevoegde sekretaris' en later tot secretaris. *Ibidem*.
19. *Ibidem*. Auguste De Wilde werd geboren in Lokeren op 2 juni 1819 en overleed in Sint-Niklaas op 7 oktober 1886. Archief K.O.K.W., doodsbrief Auguste De Wilde.
20. *Ibidem*.
21. De unionisten waren voorstanders van de samenwerking tussen katholieken en liberalen om de onafhankelijkheid van het jonge België te vrijwaren.
22. P. Vanden Bavière, *Aan de wieg van de (Koninklijke) Oudheidkundige Kring van het Land van Waas : Henry Raepsaet (1816-1871), een biografie*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 111, 2008, p. 71.
23. Volgens zijn rouwbrief die bewaard wordt in het archief van de Kring was hij 'Vice-Président de la Commission des Hospices et Président de l'Académie des Beaux-Arts de la Ville de Saint-Nicolas. Vice-Président de la Société agricole de la Flandre-Orientale, Président du Comice agricole de Saint Nicolas'. Hij was tevens gemeenteraadslid en ondervoorzitter van de rechtbank van koophandel in Sint-Niklaas.
24. Eug. Warmenbol, *De loge L'Aménité te Sint-Niklaas (1817-1844)*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 110, 2007, blz. 147-187. De passus over L. Verest staat op blz. 165.
25. A. de Schoutheete de Tervarent, *Histoire de la maison de Schoutheete, issue de celle de Van Zuylen, de Hollande*, St. Nicolas, 1861.
26. P. Vanden Bavière, *Aan de wieg van de (Koninklijke) Oudheidkundige Kring van het Land van Waas : Henry Raepsaet (1816-1871), een biografie*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 111, 2008, p. 20-22.
27. L. Wauters, *Edmond Serrure (1832-1911): Stadsarchitect te Sint-Niklaas*, onuitgegeven masterproef Universiteit Gent, 2008, p. 18.
28. Aanvankelijk verschenen de *Annalen* in afleveringen. Deel 1 bestond uit vier afleveringen die gespreid over drie jaar werden uitgegeven. Aflevering 1 van deel 1 telde 104 bladzijden en verscheen in mei 1862 met een oplage van 200 exemplaren. Van dit publicatieschema werd echter nu en dan afgeweken. Pas sinds 1975 (deel 78) worden de *Annalen* in de vorm van een jaarboek uitgegeven.
29. Art. 28. Les membres du Cercle sont seuls admis à concourir à la rédaction de ces Annales. Cette disposition ne s'applique pas aux comptes rendus de découvertes archéologiques et aux autres notes de peu d'étendue que la commission directrice peut insérer dans le recueil.
30. Aug. De Maere-Limnander, *Geschiedkundige mengelingen: Oud Vlaamsche leenen*, gelegen binnen den Lande van Waes, *Annalen O.K.W.*, deel 1, 1862-64, blz. 167-178 en 295-310. De volgende afleveringen verschenen in deel 2, 1864-67, blz. 69-88, 261-284, 315-348, deel 3, 1867-69, blz. 293-340, deel 4, 1873-74, blz. 111-142 en 219-252, deel 5, 1873-75, blz. 101-138, deel 6, 1876-77, blz. 259-298, deel 7, 1877-79, blz. 188-208 en 211-278, deel 8, 1880-82, blz. 21-96 en 217-246.
31. M. Berckmoes, *Historiek van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, in *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij voor Ge-*

schiedenis en Oudheidkunde te Gent (1893-1993), *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XVIII, 1993, p. 24-28.

32. Verslag over den toestand van den Oudheidskundigen Kring van het Land van Waas 1864-65 = Rapport sur la situation du Cercle archéologique du Pays de Waes 1864-65. *Annalen O.K.W.*, deel 2, 1864-1867, blz. 182-183.
33. Verslag over den toestand van den Oudheidskundigen Kring van het Land van Waas 1864-65 = Rapport sur la situation du Cercle archéologique du Pays de Waes 1864-65. *Annalen O.K.W.*, deel 2, 1864-1867, blz. 181-197.
34. T. Verschaffel, *Voorbeelden. Monumenten voor historische figuren*, in F. Seberechts (red.), *Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse beweging*, Tielt, 2003, p. 25-44.
35. Archief K.O.K.W., verslag van de vergadering van 9 februari 1862
36. J. Van Raemdonck, *Levensbeschrijving van Philip Verheyen*, in *Buitengewone Uitgaven O.K.W.*, deel 1, 1862, 91 blz.
37. Voor meer informatie over deze beeldhouwer, zie: J. Boel en L. Heyvaert, *Frans van Havermaet (Sint-Niklaas, 1828-1899), beeldhouwer*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 109, 2006, blz. 267-295.
38. Archief K.O.K.W., verslag van de vergadering van 12 augustus 1862. Zie ook F. Buys, C. Goossens, G. Moorthamers e.a., *Philip Verheyen 1648-1710*, Verrebroek, 2010, blz. 35-36.
39. Het idee voor de oprichting van het Mercatorstandbeeld was oorspronkelijk afkomstig van dokter Percy: *Allocution de M. Goossens-De Jaeghere, Président du Cercle archéologique du Pays de Waas, prononcée à l'assemblée générale des membres du Cercle, le 31 Août 1871*, in *Annalen O.K.W.*, deel 4, 1870-73, blz. 211.
40. Archief K.O.K.W., zitting van 5 april 1867.
41. *Et en ce qui concerne le second point, attendu que M. Van Raemdonck, dans la séance où il a fait connaître sa proposition, a refusé de dire les motifs qui le portaient à solliciter la somme de quatre cents francs mais qu'il résulte toutefois des entretiens qu'il a eus depuis avec des membres de la Commission que sa demande est basée sur un prétendu précédent posé par le Président du Cercle à l'occasion de la convention faite par celui-ci pour la publication de son ouvrage « Het Land van Waas »*. Archief K.O.K.W., zitting van 26 december 1867.
42. *La Commission décide que par suite des faits qui se sont passés à la dernière Assemblée générale et des critiques injustes auxquelles elle y a été exposée, une circulaire sera envoyée aux membres du Cercle annonçant la démission collective de la direction (à l'exception de M. Van Raemdonck), après la première Assemblée générale qui suivra l'inauguration du monument de Mercator*. Archief K.O.K.W., zitting van 26 juni 1868.
43. Op de vergadering van 20 februari 1869 las de secretaris een brief van Siret voor 'par laquelle le Président du Cercle informe ses collègues que les conditions où se présente l'instruction de l'affaire du monument Mercator, il lui devient impossible de conserver un poste où ses devoirs de fonctionnaire seraient peut-être en opposition avec ceux qui lui imposeraient la présidence de la Société et qu'en conséquence il a l'honneur de déposer sa démission de cette fonction ainsi que de celle de membre de la Commission'. Archief K.O.K.W., zitting van 1 februari 1869.
44. De gemeente Rupelmonde had een verzoek gericht aan de provinciegouverneur waarin ze erop aandrong dat de inwijding van het standbeeld met een 'fête nationale' gepaard zou gaan. Dit moest echter grondig voorbereid worden, waardoor de oorspronkelijke planning aangepast moest worden. Archief K.O.K.W., zitting van 20 februari 1869.
45. Archief K.O.K.W., verslag van de algemene vergadering van 19 augustus 1869.

46. Dit blijkt uit hun rouwbrieven en bidprentjes die bewaard worden in het archief van de Kring.
47. Hij behoorde tot het katholieke kamp. N. Lehoucq & T. Valcke, *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 2: Biografisch repertorium*. Gent, 1997, blz. 262.
48. C. De Bock, *Notice biographique du docteur Jean-Hubert Van Raemdonck, décédé à Saint-Nicolas, le 12 juin 1899*, in *Annalen O.K.W.*, 18, 1898-1900, blz. 441
49. Bij het overlijden van dokter Van Raemdonck publiceerde *De Volksbode van den Christen Volksbond van 't Land van Waas* een overlijdensbericht op zijn voorpagina, waarin de overledene als volgt getypeerd werd: “Dokter Van Raemdonck was een man van diepe wetenschap en veelvoudige kennis, maar hij was vooral een goede christen. Menigmaal verklaarde hij aan zijne vrienden, dat het doelwit zijnen [sic] historische navorschingen was, door de wetenschap zijn geloof te bevestigen en den goeden God te doen loven. Drie zaken bleef hij weigeren; een politiek mandaat, een burgerlijk eerekruis en eene plechtige teraardebestelling.”
50. Jo Tollebeek, *De Messenger en de Maatschappij. Over geschiedbeschouwing te Gent, 1870-1914*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks – deel LII, 1998, blz. 112.
51. Archief K.O.K.W., zitting van 10 april 1870.
52. Leden van den Oudheidskundigen Kring van het Land van Waas voor het jaar 1872-73, *Annalen van de O.K.W.*, deel 5, 1873-1875, blz. 21-25.
53. Lodewijk Billiet was ambtenaar van de stad Sint-Niklaas (1854-1863), ambtenaar bij de provincie Oost-Vlaanderen, secretaris van de gouverneur (1863-1870) en schoolinspecteur in Sint-Niklaas (vanaf 1870). In Sint-Niklaas was hij achtereenvolgens of tegelijkertijd stadsbibliothecaris (1855-1863), secretaris van de Kamer van Koophandel en van de Academie van Schone Kunsten. Hij was tevens voorzitter van het Willemsfonds en van de toneelkring De Goudbloem. H. Liebaut, *De politieke evolutie van het Waasland tussen 1790 en 1940 (deel II: 1860-1899)*, in *Annalen O.K.W.*, deel 106, 2003, blz. 269 en voetnoot 63.
54. Archief K.O.K.W., zitting van 18 juli 1870.
55. J. Vandersmissen, *Koningen van de wereld. Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, Leuven, 2009, blz. 40-63.
56. *Inhulding (sic) van het standbeeld van Geeraard Mercator, welke te Rupelmonde den 14 Mei 1871 heeft plaats gehad*, in *Buitengewone Uitgaven O.K.W.*, nr. 8, 1871, 61 blz.
57. *Gazette van Lokeren*, 21 mei 1871. De stoomboot was ter beschikking gesteld door de minister van Buitenlandse Zaken. Archief K.O.K.W., verslag van de bestuursvergadering van 15 maart 1871.
58. Van Raemdonck was eerst van plan zijn toespraak in het Nederlands te houden, maar op aandringen van de overige bestuursleden zag hij daarvan af, zoals blijkt uit het verslag van de zitting van 10 april 1870: *MM. Goossens, Van Raemdonck et Billiet lisent successivement les discours et poème qu'ils liront respectivement, lors de la dite inauguration. La lecture publique de ces pièces est autorisée, sauf que M. Van Raemdonck fera son discours en langue française*. Archief K.O.K.W., zitting van 10 april 1871.
59. *De Eendracht. Veertiendaagsch Tijdschrift voor Letteren, Kunsten en Wetenschappen*, 21 mei 1871.
60. J. Van Raemdonck, *Hommage des membres du Congrès de géographie à la mémoire des géographes belges Abraham Ortelius et Gérard Mercator*, in *Annalen O.K.W.*, deel 4, 1870-1873, blz. 215-218.

61. Christian Berg, Hommes de lettres au XIXe siècle: les académiciens de la “Thérésienne”, *Textyles. Revue des lettres belges de langue française*, 15, 1998, 123-131. S. De Laet, Siret, Adolphe, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 14, 1992, col. 620-622. P. Bergmans, Notice sur Adolphe Siret, littérateur. *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 88, 1922, p. 151-195. P. Bergmans, Siret (Adolphe), *Biographie nationale*, 22, Bruxelles, 1914-1920, col. 643-650.
62. Pierre-Alexandre Siret was geboren in Reims in 1785. Hij was zijn ambtenarenloopbaan begonnen onder Napoleon.
63. A. Siret, *Genêts. Poésies*, Bruxelles, Th. Lejeune, 1838, 204 blz.
64. P. Bergmans, *Notice sur Adolphe Siret...*, blz. 153.
65. P. Vanden Bavière, op. cit., p. 68
66. P. Bergmans, Siret (Adolphe), *Biographie nationale*, 22, Bruxelles, 1914-1920, col. 644.
67. Volgens Paul Bergmans was Siret begiftigd met ‘un sens pratique avisé, assez rare chez les jeunes écrivains’. In het voorwoord van zijn *Genêts* (1838) gaf Siret jonge dichters de volgende raad mee: ‘Avant tout, cherchez sur la terre un endroit pour vous asseoir, un toit pour vous protéger, un verger pour vous nourrir. Alors remerciez Dieu de ce qu’il ait daigné songer à votre corps ; puis songez à votre âme et faites de la poésie.’ P. Bergmans, *Notice sur Adolphe Siret, littérateur*, in *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 88, 1922, blz. 157
68. *Messenger des sciences historiques*, 1854, blz. 404.
69. P. Bergmans, *Notice sur Adolphe Siret, littérateur*. in *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 88, 1922, blz. 158.
70. Het boek werd in het Nederlands vertaald door een zekere Holluyn, gemeenteonderwijzer in Sint-Niklaas. A. Siret, *Het Land van Waas*, Sint-Niklaas, 1870, blz. 7 en P. Bergmans, *Notice sur Adolphe Siret...*, blz. 159.
71. P. Bergmans, *Siret (Adolphe)*, in *Biographie nationale*, 22, Bruxelles, 1914-1920, col. 643-650.
72. Archief K.O.K.W, doodsbrief van Adolphe Siret.
73. J. V[erwilghen], *M. Adolphe Siret*, in *Annalen O.K.W.*, 12, 1889-1890, blz. 31-35.
74. S. De Laet, *Siret, Henri & Siret, Louis, mijnbouwingenieurs en prehistorici*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, deel 14, Brussel, 1990, col. 622-629.
75. C. De Bock, *Notice biographique du docteur Jean-Hubert Van Raemdonck*, in *Annalen O.K.W.*, 18, 1898-1900, blz. 421-443.
76. J. Bolsée, *Jean-Hubert Van Raemdonck*, in *Biographie nationale*, 26, Bruxelles, 1936-1938, col. 473-474.
77. A. Van der Gucht, *Tentoonstelling “Dr. Jan Van Raemdonck, grondlegger van het Mercatormuseum”*, in *Mededelingenblad K.O.K.W.*, 2008/1, blz. 5.
78. M. Berger: *Breusing, Arthur*. In: *Neue Deutsche Biographie* (NDB). Band 2. Duncker & Humblot, Berlin 1955, blz. 608-609.
79. Deze lezing werd hetzelfde jaar uitgegeven in boekvorm: A. Breusing, *Gerhard Kremer, gen. Mercator, der deutsche Geograph*, Duisburg [1869]. De opbrengst van het boek was voor het Mercatorstandbeeld in Duisburg bestemd.
80. “In der Widmung seiner Tabulae Galliae et Germaniae, die im Jahre 1585 zu Duisburg erschienen, sagt er: “Obwohl ich in Flandern geboren bin, so sind doch die Herzoge von Jülich meine angestammten Herren, denn unter ihrem Schutze bin ich im Jülicher Lande und von Jülichen Eltern erzeugt und erzogen.” Eines weiteren Zeugnisses bedarf es nicht, wenn es sich um die Frage handelt, ob wir ein

- Recht haben Gerhard Mercator als unseren deutschen Landsmann zu betrachten. Er selbst hat der unsrige sein wollen." A. Breusing, *Gerhard Kremer, gen. Mercator, der deutsche Geograph*, Duisburg [1869], blz. 5.
81. Bulletin van inschrijving, K.O.K.W., Archief dokter Van Raemdonck, 164-185.
 82. In het woord vooraf schreef hij: "(...) Si quelqu'un a le droit et le devoir, non de revendiquer mais de sauvegarder dans la personne de Mercator, une des gloires Belges et de répondre au Docteur Breusing qui a voulu nous la ravir, c'est bien celui qui, après six années de recherches et d'études, vient de publier la Biographie du grand géographe, et qui croit que le patriotisme, comme la piété filiale, est un sentiment qui oblige. Oui, c'est notre droit et notre devoir: notre droit, parce que nous appartenons à cette famille Belge qu'on voudrait déposséder de ses glorieux enfants; et notre devoir, puisque, après avoir plaidé la nationalité Flamande de Mercator en première instance, ce serait une lâcheté de reculer en appel." J.H. Van Raemdonck, *Gérard de Cremer, géographe flamand...*, blz. 21-22.
 83. Gepubliceerd in *Messenger des Sciences historiques de Belgique*.
 84. J. Van Raemdonck, *Gérard Mercator Rupelmondois et non Anversois*, in *Annalen O.K.W.*, deel 12, 1889-1890, blz. 297-309 en blz. 397-402.
 85. Voor een volledige bibliografie, zie G. Bruyninx, *In Memoriam Dr. Jan-Hubertus Van Raemdonck (1817-1899)*, in *Buitengewone Uitgaven O.K.W.*, 15, 1962, blz. 15-23.
 86. Deze silexverzameling werd tussen 1975 en 1980 opnieuw geïnventariseerd door de Werkgroep Archeologie van de Kring: K. Van der Gucht, *De Silexverzameling Dr. J. Van Raemdonck*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 86, 1983, blz. 103-127.
 87. K. Verlaeckt, *De keerzijde van de medaille. Een kritische beschouwing bij de archeologische activiteiten van J. Van Raemdonck en M. Dewulf*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 93, 1990, blz. 213-251.
 88. Doodsbrief van Julien Goossens, archief K.O.K.W.
 89. L. De Groot, *Lief en leed van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas tijdens zijn honderdjarig bestaan*, in *Jubileumnummer (1861-1961)*, *Buitengewone Uitgaven van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 15, 1962, blz. 29-33; Baron de Borchgrave, *Schoutheete de Tervarent (Amedée-Jean-Victor-Marie, chevalier de)*, in *Biographie nationale*, Bruxelles, 1914-1920, col. 21-24. F. Van Naemen, *Mort de M. le Chevalier de Schoutheete de Tervarent, membre donateur et ancien Président du Cercle Archéologique du Pays de Waas*, in *Annalen O.K.W.*, 13, 1890-1891, blz. 203-204.
 90. N. Lehoucq & T. Valcke, *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 2: Biografisch repertorium*. Gent, 1997, blz. 223.
 91. A. de Schoutheete de Tervarent, *Les anciennes magistratures du Pays de Waas et leurs titulaires: recherches historico biographiques d'Emmanuel Van der Vynckt, annotées et analysées par le chevalier de Schoutheete de Tervarent*, in *Annalen O.K.W.*, deel 3, 1867-1869, blz. 25-291.
 92. *Buitengewone Uitgaven O.K.W.*, deel 9, 1876.
 93. E. Warmenbol en P. Maclot, *Tafelen met Isis en Osiris. De egyptiserende eetzaal van kasteel Moeland te Sint-Niklaas*, in *M&L*, 10/6-1991, blz. 45-59. De hypothese van Marcellijn Dewulf dat de Egyptische Zaal van kasteel Moeland een rozenkruiserstempel zou zijn, wordt in dit artikel weerlegd.
 94. Archief K.O.K.W., zitting van 5 maart 1874.
 95. A. Buvé, *De verplaatsingen van de zetel van de Oudheidkundige Kring en zijn Museum*, in *Jubileumnummer (1861-1961)*, *Buitengewone Uitgaven O.K.W.*, 15, 1962,

- blz. 111-118.
96. *Annalen O.K.W.*, deel 5, 1873-1875, blz. 21-25.
 97. Op de lijst staan prins K. van Arenberg, graaf Thierry de Limburg Stirum-de Thiennes, graaf K. de Bergeyck-Moretus, burggraaf Jul. Le Boucq de Beaudignies, baron A. de Maleingreau d'Hembise, ridder L. de Burbure de Wezembeek en ridder G. van Havre. Verder komen op de lijst een tiental edelen zonder titel voor.
 98. *Annalen O.K.W.*, 1, 1862., blz. XXXII.
 99. Bij deze wet werd het Nederlands erkend als officiële taal naast het Frans. E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Brussel, 1997, blz. 141.
 100. N. Lehoucq & T. Valcke, *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 2: Biografisch repertorium*. Gent, 1997, blz. 404.
 101. Arthur Vercruyse werd geboren in Kortrijk op 9 december 1834. Hij overleed in Sint-Niklaas op 25 mei 1897. Archief K.O.K.W., doodsbrief van Arthur Vercruyse.
 102. G. Willemsen, *Notice sur le Cercle archéologique du pays de Waes 1861-1906*, Saint-Nicolas, [1906], blz. 8.
 103. Hij was geboren in Sint-Niklaas op 15 oktober 1843 en overleed in Gent op 30 juli 1910. Archief K.O.K.W., doodsbrief van Joseph Geerts.
 104. Naamlijst der bekroonde leerlingen bij de opvolgende Prijskampen gegeven in de Akademie van Schoone Kunsten te Sint-Nikolaas sedert het jaar harer stichting 1818 tot 1896, Sint-Niklaas, 1897, blz. VIII.
 105. J. Geerts, *Register A nr. 125: vernieuwinge van voorgedonen der Keuren van het Land van Waas, Beveren, Dendermonde, enz.: Waassche handvesten van het Staatsarchief te Gent*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 9, 1882-1884, blz. 27-159.
 106. L. De Groot, op. cit., blz. 34.
 107. J. Tollebeek, *Voorgeschiedenis en vormverandering: historische tijdschriften in België*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, deel 76, 1998, blz. 847-870. Idem, *De Messenger en de Maatschappij. Over geschiedbeschuwing te Gent, 1870-1914*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks – deel LII, 1998, blz. 107-132.
 108. J. Tollebeek, *De Messenger en de Maatschappij*, blz. 130-131.
 109. G. Willemsen, *Contribution à l'histoire du prix des choses au Pays de Waes au XVIIe siècle*, in *Annalen O.K.W.*, deel 30, 1912, blz. 31-360.
 110. H. Colpaert, *Alfons Janssens, 1841-1906. Een katholiek in een kantelend tijdperk*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 102, 1999, blz. 40.
 111. <http://inventaris.vioe.be/dibe/relict/15253>.
 112. G. Willemsen, *Le cinquantenaire du Cercle archéologique du Pays de Waes et la visite du Congrès de Malines à St. Nicolas*, in *Annalen O.K.W.*, 30, 1912, blz. 21-30
 113. Hij overleed in Mechelen op 16 oktober 1920. Archief K.O.K.W., doodsbrief van Gustaaf Willemsen.
 114. L. De Groot, op. cit., blz. 44.
 115. P.-G. de Maesschalck en H. Verwilghen, *Verslag=Rapport*, in *Annalen O.K.W.*, deel 33, 1920, blz. 159-173.
 116. P.-G. de Maesschalck en H. Verwilghen, ut supra.
 117. P.-G. De Maesschalck en H. Verwilghen, *Rapport*, in *Annalen O.K.W.*, 36, 1923, blz. 129
 118. Stadsarchief Sint-Niklaas, Modern Archief, nr. 3267 (uitnodiging). Jaarverslag 1934. *Annalen O.K.W.*, deel 46/2, 1934, blz. 111.

119. Jaarverslag 1934. *Annalen O.K.W.*, deel 46/2, 1934, p. 111.
120. I. Vermeire, *Oproep aan de leden van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas = Appel aux membres du Cercle archéologique du Pays de Waes*, in *Annalen O.K.W.*, deel 33, 1920, blz. 153-158.
121. A. Nobels en P.-G. De Maesschalck, *Verslag 1927-1929= Rapport 1927-1929*, in *Annalen O.K.W.*, deel 39, 1929, blz. 93.
122. P.-G. de Maesschalck en H. Verwilghen, ut supra, p. 164
123. R.-A. d'Hulst, *Duverger, Jozef, kunsthistoricus en hoogleraar*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 9, Brussel, 1981, col. 225-230.
124. J. Van Vlierberghe en P.-G. De Maesschalck, *Verslag*, in *Annalen O.K.W.*, deel 41/2, 1930, blz. VI.
125. Archief K.O.K.W., bidprentje van P.G. De Maesschalck.
126. Archief K.O.K.W., doodsbrief van Isidore Vermeire.
127. *Het 75-jarig jubelfeest van den Oudheidkundigen Kring van Waasland*, in *Annalen O.K.W.*, deel 48, 1 (1936), blz. 87-92.
128. Stadsarchief Sint-Niklaas, Modern Archief, nr. 3267
129. In deze zaal werden ook enkele objecten uit Congo tentoongesteld. Zie hiervoor P. De Smedt, *Een toverbeeld Na Moganga van de Bakongo (Zaire). Een merkwaardig stuk uit de etnografische verzamelingen van de K.O.K.W.*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 85, 1982, blz. 159-161.
130. A. Buvé en F. Behaegel, *Jaarverslag voor 1940. Kasverslag 1940*, in *Annalen O.K.W.*, deel 52,2, 1941, blz. 139-140.
131. Archief K.O.K.W., zitting van 22 mei 1942 en jaarverslag van A. Buvé over 1942.
132. Archief K.O.K.W., zitting van 15 april en 13 mei 1943.
133. Frans Behaegel was industrieel en had van 26 juni 1949 tot 4 juni 1950 zitting in de provincieraad voor de liberale partij: N. Lehoucq en T. Valcke, *De fonteinen van de Oranjeberg, Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 2 : Biografisch repertorium*, Gent, 1997, blz. 138. J. Trommelmans, *In memoriam Franz Behaegel*, in *Annalen K.O.K.W.*, 85, 1982, blz. 187-188.
134. Verslag van het Museum (Jaar 1947), *Annalen O.K.W.*, deel 55/2, 1948, p. 171-173.
135. N. Van Campenhout, *E.H. Jozef De Wilde (1906-1993) over plaatselijke en regionale geschiedschrijving*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 112, 2009, blz. 229-241.
136. K. Vossen, *Ontstaan der parochies in het Land van Waas*, in *Annalen O.K.W.*, deel 53/1, 1942, blz. 5-65 en deel 53/2, 1942, blz. 85-133.
137. J. Dhondt, *Het Land van Waas in het graafschap Vlaanderen (XI-XII eeuw)*, in *Annalen O.K.W.*, deel 54/1, 1943, blz. 49-59.
138. Voor een overzicht, zie A. Van der Gucht, *Honderd Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas 1861-1997*, in *Annalen K.O.K.W.*, 100, 1997, blz. 29-30.
139. E. Vanhaute, *Lokale geschiedschrijving en globale historiografie*, in *Annalen van de K.O.K.W.*, deel 100, 1997, blz. 33-43.
140. J. Peemans, adjunct-kabinetschef van de Koning, aan F. Behaegel, voorzitter van de K.O.K.W., 25 februari 1974. Archief K.O.K.W.. Zie ook M. Dewulf, *Verslag van het 43^e Kongres van de Federatie van Kringen voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Volkskunde van België gehouden van 21 tot 25 augustus 1974 te Sint-Niklaas*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 77, 3/4, 1974, blz. 153-154.
141. *Mededelingenblad van de K.O.K.W.*, 5^e jaargang, nr. 2, 1976, blz. 2.
142. A. Van der Gucht, *In memoriam Ir. Jan-Leon Trommelmans*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 99, 1996, blz. 78.
143. De statuten van de nieuwe vzw werden gepubliceerd in de *Annalen van de K.O.K.W.*,

- deel 86, 1983, blz. 133-150
144. Overeenkomst d.d. 26 juni 1987. Archief K.O.K.W.
 145. <http://www.stoomtrein.be/svk/blog>. De locomotief werd gebouwd in Haine-Saint-Pierre en draagt het fabrieksnummer 1378.
 146. W. Maes, *De Kring en veel meer. Laattijdige impressies naar aanleiding van de 75ste verjaardag van Alfred Van der Gucht*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 110, 2007, blz. 17-26.
 147. K. Van der Gucht, *Index op de publikaties van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (1862-1991)*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 95, 1992, blz. 5-310. Idem, *Index op de publicaties van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (1993-2002)*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 106, 2003, blz. 193-223.
 148. Vroeger verschenen zelfs geologische bijdragen in de *Annalen*: Broeder Aloïs [Pieter Jan Vandervee], *Het Land van Waas als geologisch landschap*, in *Annalen O.K.W.*, deel 59, 1953, blz. 5-112.
 149. A. Van der Gucht, *Honderd Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas 1861-1997*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 100, 1997, blz. 30-31.
 150. Uitreiking van de Geschiedenisprizen 1994, *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, jaargang 49, nr. 193, 1995/3, p. 75-78; A. Van der Gucht, *Verslag over de werking van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas tijdens het jaar 1995*, in *Annalen K.O.K.W.* 1996, 99, blz. 11.
 151. MB van 5 september 2005 (Belgisch Staatsblad 28.04.2006). De tuinafsluiting werd in 1933 of 1934 naar Sint-Niklaas overgebracht. De stadspomp stond oorspronkelijk op de Houtbriel en werd in 1924 overgebracht naar de tuin van het huis Janssens.
 152. A. Buvé, *De verplaatsingen van de zetel van de Oudheidkundige Kring en zijn Museum*, in: *Jubileumnummer (1861-1961)*, in *Buitengewone Uitgaven O.K.W.*, 15, 1962, blz. 111-118.
 153. K. Van Audenaeren, *De registratie van een uitzonderlijke erfgoedcollectie: de inventaris van de objectencollectie van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 112, blz. 363-378.
 154. De verbinding tussen Antwerpen en Vlissingen werd al in maart 1810 gesloten. Er werd besloten de telegraafposten af te breken en op te slaan voor hergebruik elders. Bij de post van Sint-Gillis-Waas is dat om een onbekende reden niet gebeurd. Van de vele honderden posten die eertijds in Frankrijk en de door Frankrijk bezette gebieden bestaan hebben, is de post van Sint-Gillis-Waas de enige die redelijk intact bewaard gebleven is. G. Hogesteeger, *De telegraaf van Chappe op de verbinding Antwerpen-Vlissingen*, *Annalen K.O.K.W.*, deel 96/2, 1993, blz. 297-312.
 155. Op de website <http://www.museuminzicht.be>
 156. A. Buvé, *De Mercatorverzameling van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas te Sint-Niklaas*, in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, *Buitengewone uitgaven O.K.W.*, 15, 1962, blz. 269-284.
 157. Archief K.O.K.W., map 'facturen 1881'.
 158. P. Peters, *Restauratie van de twee Mercator-globes uit de collectie van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 97, 1994, blz. 187-194.
 159. G. De Witte, *Preservatie, conservatie en restauratie van de IATO-atlas van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 97, 1994, blz. 195-232.
 160. P.C.J. Van der Krogt en G. Schilder, *Het kartografisch werk van de theoloog-histori-*

- cus Franciscus Haraeus (ca. 1555-1631)*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 87, 1984, blz. 5-55.
161. In 1997 kocht de Kring een Engelse Mercatoratlas uit 1635 van een privé-verzameelaar: *Historia Mundi, or Mercator's atlas, with new maps and tables by the studeous industry of Judocus Hondy, Englished by W. S(altonstall), London, Printed by T. Cotes for Michael Sparke and Samuel Cartwright 1635*. Deze atlas in klein folio-formaat telt 181 kaarten, afkomstig uit de *Atlas Minor* die door Judocus Hondius in vele talen en edities werd verspreid. Hondius verkocht de koperplaten later aan een Engelse uitgever. Opmerkelijk is de aanwezigheid van de zeldzame kaart van Virginia van R. Hall. A. Van der Gucht, De Mercatorcollectie van de K.O.K.W. verrijkt met nieuwe atlas, *Mededelingenblad K.O.K.W.*, 1997/4, blz. 4.
 162. Archief K.O.K.W., zitting van 7 maart 1866.
 163. Uit recent onderzoek is gebleken dat de Alvinusberg een konijnenberg of *conijnne-rij* was, die waarschijnlijk in de 14de eeuw werd aangelegd. P. Van den Bremt en R. De Meersman, *De Stroopers in het Vizier!* in *M&L*, 29/4, 2010, blz. 21-63.
 164. Archief K.O.K.W., 4 december 1864.
 165. L. Vanhaeke, *Bodemvondsten in het Waasland. Catalogus van de archeologische afdeling van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas in het Stedelijk Museum te Sint-Niklaas*, Sint-Niklaas, 1970, 118 blz.
 166. M. Bourgois, *De schat van Belsele: 100 jaar later*, Sint-Niklaas, 1992.
 167. Dit had de Kring mede te danken aan de bemiddeling van twee volksvertegenwoordigers: "Nous présentons à Messieurs De Kepper et Van Naemen, membres de la Chambre des représentants, l'hommage de notre profonde gratitude, pour nous avoir préparé les voies et servi d'intermédiaires auprès des propriétaires du terrain. C'est à leur bienveillante intervention, que nous devons en grande partie le succès de nos démarches." F. Van Naemen, *Découverte de monnaies Gallo-Romaines à Belcele: mémoire présenté en assemblée générale du 30 juin 1892*, in *Annalen O.K.W.*, deel 14, 1892-1894, blz. 41-73. Het citaat staat op blz. 43.
 168. Zo kon J.-P. Van Roeyen de exacte ligging van een Merovingisch grafveld in Waasmunster bepalen, dat men tot dan toe verkeerd gesitueerd had: J.-P. Van Roeyen, *Het Merovingisch grafveld van Waasmunster-Kloosterbos. Bronnenkritiek en nieuwe lokalisatie*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 99, 1996, blz. 355-371.
 169. A. Van der Gucht, *Een nieuwe behuizing voor de bibliotheek en het documentatiecentrum van de K.O.K.W.*, in *Mededelingenblad K.O.K.W.*, 1997/3, blz. 4-5.
 170. Als reden werd in het jaarverslag opgegeven: *onze eer laat ons niet toe de betrekkingen voort te zetten, welke wij vóór den oorlog met die vereenigingen onderhielden, met die genootschappen wier vertegenwoordigers de Belgische natie, met opgezetten wil en voorbedachten rade, bij de neutralen, in een valsch daglicht hadden willen stellen.*P.-G. De Maesschalck en H. Verwilghen, *Verslag=Rapport*, in *Annalen O.K.W.*, deel 33, 1920, blz. 171.
 171. Zo werd het ruilabonnement met de *Neue Heidelberger Jahrbücher* reeds in 1924 vernieuwd.
 172. L. De Groot, op. cit., blz. 61.
 173. Archief K.O.K.W., A 406 – A 495.
 174. A. Van der Gucht, *Verslag van de Werkgroep Bibliotheek en Archief van de K.O.K.W.*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 94, 1991, blz. 332-335.
 175. OKW A 496-508 (Sint-Pauwels), A 41 (Verrebroek) A 42 (De Klinge).
 176. OKW A 268- A 297.
 177. A. Van der Gucht, *De schenking Willy Boonefaes en Mechelen-Terneuzen*, in *Mededelingenblad K.O.K.W.*, 2006/3, blz. 5-6.

178. Het andere deel van het familiearchief Sanchez de Castro maakt deel uit van het familiearchief Desmanet de Biesme, dat op het Rijksarchief te Gent berust. Dit archief werd in 1894 door burggravin Julie Desmanet de Biesme aan het Rijksarchief geschonken. H. Coppejans-Desmedt, *Inventaris van het archief van de familie Desmanet de Biesme en van de aanverwante families*, Brussel, 1965, blz. 111-118 (nrs. 904-990)
179. Archief K.O.K.W., map 'facturen 1892'. Naast het genealogisch handschrift van de familie Sanchez de Castro kocht de Kring nog twee andere handschriften: een kaartboek van Sint-Gillis-Waas en een in 1573 gemaakte kopie van het leenboek van het Land van Waas uit 1528. De prijs voor de drie manuscripten bedroeg 200 frank.
180. *K.O.K.W.-Nieuwsbrief*, januari 2010
181. R. Van Goethem, *De charters van de Oudheidkundige Kring te Sint-Niklaas: lijst I*, zie *Annalen O.K.W.*, deel 69, 3-4, 1966, blz. 125-170 en deel 70, 1-2, 1967, blz. 5-48.
182. <http://www.vlaamse-erfgoedbibliotheek.be/databank/abraham>
183. <http://www.waaserfgoed.be>
184. Grafisch gezien gaat het om lithografieën of steendrukken. Bij deze techniek wordt de tekening in de steen aangebracht door middel van een scheikundig procédé. Voor elke kleur is een aparte druksteen nodig. De kaarten bestaan uit stevig papier of dun karton, waarop een dun laagje wit glazuur werd aangebracht. Dat werd vervolgens gepolijst waardoor de kaart een porseleinachtig aanzien kreeg.
185. L. Hemelaer, *Digitalisering porseleinkaarten*, in *Mededelingenblad K.O.K.W.* 2008/2, blz. 5.
186. Deze firma drukte ook noodgeld (bankbiljetten) voor bijna alle Wase gemeenten in 1914-1918 en 1940. Het grootste deel hiervan werd in 1985 samen met de affiches aan de Kring geschonken door Raymond Strybol, de laatste drukker van de boek- en steendrukkerij Strybol-Vercruyssen in Sint-Niklaas.
187. A. Van der Gucht, *Inleiding tot de inventaris van de aanplakbiljetten uit Wereldoorlog I in het bezit van de K.O.K.W. te Sint-Niklaas*, in *Annalen K.O.K.W.*, deel 79, 1976, blz. 189-190.
188. A. Van der Gucht, *Katalogus van de Kaartenverzameling*. Sint-Niklaas, 1980 (Buitengewone Uitgaven van de K.O.K.W., Katalogi der Verzamelingen, deel 2).
189. *K.O.K.W.-Nieuwsbrief*, november 2009. De volledige titel op het eerste kaartblad luidt "Kadastrale Atlas der Provincie Oost-Vlaanderen op de schaal van 1/2 500. Uitgegeven door P. Gérard, Inspecteur van het Kadaster. Gemeente Sinay. Nauwkeurig verklaerd met de Kadastrale Minuut en supplementaire plans, de Inspecteur van het Kadaster."
190. Deze atlas is gebaseerd op de Kabinetskaart van graaf de Ferraris, waarvan de koperplaten tijdens Franse Revolutie naar het *Dépôt de la Guerre* in Parijs werden overgebracht. De volledige titel luidt: *Carte chorographique de la Belgique en soixante neuf feuilles, Dressée d'après celle de Ferraris*. *K.O.K.W.-Nieuwsbrief*, september 2010.
191. W. Nys, *Materiële en inhoudelijke analyse van de verzameling devotieprenten van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas met voorstel tot inventarisatie*, Antwerpen, 1995 (onuitgegeven verhandeling). Idem, *Inventaris van de verzameling devotieprenten van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, Antwerpen, 1995 (onuitgegeven verhandeling).
192. Archief K.O.K.W.
193. Archief K.O.K.W.

Marleen DE SMEDT

Het Gallo-Romeinse verleden van Belsele: een status quaestionis

EEN GEMEENTE MET EEN RIJKE GESCHIEDENIS

Op 1 januari 1977 fusioneerde Sint-Niklaas, hoofdstad van het Land van Waas, met de gemeenten Belsele, Sinaai en Nieuwkerken. De stad bestrijkt daarmee een oppervlakte van 838 km² (2009) en telt 72.367 inwoners (januari 2011¹). Deelgemeente Belsele wordt als één van de oudste Wase nederzettingen beschouwd. De dorpskom ontstond wellicht langs de baan Antwerpen-Gent-Rijsel. In 1217 werd Belsele een autonome parochie. De merkwaardige Sint-Andreas- en Ghislenuskerk dateert uit de 13de eeuw. Deze gotische kruiskerk heeft sporen van romaanse architectuur in de benedenkerk en de torenbasis. Door toedoen van Johanna van Constantinopel werd Belsele in 1217 administratief verenigd met Sinaai in een vierschaar die ressorteerde onder de Keure van Waas. In 1795, tijdens het Franse bewind, werd de vierschaar opgeheven en werd Belsele kantonhoofdplaats in het Scheldedepartement. De onderhorige gemeenten waren Daknam, Eksaarde, Elversele, Kemzeke, Sinaai, Sint-Pauwels, Tielrode en Waasmunster. Dit statuut werd opgeheven bij de Belgische onafhankelijkheid. Belsele, een typisch Waas landbouwdorp, evolueerde in de tweede helft van de 20ste eeuw tot een groene, residentiële woongemeente. Een groot deel van de beroepsbevolking pendelt naar Sint-Niklaas en Antwerpen. Het gehucht Puivelde vormt een afzonderlijke entiteit en werd rond 1900 een zelfstandige parochie.²

De naam *Bulsele* komt voor het eerst voor in 870, in een schenkingsakte van de Karolingische gouwgraaf Boudewijn I. In de annalen van de Gentse Sint-Pietersabdij is sprake van *terra in Bulsele*. De Franse koning Lotharius bevestigde deze schenking in 964. Momenteel wordt verondersteld dat *Bulsele* geen verband houdt met Belsele. In de toponymie is de vervorming van bul tot bel onbekend. Mogelijk verwijzen beide akten naar een heerlijkheid in Haasdonk. In een geschreven bron uit 1139 staat te lezen dat Iwein van Aalst een stuk

onbebouwde grond, gelegen nabij de “villa van Belsele”, schenkt aan de abdij van Drogen. De naam Belsele duikt opnieuw op in 1217, in een document waarin gravin Joanna van Constantinopel Sinaai en Belsele verenigt in de “vierschaar van Sinaai en Belsele”. In 1220 wordt *Belcela* vermeld in een oorkonde van de Doornikse bisschop Walter. Dit charter verleent aan de Baudeloabdij de novale tienden (belasting in de vorm van één tiende van de opbrengst) van de parochie Belsele, geheven op nieuw ontgonnen of voorheen tiendvrij land. Boudewijn van Bazel doet in 1221 afstand van zijn tiendrechten in “Belsela” ten voordele van de bisschop van Doornik. In 1230 werd de grens tussen Sint-Niklaas en Belsele vastgelegd. Maurits Gysse-ling zocht de oorsprong van de naam Belsele in het oud-Germaanse *Balwa sala*. *Balwa* betekent slecht of in slechte staat. *Sala* betekent zaal, uit één ruimte bestaande woning.³

BODEMGESTELDHEID EN BEWONING IN HET LAND VAN WAAS GEDURENDE DE ROMEINSE PERIODE

Het Land van Waas wordt begrensd door Nederland in het noorden, de Schelde in het oosten, de Schelde en de Durme in het zuiden en de grens van de gemeenten Lokeren en Moerbeke in het westen. Het Waasland vertoont alle kenmerken van een cuestareliëf: het heeft een zwak afhellende noordflank en een relatief steile zuidflank. Een geologisch kenmerk is de aanwezigheid van tertiair Rupels kleisubstraat waarop zich stuifzanden en dekzanden hebben afgezet. De dekzanden zijn deels fijn in het noorden en het westen, deels lemig in het oosten en het zuidoosten. De woningen werden gedurende de eerste drie eeuwen nog steeds opgetrokken uit balk- en vlechtwerk, bestreken met leem, en met een dak van stro of riet. Veranderingen werden slechts uitgevoerd als daarvoor het nodige materiaal ter plaatse gevonden of geproduceerd werd.⁴

Het geologisch-morfologisch aspect bepaalde de locatie van de Gallo-Romeinse bewoning. Verspreid over het ganse Waasland wordt bewoning aangetroffen. De bevolkingsdichtheid was groter langs de steile zuidhelling van de cuesta. De aanwezige klei kon hier gemakkelijker gewonnen worden omdat het einde van de geologische laag in de cuestawand lag. Het bewerken van de arme zandgronden in

de rest van het Waasland was zeer arbeidsintensief. Welke gewassen werden door de Gallo-Romeinse boeren geteeld? Verbouwden zij vlas bruikbaar in de textielproductie? Hielden zij schapen voor de wolproductie? Hoe groot was het bosareaal gedurende de eerste eeuwen? In de beboste zones werden varkens gehouden. Het Menapisch gebied werd gewaardeerd voor de productie van gerookte of gezouten varkenshespen (Menapische hespen). Toekomstig archeologisch onderzoek is nodig om deze vragen te beantwoorden.⁵

Het blijft een vraag of het Waasland werd veroverd tijdens de veldtochten van Caesar (57-51 v.Chr.). De eerste tekenen van een Romeinse aanwezigheid in Noord-Gallië dateren van ongeveer 15 v. Chr. Ze beperken zich tot enkele militaire steunpunten. Onder de regering van keizer Claudius (41-54 n. Chr.) werd de Rijn de officiële grens met Germanië. In de praktijk betekende de aanwezigheid van Romeinen geen plotse breuk in het leefpatroon van de bewoners van het Waasland. Zeer geleidelijk gingen beide culturen zich vermengen tot een specifieke Gallo-Romeinse beschaving. Tijdens de tweede helft van de 1ste eeuw en het grootste gedeelte van de 2de eeuw bracht de *pax Romana* voor het Waasland een periode van bloei en vrede. De regio won aan belang door haar potten- en pannen bakkerij.⁶ Vermeldenswaard is het gegeven dat een deel van de verspreide landbouwbewoning rond 175 n. Chr. werd opgegeven, wat ook in andere delen van het Menapisch gebied (de streek ten noorden van de Schelde en de Schelde-, Maas-, en Rijndelta) gebeurde. Deze daling van de bevolkingsdichtheid is mogelijk een gevolg van de inval van Germaanse stammen (Chauken) samengaand met een economische malaise (een uitputting van de zandgrond samengaand met een toename van de populatie, zodat de bewoners op zoek gingen naar meer vruchtbare gronden). De bewoningszone te Belsele en de vicus te Waasmunster-Pontrave kregen af te rekenen met deze invallen. De Chauken lieten zich gelden in een gebied dat zich uitstreekte ten noorden van de Schelde tot de Somme in het oosten. Ze ondervonden weinig weerstand omdat Belgica een senatoriale provincie was zonder effectief leger. De plunderende Germanen kwamen wellicht van over zee. Om de toestand te stabiliseren nam Keizer Marcus Aurelius (161-180 n. Chr.) een aantal maatregelen. Groepen Germanen mochten zich in Gallië vestigen en militaire eenheden werden langs de kustzone opgesteld. Een tijd van vrede en bloei die ongeveer een eeuw zou duren zette zich in.⁷

Gedurende het bewind van Postumus (van 258 tot 268 n. Chr.) had Gallië opnieuw zwaar te lijden door de invallen van de Germanen. In 260 n. Chr. scheurde Postumus zich af van het centrale gezag; Hij sloot verdragen op met de 'barbaarse' stammen en nam Germaanse huurlingen op in zijn leger, ter verdediging van de rechterflank van het Rijk (Rijn-Maas, weg Bavay-Keulen). In 275/276 n. Chr. bereikten de Germaanse invallen een hoogtepunt met catastrofale gevolgen: materiële schade en dekolonisatie van de plattelandsbevolking. De invasies kwamen uit twee richtingen: grensdoorbraken op het land ter hoogte van de Rijn, maar ook via de zee en de grote rivieren waaronder de Schelde. In de periode 260/275 n. Chr. vertrouwden meerdere Galliërs hun geld toe aan de bodem. In Vlaanderen werden muntschatten gevonden te Velzeke, Noordschote, Ploegsteert, Izenberge, Mariakerke en Denderleeuw. Deze muntschatten werden later door hun Gallo-Romeinse eigenaars niet opgehaald. Een snelle bevolkingsaan groei in de 2de eeuw n. Chr., een uitputting van de zandgronden met een onevenwicht in de voedselbalans, en de onrust veroorzaakt door de Germaanse invallen, veroorzaakten een ontvolking van het platte land in zandig Vlaanderen, waaronder het Waasland. Op het einde van de 3de eeuw n. Chr. en zeker gedurende de 4de eeuw n. Chr. vestigden groepjes Germanen zich ten noorden van de weg Bavay-Keulen. Deze migranten brachten hun eigen gebruiken en technieken mee.⁸ De vroegste sporen van Merovingische bewoning in het Waasland, gevonden op de Merovingische begraafplaats van Waasmunster-Heide, dateren uit het einde van de 4de eeuw. In de vroege middeleeuwen vervulde Waasmunster opnieuw de rol van belangrijkste nederzetting in de regio. De huidige hoofdplaats Sint-Niklaas was een dochterstichting van Waasmunster. In 1248 schonk Margareta van Constantinopel aan de jonge parochie Sint-Niklaas een terrein van 3,5 ha, de huidige Grote Markt, waardoor het belang van Sint-Niklaas groeide.⁹

Archeologische vondsten bevestigen het ambachtelijk karakter van het Waasland in de Romeinse tijd. In de huidige kleigroeven in het Waasland zijn sporen van de Gallo-Romeinse exploitatie van Rupeliaanse klei aanwezig. De bakstenen en dakpannen uit de eerste eeuwen van onze jaartelling, gevonden op meerdere archeologische sites, werden wellicht vervaardigd in veldovens van lokale steenbakkerijen. Hierbij werden putten in de klei gedolven waarin de producten

werden gebakken. In de regio waren opmerkelijk veel waterputten. Vermoed wordt dat ze niet enkel dienst deden in de voorziening van drinkwater, maar ook als waterreservoir voor lokale bedrijvigheden. De basis van de ondiepe putten die drinkwater leverden, lag in de pleistocene zandgrond (zavel) waarin zich de watertafel bevindt. De grote waterputten, die wellicht een waterreservoir waren voor de lokale bedrijvigheden, waren dieper en hadden hun basis in de Rupeliaanse klei. Het water dat hier werd verkregen was troebel en onzuiver, niet geschikt voor drinkwater.¹⁰ Ronde putten naar prehistorisch model, vervaardigd van een uitgeholde boomstam, werden gevonden in Rupelmonde en Steendorp. De vierkante varianten met een constructie van planken, balken en een genagelde constructie werden aangetroffen in Kemzeke, Sint-Niklaas, Steendorp, Stekene, Temse, Tielrode, Waasmunster... Een opmerkelijk reservoir met een diepte van 19 m werd in 1904 gevonden in Tielrode.

Sommige Gallo-Romeinse woonzones in het Waasland beschikten over een eigen ijzerproductie. Hiervoor werd limoniet gebruikt dat in het Waasland aanwezig was onder verschillende vormen: ijzeroer, moerasijzer, limonietknollen en limoniet-zandsteen. Het ijzererts werd gesmolten in smeltkroezen. Onderzoekers vonden scherven van deze smeltkroezen en ijzerslakken (afvalproduct bij ijzerwinning) op enkele Wase locaties.¹¹

Mortarium, gevonden in Waasmunster-Pontrave¹² (Foto Guy Magerman)

Naar aanleiding van de inplanting van een nieuwe woonwijk te Waasmunster, voerde de Archeologische Dienst Waasland (ADW) in 1989 een onderzoek uit op perceel 908. De resultaten waren bevestigend zodat werd overgegaan tot uitgebreide opgravingen op de percelen 908 en 896, gedurende de periode 1989-1995. De vondst van diverse smeedhaarden, talrijke slakken en een smidsvuur wijzen op de aanwezigheid van een ijzersmederij op het grondgebied van het huidige Waasmunster. In de Gallo-Romeinse periode bevond zich hier een nederzetting op de linker oever van een meander van de Durme. Deze bewoningsvorm, met het karakter van een *vicus*, had een oppervlakte van 15-20 ha en bezat een belangrijke centrumfunctie voor het hinterland. Resten van gebouwen, waterputten, voorraadkuilen, een pottenbakkersoven en een grafveld met ruim 300 graven en een grafpijler, konden door de ADW worden onderzocht. Het vinden van de pottenbakkersoven was belangrijk voor het Waasland. Archeologen gingen er van uit dat de pottenbakkerij in het Waasland bestond, gezien de aanwezigheid van geschikte klei. Het vinden van talrijke misbakken pannen wees op een plaatselijke productie. Het was de eerste maal dat een pottenbakkersoven in het Waasland aan het licht kwam. Vermeldenswaard is dat de oven, die in gebruik was op het einde van de 1ste en in het begin van de 2de eeuw, ook gebruikt werd voor de productie van *terra nigra*.¹³ De *vicus* lag aan een niet verharde weg die de Durme overging. Mogelijk liep dit Romeins wegtracé naar de *vicus* van Asse waar het aansloot op de grote weg Boulogne-Keulen.¹⁴

Een goede omschrijving van het woord *vicus* (meervoud *vici*) is zeer complex. Taalkundigen, antieke en middeleeuwse auteurs en archeologen geven afwijkende versies van het begrip. Algemeen kan men stellen dat een *vicus* een nederzetting is. Maar aan welke normen de bewoningsvorm moet voldoen om een *vicus* te zijn is onduidelijk. In België kunnen enkel Aarlen en Liberchies (Geminiacum) met grote zekerheid de benaming van *vicus* krijgen omdat dit in kaartmateriaal en door een epigrafische bron werd bevestigd. Enkele morfologische eigenschappen van een *vicus* zijn: inplanting langs een doorgangsweg (eventueel een waterweg) die de woonzone verbond met een andere nederzetting, een intensieve bewoning met huizen die met hun korte zijde op de weg gericht zijn, een minimum oppervlakte van 3 à 4 ha, de aanwezigheid van een evolutie hout- naar steenbouw.¹⁶

Bolronde terra nigra beker gevonden te Waasmunster¹⁵ (foto: Guy Magerman)

In het Waasland wordt enkel de Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster als *vicus* beschouwd.

De nederzetting van Waasmunster-Pontrave lag langs een niet-verharde weg die de Durme kruiste via een rivierovergang. De nederzetting besloeg een oppervlakte van wellicht 15-20 ha. De onderzochte woonhuizen waren met de korte gevel naar de weg georiënteerd. Eén van de gebouwen had een fundament van dakpannen, veelal misbaksels. Dit eenschepig gebouw, daterend uit de 3de eeuw, had een gevelgalerij (*porticus*).¹⁷ Er zijn dus voldoende morfologische kenmerken aanwezig om de nederzetting als een *vicus* te omschrijven.

Enkele nederzettingen in de omgeving van het Waasland die de benaming *vicus* kregen zijn Asse, Elewijt, Kruishoutem, Velzeke, Kontich, Grobbendonck, Rumst en Destelbergen. Toch moet het begrip *vicus* met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd. Sommige archeologen pleiten ervoor om de benaming enkel te gebruiken voor nederzettingen (Aarlen en Liberchies) die in de antieke bronnen met de naam *vicus* werden bestempeld.¹⁸

Verspreid over het ganse Waasland werden losse vondsten uit de Gallo-Romeinse periode aangetroffen: munten, dappannen, scherven aardewerk, *terra nigra* en *terra sigillata*¹⁹... Op een aantal locaties in het Land van Waas vonden onderzoekers sporen van bewoning tijdens de Gallo-Romeinse: Stekene, Sinaai, Belsele, Daknam, Waasmunster, Elversele, Tielrode, Temse, Steendorp, Rupelmonde, Antwerpen-Linkeroever, Sint-Gillis, Sint-Niklaas... Deze lijst is onvolledig en zal in de toekomst zeker worden uitgebreid. Vaak sluit de bewoning aan bij een aanwezigheid in de late IJzertijd. Tijdens de Romeinse periode kenmerkte het Waasland zich door een ruraal of landelijk bewoningsbeeld: groepjes van woningen met stallingen. De bewoners hadden weinig luxe en ze behielden hun traditionele, inheemse levenswijze. Villa's waren zeldzaam en sporen van militaire aanwezigheid werden in het Waasland niet gevonden.²⁰

Het ambachtelijk karakter van het Waasland in de eerste eeuwen steunde op steen- en pannenbakkerijen, pottenbakkerijen en ijzerproductie. De Rupeliaanse klei (Boomse klei, R2c) wordt vrijwel in heel de regio aangeboord, met uitzondering van het westelijk deel (delen van het huidige Moerbeke, Eksaarde, Lokeren). De klei is geschikt voor het vervaardigen van dakpannen, stenen en potten. De vondst van R2c was bepalend voor de locatie van de bewoning. Vele ovens zijn wellicht verloren gegaan bij de exploitatie van de klei in latere periodes. Tot op heden wordt in het Waasland nog klei gedolven voor industriële doeleinden. In de Wase bodem wordt tevens limoniet gevonden. Dit erts werd in de Gallo-Romeinse periode gebruikt bij lokale ijzerproductie. De hoeveelheid van dit Wase erts was echter onvoldoende zodat de bewoners waren aangewezen op de invoer van limoniethoudende zandsteen. De productie van ijzeren voorwerpen in het Waasland diende uitsluitend voor de lokale behoeften.²¹

Belsele bevindt zich op een uitloper van de zandrug van Waasmunster die zich kenmerkt door zijn droge grond. Het hoger gelegen deel van de gemeente ligt tussen twee beken die ongeveer 200 m van elkaar liggen. De Belselebeek en de Schoonhoudtbeek hebben in de zachte helling van de cuesta een dal uitgespoeld. De beken, met hun oorsprong in Waasmunster, vangen het regenwater op en het water dat uit de stuif- en dekzanden sijpelt. De zandrug van Belsele vormt

de waterscheiding tussen de twee beken. De Belselebeek ligt op 15 m boven zeeniveau en slingert zich tussen de meersen. De verplichte aanleg van mestopslagputten op de landbouwbedrijven heeft er voor gezorgd dat het water in de beek anno 2010 zuiver is. De bodem is, net als vroeger, bedekt met stukjes ijzeroer, erts dat in de Gallo-Romeinse periode werd gebruikt voor het vervaardigen van ijzeren voorwerpen.²² Het weide- of moeraserts bevindt zich in lagen die onderhevig zijn aan schommelingen van het grondwaterpeil. Het wordt aangetroffen in het noordelijke en het zuidelijk gedeelte van het Waasland. In Belsele werden grote limonietbrokken ontdekt in archeologische context. Scheikundige analyse toont aan dat de brokken 50 tot 55% ijzer bevatten. De Rupeliaanse kleilaag, die langsheen de Schelde ligt in Tielrode, Steendorp, Kruiabeke, Zwijndrecht, buigt af naar het noorden. Men treft de klei hier aan in Sint-Niklaas (huidig gebied Scheerders – Van Kerckhove), Belsele, Stekene (Gelaagputten) en Kemzeke. De mogelijkheid bestaat dat er in de Romeinse periode ook in deze meer noordelijke regio aan kleiwinning werd gedaan.²³

Recente onderzoeken bevestigen de verspreide bewoning in het Waasland. De Archeologische Dienst Waasland voerde in 2009 en 2010 opgravingen uit in Sint-Niklaas (Europark-Zuid). Sporen van een Gallo-Romeinse bewoningskern met een omliggend geperceleerd landbouwareaal kwamen hierbij aan het licht. De zone, gelegen op een zandrug, was begrensd door één of meerdere greppels. Er werden sporen gevonden van diverse *spiekers* (een kleine schuur op vier of zes palen waarin de oogst werd opgeslagen) en zes woonstalhuizen met een zuidwest-oriëntatie. Twee woningen behoren tot het Alphen-Ekeren type. Het zijn tweeschepige gebouwen met drie zware nokstaanders. Gelijkaardige gebouwen werden ook op andere sites gevonden waar ze gedateerd werden in de Flavische periode (69-96 n. Chr.). De overige woonstalhuizen (met uitzondering van één exemplaar) zijn eenschepig, met zware hoekpalen en diepgefundeerde staanders centraal in de lange en de korte zijde van het gebouw. Een aantal van de gebouwen vertoonde sporen van meerdere herstellingen. Waarschijnlijk werd de site gedurende de tweede helft van de 1ste eeuw tot het derde kwart van de 2de eeuw door drie opeenvolgende generaties bewoond. Opmerkelijk was ook de vondst van drie waterputten in de nabijheid van de gebouwen. In de omlig-

gende zone werd een inheems-Romeins grafveld gevonden in relatie met de bewoners van het erf.²⁴

In het kader van de uitbreiding van de ambachtelijke zone, Kluizenmolen, te Sint-Gillis-Waas, deed de ADW een bodemonderzoek in 2010. De opgravingen werden geleid door archeoloog Bart Lauwers. Er werden resten gevonden van 7 Gallo-Romeinse hoeves, diverse bijgebouwen en enkele crematiegraven. De hoeves dateren uit de 1ste en de 2de eeuw. De gebouwen werden wellicht door opeenvolgende generaties van boeren bewoond. Er werden 3 waterputten ontdekt waarvan er 2 in de Gallo-Romeinse periode werden gebruikt. Ook hier is dus sprake van een Gallo-Romeinse bewoningszone.²⁵

In februari 2011 werden opgravingen uitgevoerd in Temse en Melsele. In de Frankrijkstraat te Temse trof men sporen aan van een spijkertje (spiekertje) uit de Gallo-Romeinse periode. In de Sint-Elisabethstraat te Melsele kwamen dakpannen en scherven uit de 1ste en 2de eeuw n. Chr. aan het licht.²⁶ Archeologen vermoeden dat er in het Waasland meerdere, onbekende Gallo-Romeinse woningzones zijn. Nieuw bodemonderzoek en hieraan gekoppelde publicaties zullen dit in de toekomst wellicht aantonen.

ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN EN OPGRAVINGEN IN BELSELE

Toevallige vondsten vóór 1864

Regelmatig vonden de inwoners van Belsele bij het bewerken van hun land of bij het uitvoeren van grondwerken oude voorwerpen in de bodem. Een landbouwer meldde de vondst van een stuk steen, met de afmetingen van een halve deurdrempel, op het Steenwerk. Meerdere landbouwers vonden stukken van dakpannen, oude stenen, fragmenten van gebroken aardewerk en zelfs muurresten bij het bewerken van hun grond op deze site. Op het Steenwerk zouden meerdere munten ontdekt zijn.

In 1804 vermeldde kanunnik De Bast in een publicatie *Recueil d'antiquités romaines et gauloises trouvées dans la Flandre* (blz. 188)

de ontdekking van een stenen pot in de vorm van een grafurne. De pot werd gevonden in 1804 op een site buiten het Steenwerk.

Opmerkelijk is het aantreffen van een munt op de binnenplaats van de gemeenteschool. De school bevond zich in de Schoolstraat, op 50 m van de kerk. De munt werd aan een lid van de toenmalige Oudheidkundige Kring (OK) bezorgd. Dit geldstuk droeg de beeltenis van een gehelmd hoofd en de woorden URBS ROMA. Op de keerzijde was een wolvin afgebeeld die twee kinderen voedde, evenals de letters CON.²⁷ De munt werd in 330 geslagen in Rome, ter gelegenheid van de plechtige verhuizing op 11 mei 330 van keizer Constantijn (307-337) naar Byzantium. Een paar jaar later werd een soortgelijke munt geproduceerd in alle muntwerkplaatsen van het rijk. Op de keerzijde werd de productieplaats vermeld.²⁸ In het doctoraat van numismaat Johan van Heesch wordt melding gemaakt van deze munt (een *follis*²⁹).³⁰

Opgravingen in 1864³¹

Op 25 december, 1863, bracht Pierre-Casimir Noppe, oud-leraar van de gemeenteschool in Belsele, tijdens een bijeenkomst van de leden van de Oudheidkundige Kring verslag uit van de bodemvondsten te Belsele. Het schervenmateriaal dat hij aan de aanwezigen toonde overtuigde de Kring van de waarde van dit archeologisch materiaal. Enkele dagen later brachten afgevaardigden van de Kring een bezoek aan de wijk het 'Steenwerk'. Deze naam verwijst wellicht naar een bouwwerk of een gebouw van steen, gemetseld werk, metselwerk.³² Het Steenwerk is gelegen op de rand van een stuifzandrug die aanvangt in het zuiden, in de omgeving van Waasmunster, en noordwaarts verloopt over Belsele, Sint-Pauwels en Kemzeke. De bodem is opgebouwd uit droge zandgrond.

Op basis van hun bevindingen besliste het bestuur om een archeologisch onderzoek te ondernemen. De werken gingen van start in augustus 1864. Opmerkelijk was de vondst van scherven *terra sigillata*.³³ De onderzoekers vonden resten van potten, kommen, kruiken en amforen in allerlei vormen. Twee bronzen, ringvormige objecten en een zeventigtal fragmenten van ijzeren nagels werden opgegraven. Een grote hoeveelheid as en houtskool werd gevonden even-

als botresten van dieren: varken, paard, koe, everzwijn, hond en schaaap. Fragmenten van een maalsteen, een slijpsteen en een stuk basaltsteen werden opgedolven. Diverse vondsten behoorden tot de resten van een gebouw: stukken baksteen, dakpannen, vloertegels, pleisterwerk ... Alle fragmenten dateerden uit de Gallo-Romeinse periode.

Op 16 augustus 1864 stootten de onderzoekers, op een diepte van 96 cm, op de resten van een Romeins gebouw op perceel Sectie B, nr. 1391. De grond behoorde toe aan Vidèle Verest. Ingenieur Albert Toilliez, oud-onderwijzer Pierre-Casimir Noppe en nog enkele anderen waren die dag op het terrein aanwezig. Na verder graafwerk werden de resten van 4 stukken muur en een grondbedekking, op 1,4 m diepte, vrijgelegd. De nog resterende muurresten hadden een lengte van respectievelijk: 4,94 m, 3,55 m, 2,67 m en 1,30 m en een breedte van 0,43 m. De onderzoekers vermoedden dat de muurresten behoorden tot de kelder van een Romeins gebouw, mogelijk de verwarmingsruimte. De betrokkenen konden zich evenwel niet uitspreken over de functie van het gebouw. Ze hoopten dat toekomstig onderzoek een antwoord zou geven op deze vraag.³⁴

Bordje in terra sigillata, gevonden in 1864 op het Steenwerk³⁵ (foto Guy Magerman)

Fragmenten van Romeinse dakpannen in 1865

In 1865 deelde onderwijzer Noppe uit Belsele aan het bestuur van de Oudheidkundige Kring mee dat er op ongeveer 100 m van de kerk Romeinse dakpannen waren gevonden. De fundamenten van de middeleeuwse kerk, die op dezelfde plaats stond als de huidige kerk, bestonden gedeeltelijk uit dakpanfragmenten. De mogelijkheid bestaat dat het verwoeste Romeinse gebouw (gelegen op 750 m van de kerk) tijdens de middeleeuwen als steengroeve voor de bouw van de eerste romaanse kerk werd gebruikt. Wellicht heeft men resten van het bouwwerk, waaronder Romeinse dakpannen, opgeslagen op het terrein waar men de kerk zou bouwen. Stukken niet gerecupereerde dakpannen kwamen mogelijk op deze plaats in de bodem terecht en werden dan in 1865 terug opgedolven.³⁶

Vondst van een Romeins gebeeldhouwd hoofd in 1887

In 1887 werd op de Moortelhoek een oude eik geveld. Omwille van deze boom werd de bolle akker op de Moortelhoek de ‘Oude Eikakker’ genoemd (huidige kadastraal perceel Sectie B, nr. 382). Bij het uispitten van de wortels vonden de arbeiders op een diepte van ongeveer 2 m een witmarmeren hoofd. Er werd geen aandacht aan de beeltenis gehecht. Het hoofd kwam op de aanpalende boerderij terecht waar het als sluitsteen van het hek werd gebruikt. Later was het aan wever Pieter Frans Meul (1811 – 1897) geschonken. Deze wever had een ijzeren ring aan het object bevestigd zodat het door zijn zoon Jozef Meul (1839-1920) kon gebruikt worden als weefgewicht. Nog later werd het beeld eigendom van Jan Baptist Ivens (1849 – 1914) in Sinaai. Ivens gebruikte de kop bij het doden van runderen. De slachter legde een koord rond de hals van het dier, haalde het touw door de ring van het marmeren hoofd en trok zo de kop van het rund naar beneden. Ivens liet zich in 1913 overhalen om het beeld aan het museum van Sint-Niklaas te schenken. Het witmarmeren hoofd draagt een lauwerkranen. Neus, lippen en kin zijn verminkt, mogelijk door het gebruik van de kop voor verschillende doeleinden.³⁷

Gelauwerd hoofd38 (foto Guy Magerman)

Vondst van een muntschat in 1892

Op 1 februari 1892 vonden de landbouwers Jean De Waele³⁹ en zijn zoon Aloïs bij het bewerken van een akker een muntschat. Het stuk land behoorde toe aan de weduwe van Jacques Joseph Caroly, woonachtig te Brussel.⁴⁰ De schat lag naast een gracht en werd ontdekt bij het uitgraven van de wortels van een boomstruik, op een diepte van ongeveer 40 cm. De plaats lag op 10 m van de spoorlijn Sint-Niklaas-Dendermonde en op 100 m van het Gallo-Romeinse gebouw dat in 1864 was ontdekt. De site staat bij het kadaster bekend als perceel Sectie B, nr. 1415b, in de wijk ‘Het Steenwerk’.

De muntschat zat in een pot. Na restauratie bleek het om een kleine, bolvormige *amfoor* met een spitsbodem te gaan. De oren en de hals waren afgeslagen, wellicht door de Gallo-Romeinse bezitter. Nadat

de munten in de amfoor waren gestopt werd de opening gedicht. Bovenop de amfoor werd een brok moerasijzererts gelegd. Het kleine recipiënt had een hoogte van 17 cm en een diameter van 21 cm. Dit type amfoor is zeldzaam in onze streken.

In het dossier van Jan Van Raemdonck, dat zich bevindt in het archief van de KOKW, wordt vermeld dat de muntschat 1527 munten bevatte. Notaris Van De Velde uit Belsele behield in 1892 één munt voor zichzelf. Het was een kleine, zilveren munt met de beeltenis van keizer Trajanus Decius (249-251). In *Messenger des sciences historiques* (deel 66, 1892, blz. 124) wordt echter het getal van 1587 munten genoemd. Het cijfer werd door Jan Van Raemdonck als ongeloofwaardig bestempeld.⁴¹ Verscheidene bronnen bevestigen dit aantal nochtans.⁴² Volgens Gilbert De Wilde, numismaticus van de ADW, die de muntschat onderzocht en opnieuw determineerde, bevatte de schat wel degelijk 1587 munten, waarvan er 1527 konden gedetermineerd worden. Er zijn er 1079 van bewaard, 1067 *antoniniani* en 12 *denarii*.⁴³

Na februari 1892 kwam het tot meerdere meningsverschillen tussen Frans De Waele, de familie Caroly en de Kring. Hierdoor kwam een gedeelte van de munten in het bezit van de vinder, landbouwer De Waele. Alfons Poppe uit Sint-Niklaas kocht de munten van Frans de Waele. De OKW probeerde zoveel mogelijk munten voor zichzelf te behouden.⁴⁴

Om financiële redenen verkocht ook de Kring een aantal van de munten. Van deze transacties zijn geen geschreven documenten beschikbaar. Het is dus vrijwel onmogelijk om te achterhalen waar een deel van de muntschat terecht kwam. Nadien stelde de Kring alles in het werk om de ontbrekende munten terug in haar bezit te krijgen.⁴⁵

In 1899 schonk notaris Van De Velde één munt die hij voor zichzelf behouden had aan de Kring. Het muntstuk droeg de beeltenis van keizer Trajanus Decius (249-251).

In 1966 werden de munten toevertrouwd aan Prof. Dr. M. E. Marien, conservator van het Jubelparkmuseum, waar de munten werden gereinigd. Daarna werden de munten tentoongesteld in het stedelijk

museum te Sint-Niklaas. Marcel Thirion, muntspecialist van het muntenkabinet te Brussel, beschouwde in 1966 de muntschat als één van de best bewaarde in België.

De muntschat bestaat uit *antoniniani* en *denarii*.⁴⁶ Beide muntsoorten waren in omloop gelijktijdig met gouden en koperen munten. De gevonden munten behoren tot een zogenaamde spaarschat. De eigenaar heeft een zorgvuldige selectie gemaakt op basis van de waarde van de munt die werd bepaald door het zilveragehalte.

De oudste munt draagt de beeldenaar van keizer Antoninus Pius (138-161). Dit gegeven werd overgenomen door een aantal latere bronnen. In het doctoraat van Johan van Heesch, wordt van deze munt geen melding meer gemaakt. Johan van Heesch gaat er van uit dat de oudste munt geslagen werd te Rome, tussen 201 en 210, tijdens het bewind van keizer Septimus Severus (193-211). De bewaarplaats van deze oudste munt met de beeltenis van Septimus Severus is in 2011 onbekend.

Op de jongste munt zien we de beeltenis van Postumus (258-268). In zijn vijfde tribunaat kreeg laatstgenoemde heerser, na zijn overwinning op de Germanen, de titel van Maximus Germanicus. Volgens Marcel Thirion werd de jongste munt, de ‘sluilmunt’, geslagen in 263. In dit jaar, of kort daarna, werd de schat aan de grond toevertrouwd. Gedurende het bewind van Postumus verstopten vele Gallo-Romeinen hun geld in de grond.

Na een revisie en een nieuwe determinatie door de numismaat Gilbert De Wilde wordt in 2011 aangenomen dat de sluilmunt met de beeltenis van Postumus werd geslagen in 264-265 n. Chr. Deze datum geeft niet het begraven van de schat aan maar wel het stopzetten van de muntverzameling. Dit heeft te maken met het feit dat de muntkwaliteit achteruit ging door een daling van het zilveragehalte. Wellicht werd de muntschat in de daarop volgende jaren aan de grond toevertrouwd.

Vanaf het midden van de 3de eeuw staken groepen Germanen regelmatig de Rijn grens over. Zij overspoelden Gallië en stootten door tot in Spanje en Noord-Afrika. In datzelfde jaar maakte generaal

Een gedeelte van de muntschat47 (foto Guy Magerman)

Postumus van de chaos gebruik om de macht te grijpen in het westen van het Romeinse rijk. Hij scheurde zich af van het centrale gezag en slaagde er in de rust in Gallië te herstellen. Hij heerste daarna over Belgica, Germania, Britannia en Spanje. Keulen was zijn hoofdkwartier. De Romeinse heerser nam Germaanse huurlingen op in zijn troepen en sloot verdragen met niet-Romeinen. In 269 werd hij door zijn eigen troepen vermoord. In de periode 260-270, een tijd van hevige gevechten tussen de Germanen en de troepen van Postumus, werden in Noord-Gallië heel wat muntschatten in de bodem verstopt.

De slotmunt van de muntschat van Belsele behoort tot het type Postumus Moneta Augusti. In 262 n. Chr. werd er een mobiel muntatelier geïnstalleerd dat dit type van munten sloeg. Het atelier werd gebruikt tot 264 n. Chr. Het is een type dat buiten het normale emissiepatroon valt en als veldmunt ten behoeve van de militaire campagnes van Postumus werd geproduceerd.

In het derde kwart van de 3de eeuw gingen vele Romeinse nederzettingen ten onder: de villa's van Broekom, Piringen en Vechmaal, het

domein te Rosmeer, de landelijke nederzetting van Donk-Herk-de-Stad, de vicus van Kontich, het openluchtheiligdom te Wijnegem, de agrarische sites van Oelegem en Mortsel, de *vici* van Elewijt en Tienen, de villa van Jette... De *vici* van Velzeke, Kruishoutem, Melden, Kortrijk en Wervik en de baanpost van Kerkhove liepen in deze periode zware schade op.⁴⁸

2 Overzichts-tabel van de Romeinse munten uit de schat van
Belaisi - "Tableau A" (KOK-archief)

Tableau
Relevé chronologique des règnes des empereurs
monnaies romaines composant le trésor découvert à Belaisi en
1892 et conservé au musée du Cercle archéologique du Pays de Waas.
Applications pour l'intelligence des tables.

La colonne I fait connaître les auteurs et leurs ouvrages qui signalent les découvertes.
La colonne II les communes des découvertes en la colonne III les années des découvertes - la colonne IV le
total des monnaies et médailles découvertes en la colonne V la description et le détail des médailles en la colonne
VI les inscriptions et les détails des revers et la liste des médailles en la colonne VII la somme des règnes
des empereurs représentés en la colonne VIII le nombre des médailles trouvées en la colonne IX le nombre de médailles
qui ont été trouvées en 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 2681, 2682, 2683, 2684, 2685, 2686, 2687, 2688, 2689, 2690, 2691, 2692, 2693, 2694, 2695, 2696, 2697, 2698, 2699, 2700, 2701, 2702, 2703, 2704, 2705, 2706, 2707, 2708, 2709, 2710, 2711, 2712, 2713, 2714, 2715, 2716, 2717, 2718, 2719, 2720, 2721, 2722, 2723, 2724, 2725, 2726, 2727, 2728, 2729, 2730, 2731, 2732, 2733, 2734, 2735, 2736, 2737, 2738, 2739, 2740, 2741, 2742, 2743, 2744, 2745, 2746, 2747, 2748, 2749, 2750, 2751, 2752, 2753, 2754, 2755, 2756, 2757, 2758, 2759, 2760, 2761, 2762, 2763, 2764, 2765, 2766, 2767, 2768, 2769, 2770, 2771, 2772, 2773, 2774, 2775, 2776, 2777, 2778, 2779, 2780, 2781, 2782, 2783, 2784, 2785, 2786, 2787, 2788, 2789, 2790, 2791, 2792, 2793, 2794, 2795, 2796, 2797, 2798, 2799, 2800, 2801, 2802, 2803, 2804, 2805, 2806, 2807, 2808, 2809, 2810, 2811, 2812, 2813, 2814, 2815, 2816, 2817, 2818, 2819, 2820, 2821, 2822, 2823, 2824, 2825, 2826, 2827, 2828, 2829, 2830, 2831, 2832, 2833, 2834, 2835, 2836, 2837, 2838, 2839, 2840, 2841, 2842, 2843, 2844, 2845, 2846, 2847, 2848, 2849, 2850, 2851, 2852, 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2858, 2859, 2860, 2861, 2862, 2863, 2864, 2865, 2866, 2867, 2868, 2869, 2870, 2871, 2872, 2873, 2874, 2875, 2876, 2877, 2878, 2879, 2880, 2881, 2882, 2883, 2884, 2885, 2886, 2887, 2888, 2889, 2890, 2891, 2892, 2893, 2894, 2895, 2896, 2897, 2898, 2899, 2900, 2901, 2902, 2903, 2904, 2905, 2906, 2907, 2908, 2909, 2910, 2911, 2912, 2913, 2914, 2915, 2916, 2917, 2918, 2919, 2920, 2921, 2922, 2923, 2924, 2925, 2926, 2927, 2928, 2929, 2930, 2931, 2932, 2933, 2934, 2935, 2936, 2937, 2938, 2939, 2940, 2941, 2942, 2943, 2944, 2945, 2946, 2947, 2948, 2949, 2950, 2951, 2952, 2953, 2954, 2955, 2956, 2957, 2958, 2959, 2960, 2961, 2962, 2963, 2964, 2965, 2966, 2967, 2968, 2969, 2970, 2971, 2972, 2973, 2974, 2975, 2976, 2977, 2978, 2979, 2980, 2981, 2982, 2983, 2984, 2985, 2986, 2987, 2988, 2989, 2990, 2991, 2992, 2993, 2994, 2995, 2996, 2997, 2998, 2999, 3000, 3001, 3002, 3003, 3004, 3005, 3006, 3007, 3008, 3009, 3010, 3011, 3012, 3013, 3014, 3015, 3016, 3017, 3018, 3019, 3020, 3021, 3022, 3023, 3024, 3025, 3026, 3027, 3028, 3029, 3030, 3031, 3032, 3033, 3034, 3035, 3036, 3037, 3038, 3039, 3040, 3041, 3042, 3043, 3044, 3045, 3046, 3047, 3048, 3049, 3050, 3051, 3052, 3053, 3054, 3055, 3056, 3057, 3058, 3059, 3060, 3061, 3062, 3063, 3064, 3065, 3066, 3067, 3068, 3069, 3070, 3071, 3072, 3073, 3074, 3075, 3076, 3077, 3078, 3079, 3080, 3081, 3082, 3083, 3084, 3085, 3086, 3087, 3088, 3089, 3090, 3091, 3092, 3093, 3094, 3095, 3096, 3097, 3098, 3099, 3100, 3101, 3102, 3103, 3104, 3105, 3106, 3107, 3108, 3109, 3110, 3111, 3112, 3113, 3114, 3115, 3116, 3117, 3118, 3119, 3120, 3121, 3122, 3123, 3124, 3125, 3126, 3127, 3128, 3129, 3130, 3131, 3132, 3133, 3134, 3135, 3136, 3137, 3138, 3139, 3140, 3141, 3142, 3143, 3144, 3145, 3146, 3147, 3148, 3149, 3150, 3151, 3152, 3153, 3154, 3155, 3156, 3157, 3158, 3159, 3160, 3161, 3162, 3163, 3164, 3165, 3166, 3167, 3168, 3169, 3170, 3171, 3172, 3173, 3174, 3175, 3176, 3177, 3178, 3179, 3180, 3181, 3182, 3183, 3184, 3185, 3186, 3187, 3188, 3189, 3190, 3191, 3192, 3193, 3194, 3195, 3196, 3197, 3198, 3199, 3200, 3201, 3202, 3203, 3204, 3205, 3206, 3207, 3208, 3209, 3210, 3211, 3212, 3213, 3214, 3215, 3216, 3217, 3218, 3219, 3220, 3221, 3222, 3223, 3224, 3225, 3226, 3227, 3228, 3229, 3230, 3231, 3232, 3233, 3234, 3235, 3236, 3237, 3238, 3239, 3240, 3241, 3242, 3243, 3244, 3245, 3246, 3247, 3248, 3249, 3250, 3251, 3252, 3253, 3254, 3255, 3256, 3257, 3258, 3259, 3260, 3261, 3262, 3263, 3264, 3265, 3266, 3267, 3268, 3269, 3270, 3271, 3272, 3273, 3274, 3275, 3276, 3277, 3278, 3279, 3280, 3281, 3282, 3283, 3284, 3285, 3286, 3287, 3288, 3289, 3290, 3291, 3292, 3293, 3294, 3295, 3296, 3297, 3298, 3299, 3300, 3301, 3302, 3303, 3304, 3305, 3306, 3307, 3308, 3309, 3310, 3311, 3312, 3313, 3314, 3315, 3316, 3317, 3318, 3319, 3320, 3321, 3322, 3323, 3324, 3325, 3326, 3327, 3328, 3329, 3330, 3331, 3332, 3333, 3334, 3335, 3336, 3337, 3338, 3339, 3340, 3341, 3342, 3343, 3344, 3345, 3346, 3347, 3348, 3349, 3350, 3351, 3352, 3353, 3354, 3355, 3356, 3357, 3358, 3359, 3360, 3361, 3362, 3363, 3364, 3365, 3366, 3367, 3368, 3369, 3370, 3371, 3372, 3373, 3374, 3375, 3376, 3377, 3378, 3379, 3380, 3381, 3382, 3383, 3384, 3385, 3386, 3387, 3388, 3389, 3390, 3391, 3392, 3393, 3394, 3395, 3396, 3397, 3398, 3399, 3400, 3401, 3402, 3403, 3404, 3405, 3406, 3407, 3408, 3409, 3410, 3411, 3412, 3413, 3414, 3415, 3416, 3417, 3418, 3419, 3420, 3421, 3422, 3423, 3424, 3425, 3426, 3427, 3428, 3429, 3430, 3431, 3432, 3433, 3434, 3435, 3436, 3437, 3438, 3439, 3440, 3441, 3442, 3443, 3444, 3445, 3446, 3447, 3448, 3449, 3450, 3451, 3452, 3453, 3454, 3455, 3456, 3457, 3458, 3459, 3460, 3461, 3462, 3463, 3464, 3465, 3466, 3467, 3468, 3469, 3470, 3471, 3472, 3473, 3474, 3475, 3476, 3477, 3478, 3479, 3480, 3481, 3482, 3483, 3484, 3485, 3486, 3487, 3488, 3489, 3490, 3491, 3492, 3493, 3494, 3495, 3496, 3497, 3498, 3499, 3500, 3501, 3502, 3503, 3504, 3505, 3506, 3507, 3508, 3509, 3510, 3511, 3512, 3513, 3514, 3515, 3516, 3517, 3518, 3519, 3520, 3521, 3522, 3523, 3524, 3525, 3526, 3527, 3528, 3529, 3530, 3531, 3532, 3533, 3534, 3535, 3536, 3537, 3538, 3539, 3540, 3541, 3542, 3543, 3544, 3545, 3546, 3547, 3548, 3549, 3550, 3551, 3552, 3553, 3554, 3555, 3556, 3557, 3558, 3559, 3560, 3561, 3562, 3563, 3564, 3565, 3566, 3567, 3568, 3569, 3570, 3571, 3572, 3573, 3574, 3575, 3576, 3577, 3578, 3579, 3580, 3581, 3582, 3583, 3584, 3585, 3586, 3587, 3588, 3589, 3590, 3591, 3592, 3593, 3594, 3595, 3596, 3597, 3598, 3599, 3600, 3601, 3602, 3603, 3604, 3605, 3606, 3607, 3608, 3609, 3610, 3611, 3612, 3613, 3614, 3615, 3616, 3617, 3618, 3619, 3620, 3621, 3622, 3623, 3624, 3625, 3626, 3627, 3628, 3629, 3630, 3631, 3632, 3633, 3634, 3635, 3636, 3637, 3638, 3639, 3640, 3641, 3642, 3643, 3644, 3645, 3646, 3647, 3648, 3649, 3650, 3651, 3652, 3653, 3654, 3655, 3656, 3657, 3658, 3659, 3660, 3661, 3662, 3663, 3664, 3665, 3666, 3667, 3668, 3669, 3670, 3671, 3672, 3673, 3674, 3675, 3676, 3677, 3678, 3679, 3680, 3681, 3682, 3683, 3684, 3685, 3686, 3687, 3688, 3689, 3690, 3691, 3692, 3693, 3694, 3695, 3696, 3697, 3698, 3699, 3700, 3701, 3702, 3703, 3704, 3705, 3706, 3707, 3708, 3709, 3710, 3711, 3712, 3713, 3714, 3715, 3716, 3717, 3718, 3719, 3720, 3721, 3722, 3723, 3724, 3725, 3726, 3727, 3728, 3729, 3730, 3731, 3732, 3733, 3734, 3735, 3736, 3737, 3738, 3739, 3740, 3741, 3742, 3743, 3744, 3745, 3746, 3747, 3748, 3749, 3750, 3751, 3752, 3753, 3754, 3755, 3756, 3757, 3758, 3759, 3760, 3761, 3762, 3763, 3764, 3765, 3766, 3767, 3768, 3769, 3770, 3771, 3772, 3773, 3774, 3775, 3776, 3777, 3778, 3779, 3780, 3781, 3782, 3783, 3784, 3785, 3786, 3787, 3788, 3789, 3790, 3791, 3792, 3793, 3794, 3795, 3796, 3797, 3798, 3799, 3800, 3801, 3802, 3803, 3804, 3805, 3806, 3807, 3808, 3809, 3810, 3811, 3812, 3813, 3814, 3815, 3816, 3817, 3818, 3819, 3820, 3821, 3822, 3823, 3824, 3825, 3826, 3827, 3828, 3829, 3830, 3831, 3832, 3833, 3834, 3835, 3836, 3837, 3838, 3839, 3840, 3841, 3842, 3843, 3844, 3845, 3846, 3847, 3848, 3849, 3850, 3851, 3852, 3853, 3854, 3855, 3856, 3857, 3858, 3859, 3860, 3861, 3862, 3863, 3864, 3865, 3866, 3867, 3868, 3869, 3870, 3871, 3872, 3873, 3874, 3875, 3876, 3877, 3878, 3879, 3880, 388

In de hierna volgende lijst wordt de naam van de beeldenaar op de munt vermeld in kolom I. Daarna volgt de periode van zijn heerschappij. Het cijfer in kolom II duidt het aantal gedetermineerde munten aan zoals vermeld in overzichtstabel A, opgenomen in het archief van de KOKW (1892).⁵⁰ Het getal in kolom III geeft de gedetermineerde munten aan zoals beschreven door Felix Van Naemen (1892).⁵¹ Kolom IV is de lijst, opgenomen in de museumcatalogus van het museum in Sint-Niklaas, geschreven door Lisa Vanhaeke (1970). Zij geeft een overzicht van de munten die in 1970 in het museum werden bewaard.⁵² In kolom V staat het cijfer van de gedetermineerde munten, zoals wordt vermeld in het werk van Johan van Heesch (1998).⁵³ De cursief gedrukte tekst verwijst naar de divusreeks. X verwijst naar de echtgenote van de keizer.

Kolom:	I	II	III	IV	V
<i>Antonius Pius, 138-161</i>	2	2	2	2	0
<i>Marcus Aurelius, 161-180</i>	1	1	1	1	0
Septimus Severus, 193-211	1	1	1	1	1
Julia Domna, 193-211, x	3	3	3	3	3
Caracalla, 198-217	3	3	3	3	3
Julia Maesa, 218-223	3	3	3	3	3
Macrinus, 217-218	1	1	1	1	1
Elagabal, 218-222	10	10	10	10	10
<i>Alexander Severus, 222-235</i>	4	4	4	4	3
Maximinus I, 235-238	4	4	4	4	4
Maximus, 235-238	0	1	1	1	1
Balbinus, 238	2	2	2	2	2
Pupienus, 238	2	2	2	2	2
Gordianus III, 238-244	480	480	70	480	
Philippus I, 244-249	307	307	62	307	
Marcia Otacilia, 244-249, x	54	54	12	54	
Philippus II, 244-249	37	37	11	37	
Trajanus Decius, 248-251	96	94	20	95	
<i>Divi</i>	0	0	0	4	
Herennia Etruscilla, 248-251, x	28	28	7	28	
Herennius Etruscus, 250-251	9	9	6	9	

Hostilianus, 250-251	4	4	4	4
Trebonianus Gallus, 251-253	54	54	22	54
Volusianus, 251-253	51	51	18	51
Aemilianus, 253	7	7	7	7
Valerianus I, 253-259	72	72	29	72
Mariniana, 253-259, x	3	3	2	3
Gallienus, 253-268	112	112	34	112
Salonina, 253-268, x	66	66	17	66
Salolinus, 258-260	39	39	9	39
Postumus, 258-268	72	72	16	72
TOTAAL	1527	1526	383	1527

De vaststelling dat er meerdere lijsten gepubliceerd zijn, maakt een overzicht vrij verwarrend. Er kan aangenomen worden dat de lijst, opgesteld door prof. Johan van Heesch, de correcte weergave is. Dit is vooral van belang voor de oudste munt. Volgens de drie eerste lijsten lijken de geldstukken van Antoninus Pius (138-161) de oudste munten in de collectie, wat echter niet het geval is.

De munten met de beeltenis van Antoninus Pius dragen op de voorzijde de woorden “DIVO PIO”, op de keerzijde “CONSECRATIO”. Ook de munt met de beeltenis van Marcus Aurelius (161-180) en één munt van Alexander Severus (222-235) dragen deze Latijnse opschriften. Hiermee behoren deze vier munten tot de *divus*-reeks (Latijn voor ‘goddelijk’). Romeinse keizers zagen zichzelf als goddelijk (tot 312 n.Ch.). Sommige keizers lieten tijdens hun bewind, een reeks munten slaan met “DIVO” op de voorzijde en “CONSECRATIO” op de achterzijde. Deze munten waren opgedragen aan voorafgaande keizers en droegen de beeltenis van deze vroegere heersers.

De twee muntstukken met de beeltenis van Antoninus Pius, de munt met de beeltenis van Marcus Aurelius en één munt met de beeltenis van Alexander Severus zijn niet geslagen onder het bewind van deze keizers. Ze werden geproduceerd onder de heerschappij van keizer Galienus, in 253 n.Chr. In 1892 baseerde de Kring zich hiervoor op het werk van Henri Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'empire Romain, communément appelées médailles Romai-*

nes. Dit maakt de munt van Septimius Severus tot de oudste munt in de verzameling.⁵⁴

Prof. Marc van Heesch herziet een deel van de stelling van Henri Cohen. De vier munten uit de *divus*-reeks werden niet geslagen tijdens het bestuur van keizer Galienus, maar wel onder het bewind van keizer Trajanus Decius.⁵⁵ We mogen er van uitgaan dat de zienswijze van van Heesch de juiste is. Zijn stelling wordt bevestigd in het standaardwerk *The Roman Imperial Coinage*.⁵⁶

Naar aanleiding van de viering van 125 jaar KOKW, in 1985, werd de schat tentoongesteld in de gebouwen van de Nationale Bank van België te Sint-Niklaas. In 1991 werden de munten in bruikleen gegeven voor een tentoonstelling in de gebouwen van het Gemeentekrediet te Brussel.⁵⁷

Een gedeelte van de muntschat is opgenomen in de reeks tentoongestelde stukken van het recent vernieuwde museum van Sint-Niklaas. De bezoeker kan het originele recipiënt en 100 munten van Philippus I bekijken. Alle overige munten worden bewaard bij de KOKW, verpakt in zuurvrije munthouders en opgeborgen in muntbladen.

De muntschat van Belsele (foto: Guy Magerman)

Opgravingen in 1939 en 1944

In 1939 en 1944 werden op perceel Sectie B, nr.1391 enkele opgravingen uitgevoerd door heemkundigen uit het Waasland. De gegevens hierover zijn te beperkt om een juiste conclusie te trekken. Er was sprake van pijlers, opgetrokken in Romeinse *tegulae*, en van een riolering. Op perceel sectie B nr. 1393 werd 1 munt gevonden. Een aantal oppervlaktevondsten zijn bewaard in de privécollecties van Alfons De Belie, Marcelijn Dewulf en Van den Abeel.⁵⁸

Vondsten in 1949

Bij het uitzavelen van een akker op perceel B, nr. 1415 werden bewerkte silexen (o.m. pijlpunten) en aardewerkscherven gevonden.⁵⁹

Vondst van Romeinse *tegulae* in 1954

In 1954 kwamen op een veld in de Bleetakkerswijk Romeinse *tegulae* te voorschijn. De fragmenten bevonden zich op het kadastraal perceel nr. 296. Deze plaats ligt niet ver van de site waar in 1887 het Romeinse marmeren hoofd werd aangetroffen.⁶⁰

Bodemkundig onderzoek in 1962

In de wijk 'Het Steenwerk' werden in 1962 grote fragmenten van potten uit de La Tène III-periode opgegraven.^{61+ 62} Deze periode situeert zich in de Late IJzertijd, vanaf 190 v. Chr. tot de Romeinse periode.

Opgravingen in de kerk in 1965

In februari 1965 werd bij herstellingswerken in de kerk van Belsele de vloer opengebroken. In het rechter dwarsschip, naast de biechtstoel, vond Alfons De Belie een stuk van een Romeinse dakpan. Er werd verondersteld dat de fundamenten van de vorige kerk onder de vloer aanwezig waren. Volgens Alfons De Belie werd in Belsele een voorgaande kerk gebouwd in de 13de eeuw. Het betrof wellicht een Romaanse hallenkerk met twee zijbeuken die in de 15de eeuw werd vervangen door een gotisch gebouw.

Bij de verdere graafwerken werden onder de vloer van het transept, tot op een diepte van 1,5 m, fragmenten van Romeinse *tegulae* en *imbrices*⁶³ aangetroffen. Dit materiaal bleek de afbraakrest te zijn van de vroegere romaanse fundamente van de kerk. Men vond eveneens grote stukken, blauwe Doornikse breuksteen. De breuksteen droeg resten van geelwitte, middeleeuwse mortel. Op enkele stukken zaten resten van witte, zuivere Romeinse kalkmortel. Opmerkelijk was de aanwezigheid van grote brokken bruin ijzeroer.

Het Seminarie voor Archeologie van de universiteit Gent (SAG) werd op de hoogte gebracht van deze vondsten.

Ook in het linker transept, in de fundamente van de huidige kerkmuur, bevond zich Romeins materiaal. Over een lengte van ongeveer 1 m werden in dit transept de fundamente gevonden van de vroegere romaanse kerk. De onderste laag van deze fundamente, ongeveer 20 cm dik, bestond uit gebroken dakpannen. De stukken waren min of meer schuin tegen elkaar geplaatst. Boven deze laag bevond zich, over een dikte van 20 cm, een laag gebruikte, Doornikse breuksteen. De grootste stukken waren met weinig mortel aan elkaar gemetst. Een derde en bovenste laag van ongeveer 35 cm bevatte *tegulae*, breuksteen en brokken ijzeroer. Bij het leggen van deze laag was veel kalkmortel gebruikt. In de rechter en de linker kerkbeuk werd verspreid Gallo-Romeinse puin aangetroffen. De voorlaatste zuil van de linker beuk rust volledig op het romaanse kerkfundament dat eveneens uit stukken van Romeinse dakpannen bestond.⁶⁴

Een monster van het ijzeroer (limoniet) werd onderzocht in het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen te Brussel. De heer van Tassel, hoofd van de afdeling Mineralogie en Petrografie, verklaarde dat het ongetwijfeld een ijzererts is, mogelijk moerasijzer. Gelijkaardig ijzeroer werd aangetroffen in de bedding van de Belselebeek en in de Papemeersen te Belsele. De Belselebeek ontspringt in de Neerkouterwijk te Sint-Niklaas en loopt, via Waasmunster, tot in Belsele op ongeveer 170 m van de kerk. Het brede dal van de Belselebeek wordt Waterschoot genoemd. In deze vallei heeft het ijzeroer zich gevormd. Stukken hiervan kwamen in de beek terecht. In de Romeinse tijd werd moerasijzer gebruikt in de ijzernijverheid.

IJzeroer komt voor in vele vormen. Het is een ijzerhoudend, sedimentair gesteente (afzettingsgesteente) dat is ontstaan door het neerslaan van ijzerverbindingen in water. Het bevat 20-75% ijzer en is vermengd met zand, silt en klei. IJzeroer ontstond op grote schaal in het Pleistoceen en het Holoceen. Tijdens de middeleeuwen was Nederland de grootste producent en exporteur van ijzer in Europa. In een oven wordt het ijzer (wolf) gescheiden van het restmateriaal (slak). Van het begin van de IJzertijd tot de 12de eeuw gebeurde het scheiden van wolf en slak in laagovens. Bij een temperatuur van maximaal 1175 graden wordt de slak vloeibaar en de wolf niet. Voor de productie van één kilogram ijzer was dertien kilogram ijzeroer nodig. IJzeroer werd niet allen gebruikt voor de productie van ijzer maar ook voor de funderingen van woningen. Limoniet werd eveneens gebruikt als kleurstof, bijvoorbeeld voor het kleuren van aardewerk.⁶⁵

Vondst van een stenen hoofd in 1966

In het voorjaar van 1966 werden rioleringswerken uitgevoerd op het kruispunt van de Dorpstraat met de Molendreef. René Vercauteren vond op een diepte van 2 m een stuk ijzerhoudende zandsteen waarin een hoofd was uitgehouwen. De vindplaats lag op ongeveer 600 m van het Steenwerk. De oorsprong van het beeld is onduidelijk. Betreft het een Gallisch cultusbeeld, heeft de kop gediend als sluitstuk van een boog of een gewelf van een middeleeuws gebouw?⁶⁶

Vondst van Gallo-Romeinse dakpannen in 1966 op het oud kerkhof te Belsele

In het najaar van 1966 werd op het oud kerkhof (het huidige dorpsplein) een put gegraven voor de deur van de sacristie. Op een diepte van 1,5 m stootten de gravers op een harde laag gevormd door fragmenten van Romeinse dakpannen. Onder deze laag bevonden zich fragmenten van middeleeuwse daktichels. Het betreft hier afvalmateriaal, afkomstig van verbouwingen aan de nabijgelegen kerk. In 1965 kreeg de kerk een nieuwe vloer. Toen werd vastgesteld dat de fundamente van de vroegere kerk uit de 13de eeuw bestonden uit Romeinse dakpannen en brokken Doornikse steen. In de late middeleeuwen werden gedeelten van deze fundamente weggebroken

om plaats te maken voor grafkelders in de kerk. Dit afvalmateriaal kwam terecht in afvalkuilen op het kerkhof naast de kerk. De gevonden dakpanfragmenten behoren wellicht tot het Romeinse gebouw op het Steenwerk. De middeleeuwse tichels onder de laag dakpannen zijn wellicht afkomstig van de dakbedekking van de vroegere kerk.⁶⁷

Proefopgravingen in 1966 op het Steenwerk

In 1966 werd een proefopgraving uitgevoerd op de eerder genoemde wijk Steenwerk. Gezien de positieve resultaten volgden op deze site nieuwe opgravingen in 1967, 1968, 1970 en 1971.⁶⁸ Het betrof het kadastraal perceel Sectie B, nr. 1393. De resultaten hiervan werden in 1967 gepubliceerd door André Van Doorselaer en Hugo Thoen. In 1966 werden overblijfselen ontdekt uit de Romeinse tijd: steenfunderingen van een gebouw, enkele kuilen en een brandlaag. Sporen van een oudere houtbouwfase uit de late IJzertijd of de vroeg-Romeinse tijd kwamen eveneens aan het licht. De gevonden, ruwwandige, handgemaakte keramiek was gering in aantal.

Archeologisch onderzoek in 1967-1971 op het Steenwerk

Van 27 februari tot 14 maart 1976 werd op het kadastraal perceel Sectie B, nr. 1387, vlak C onderzocht. De leiding was in handen van Hugo Thoen en André Van Doorselaer. Door de vroegere bebouwing van dit perceel werden archeologische sporen vernield. Het losse materiaal dat op perceel C gevonden werd dateert uit de IJzertijd, de Gallo-Romeinse periode, de late middeleeuwen en de post-middeleeuwen. Uit de Gallo-Romeinse periode werden *tegulae*- en *imbrices*-fragmenten, potscherven en stukken moerasijzer gevonden. Het Romeins aardewerk betrof scherfjes *terra sigillata*, *terra nigra*, gevernist aardewerk, wandfragmenten van *mortaria*, scherfjes van kruiken, kruikamforen, amforen, dolia, voorraadpotten, kookpotten, kommen en deksels. De hoeveelheid scherven is beperkt. De fragmenten werden gedateerd in de tweede en de 3de eeuw.⁶⁹

Perceel nr. 1393 werd van 26 februari tot 9 maart 1968 onderzocht onder leiding van Hugo Thoen en André Van Doorselaer. De in 1966

gevonden houtbouwsporen werden aangevuld met greppelstructuren, paalgaten en kuilen.⁷⁰ Het gevonden schervenmateriaal was vrij beperkt, maar toch was er voldoende materiaal om de houtbouw fase te dateren in de late IJzertijd. De greppels kunnen waarschijnlijk geïnterpreteerd worden als wandgreppels of standsporen van houtbouw. De kuilenconcentratie tussen greppel b+e en c loopt parallel met en ongeveer centraal tussen beide greppels. De mogelijkheid bestaat dat de sporen behoren tot een tweeschepig gebouw met een breedte van 7,20 m en een voorlopig opgegraven lengte van 13,40 m. Een noordelijk gelegen greppeltje zou een standspoor kunnen zijn van een evenwijdig gelegen gebouw. Een zuidelijk gelegen greppel, eveneens parallel lopend, zou mogelijk tot een derde constructie behoren. Tweeschepige gebouwen uit de IJzertijd en de Romeinse tijd werden eveneens gevonden in Zuid-Nederland en in het zuidelijk deel van Westfalen.

De sporen uit de Romeinse tijd, die in men aantrof in 1966, werden in 1968 verder onderzocht. Zes kuilen uit de Romeinse tijd bevatten Romeinse potscherven, ijzertijdscherven, fragmenten van *tegulae* en *imbrices*, Doornikse kalksteen, ijzeren nagelfragmenten, moerasijzererts, een randfragmentje van een laagoven, dierenbeenderen... De archeologen vonden sporen van acht sokkels. Het is onwaarschijnlijk dat deze sokkels gelijktijdig voor eenzelfde gebouw werden opgetrokken. Er werd een verschil in techniek vastgesteld en ze werden zowel binnen als buiten de funderingen van het stenen gebouw gevonden.

In 1966 waren op perceel 1393 resten van een steenbouw gevonden. In 1968 werd het onderzoek naar het grondplan van het gebouw naar het zuidoosten toe verder uitgebreid. Een ontdekte uitbraaklaag bevatte vooral grof puin: brokken Doornikse kalksteen, brokken zandsteen, brokken mortel, dakpanfragmenten, fragmenten van beschilderde wandbekleding, dierenbeenderen, een metaalfragment in conglomeraat, een ijzeren nagel, scherven Gallo-Romeins aardewerk. De gevonden muurresten behoren tot een gebouw. Vertrek A van het gebouw had een binnenafmeting van 4,50 op 3,90 m. Voor vertrek B bedroeg deze afmeting 4,20 op ongeveer 3,40 m. De aanzet van een derde kamer, C, werd aangesneden. De funderingen waren in droog materiaal aangelegd. Vooral in de

bovenste funderingslaag was herbruikt materiaal aanwezig. Dit wijst erop dat puinmateriaal van een ouder gebouw werd benut. De breedte van de muurbedding schommelde tussen 50 en 80 cm. Als constructie-elementen werd Doornikse kalksteen gebruikt, in mindere mate zandsteen en moerasijzererts. In de uitbraaklaag werden zeer veel fragmenten van pannen, tegels en *tubuli* gevonden. De meeste stukken droegen mortelrestanten wat opnieuw verwijst naar herbruikt materiaal. De *tubuli* werden vervaardigd volgens het klassieke patroon. Het zijn in feite holle buizen waarvan de beide buitenvlakken zijn voorzien van diepe hechtingsgroeven (kruisgewijs of golvend). De fragmenten van de *tegulae*, *imbrices* en de *tubuli* zijn vervaardigd uit Rupeliaanse klei. Dit doet een lokale productie vermoeden.

De onderzoekers vonden talrijke fragmenten van Romeins beton, bestaande uit een rozige, kalkrijke materie, vermengd met grof organisch materiaal, panfragmenten en Doornikse kalksteen. Een aantal van deze betonblokken vertoonden afdrukken van *tegulae* en *imbrices*. In de funderingen en in de puinlaag vonden de archeologen talrijke mortelbrokken. Deze roze stukken mortel waren vermengd met organisch materiaal en baksteen- of pan-nengeruis.

Tevens werd een 30-tal stukken pleisterwerk ontdekt. Voor zover men kon vaststellen werd de ongeveer één mm dikke pleisterlaag aangebracht op roze mortelspecie. Een aantal fragmenten droeg een groene of okerkleurige beschildering. De okerkleurige laag diende als achtergrond voor een versiering met vaalrode banden (2,9 cm breed). Op één fragment was deze rode strook afgeboord met een grijsgroene lijn van 8 mm breedte. Op een ander stuk werd een zwartbruin geschilderde streep gevonden. Opmerkelijk was een brok waar de beschildering secundaire brandsporen vertoonde.⁷¹

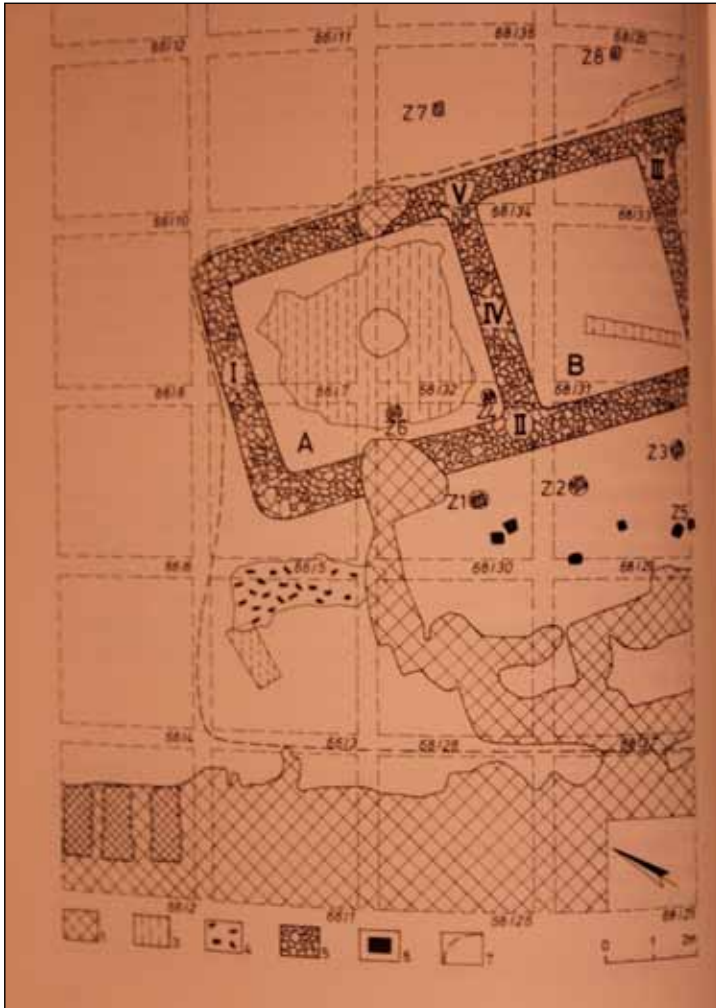
De Romeinse overblijfselen van vlak A behoorden mogelijk tot een villa van het porticus-type. Het gebouw is ten vroegste in de 2de eeuw te dateren en onderging gedurende de 3de eeuw een aantal verbouwingen. Aan de steenbouw ging waarschijnlijk een houtbouw fase vooraf.⁷²

Zicht op de Romeinse steenbouw in 196873 (Foto: Seminarie voor Archeologie R.U.G.)

Op perceel nr. 1393 werd van 2 tot 20 maart 1970 een nieuw vlak B aangelegd. De dagelijkse leiding was in handen van F. Verhaege, Hugo Thoen en André Van Doorselaer.⁷⁴ Over het opgravingsvlak, vanaf 0,60 m onder het maaiveld, werd een 0,20 m dikke laag aangetroffen die bestond uit donkergrijs tot blauwachtig fijn zand. Het vondstenmateriaal wees aan dat de laag dateerde uit de late Bronstijd. Naar het noordoosten toe werd de laag vergraven door Romeinse en jongere sporen. In de laag die dateerde uit de late Bronstijd werden een 2000-tal scherven van handgemaakt aardewerk gevonden. Ongeveer 90 à 95 procent van de scherven is ruwwandig materiaal, vijf à tien- procent is geëffend aardewerk, vijf scherfjes behoren tot het glad aardewerk.

Er werden drie brokjes natuursteen gevonden en een gehalveerd spinschijfje in aardewerk. Een stukje metaal bleek de kop van een bronzen speld type Wollmesheim te zijn, te dateren in de late Bronstijd. Een speld van hetzelfde type werd aangetroffen in de Schelde tussen Wichelen en Schellebelle. Verwante spelden werden opgegraven in Schoonaarde en in Temse-Veldmolenwijk. Deze spelden dateren uit de late Bronstijd (1100 tot 650 v. Chr.). Dit midden-Rijns type

Grondplan met sporen van het gebouw op het Steenwerk. Legende: 1: Verstoring. 3: Romeinse sporen. 4: Romeinse brandlaag. 5: Romeinse steenbouw. 6: Paalgoten. 7: Begrenzing van de uitbraaklaag. (Seminarie voor Archeologie R.U.G.)

komt voor in het bekken van Parijs, het gebied van de Neder-Rijn en de Scheldevallei.

Het keramisch materiaal vertoont verwantschap met de Vlaamse groep van de Urnenveldencultuur uit de late Bronstijd (1100 tot 650 v. Chr.) – vroege IJzertijd (650 tot 450 v. Chr.). Vergelijkingsmateriaal trof men aan in de grafvelden van Temse-Veldmolenwijk en

te Sint-Gillis-Waas (Ripstraat). Archeologen gaan er van uit dat de keramiek die in Belsele werd gevonden, nederzettingskeramiek is.

In het oostelijk gedeelte van het opgravingsvlak werd de voor-Romeinse laag door een Romeinse laag, met een dikte van ongeveer 10 cm, afgedekt. Deze Romeinse laag bevond zich ongeveer een 0,5 m onder het maaiveld en vertoonde sporen van een viertal kuilen en een vermoedelijk paalgat. Het vondstenmateriaal in beide lagen was gering en bevatte bijna uitsluitend materiaal uit de voor-Romeinse periode. De Gallo-Romeinse vondsten werden aangetroffen in verstoorde context (bosbouwlaag, bouwlaag en twee recente grachten). Het betreft fragmenten *terra sigillata*, gevernist aardewerk, gewoon aardewerk en *tegulae*-fragmenten die allen gedateerd werden vanaf de Flavische tijd tot in de 3de eeuw.

De archeologen kwamen tot het besluit dat de Gallo-Romeinse nederzetting zich uitstreekte tot vlak B.⁷⁵

Van 1 maart tot 2 april 1971 werd vlak D, gelegen op kadastraal perceel 1391, onderzocht. De dagelijkse leiding was in handen van Hugo Thoen en André Van Doorselaer.⁷⁶ De archeologen vonden tot op een diepte van 80 cm een dikke bosbouwlaag waardoor oudere sporen waren vernield. In deze laag werd verzet Romeins en voor-Romeins materiaal aangetroffen. Er werden twee sleuven getrokken, ongeveer 2 m breed en 50 en 30 m lang. Hierbij kwamen sporen uit de IJzertijd (paalgaten, kuilen en scherven) en de Gallo-Romeinse periode aan het licht. De potscherven uit de IJzertijd waren afkomstig van handgemaakt aardewerk, in grauwwarte klei, vermengd met kleiklonters en/of schervengruis. De onderzoekers vermoeden dat de grondsporen en de scherven gerelateerd zijn met een houtbouw uit de IJzertijd.

In het noordoostelijk gedeelte van vlak D werd de archeologische laag uit de Romeinse periode gevonden. Hierin bevonden zich een beperkt aantal scherven uit de voor-Romeinse en de Gallo-Romeinse periode. Sporen van een greppel, evenals standsporen, paalgaten en kuilen werden blootgelegd. De greppel bevatte *tegulae*-fragmenten, een brokje moerasijzererts, enkele voor-Romeinse en enkele Gallo-Romeinse scherven. Mogelijk wijst deze greppel op een uitgebroken muurrestant. De standsporen liepen parallel met elkaar en op de

bodem bevonden zich de sporen van paalgaten. In de standsporen werden scherven uit de Gallo-Romeinse periode aangetroffen. Sommige paalgaten hadden de vorm van een vierkant met een oppervlakte van ongeveer 20 op 25 cm. In de diverse kuilen werd Romeins schervenmateriaal aangetroffen.

Het merendeel van het Gallo-Romeinse vondstenmateriaal kwam uit een verzette post-Romeinse context. Het aarden vaatwerk betrof *terra sigillata* (11 scherven), *terra nigra* (1 scherf), gevernist aardewerk (10 scherven) en gewoon aardewerk (een 200-tal scherven). Enkele ijzeren nagels en resten van een bronzen spiraalfibula werden opgegraven. De restanten van bouwmaterialen bevatten fragmenten van *tegulae*, *imbrices*, *tubuli*, tegels, beton, mortel, kalksteen, moerasijzererts, Doornikse kalksteen en maalsteenfragmenten. Een tiental fragmenten van laagovens wijzen op de mogelijkheid van een plaatselijke siderurgie. Overbakken fragmenten van *tegulae*, *imbrices* en *tubuli* waren waarschijnlijk afkomstig van een lokale pannbakkerij. Deze losse vondsten doen een bewoning vermoeden vanaf de Flavische tijd of het begin van de 2de eeuw tot in de volle 3de eeuw.⁷⁷

Archeologisch onderzoek in de Sint-Andreas en Ghislenuskerk in 1978

Uit archivalia komen twee jaartallen naar voor met betrekking tot de vroege bouwgeschiedenis van de kerk. Het hooggotisch koor werd gebouwd in 1432. De overkluizing met stenen kruisribgewelven werd uitgevoerd in 1644. De overblijfselen van de romaanse kerk zijn te vinden in de grond, in de kerkruimte en boven de gewelven. Voor het plaatsen van centrale verwarming werden in december 1978 graafwerken in het gebouw ondernomen. Zo kreeg men de gelegenheid archeologisch onderzoek uit te voeren in de kerk. Zo werd het mogelijk om een vrij exacte reconstructie van de benedenkerk te maken. Wat het koor betreft, kon men enkel een hypothetische voorstelling geven. De huidige buitenmuren zijn volledig gefundeerd op romaans metselwerk bestaande uit Doornikse kalksteen, grote blokken ter plaatse gevonden ijzeroer (limoniet) en slopingsmateriaal uit de Romeinse steenbouw op het Steenwerk. De huidige zuilen werden gebouwd op de plaats van de romaanse pijlers. Het werd duidelijk dat de voorafgaande romaanse kerk een driebeukig, transeptloos gebouw was, zonder toren en met een wellicht recht afgesloten

koortje. Dit kerktje is het eenvoudigste type, na het eenbeukige kerktje met vlak gesloten koor. Het romaans driebeukig kerktje komt eveneens voor te Elversele en te Vrasene.⁷⁸

De fundamenten van de kerk bleken eveneens andermaal resten te bevatten van het stenen Romeinse gebouw op het Steenwerk.

Opgavingen in de wijk ‘Mierennest’ in 2005-2006

In 2005 waren er plannen voor een uitbreiding van de woonwijk ‘Mierennest’. Binnen de grenzen van een nieuw aan te leggen weg op de site werd in 2005 een vooronderzoek met kijksleuven uitgevoerd. Het aantal sporen was beperkt. In 2006 werd de aanleg van de weg archeologisch verder begeleid. Hierbij werd de begrenzing van een oostwest-lopende, onverharde weg aangetroffen, evenals de sporen van enkele gebouwtjes. Op basis van de aangetroffen keramiek wordt een datering in de metaaltijd verondersteld. Vlakbij werd een grote, drieschepige structuur aangesneden met een bijna vierkant grondplan van ongeveer 11 op 11 m. De binnenste palenrijen werden kort bij de buitenwand geplaatst waardoor een opengewerkte binnenruimte werd gecreëerd. Het gebouw, dat geïsoleerd stond in het landschap, werd gedateerd in de 12de eeuw.

In 2006 werd op de bouwkeuzen proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Hierbij werden archeologische sporen gevonden, zodat werd overgegaan tot een vlakdekkend onderzoek. Het grondgebied Belsele-Mierennest sluit aan bij Belsele-Steenwerk. Het onderzoek bracht geen sporen van gebouwplattegronden aan het licht. Hieruit werd afgeleid dat de locatie zich buiten de Gallo-Romeinse bewoningszone bevond. Er werden talrijke gracht- en greppelstructuren uit verschillende perioden aangetroffen.^{79+ 80}

CONCLUSIES

Archeologische vondsten uit 1970 bevestigen dat de geschiedenis van Belsele teruggaat tot in de Bronstijd (1300 tot 920 v. Chr.), meer bepaald tot de Urnenveldencultuur-groep. Vergelijkbaar materiaal van deze cultuur werd teruggevonden in Sint-Gillis-Waas, Temse, Stekene, Aalter, Destelbergen, Wetteren, Massemen, Serskamp,

Hofstade, Velzeke-Ruddersvoorde ... De Vlaamse-Urnenveldencultuur-groep begint in de late Bronstijd, meer bepaald in de periode Hallstatt A2. Ook uit de IJzertijd (920 tot 50 v. Chr.) werden bewoningssporen ontdekt. Het gebouw op het Steenwerk getuigt van bewoning tijdens de Gallo-Romeinse periode. Hoewel het grondplan van het de woning onvolledig is, bestaat de mogelijkheid dat het ging om een *porticus-villa*⁸¹ met uitspringende hoekvertrekken. Dit is het meest voorkomende villa-type in Noord-Gallië. Archeologen kunnen deze mogelijkheid niet bevestigen. In de middeleeuwen dienden de overblijfselen van de steenbouwconstructie voor de bouw van de romaanse kerk.⁸²

Toch dient opgemerkt te worden dat de Romeinse keramiek op het Steenwerk een eerder povere indruk maakt. In de handelsnederzetting Waasmunster-Pontrave was een zeer grote verscheidenheid aan keramiek. Luxe aardewerk, wat men zou verwachten bij de eigenaars een van villa, is daarentegen zeldzaam. Bij het gewone aardewerk trof men een beperkte verscheidenheid aan. Opvallend is de aanwezigheid van Eifelwaar en Arras-aardewerk. De datering van de keramiek te Belsele loopt vanaf het laatste kwart van de 1ste tot het laatste kwart van de 3de eeuw.⁸³

Bij al deze gegevens over het Gallo-Romeinse verleden van Belsele duiken meerdere vragen op. Archeologisch onderzoek werd slechts uitgevoerd in een zeer beperkte zone. Waren er in de eerste eeuwen meerdere woningen aanwezig? Bleef de bewoning beperkt tot het Steenwerk? Was er een woonzone op de Bleetakker of in het huidige centrum? Was de bewoning afgestemd op landbouw? Beoefenden de bewoners een ambacht: ijzerbewerking, pottenbakkerij ... Waar werden de doden begraven? Was er een interne weg aanwezig? Liep er een baan die Belsele verbond met de vicus van Pontrave? Was er bewoning in de Merovingische periode (5de tot 8ste eeuw)? Bij toekomstige bodemverstoringen in de gemeente zal wellicht nieuw archeologisch onderzoek plaatsvinden. Hopelijk worden dan een aantal vragen beantwoord zodat een ruimere kijk op het Gallo-Romeinse verleden van Belsele wordt verkregen.

Fragment van terra sigillata scherf, gevonden in Tielrode⁸⁴ (foto Guy Magerman)

NOTEN

1. De Stad groeit, Stadschroniek Sint-Niklaas, 47ste jaargang, nr.2, Grote Markt 1, Sint-Niklaas, maart 2011, blz. 2.
2. <http://www.sint-niklaas.be/varia> Toerisme in vogelvlucht, blz. 5-6.
3. A. De Belie, *Belsele met zevenmijlslarzen*; A. Van Bouchaute, Stad in de tijd: 8 historische studies over Belsele, Sint-Niklaas, Nieuwkerken en Sinaai, Sint-Niklaas, 2000, blz. 32.
4. H. Thoen, *Helinium, Revue consacré à l'archéologie des Pays-Bas, de la Belgique et du Grand-Duché de Luxembourg*, deel VI, Universa, Wetteren, 1966, blz. 97-103.
5. J. Van Vaerenbergh, mondelinge informatie bekomen op 12 mei 2011.
6. H. Thoen, *Onze gewesten in de greep van Rome*, in *Uit Vlaamse bodem, Tien archeologische verhalen*. Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek, Sint-Niklaas, 1996, blz. 49-52.
7. M. Rogge, *Van nieuw evenwicht tot chaos*, in *De taalgrens, van de oude tot de nieuwe Belgen*, Davidsfonds, Leuven, 1996, blz. 59-67.
8. M. Rogge, *Vlaanderen en het zuiden van Nederland weken zich los van het centrum*, in *De taalgrens, van de oude tot de nieuwe Belgen*, Davidsfonds, Leuven, 1996, blz. 68-97.
9. H. Thoen, *Het Land van Waas in de Romeinse Tijd*, o.c., blz. 65.
10. H. Thoen, *Helinium, Revue consacré à l'archéologie des Pays-Bas, de la Belgique et du Grand-Duché de Luxembourg*, deel VI, Universa, Wetteren, 1966, blz. 97-103.
11. H. Thoen, *Het Land van Waas in de Romeinse Tijd*, Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België, XLIIIe Congres, Sint-Niklaas 1974, blz. 57.
12. Deze wrijfschaal (mortarium), werd gevonden bij graafwerken te Waasmunster-Pontrave. Het recipiënt werd gebruikt voor het fijnstampen of vermalen van voed-

sel en het bereiden van kaas. Dit object, afkomstig uit het Rijnland, werd gemaakt in de periode 180-250 n.C. De schaal behoort tot de collectie van Ben Moens, ze werd gerestaureerd door Paulus Florizoone en bevindt zich in het SteM.

13. *Terra nigra* is een moderne benaming en betekent letterlijk: zwarte aarde. Dit grijs tot zwart aardewerk van goede kwaliteit is in een zuurstofarme of reducerende atmosfeer gebakken. Het werd geproduceerd in Noord-Gallië en was populair in de 1ste eeuw en in de helft van de 2de eeuw. Later werd het in mindere mate gemaakt. In het noorden van het huidige Frankrijk en Henegouwen werden een aantal productieplaatsen van dit aardewerk gevonden van waaruit de voorwerpen, mogelijk via de Schelde, naar het Waasland werden getransporteerd. *Terra nigra* werd gebruikt als tafelservies (kopjes, borden, kommen, bekers), het werd ook teruggevonden in grafcontexten. (bron: ADW, Informatie in het Stedelijk Museum van Sint-Niklaas, SteM, 2008). Recent archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat *terra nigra* ook in de nederzettingen van Waasmunster, Kontich en Asse werd geproduceerd. (Bron: K. Magerman, archeologe, mondelinge informatie bekomen op 10 mei 2011).
14. R. Van Hove, *Het Gallo-Romeins grafveld van de vicus Waasmunster-Pontrave, stille getuige van de dodenzorg binnen een relatief welvarende handelsnederzetting ca. 70-275 n. Chr.* in *Uit Vlaamse bodem, 10 archeologische verhalen*, Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek, Sint-Niklaas, 1996, blz. 67-78.
15. Deze bolronde terra nigra beker werd ontdekt te Waasmunster, Pontrave, op het grafveld-oost in urnengraf 45. Deze kwaliteitsvolle drinkbeker, geproduceerd in Noord-Gallië, in de periode 100-150 n. Chr., werd secundair gebruikt als urne voor een jong persoon. De beker werd gerestaureerd door Paulus Florizoone en behoort tot de collectie van de ADW (wordt tentoongesteld in het SteM).
16. Magerman K. *De vici. Een inventarisatie en functionele analyse van enkele zogenaamde vici in Vlaanderen tussen het begin van de 1ste eeuw n. Chr. en het einde van de 4de eeuw n. Chr.* Onuitgegeven licentiaatverhandeling. Katholieke Universiteit Leuven, 2005, blz. 15 – 25, blz. 412.
17. R. Van Hove, *Het Gallo-Romeinse grafveld van de vicus Waasmunster-Pontrave. Stille getuige van de dodenzorg binnen een relatief welvarende handelsnederzetting ca. 70-275 n. Chr.* in *Uit Vlaamse bodem, Tien archeologische verhalen* Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek, Sint-Niklaas, 1996, blz. 67-72.
18. Aldus K. Magerman, archeoloog, informatie bekomen op 10 mei 2011.
19. *Terra sigillata* is een moderne Latijnse benaming en betekent letterlijk: gestempelde aarde. Dit verfijnde, glanzende aardewerk heeft een lakrode, bruinrode tot oranje-rode kleur. Het werd gevormd uit kaolienkleisoorten en gebakken in een zuurstofrijke of oxiderende atmosfeer. Gedurende de tweede helft van de 1ste eeuw tot op het einde van de 2de eeuw werd *terra sigillata*-aardewerk in onze regio geïmporteerd vanuit Zuid-Gallië. In ateliers in het Rijnland en de Moezelstreek werd *terra sigillata* geproduceerd dat gedurende de 2de eeuw en het midden van de 3de eeuw in de Scheldestreek werd verhandeld. De stijl en de versieringen van dit modegevoelig product veranderden sterk in de loop van de Romeinse tijd. Dit luxeartikel draagt meestal de stempel van de pottenbakker zodat vaak te achterhalen is in welke periode en in welk pottenbakkerscentrum het voorwerp werd vervaardigd. (bron: ADW, Informatie in het Stedelijk Museum van Sint-Niklaas, SteM, 2008)
20. H. Thoen, *Het Land van Waas in de Romeinse tijd*; o.c., blz. 56-57. Een villa was in de Romeinse tijd een agrarisch bedrijf waarin voornamelijk werd geproduceerd voor urbane en militaire centra. (bron: J.P.C.A., Hendriks, Prisma van de archeologie, Het Spectrum, 1996, blz. 330).
21. H. Thoen, *Helinium*, o.c., blz. 97-103.

22. O. Burm, Tekst geschreven naar aanleiding van de dag van de aarde, 1999. Geleide wandeling langsheen de Belselebeek, www.omerburm.be
23. H. Thoen, *Het Land van Waas in de Romeinse Tijd*, o.c., blz. 61-63.
24. B. Lauwers, J. Van Vaerenbergh, tekst te lezen in het SteM, Stedelijk museum van Sint-Niklaas.
25. G. Van De Ven, *Gallo-Romeinse hoeves en waterputten blootgelegd*, in *Het Nieuwsblad*, 17 juli 2010.
26. Mondelinge gegevens via Jeroen Van Vaerenbergh, Sint-Niklaas, 2010.
27. *Annales du Cercle Archéologique du pays de Waes*, 2, 1863-1864, *Découvertes Gallo-Romaines faites au Steenwerk à Belcele*, 1864, blz. 209-213.
28. M. Dewulf, *Gallo-Romeins puin onder de kerk te Belsele*, in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het land van Waas (OKW)*, deel 69, 1ste en 2de aflevering samen 1966, blz. 69-70.
29. *Follis* (meervoud *folles*) is een Latijnse benaming en betekent buidel. Het muntstuk met deze naam werd met een dunne zilverlaag bekleed. De munt werd voor het eerst geslagen tijdens de munt hervormingen onder keizer Diocletianus (284-305). De diameter van een *folles* bedroeg aanvankelijk 28 mm en werd later gereduceerd tot 15 mm.
30. J. van Heesch, *De muntcirculatie tijdens de Romeinse periode in het noordwesten van Gallia Belgica. De Civitas van de Nerviiërs en de Menapiërs (ca. 50 v.c. - 450 v.c.)*, Koninklijke Musea voor Geschiedenis en Kunst, monografie van nationale archeologie 11, Brussel, 1998, blz. 231.
31. M. Dewulf, *Archeologia Wasiensis*, in *Annalen van de OKW*, deel 70, 1ste en 2de aflevering samen, Sint-Niklaas, 1967, blz.230.
32. E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlands Woordenboek*, deel VII, 's Gravenhage 1912, blz. 2027.
33. *Terra sigillata* is een moderne Latijnse benaming en betekent letterlijk: gestempelde aarde. Dit verfijnde, glanzende aardewerk heeft een lakrode, bruinrode tot oranje-rode kleur. Het werd gevormd uit kaolienkleisoorten en gebakken in een zuurstofrijke of oxiderende atmosfeer. Gedurende de tweede helft van de 1ste eeuw tot op het einde van de 2de eeuw werd *terra sigillata*-aardewerk in onze regio geïmporteerd vanuit Zuid-Gallië. In ateliers in het Rijnland en de Moezelstreek werd *terra sigillata* geproduceerd dat gedurende de 2de eeuw en het midden van de 3de eeuw in de Scheldestreek werd verhandeld. De stijl en de versieringen van dit modegevoelig product veranderden sterk in de loop van de Romeinse tijd. Dit luxartikel draagt meestal de stempel van de pottenbakker zodat vaak te achterhalen is in welke periode en in welk pottenbakkerscentrum het voorwerp werd vervaardigd.
34. *Annales du Cercle Archéologique du pays de Waes*, 2, 1863-1864, *Découvertes Gallo-Romaines faites au Steenwerk à Belcele*, 1864, blz. 214-228.
35. Terra sigillata bordje, gevonden op het Steenwerk in 1864. Het bordje behoort tot de collectie van de KOKW en werd gerestaureerd door Paulus Florizoone. Het werd wellicht geproduceerd in Oost-Gallië in de periode 150-200 n.C. Het is te bezichtigen in het SteM.
36. M. Dewulf, *Gallo-Romeins puin onder de kerk te Belsele*, o.c., blz. 68-70.
37. M. Dewulf, in *Annalen van de OKW*, deel 74, 1ste en 2de afleveringsamen, Sint-Niklaas, 1971, blz. 9-13.
38. Dit gelauwerd hoofd van een Romein werd in 1887gevonden in Belsele. Het dateert uit de 1ste begin 2de eeuw. Het behoort tot de collectie van de KOKW en is te bezichtigen in het SteM.
39. In Register I bevinden zich de handgeschreven verslagen van de vergaderingen van de OKW vanaf 14 maart 1861 tot en met 17 februari 1890. Dit Register wordt be-

waard in het archief van de KOKW. Het verslag van de vergadering, gehouden op 18 februari 1892, vermeldt zowel de naam “Jean De Wael” als “Jean De Waele”. In latere bronnen wordt de naam “De Waele” of “De Wael” gebruikt. Ik geef de voorkeur “De Waele”.

40. M. Bourgeois, *De schat van Belsele: 100 jaar later*, in *Annalen van de KOKW*, Sint-Niklaas, 1992, blz. 1-4
41. M. Dewulf, *Archeologia Wasiensis*, o.c., blz. 233-236.
42. J. van Heesch, *De muntcirculatie tijdens de Romeinse periode*, o.c., blz. 231; *Van muntslag tot muntschat, Twintig eeuwen geldgeschiedenis in het Land van Waas*, catalogus van de tentoonstelling gehouden in de gebouwen van de Nationale Bank te Sint-Niklaas van 25 oktober 1985 tot 11 januari 1986, 1985, blz. 13.
43. Aldus R. Van Hove, diensthoofd ADW (informatie bekomen op 1 maart 2011).
44. M. Dewulf, *Archeologia Wasiensis*, o.c., blz. 233-236.
45. Aldus A. Van Der Gucht, ere-voorzitter KOKW (informatie bekomen op 21 maart 2011).
46. De *antoninianus* (meervoud *antoniniani*) is een zilveren munt die voor het eerst geslagen werd tijdens het bestuur van keizer Caracalla (198-217). Hij had een waarde van twee *denarii*. Gaandeweg daalde het zilveragehalte van de *antoniniani* en ze devalueerden tot een verzilverde kopermunt. Na 294 voerde keizer Diocletianus munthervormingen door. Nadien werd de *antoninianus* niet meer geslagen. Een *denarius* (meervoud *denarii*) is een zilveren, Romeinse munt die vanaf 209 v. Chr. werd geslagen ter vervanging van de op Griekse leest geschoeide didrachme. Op de munten stonden de namen of de koppen van de muntmeesters. Vanaf 44 v. Chr., onder het bewind van Caesar, werden de koppen van de heersers op de munten aangebracht. In 215 n. Chr. introduceerde keizer Caracalla een dubbele *denarius*, de *antoninianus*. Sinds 240 n. Chr. speelt de *denarius* een zeer beperkte een rol in het geldverkeer.
47. In het SteM worden 100 zilveren munten tentoongesteld die geslagen werden tijdens het bewind van Philippus I (244-249). Deze *antoniniani* behoren tot de muntschat en maken nu deel uit van de collectie van de KOKW.
48. D. Lamarcq en M. Rogge, *De Taalgrens, Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Davidsfonds, Leuven, 1996, blz.68– 83.
49. Deze lijst werd met de hand geschreven door dr. Van Raemdonck in 1892 en wordt bewaard in de archieven van de KOKW.
50. M. Bourgeois, *De schat van Belsele: 100 jaar later*, o.c., blz. 24.
51. F. Van Naemen, *Découverte de monnaies Gallo-Romaines à Belcele*, in *Annales du Cercle archéologique du pays de Waas*, deel 14, 1892-1893, p. 45.
52. L. Vanhaecke, *Bodemvondsten in het Waasland*, Catalogus van de archeologische afdeling van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, 1970, blz. 91-92.
53. J. van Heesch, *De muntcirculatie tijdens de Romeinse periode*, o.c., blz. 231.
54. F. Van Naemen, *Découverte de monnaies*, blz.46.
55. J. van Heesch, *De muntcirculatie tijdens de Romeinse periode*, o.c., blz. 231.
56. Mattingly and Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. IV, Ringwood Hampshire, 2004, blz. 117, 130.
57. M. Bourgeois, *De schat van Belsele: 100 jaar later*, o.c., blz.8-9.
58. W. De Swaef, *De keramiek van de opgravingen te Belsele-Waas*, deel 1, Gent, Academiejaar 1977-1978, blz. 10
59. W. De Swaef, *ibidem*, blz. 8.
60. M. Dewulf, in *Annalen van de OKW*, 1966, blz. 64.
61. M. Dewulf, *Archeologia Wasiensis*, o.c., blz. 230.
62. W. De Swaef, *De keramiek van de opgravingen te Belsele-Waas*, o.c., blz. 8.

63. Een *imbrex* (meervoud *imbrices*) is een halfronde dakpan die over de naad gelegd werd van twee, naast elkaar liggende, platte dakpannen. Hierdoor werd het regenwater buiten gehouden en kreeg het pannendak reliëf. Een *tegula* (meervoud *tegulae*) is een Romeinse, van klei gebakken tegel of platte baksteen. Een *tegula* werd meestal gebruikt als dakbedekking. In Gallië werden de dakpannen door de Romeinen geïntroduceerd.
64. M. Dewulf, in *Annalen van de OKW*, 1966, blz. 65-68.
65. R. Bosboom, www.geologievannederland.nl/.../ijzeroer.
66. M. Dewulf, *Archeologia Wasiensis*, o.c., blz. 229.
67. M. Dewulf, *ibidem*, blz. 229-231.
68. J. Bourgeois en H. Thoen, *Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland*, Buitengewone uitgaven van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, deel 19, Sint-Niklaas, 1986, blz. 15-17.
69. J. Bourgeois en H. Thoen, *Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland*, o.c., blz. 17; blz. 69 -73.
70. *Ibidem*, blz.17-19.
71. *Ibidem*, blz. 28-38.
72. H. Mestdagh, *Inleiding tot de micromorfologische studie van mortel-, pleister- en vloerbetonfragmenten in de Civitas Menapiorum*, Proefschrift, Rijksuniversiteit Gent, 1989-1990, blz. 35.
73. Deze foto, genomen in 1968 geeft een algemeen zicht op de Romeinse Steenbouw op het Steenwerk te Belsele. De parallelle muren II en V, de dwarsmuur IV, de centrale kuil A en enkele sokkeltjes zijn zichtbaar.
74. J. Bourgeois en H. Thoen, *Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland*, o.c., blz. 17.
75. *Ibidem* blz. 51-68.
76. *Ibidem* blz. 17.
77. *Ibidem* blz. 75- 89.
78. A. Demey, *Het Land van Waas: tien eeuwen bouwkunst*, Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, Buitengewone Uitgaven, Deel 18, 1983, blz. 13.
79. J. Bourgeois en H. Thoen, *Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland*, o.c., blz. 75-89
80. Jeroen Van Vaerenbergh, *Belsele-Mierennest, Berichten van de Archeologische Dienst Waasland*, in *Annalen van de KOKW*, deel 110, Sint-Niklaas, 2007, blz. 424-425.
81. Een *porticusvilla* is een villa waarvan de voorzijde wordt gevormd door twee hoekruimten die onderling verbonden zijn door een zuilengalerij. Achter deze galerij bevond zich een binnenplaats of een overdekte centrale ruimte waaromheen de vertrekken van de bewoners lagen. (bron: J.P.C.A. Hendriks, *Prisma van de archeologie*, Het Spectrum, 1996, blz. 261)
82. J. Bourgeois en H. Thoen, *Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland*, o.c., blz. 91-95.
83. W. De Swaef, *De Keramiek van de opgravingen te Belsele*, o.c., blz. 59- 60.
84. Fragment van een terra sigillata kom gevonden in 1905. Locatie: Steenakkerwijk, Tielrode. De kom werd geproduceerd in de periode 150-200 n.Ch. Ze draagt een stempel "ALBVCI" waaruit werd afgeleid dat ze wellicht werd gemaakt in Centraal Gallië, meer bepaald in het pottenbakkersatelier van Albucius te Lezoux. De scherf behoort tot de collectie van de KOKW en ze is tentoongesteld in het SteM.

Paul VANDEN BAVIÈRE

De Lokerse gilden en broederschappen (15de-20ste eeuw)

In de collecties van het stadsarchief van Lokeren bevinden zich negen, soms wat door de ‘tand des tijds’ aangetaste fraaie perkamenten documenten met, in rijmdicht, de reglementen van zeven oude broederschappen en gilden. De grote bladen - het grootste meet 86 x 63 cm, het kleinste 62 x 54 cm - zijn afkomstig uit het Stedelijk Museum, waar ze zeker tot het einde van de jaren 1970 tot de vaste collectie behoorden. Eén ervan, met de 18de-eeuwse “regulen ende ordonnantiën” van de confrerie van de kemphekelaars of van Sint-Blasius, de patroon van de kemphekelaars, werd ter gelegenheid van de Vlaamse Erfgoeddag van zondag 23 april 2006 aan het publiek getoond.¹ De acht andere werden, na restauratie en conservatie te Grembergen in 2009-2010 door Maurits Verbeeck, op de Erfgoeddag van 25 april 2010 tentoongesteld in het stadsarchief.

De bedoeling van de perkamenten bladen, die doorgaans “caerte”, kaart, werden genoemd², was de leden van de broederschappen aan hun plichten te herinneren. Daarom werden ze vastgespijkerd op de muur van de gildenkamer³, of ze hingen, vermoedelijk vastgenaaid op doeken, in de kapel, meestal koor genoemd, van de gilde in de parochiekerk.⁴ Vandaar dat een aantal van de documenten, waarvan de randen later niet werden bijgeknipt, gaatjes vertonen. Als de confrerie geen vast lokaal had, werden de doeken tijdens de vergaderingen en feestmalen opgehangen in het lokaal waar ze plaats hadden.

Het bestaan van deze mooie stukken is een gelegenheid om eens een historisch overzicht te bieden van het confreriewezen in een plattelandsparochie. Daarbij werd dankbaar gebruik gemaakt van het werk van wijlen pater Vedastus Verstegen (1906-1989), die het archief van de meeste Lokerse confrerieën uitploos en er verscheidene bijdragen over publiceerde in het jaarlijkse verslag van de stad

Lokeren en in *De Souvereinen. Tijdschrift van de Heemkring van Lokeren*. In het spoor van Verstegen wijdde ook Frans De Vos (1920-2004), de tweede voorzitter van *De Souvereinen* na Vedastus Verstegen, enkele bijdragen aan de Gilde van de Zoeten Naam Jezus.⁵ Nadien verscheen, in 2006, in *De Souvereinen* nog een studie van Nele Stevens over de hierboven vermeldde confrerie van de kemphekelaars. En een kleine 150 jaar eerder al gaf vrederechter Henry Raepsaet (1816-1871) grotendeels een oud register van de Sint-Sebastiaansgilde uit.⁶ Vedastus Verstegen geeft in zijn artikelen zeer vele details uit de rekeningen en andere documenten. Voor wie de materiële nalatenschap van de oude broederschappen - altaren, zitbanken, schilderijen, beelden, zilverwerk... - van naderbij wil leren kennen, is het in 2001 verschenen boek over de Sint-Laurentiuskerk een 'must'.⁷

Het is niet de bedoeling hier alleen een synthese op basis van publicaties te brengen over de Lokerse broederschappen. Bijkomend onderzoek bracht nieuw materiaal aan het licht én ook een paar totnogtoe onbekende confrerieën. Dat onderzoek gebeurde in het Stadsarchief Lokeren, in het dekanaal Archief Sint-Laurentius Lokeren, in het archief van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas te Sint-Niklaas, in het archief van het bisdom Gent - zowel in het Rijksarchief als in het bisschoppelijk paleis te Gent - in het Rijksarchief Beveren en in het archief van de Geheime Raad, één van de centrale instellingen van de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien Régime, in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Verder proberen we ook de toestand te Lokeren te plaatsen in een ruimere context. We beginnen met een inleidend hoofdstuk over het confreriewezen in het algemeen, om, na de beschrijving van de diverse broederschappen, te eindigen met het plaatsen van de Lokerse gilden in het algemene plaatje.⁸

Nog één opmerking: we behandelen in dit artikel alleen de broederschappen en gilden van het Lokeren binnen zijn grenzen van vóór de fusie met Daknam en Eksaarde op 1 januari 1977. Over de broederschappen in de deelgemeenten Daknam en Eksaarde is nog maar weinig onderzoek verricht, zoals dat voor Lokeren gebeurde door Vedastus Verstegen. Ze zijn zeker een aparte studie waard.

VAN MIDDELEEUWSE VOLKSDEVOTIE TOT KERKELIJK INSTRUMENT

Gilden, broederschappen, confrerieën? De drie benamingen zijn hierboven al dooreen gebruikt om hetzelfde aan te duiden. Ze zijn inderdaad onderling verwisselbaar, niet alleen in onze gewesten maar ook in de andere Europese landen.⁹ Waarbij moet worden opgemerkt dat de naam gilden ook wordt gebruikt voor stedelijke beroepscorporaties waarvan het lidmaatschap verplichtend was, maar die ook religieuze activiteiten hadden. Met de drie termen bedoelen we in dit artikel *lokale* godsdienstige genootschappen van *leken*, ook al werden ze op initiatief van geestelijken opgericht, waarvan het lidmaatschap *vrijwillig* is, *bestuurd door leken*, die een uiting waren van volksdevotie (naast processies, bedevaarten, heiligenverering, gebedsgroepen...). Hoofddoel was de verdieping van het geloof. Ze maakten ook deel uit van het verenigingsleven en van het ontspanningsleven. Zo zijn er gilden die aan toneel en aan boogschieten deden.¹⁰

De middeleeuwen

De oudst bekende in middeleeuws West-Europa zijn de confrerieën van geestelijken, zowel seculieren als regulieren. Ze dateren van de 8ste eeuw. Maar de broederschappen, gilden en confrerieën van leken duiken pas in de 11de-12de eeuw op.¹¹ De oudste broederschappen in onze contreien waren mariale broederschappen. De eerste zou in 1093 zijn opgericht in het Henegouwse Tongre-Notre-Dame. In de 12de eeuw, misschien vroeger al, is er sprake van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw ten Brielen te Ieper. In Brussel werd er in 1142 in de Sint-Niklaaskerk een Maria-confrerie opgericht. In Sint-Truiden bestond al vóór 1171 de “fraternitas beatae Mariae, vulgo gulde” (broederschap van de heilige Maria, in de volkstaal gilde).¹² De oudst bekende Gentse gilde is die van de H. Amelberga, overleden in Temse in 772, die werd opgericht in de Sint-Pietersabdij in 1182/83¹³, waar een cultus was gegroeid rond haar stoffelijke resten, die zeker al in 864 naar de abdij waren overgebracht.¹⁴ Op het concilie van Lateranen, in Rome in 1180, werd opgemerkt dat er al in vele plaatsen confrerieën waren.¹⁵ De schuttersgilden verschijnen iets later, vanaf de 13de eeuw in Vlaanderen en vanaf de 14de eeuw in Bra-

bant. De oudste en belangrijkste waren de kruisbooggilden, doorgaans Sint-Jorisgilden genoemd, In de 15de tot 17de eeuw kenden de Sint-Sebastiaansgilden of handbooggilden een grote uitbreiding.¹⁶ Vermoed wordt dat er een verband bestaat tussen het ontstaan van de lekenbroederschappen en de kerkelijke hervormingsbewegingen van de 10de tot de 12de eeuw nadat, ten gevolge van de desintegratie van het Karolingische Rijk en van de invallen van de Noormannen in de 9de eeuw de kerk voor een deel in handen was gevallen van leken. Plaatselijke heren eigenden zich bezittingen van abdijen en kerken, en ook de tienden, de kerkbelasting op landbouwproducten, toe. Soms werden ze zelfs lekenabten. De kerk was in verval. Een reactie, die ook leidde tot teruggave of verkoop van land en tienden door de onrechtmatige eigenaars, kon niet uitblijven.¹⁷ Ook de actie van de bedelorden, die begin de 13de eeuw ontstonden, en de troebelen en rampen van de 14de eeuw (oorlog, pest, hongersnood) zouden een stimulans zijn geweest tot het oprichten van broederschappen.¹⁸ Hoe dan ook, het broederschapswezen was in de late middeleeuwen in de hele rooms-katholieke wereld ingeburgerd en zou in de Nederlanden in de 14de en 15de eeuw een hoogtepunt hebben bereikt. Elke parochie, ook op het platteland, zou ten minste één broederschap hebben gehad.¹⁹

Maar op 31 oktober 1517 spijkerde de Duitse augustijnermonnik en hoogleraar Maarten Luther zijn 95 stellingen tegen de handel in aflaten op de deur van de kerk van Wittenberg. Die daad paste in het kader van de kritiek op de kerk die overal de kop begon op te steken. Dit kritische klimaat lijkt ook zijn weerslag op de broederschappen te hebben gehad. In Engeland daalde, begin de 16de eeuw, volgens lokale studies in een aantal gebieden (York, Salisbury en East-Anglia) het aantal confrerieën. Of dat ook de oorzaak is van het verdwijnen van een groot aantal broederschappen in Gent in de 16de eeuw is onduidelijk.²⁰

De symbolische daad van Luther betekende het begin van de reformatie, die ook komaf wou maken met de heiligenverering en de daaraan verbonden volksdevoties zoals de broederschappen. De beeldenstorm in de Nederlanden van 1566 leidde vermoedelijk tot het verdwijnen van twee Gentse confrerieën, terwijl een derde enkel in de context van de beeldenstorm wordt vernoemd. En onder de Calvinistische Republiek Gent (1577-1584) werden, in

uitvoering van de calvinistische principes, nog eens 11 broederschappen gedwongen hun activiteiten te staken.²¹ Grote delen van Vlaanderen, zoals het Land van Waas, kwamen onder controle van de Gentse calvinisten. Ook daar was het gedaan met de broederschappen.

De Contrareformatie

De Spanjaarden wisten echter de Zuidelijke Nederlanden te heroveren. Gent en Brugge vielen in 1584, Antwerpen in 1585. Enkel Oostende zou nog stand houden tot 1604. De hele oorlogsperiode betekende een zware beproeving voor de lokale bevolking, voor de kerken, kloosters en broederschappen. Al snel kwam er een contrareformatie, een tegenhervorming, op gang. Eén van de maatregelen van de kerkelijke overheden, van de kloosterorden, en ook van de aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1633), was de heroprichting van verdwenen confrerieën en de stichting van nieuwe.²²

Dit gebeurde met succes. Op het einde van de 18de eeuw telde men gemiddeld al ruim twee gilden per parochie.²³ Daar de protestanten zich tegen de Mariaverering keerden, werden in de 17de eeuw in groten getale broederschappen ter ere van O.L.Vrouw (her)opgericht, waarvan de paters dominicanen de grote promotors waren, vooral van confrerieën van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans.

En daar de protestanten ook niet geloofden in de ‘transsubstantie’, dit wil zeggen dat Christus lichamelijk in de hostie aanwezig is na de consecratie, volgde de stichting van broederschappen van het Sacrament. De bedoeling was de bevordering van de maandelijks communie en de priester met de hostie naar stervenden te begeleiden met licht. Ook andere gilden rond de figuur van Christus werden populair zoals die van De (Zoete) Naam Jezus, die opkwamen tegen het vloeken en zweren en het ijdel gebruik van de namen van Jezus en Maria. En zoals de broederschappen van Gedurige Aanbidding om op de dag van de aanbidding van het Sacrament - Sacramentsdag of Festus Corpus Christi op de tweede donderdag na Pinksteren - een permanentie te verzekeren in de kerk. De Gentse bisschop Ferdinand Maria de Lobkowitz (1779-1795), die naar verluidt meer aandacht had voor vrouwelijk schoon dan voor zijn ambt, deed een oproep voor het stichten van broederschappen van de Gedurige Aanbidding.²⁴

In de parochies van de decanaten Brussel-Oost en Leuven, waren de Sacramentsbroederschappen het meest voorkomende type in de 17de en 18de eeuw. In de 17de eeuw deed de pastoor van Leefdaal, Willem De Metser (1641-1683) daar grote inspanningen voor. Op het einde van de 17de, begin 18de eeuw, onder aartsbisschop Hubertus Guilielmus de Precipiano van Mechelen (1690-1711) werd dat werk voortgezet. Een tweede golf van stichtingen volgde onder aartsbisschop Tomas Pilippus d'Alsace (1715-1759), die persoonlijk vele Sacramentsbroederschappen oprichtte. Broederschappen van de Gedurige Aanbedding werden er in de 17de eeuw niet teruggevonden. De vroegste, in Bertem, dateert van 1700. Maar vanaf 1770 duiken ze op vele plaatsen in Brabant op.²⁵

Het aantal confrerieën mocht dan wel toenemen, toch zijn er bij historici in heel Europa twijfels over het succes ervan in de 18de eeuw. Over het ledenaantal van de verschillende gilden zijn weinig gegevens gekend. Ongetwijfeld zijn er ook grote regionale verschillen. In de dekenij Deinze vertoont het aantal inschrijvingen tot 1762 geen dalende trend. Sporen van achteruitgang zijn in de tweede helft van de 18de eeuw in het Land van Waas te vinden in Sint-Niklaas en Vrasene, maar in het nabijgelegen Sint-Gillis-Waas daarentegen zou de Broederschap van de Heilige Rozenkrans haar hoogtepunt hebben beleefd op het einde van de 18de eeuw. In het aartsbisdom Mechelen waren er in de jaren 1790 nogal wat klachten over het verlies aan godsdienstzin en moraliteit bij de bevolking. In de dekenij Sint-Pieters-Leeuw liep niet alleen het ledenaantal van de gilden sterk terug, maar daalde ook het aantal broederschappen. Een vermindering van de volksvroomheid blijkt verder uit de ineensstorting van de sodaliteiten, gebeds- en meditatiegroepen die door de jezuiten vanaf de 16de eeuw in hun colleges werden opgericht. Aanvankelijk waren ze voorbehouden voor de studenten. Nadien werden er ook voor niet-studenten opgericht. In de 18de eeuw daalde het ledenaantal drastisch. In de Antwerpse sodaliteit van gehuwde mannen viel het terug van ongeveer duizend in 1685 tot een honderdtal in 1745. De jezuiten schreven dat toe aan de concurrentie van de broederschappen. Maar ook die broederschappen zouden het, ondanks hun stijgend aantal, het toen niet zo goed hebben gedaan qua ledental.²⁶

De moraliteit van de broederschappen liet, zoals in Sint-Pieters-Leeuw, inderdaad nog al eens te wensen over. Wat niet uitsluitend een 18de eeuwse verschijnsel was. Al in 852 zag aartsbisschop Hincmar (806-882) van Reims zich verplicht de festijnen van de gilden en confrerieën (in het Latijn: geldonias seu confratrias), die toen vooral uit geestelijken bestonden, te verbieden omdat ze nogal eens degenereerden in drinkgelagen. Ook de volgende eeuwen zijn er geregeld klachten. De Franse humanist Guillaume Budé (1468-1540) verkoos ironisch de term “tafelgenoten” in plaats van “medebroeders” als hij het over gildeleden had.²⁷ De uitspattingen mogen ook niet overdreven worden en waren zeker geen algemeen verschijnsel. Maar in 1700 werd het een achttal pastoors uit de omgeving van Mechelen toch te veel. Ze schreven een brief aan de vorst om hun beklag te doen en verzochten hem een reeks nieuwe, in hun dorpen en elders zonder toelating opgerichte schuttersgilden, die werkten met een toelating van de handbooggilde van Leuven, te verbieden.²⁸ De pastoors zijn niet mals in hun kritiek. Ze laken dat jongeren, zelfs onder de 14 jaar, worden toegelaten en dat die wegens confrerieactiviteiten niet meer naar het catechismusonderricht komen op zondagnamiddag. De gildebreeders zelf worden er van beschuldigd dronken naar de kerk te komen en daar door lachen en lawaai te maken “den tempel Gods [te] onteren”. Ook verteren ze op één dag wat ze in één week verdiend hebben zodat ze hun ouders gaan bedreigen, bestelen en met geweld geld afpersen. Hun herbergbezoek wordt tot op de grond afgebroken omdat de drank getier, gevloek en vechtpartijen, soms zelfs doodslag, tot gevolg heeft. Om dan nog niet te spreken van wat ze doen met meisjes die ze, zelfs tegen hun zin in, uit hun huizen gaan halen om te dansen. “Men kan wel dencken hoe schandelijke petulantien en ongeschicktheden worden bedreven als de dochters lancx het velt inden donckeren avondt worden naer huijs geleijt van malle ionghers (...) sonder te spreken van de perijckelen van overspel, als wanneer de neuw getrouwde guldebreeders hunne vrouwen naer de gulden medelijden”. De Geheime Raad in Brussel, waarbij de klacht aan de vorst terecht kwam, kan de geestelijken volgen en vraagt de Raad van Brabant, het opperste gerechtshof van Brabant, om een advies, dat eveneens negatief is. Of de bewuste gilden inderdaad verboden werden, weten we niet. In elk geval doen dergelijke wanpraktijken van gildeleden twijfelen aan het succes van de Contrareformatie bij de bevolking.²⁹

Al vanaf de helft van de jaren 1600 had de Raad van Vlaanderen, de hoogste rechtbank van Vlaanderen, zich negatief uitgelaten over het nut van de schuttersgilden omdat de boog geen wapen meer was en boogschieten enkel diende als ontspanning, die nogal eens gepaard ging met dronkenschap en ruzie. Toen de Raad van Vlaanderen op verzoek van de koning advies gaf over een verzoek van 1698 van inwoners van Kallo een schuttersgilde te mogen oprichten, was het antwoord negatief omdat “les assemblées de cette nature (d’ailleurs inutiles), ont été cause de grandes débauches, insolences et malheurs”.³⁰

In tegenstelling tot de parochieherders van het Mechelse slaagden pastoors er soms wel in de oprichting van een nieuwe broederschap te voorkomen. In 1777 probeerden parochianen in Sint-Pauwels, tegen de wil van hun pastoor in, een Broederschap van het Hoogwaardige op te richten. Maar de pastoor kon dit met hulp van de bisschop van Gent verhinderen.³¹ De argumentatie is ons niet bekend. Een ander probleem waarom het soms nuttig werd geoordeeld het aantal confrerieën te beperken, was de naijver tussen verschillende broedersschappen in een zelfde parochie. Zo waren er ruzies over welke broederschap het H. Sacrament mocht begeleiden in de processies. Dikwijls was het dan aan de bisschop om een oplossing te vinden.³²

Het optreden van de pastoor van Sint-Pauwels en van de bisschop van Gent wijst op de toegenomen invloed van de geestelijkheid op de broedersschappen. In de middeleeuwen ziet het ernaar uit dat vooral de wereldlijke overheid toezicht hield op de confrerieën. De Gentse stadsmagistraat vaardigde ten minste 14 keer statuten uit, terwijl de kerkelijke overheid dat maar 5 keer deed (de paus één keer, de bisschop van Doornik twee keer en de abt van Sint-Baafs en de deken van de christenheid elk één keer). De stadsgoedkeuring was geen formaliteit: de statuten werden zorgvuldig nagelezen om te zien of de rechten van de overheid nergens werden geschaad. Soms werd op veranderingen aangedrongen. De zorg van de stad Gent voor de broedersschappen uitte zich ook in een vrij aanzienlijke financiële steun die de broedersschappen in de 14de eeuw gedurende tientallen jaren kregen. Dat gebeurde veelal door de terugbetaling van de stedelijke belasting op de productie, invoer en verkoop van levensmiddelen en consumptiegoederen (b.v. wijn, bier, vlees, vis, laken enz.).³³ De kerk, die op lokaal niveau wel nauw samenwerkte met de gilden

(bv. wat betreft koren en altaren in de parochiekerk en voor het op-luisteren van processies en andere feesten) liet blijkbaar begaan en stemde in met voldongen feiten, ondanks dat er in conciliebesluiten de nadruk op werd gelegd dat een goedkeuring door de bisschop of de paus nodig was voor de oprichting van een broederschap.³⁴ De zelfstandigheid van de confrerieën tegenover de kerkelijke hiërarchie bleek al in 1180 uit het verwijt van het Concilie van Lateranen dat ze het gezag van de bisschoppen niet voldoende respecteerden. Op het Concilie van Bordeaux van 1255 werd dat herhaald. En vanaf de 14de eeuw breken er, althans in Frankrijk en Duitsland, felle disputen uit tussen de bisschoppen en de gildebroeders over het dragen van koormantels door deze laatsten in processies en op bijeenkomsten.³⁵

In het kader van de Contrareformatie stelt de kerk zich assertiever op. Het kwam er op aan het protestantisme te bestrijden. Daarin hadden de broederschappen een rol te spelen. Met als gevolg meer toezicht op de confrerieën. Een eerste aanzet werd gegeven op het Concilie van Trente (1545-1563), dat samengeroepen was om, in het licht van de reformatie, orde op zaken te stellen in de kerk. Op de 32ste zitting, op 17 september 1562, wordt gestipuleerd dat de bisschoppen een visitatie- en controlerecht krijgen bij de lekenbroederschappen.³⁶ Een volgende stap wordt in 1604 gezet door paus Clemens VIII (1592-1605). Met de publicatie van zijn constitutie³⁷ *Quaecumque* was de oprichting van nieuwe broederschappen afhankelijk van bisschoppelijke goedkeuring. Met de Contrareformatie worden de broederschappen klerikaler. In de 17de eeuw kwamen ze aanvankelijk nog relatief vrij tot stand op initiatief van kloosterorden, pastoors of vooraanstaande leken. In de 18de eeuw nemen de bisschoppen het initiatief tot nieuwe stichtingen over. Die klerikalisering en het bisschoppelijke controlerecht op de statuten en de financiën vielen niet in goede aarde, zeker niet met de oude, uit de middeleeuwen stammende gilden. De gelovigen lieten zich echter niet zo maar de controle ontnemen. Om die reden kwam het in 1627 bv. tot een conflict tussen de pastoor van Geetbets en de plaatselijke Sint-Annabroederschap.³⁸ De clerus gaf echter niet toe. Haar blijvende bezorgdheid blijkt uit vrijwel alle staten en visitatieverslagen van bisschoppen, landdekens en pastoors, waarin gegevens over de broederschappen, soms ook over hun financiën, werden genoteerd.

Controle van de burgerlijke overheid

Het was niet alleen de kerk die het toezicht verscherpte. In middeleeuws Gent viel de rol van de gemeentelijke autoriteiten in de subsidiëring en in de controle en goedkeuring van de statuten van de broederschappen al op. In de 17de eeuw wordt het toezicht van de lokale autoriteiten op de confrerieën verstrakt. Zeker in het Waasland. Op 26 september 1645 vaardigden de hoofdschepenen van het Land van Waas in Sint-Niklaas, na overleg met de bisschop van Gent, een nieuwe ordonnantie uit naar aanleiding van niet nader gespecificeerde “diversche abuysen” in het beheer van de kerk, van de armentafel en van diverse confrerieën. Daarin wordt expliciet verwezen naar een eerdere “ordonnantie by hooghballiu ende hoofschepenen ghemaect den 27^e Junij xvi.^e tweeveertig”, die blijkbaar niet werd nageleefd.³⁹

Een eerste punt luidt dat er bekwame personen, die kunnen lezen en schrijven, moeten worden gekozen voor het beheer van de goederen. Ze moeten persoonlijk hun taak uitvoeren en elk jaar hun rekeningen voorleggen. Ze zijn verplicht binnen de maand na hun benoeming de rekening van hun voorganger af te werken. Als ze dat niet doen, dan draaien ze persoonlijk op voor het betalen van eventuele schulden en krijgen ze er bovenop nog eens een boete van 20 pond, waarvan de helft naar de vorst gaat en de andere 10 pond naar de betrokken instelling. De rekening wordt in tweevoud gemaakt, een exemplaar wordt bewaard in de “com” of het archief van de kerk en het tweede blijft in het bezit van de verantwoordelijke voor de rekening.

Voor het schrijven van de rekeningen zijn er ook strikte regels: er wordt vier stuivers betaald voor elk, langs beide kanten beschreven blad. En op elk blad moeten er 20 regels geschreven zijn. De inkomsten voor het schrijfwerk wat opdrijven wordt dus niet geaccepteerd. De controleurs van de rekening krijgen 15 stuivers en de griffier van de parochie, die het document moet bekrachtigen, ontvangt 5 schellingen.⁴⁰ Al die formaliteiten gebeuren “sonder eenighe teiringe te mogen doenen tot coste ofte laste van de kerk disch ofte gulden”. Met andere woorden, bij de formele afsluiting van de rekening mag het glas niet worden geheven op kosten van de betrokken instelling. Uitgaven zijn aan regels onderworpen: pastoors en kerkmeesters mogen slechts 25 ponden groten uitgeven zonder toelating van de

schepenen, “waer in niet sullen begrepen zyn brood, keirsen, olie ende andere ordinaire daegelyckse oncosten”.

Ook het beheer van de goederen en het beschikbare geld is nauw omschreven. Goederen moeten worden verpacht aan de meestbiedende na publieke afkondiging. Het geld in kas moet terstond worden belegd, zo niet zal de verantwoordelijke zelf interest moeten betalen, tenzij hij kan bewijzen dat hij geen goede belegging kon vinden. Alle documenten moeten direct worden ondergebracht in de “com”, waarvan er drie sleutels zijn: één voor de pastoor, één voor de schepenen en de derde voor de kerk- of armenmeester.

Of die ordonnantie werd nageleefd in alle parochies van het Land van Waas is niet duidelijk. We weten alleen dat: “In vergelijking met Sint-Niklaas was de controle van het politiek bestuur op de platelandse broederschappen in Vrasene en Sint-Gillis eerder beperkt. Bemoeyenis van de schepenen in de rekeningboeken, lijkt vrijwel afwezig”.⁴¹ Van Lokeren weten we meer: daar leidde dat tot conflicten tussen de pastoor en de schepenen en griffier. Maar daar hebben we later over.

Specifieke misbruiken zijn er bij de schuttersgilden, met name wat betreft een te ruime interpretatie van de vrijstelling die ze genoten van tolgelden op wegen, bruggen en veren en van accijnzen op bier en wijn, op het malen, het slachten enz. Daarom vaardigden de hoogbaljuw en schepenen van het Land van Waas in 1690 een reglement uit dat door de vorst werd goedgekeurd. De hoeveelheden drank die accijnsvrij konden worden geconsumeerd op vergaderingen, op feesten, op de uitvaart van gildebroeders en op prijschietingen werden aan banden gelegd.⁴² Maar het blijft een probleem want in een ordonnantie van 30 maart 1719 stelt de Oostenrijkse keizer Karel VI (1685-1740, keizer vanaf 1711) vast dat personen die vrijgesteld zijn op onwettige wijze hun vrienden mee laten profiteren. In een poging orde op zaken te stellen verordent hij dat iedereen die vrijgesteld is binnen de zes weken zijn titels, of authentiek verklaarde kopieën ervan, moet bezorgen aan het secretariaat van de in Brussel gevestigde Raad van State. Blijkbaar zijn de lagere besturen daarbij ingeschakeld, want het archief van het Land van Waas bevat een bundel, waarin wordt verwezen naar de ordonnantie van de keizer, met afschriften van titels die werden ingediend. Daaruit blijkt dat naast de schuttersgilden ook ambtenaren van het Land van Waas en enkele kloosters vrijstelling genoten.⁴³

De landsoverheid interesseerde zich al vroeger om fiscale redenen aan de broederschappen, die als een deel van de kerk werden beschouwd. Al in de middeleeuwen probeerden de vorsten, en de steden, de verwerving van bezittingen door kerken, kloosters, hospitalen enz. aan banden te leggen. Voor de vorst gebeurde dat in een feodaal kader. Leenmannen waren verplicht tot militaire dienst en moesten hun heer ook financieel steunen. Religieuzen genoten echter fiscale immuniteit - ze betaalden geen belastingen - en verrichtten ook geen militaire dienst. Steden konden geen lasten opleggen aan de kerk. Margareta van Constantinopel (1202-1280, gravin van Vlaanderen van 1244 tot 1278) en haar zoon Gwijde van Dampierre (1226/27-1305, mederegent vanaf 1252 en graaf van Vlaanderen van 1278 tot 1305) en Jan I van Brabant (1252/53-1294, hertog van Brabant van 1267 tot 1294) waren de eersten in onze gewesten die verordeningen uitvaardigden waarin geëist werd dat de kerk eerst toestemming, die gepaard ging met een belasting, moest krijgen vooraleer ze nieuwe goederen kon verwerven. Die procedure wordt amortisatie genoemd. Brussel in 1229 en Zoutleeuw in 1290 probeerden te verhinderen dat de goederen van 'de dode hand' toenamen en dat ze vrij zouden blijven van stedelijke belastingen.⁴⁴ Ordonnanties en reglementen in die zin werden in de loop der jaren, zelfs eeuwen daarna, geregeld herhaald.

De motivatie voor het handhaven van de amortisatie zal met de jaren evolueren. Het gaat niet meer alleen om het verwerven van leengoederen. Ook voor het kopen of krijgen van andere goederen dient toelating te worden gevraagd. Men begon 'de dode hand' ook als schadelijk voor de economie te beschouwen omdat de eigendommen van religieuze instellingen in principe uit het economisch circuit verdwenen. Een ander argument is dat de concentratie van bezit in handen van de kerk tot te grote politieke macht zou leiden.⁴⁵ Voor belastingen diende de amortisatie niet echt meer gehandhaafd, want de fiscale immuniteit van de kerk was eind de 17de eeuw zo goed als verdwenen.⁴⁶

Een belangrijke ordonnantie is die van keizer Karel V (1500-1558, vanaf 1506 landsheer van alle Nederlandse gewesten, van 1516 tot 1556 koning van Spanje onder de naam Karel I en van 1519 tot 1556 Duits keizer onder de naam Karel V) van 19 oktober 1520. Ze is be-

langrijk omdat ze de basis zal worden van het edict van 18 september 1753 van keizerin Maria Theresia (1717-1780, keizerin vanaf 1740), die alle kerkelijke instellingen, met inbegrip van de broederschappen met goederen, met een financiële kater zal opzadelen. In de ordonnantie van Karel V staat niet alleen dat het verboden is zonder toelating aan “de groote menichte van kercken, kloosteren, godthuysen, conventen, capellen ende fundatien” goederen te schenken of te verkopen, “oock van noode [is]te ordineren ende verbieden dat van nu voortaan geen nieuwe kercken, kloosteren, cappellen oft fundatien in onsen voorscreven lande van Brabant en Over-Maze gemaect noch gheerigeert en worden”. Er worden zware straffen voorzien bij overtredingen zoals verbeurdverklaring en geldboetes.⁴⁷ Maar dat haalde weinig uit: in de 17de eeuw werd de ordonnantie nog nauwelijks nageleefd.⁴⁸

Oostenrijkers en Fransen frontaal in de aanval

De 18de eeuw kreeg de naam van “Eeuw van de Verlichting”, waarin verlichte vorsten zonder veel inspraak van hun onderdanen verregaande hervormingen wilden doorvoeren. Vooral in de tweede helft kwam er een secularisatie- en deconfessionaliseringsproces op gang, dat wellicht ook bijdroeg tot de neergang van een aantal confrerieën. Vanaf de jaren 1750 deden de Oostenrijkse Habsburgers er alles aan om de kerk ondergeschikt te maken aan de belangen van de staat en haar prestige en gezag te ondermijnen.⁴⁹ De eerste aanval draaide echter om geld, en was zelfs geen origineel idee van de Oostenrijkers. In 1740 stierf keizer Karel VI zonder mannelijke erfgenamen. De opvolging door zijn dochter Maria Theresia werd door verschillende landen betwist. Met als gevolg de Oostenrijkse Successieoorlog van 1740 tot 1748. In 1745 veroverde de Franse koning Lodewijk XV (1710-1774, koning vanaf 1715) de Zuidelijke Nederlanden maar moest die in 1748, bij de Vrede van Aken, teruggeven aan de Oostenrijkers. Oorlogen kosten, zoals bekend, handen vol geld. De Raad van State van Lodewijk XV had ergens de ordonnantie van Karel V opgerakeld en bepaalde op 9 januari 1748 dat de kerkelijke instellingen belastingen moesten betalen op hun niet-geamortiseerde goederen.⁵⁰

De koning had echter de tijd niet om zijn fiscaal plan door te zetten. Maria Theresia, die acht jaar had moeten vechten voor haar troon,

pikte het idee op. Het gevolg was het edict van 15 september 1753.⁵¹ De keizerin citeert uitvoerig de verordening van Karel V van 1520 en vernoemt er expliciet de broederschappen in, waardoor er geen betwisting kan zijn of ze ook begrepen zijn in de term “fundatien”, waarover Karel V het heeft. Binnen de drie maanden moeten alle religieuze instellingen een lijst met hun goederen hebben ingediend. Niet-geamortiseerde moeten binnen het jaar zijn verkocht op straffe van confiscatie. Verjaring van de feiten wordt uitgesloten.

Voor de uitvoering van het edict werd op 22 november 1753 een *Junta van de amortisaties* opgericht. Maar uiteindelijk loopt het allemaal niet zo'n vaart. De instellingen kunnen hun goederen behouden “en payant au fisc une taxe considérable”.⁵² Het kwam uiteindelijk neer op een financiële aderlating van de kerk en haar instellingen ten voordele van de schatkist van de keizerin.

Keizer Jozef II (1740-1790, keizer vanaf 1780) wordt doorgaans aanzien als de grote boeman van de kerk. Zijn moeder Maria Theresia zette echter eerder al de toon. Niet alleen door de amortisatie. Ze was er als eerste bij om abdijen af te schaffen. Zo verdween in 1776 de enorme Benedictinessenabdij te Mesen. Eerder, in 1771 en 1772, al had ze bepaald dat de kloosters geen novicen van jonger dan 25 jaar mochten opnemen en dat van hen geen dotatie mocht worden gevraagd. Haar zoon Jozef II ging het verst in de strijd tegen de kerk. In 1781 vaardigde hij het tolerantie-edict uit, waardoor de kerk haar religieuze monopoliepositie verloor en andere godsdiensten gelijke rechten kregen. Kort voor zijn dood trok hij dit edict wel weer in. In 1783 hief hij 158 contemplatieve kloosters op, die hij volslagen nutteloos achtte. Hun bezittingen werden geconfisqueerd.

De broederschappen bleven niet buiten schot. Onder het edict van 18 maart 1783 waren ook de kloosters van de orde van de Trinitariërs afgeschaft. Deze orde was in 1198 gesticht in Italië en was actief in het vrijkopen van christelijke slaven in Noord-Afrika. Vanaf 1641 werden onder impuls van de Trinitariërs een reeks Broederschappen van de Allerheiligste Drievuldigheid opgericht, die naast de verering van de Heilige Drievuldigheid hetzelfde doel hadden als de Trinitariërs: het vrijkopen van christelijke slaven. Jozef II maakte bij edict van 2 juli 1783 een einde aan die laatste activiteit. Hij wilde die zelf overnemen. Daarom moesten de Drievuldigheidsconfrerieën het geld dat ze verzamelden, na aftrek van de kosten, overmaken aan een Religiekas.⁵³

De confrerieën zelf mochten blijven bestaan, ten minste toch tot 8 april 1786 toen bij edict van de keizer alle broederschappen werden afgeschaft. De keizer merkte op dat de broederschappen oorspronkelijk instonden voor de zieken en armen, voor de gevangenen en voor het onderricht van de jeugd. Maar, zo stelt de keizer vast, er is een wildgroei gekomen van broederschappen, die bovendien afgedwaald waren van hun aanvankelijk doel. Ze worden vervangen door één nieuwe “Broederschap van de Werkzame Naastenliefde”, waarvan het geestelijk toezicht bij de bisschoppen zal liggen. De afgeschafte confrerieën moeten een staat van hun bezittingen opmaken en indienen bij een comité dat in elk dorp en stad zal worden gevormd.⁵⁴ Door dit edict zouden in principe ook de schuttersgilden zijn afgeschaft.⁵⁵

De anti-kerkelijke en de bestuurlijke hervormingen leidden in de Zuidelijke Nederlanden tot de Brabantse Omwenteling (1789-1790), tijdens dewelke keizer Jozef II, op 20 februari 1790, overleed. Zijn opvolger, Leopold II (1747-1792, keizer vanaf 1790), die de Zuidelijke Nederlanden in november 1790 heroverde was inschikkelijker dan zijn voorganger. Bij edict van 16 maart 1791 werden de meeste kerkelijke hervormingen van Jozef II herroepen, onder meer betreffende de kermessen, processies en broederschappen. Maar voor een aantal broederschappen was het kwaad al geschied. In Sint-Niklaas betekende het edict van 1786 het einde van de Broederschap van de Soete Naem Jesus. Er werden althans na 1786 geen nieuwe leden meer ingeschreven.⁵⁶

Vele, wellicht zelfs de meeste broederschappen hervatten wel hun activiteiten in 1791, sommige al in 1790 tijdens de Brabantse Omwenteling. Het was echter maar voor korte duur want in 1795 annexte Frankrijk de in 1794 veroverde Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik. Op 28 april 1796 wordt in de Belgische provincies een Franse wet van 1791 van kracht, waaronder de schuttersgilden en andere paramilitaire organisaties worden afgeschaft. In Lebbeke betekende dat het definitieve einde van de eeuwenoude Sint-Jorisgilde, hoewel de oudste kruisboogschuttersgilden na de jaren 1400 al hun karakter van krijgsgilde verloren en nog slechts een sociale rol bleven spelen als ontspanningsvereniging.⁵⁷ Bij decreet van 24 april-2 mei 1793, in de Zuidelijke Nederlanden gepubliceerd op 26 januari 1797, werden ook de eigendommen van de schuttersgilden

genationaliseerd.⁵⁸ Ondanks dit verlies aan bezittingen zal de Sint-Sebastiaansgilde van Kieldrecht ten laatste in 1804 - in 1801 was er een concordaat afgesloten tussen Napoleon en de paus, dat op 18 april 1802 in werking trad - opnieuw actief worden.

Er is ons geen enkel decreet bekend, waaronder de ‘gewone’ religieuze broederschappen

werden afgeschaft.⁵⁹ Maar het is duidelijk dat ze niet meer konden functioneren in een omgeving waarin de kerk, van 1797 tot het concordaat van 1802, bijna volledig werd afgebroken: afschaffing van de tienden (een belasting ten voordele van kerken en abdijen), de invoering van het burgerlijke huwelijk als enig wettelijk huwelijk, invoering van de echtscheiding, opheffing van alle abdijen en contemplatieve kloosters en confiscatie en verkoop van hun bezittingen, het overhevelen van zieken- en armenzorg naar het burgerlijk bestuur, sluiting van kerken zonder beëdigd pastoor, verbod op het dragen van speciale kledij door geestelijken en verbod op religieuze manifestaties zoals processies enz.⁶⁰

De langzame dood

Hoeveel broederschappen de Franse tijd hebben overleefd is nog een open vraag. Ook werden geen statistieken aangelegd van hun bijna volledig uitsterven in de loop van de 19de en 20ste eeuw. Men moet het doen met vage verklaringen als “de broederschappen waren nog zeer talrijk” in de jaren 1802-1830 of “er zijn niet onmiddellijk cijfers voorhanden over de heropbloei van de broederschappen” in de periode 1830-1883 in het aartsbisdom Mechelen-Brussel.⁶¹ Voor het bisdom Gent wordt voor de eerste 30 jaren van de 19de eeuw gezegd dat de bisschoppen werkten voor het herstel van de oude broederschappen, waarvan een groot deel de Franse revolutie niet had overleefd. Ze waren in het eerste decennium van de 19de eeuw de enige vorm van kerkelijk verenigingsleven, zo is eraan toegevoegd.⁶²

De kerk zelf zat hoe dan ook in een diep dal. De seminaries waren gesloten in 1797-1798. De priesters die er sedertdien nog bij kwamen waren in het buitenland gewijd, maar hun aantal was veel te klein. De bisschoppen van onze gewesten stelden in 1808 vast dat er 644 priesters tekort waren om 5.516 noodzakelijk geachte posten in te vullen. En een vierde van de actieve priesters was ouder dan 60 jaar.⁶³ De kerk had bovendien door de Franse revolutie definitief

haar geestelijk monopolie verloren en kreeg af te rekenen met liberale katholieken die van oordeel waren dat de kerk zich alleen met geestelijke zaken en niet met politiek moest bezighouden.

Nefast voor de oude broederschappen was de reactie van de kerk op die ontwikkelingen eens ze bekomen was van de Oostenrijkse en Franse mokerslagen. In principe was de kerk tegen democratie maar toen ze die niet meer kon afschaffen, besloot ze van de democratie gebruik te maken om de macht te veroveren en zo de kerkelijke geboden en verboden opnieuw op te leggen aan iedereen. In het kader daarvan werd de kerk gecentraliseerd. Alles werd onder controle gebracht. De Belgische bisschoppen deden hun best om de confrerieën in handen van de clerus te krijgen en alle niet-religieuze elementen zoals feestmalen uit te bannen.⁶⁴ Hadden de confrerieën al aan zelfstandigheid ingeboet ten gevolge van de contrareformatie, dan kwamen ze nu dikwijls volledig onder controle van de parochiale geestelijkheid. Wat ze minder aantrekkelijk maakte voor de leken, die hun status van bestuurders tot die van uitvoerders zagen degraderen.

Een tweede element was dat de kerk in haar geheel niet meer erg geïnteresseerd was in lokale broederschappen van beperkte omvang, die geen enkele overkoepelende organisatie hadden, ook al keerden dezelfde namen (Maria, Rozenkrans, Zoete Naam Jesus, Sacrament...) overal terug. Ze waren niet meer interessant als machtsinstrument. Jan De Maeyer drukt het als volgt zeer treffend uit: "In de tweede helft van de negentiende eeuw voltrok zich een modernisering van het devotieleven. De diocesane overheden ontwikkelden en promootten een waaier van bovenlokale, regionale en zelfs nationaal overstijgende devoties, zoals de verering van Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes (1858), de verering van Sint-Jozef Werkman (1879), de eucharistische beweging en de Heilig-Hartdevotie, tot Merciers [kardinaal Désiré-Joseph Mercier, 1851-1927, aartsbisschop vanaf 1906 en kardinaal benoemd in 1907] nieuwe concept van Maria Middelaes. Door de sterke mobilisatie, schaalgrootte en planmatige promotie kan hier terecht van een ingrijpende mobilisering en zelfs internationalisering van het kerkelijk leven worden gesproken".⁶⁵ Met andere woorden de kerk wou massa's op de been brengen en spektakel en machtsvertoon laten zien ter gelegenheid van massaal bijgewoonde bedevaarten zoals naar de grot van Lourdes in Oostakker, eucharistische congressen en andere bijeenkomsten. Al de nieuw opgerichte

bewegingen zijn bonden, congregaties, maar, ook al worden ze soms zo genoemd, geen echte broederschappen meer. Door het wegwijnen en uiteindelijk verdwijnen van de broederschappen zijn er negen ‘kaarten’ met reglementen van zeven broederschappen eerst in het stadsmuseum en vervolgens in het stadsarchief van Lokeren terecht gekomen.

Van de Sint-Sebastiaansgilde van Kieldrecht kennen we de geleidelijke neergang. Na de afschaffing in 1796 herbegon men in 1804. Al in 1811 werd, wegens de “verslapping en veronachtzaming”, door het bestuur aangedrongen op het strikt naleven van de statuten. Die werden ook gewijzigd door nieuwe bepalingen in te voeren en andere te schrappen. In 1828 was er onenigheid over de besluitvorming en in 1848 was de gilde er zo slecht aan toe dat er nog maar 15 gildebroeders waren, van wie er soms drie tot vier ontbraken op de activiteiten. Er werd overeengekomen dat wie wilde zonder uittredingsvergoeding de gilde mocht verlaten. De negen resterende leden stelden in 1848 nieuwe statuten op. In 1873 werd besloten de gilde op te heffen. In 1874 werd dat aan de leden meegedeeld. In 1875 werden nieuwe statuten, “overeenkomende met den tegenwoordigen tijd”, goedgekeurd. Van religie was daarin geen sprake meer. De enige doelstelling was nog alleen het boogschieten.⁶⁶ Met andere woorden, de Sint-Sebastiaansgilde was gelaïciseerd en was geen broederschap meer.

DE BROEDERSCHAPPEN TE LOKEREN

Hieronder worden systematisch alle broederschappen, gilden en confrerieën die ooit in Lokeren bestonden, behandeld. Zeven van hen hebben in totaal negen perkamenten ‘kaarten’ nagelaten, die in dit artikel worden afgedrukt. Het gaat om de gilden van de H. Laurentius, van de Zoeten Naam Jezus, van de Rozenkrans (twee stukken), van de H. Severius (ook twee), van H. Blasius, van het Allerheiligste Sacrament en van de H. Jozef. Daarnaast zijn er nog verscheidene andere gilden, waarvan geen kaart bewaard is gebleven. Het betekent niet dat ze tot de minste behoorden. We behandelen de gilden in chronologische volgorde van hun ontstaan.

Het gilde of de Confrerie van de H. Laurentius (tussen 1474 en 1483 tot 1896)

De oudst gekende broederschap te Lokeren is die van de H. Laurentius, de patroon van de parochie. Wanneer ze juist werd opgericht is niet bekend. Pater Vedastus heeft er niet echt naar gezocht.⁶⁷ Volgens bewaard gebleven uittreksels uit de ongedateerde stichtingsakte werd de “gulde van S[in]te Laurens te Lokeren” opgericht door Pieter van der Beken, pastoor van Lokeren van 1474 tot zijn ontslag in 1500.⁶⁸ Waarschijnlijk stelde hij meteen het altaar van de H. Laurentius in de parochiekerk ter beschikking van de gilde. Pieter van der Beken kreeg voor zijn project de goedkeuring van de Doornikse bisschop Ferricus de Cligny, bisschop van 1474 tot zijn dood in 1483, die tevens kardinaal was.⁶⁹ Lokeren viel toen immers onder het bisdom Doornik. Dat wil zeggen dat de broederschap ergens tussen 1474 en 1483 werd opgericht. De bisschop schenkt de leden van de broederschap, de gildebroeders en -zusters, “ende oock alleandere”, dit wil zeggen dus aan alle Lokeraars die op woensdag aalmoezen geven ter ere van God en van de H. Laurentius, een dubbele aflaat: honderd dagen in zijn hoedanigheid van kardinaal en 40 dagen als bisschop. De pastoor zou de gilde ook ‘begift’ hebben, maar details daarover zijn niet bekend.

Gillis Heindricx, een neef van Pieter van der Beken, volgt deze in 1500 op als pastoor te Lokeren tot 1522, het jaar waarin hij naar Elversele verhuist.⁷⁰ Hij schenkt de broederschap een door hem gekochte hofstede in de Roomstraat, een rente bezet op een hofstede in de wijk Bokslaar en nog een stukje meers aan de Durme. De gilde bezat omstreeks 1600 ook nog twee stukjes meers, voormalige hofsteden, die in cijns werden gegeven, en enkele renten. Pastoor Heindricx dacht ook aan het geestelijk heil van de gildeleden en verkreeg in Rome een bul, een officieel document, ondertekend door 24 kardinalen die elk 100 dagen aflaat schenken als op bepaalde dagen aalmoezen zouden worden gegeven aan de confrerie.

Kapelanie

Toen Pieter Van der Beken ontslag had genomen als pastoor hield hij zich bezig met het op orde stellen van de bezittingen van de kerk en met de stichtingen van missen in de kerk, waarvan er sommige geen voldoende inkomsten meer hadden.⁷¹ Hij zorgt er met zijn eigen

geld voor dat ze geherkapitaliseerd worden en sticht er ook nieuwe. Er zijn nieuwe stichtingen aan het altaar van Onze-Lieve-Vrouw, maar vooral aan dat van de H. Laurentius, waar hij voor voldoende missen zorgt om een kapelaan te benoemen. Met andere woorden, hij sticht een kapelanie van de H. Laurentius, die hij liefst bediend ziet door iemand uit zijn familie.⁷² Als eerste kapelaan benoemt hij Oliverus van der Haghen, de zoon van Jan en van zijn nicht Catheline Heindricx. Oliverus was op dat moment nog een tiener en geen priester. Maar Van der Beken kon wachten. Het geld voor de kapelanie moest dus eerst dienen om de studies van Oliverus aan de Leuvense universiteit, die hij in 1512 begon, en zijn vervanger betalen.⁷³ Aan het altaar van de Lokerse patroonheilige zorgt hij voor drie missen tijdens de week en één op zondag. Ook verzoekt hij de Broederschap van de H. Laurentius, die een priester betaalde voor een wekelijkse mis, om die te laten doen door zijn kapelaan, die dus kan rekenen op de inkomsten van vijf missen. Pieter van der Bekens opvolger, Gillis Heindrixs, schenkt de kapelaan inkomsten voor nog een bijkomende wekelijkse mis, waardoor het totaal aantal missen per week voor de kapelaan op zes komt.

Onder de voorwaarden van de kapelaniestichting van Pieter van der Beken dient de kapelaan ook de parochiepastoor bij te staan. Hij moet helpen zingen in de mis, de vespers en de metten en op kerkelijke feestdagen de pastoor assisteren als diaken of subdiaken. Verder moet hij school houden om de kinderen te leren lezen, schrijven en zingen, tenzij iemand anders dat zou doen. Er zijn ook morele eisen: de kapelaan mag geen concubines hebben, geen dronkaard en ook niet lui zijn, waardoor hij zijn school zou verwaarlozen.

Pieter van der Beken linkt zijn kapelanie uitdrukkelijk aan de broederschap Sint-Laurentius.⁷⁴ Maar de kapelaan wordt er niet door gecontroleerd. De gildemeesters mogen de akte van de stichting bewaren, maar er alleen voor zorgen dat er niets van de goederen en renten, geschonken door de pastoor en bedoeld voor het onderhoud van de kapelanie wordt verkocht of met lasten bezwaard. Ze worden, als er niemand uit de familie van Pieter van der Beken is om de functie van kapelaan uit te oefenen, samen met de pastoor en de notablen uit zijn familie en uit Lokeren betrokken bij de benoeming van een geschikte priester. Ten slotte kunnen de gildemeesters, samen met de pastoor en familieleden van de stichter de kapelaan ontslaan

“hadde hij een meysken oft ware hij een dronkaert ofte wilde hy van ledicheden geen schoole hauden”.

De kapelaan staat zelf in voor het beheer van de goederen van de stichting. Tijdens het Franse bewind (1794-1814) lijkt de kapelanie haar bezittingen te hebben kwijtgespeeld, zoals blijkt uit een nieuw register van de broederschap van 1825. Daarin staat dat die kosten voor de missen van de kapelaan, zij het wel enkele minder, overneemt.

Nieuwe start

Door de godsdiensttroebelen van de 16de eeuw, en vooral door de bezetting van Lokeren door de Gentse calvinisten van 1578 tot 1584, hield de broederschap op te bestaan. Het is pastoor Jacob De Waghenare (pastoor 1599-1605, en opnieuw van 1607 tot 1620)⁷⁵, die ze nieuw leven inblaast. Onder hem krijgt de broederschap bij bulle van paus Clemens VIII (1592-1605) een aantal aflaten. Op 29 juni 1611, het feest van de apostelen Petrus en Paulus, laat hij zich met een aantal anderen inschrijven in de gilde. Dezelfde dag wordt er een nieuwe gildedeken, Jean Du Bois (of Du Boos) gekozen en worden de gildemeesters Pierre Remues en Joos Van Damme in hun functie bevestigd. Samen stellen ze een nieuw reglement in 15 punten op.

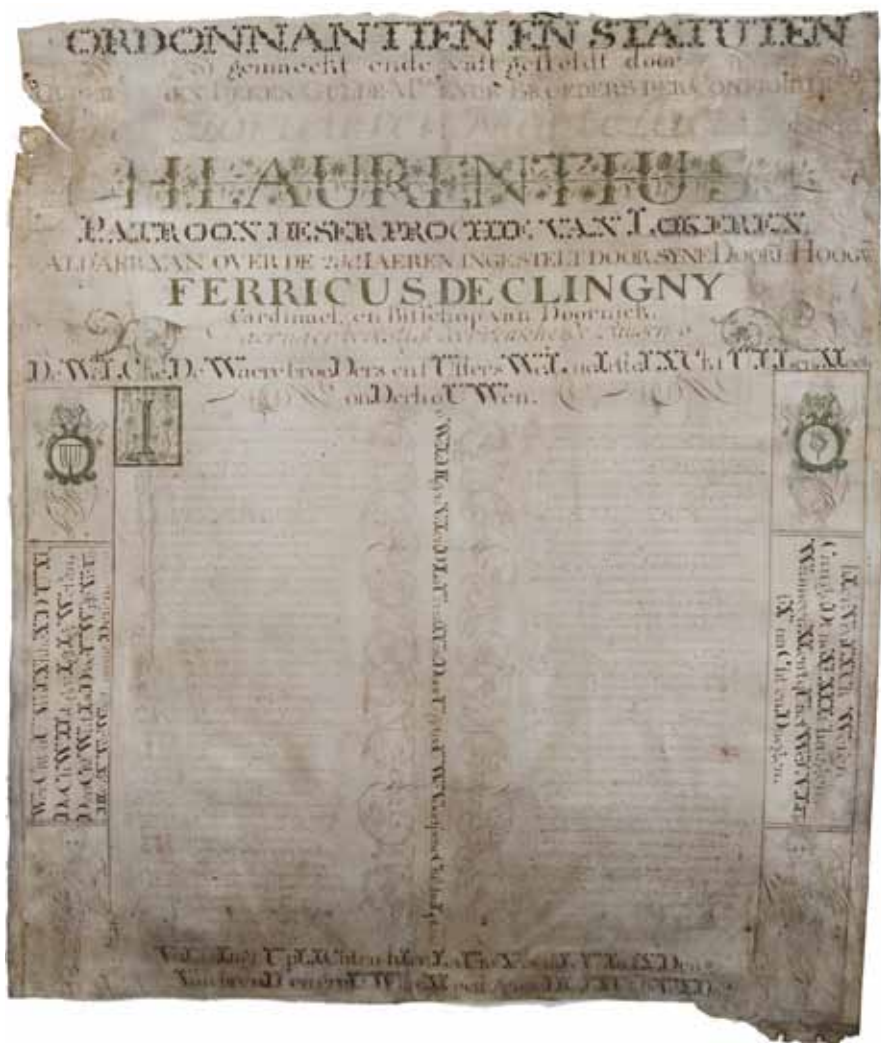
De nieuwe startpoging komt er niet toevallig in 1611. Ze volgt op het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), dat een voorlopig einde maakte aan de voortdurende en uitzichtloze strijd tussen de katholieke aartshertogen Albrecht en Isabella en het protestantse Noorden. Wat zijn invloed op Lokeren had omdat dit dicht bij de grens met het Noorden ligt. De adempauze is echter van korte duur. Na afloop van het bestand wordt de strijd hervat tot er door de Vrede van Münster (1648) een einde komt aan de Dertigjarige oorlog (1618-1648) en er eindelijk weer vrede komt. In 1655 neemt Michaël Gheldolf, een verwant in de zesde graad van Pieter van der Beken, en op die grond benoemd tot nieuwe kapelaan, het initiatief.⁷⁶ Hij verkrijgt van paus Alexander VII (1655-1667) de vernieuwing van alle vroeger aan de broederschap verleende gunsten en aflaten. Het gaat hier onder meer om een volle aflaat op de dag van de inschrijving, op de feestdag van de patroonheilige en in het stervensuur. In 1656 wordt er met een nieuw gildenboek begonnen, waarin alle bullen, gunsten, en nieuwe statuten en reglementen werden ingeschreven. Volgens dit reglement, en dit is nieuw, zit de kapelaan in het bestuur en heeft hij, evenals de de-

ken van de gilde, twee stemmen bij de verkiezingen. Hieruit blijkt de toegenomen invloed van de clerus in de broederschap. De pastoor blijft buiten de confrerie, maar wordt wel, zoals alle geestelijken, uitgenodigd op het jaarlijks diner.

Laat de kapelaan zijn macht gelden, dan is dat nog meer het geval met de griffier en de schepenen van Lokeren. En niet alleen op het vlak van de broederschappen. Al sedert 1622 is er te Lokeren voor het eerst sprake van een conflict tussen kerk en dorp⁷⁷ dat zijn hoogtepunt bereikt onder griffier Georges Godart (° ? - + Antwerpen op 10 september 1667), heer van Bistelle, commis van het Land van Waas, griffier te Lokeren van 1634 tot 1652. Het conflict, waarbij schepenen en griffier de steun hebben van het hoofdcollege van het Land van Waas, draait onder meer over de te hoge tarieven die de parochiegeestelijken zouden aanrekenen voor dopen, huwelijken en begrafenissen. Maar ook rond het controlerecht van de schepenen en de griffier over de rekeningen van de kerk, van de armendis en van de confrerieën.

Meer nog in een brief van 1639 aan de bisschop van Gent komt pastoor Gabriël de Roucq (1639-1669), de hoofdrolspeler langs kerkelijke kant, met een hele waslijst aantijgingen tegen de schepenen die de verpachtingen van de kerkgoederen tegenhouden en tegen griffier Godart die de pastoor zelfs inspraak ontzegt bij de controle van de rekeningen van de kerk en de armen en bovendien nog de rekeningen van de broederschappen wil nakijken. Hij zou verder het bijeengebrachte geld voor de vergroting van het koor van Onze-Lieve-Vrouw in de parochiekerk niet willen doorgeven, zou zelf het archief van de kerk en de armendis bijhouden en uitbetaling weigeren van de rechten voor begrafenissen door de armendis en van het geld voor catechismusrijzen voor de jeugd.⁷⁸ In 1644 zijn het de deken, de gildemeesters en de gildebroeders van de Gilde van de H. Laurentius, die, ook namens de andere gilden, met een reeks klachten afkomen bij de bisschop: de griffier had het orgelspel en de muziek verboden in de kerk op zondag, woensdag, donderdag en zaterdag (alhoewel eerder al, volgens een brief uit 1643, een compromis was bereikt over de kosten ervoor) en in 1642 zou hij geprobeerd hebben de pastoor en de gildemeesters buiten spel te zetten bij het controleren van de rekeningen. De schepenen en de griffier krijgen echter bijna over hele lijn gelijk in 1643 van bisschop Antoon Triest (1621-1657), die samen met de hoofdbaljuw en de hoofdschepenen van Waas bemid-

deld heeft. Kerk- en dismeesters mogen maar kleine uitgaven, tot 25 pond per jaar doen. Voor grotere moeten ze de toestemming van de schepenen hebben. De rekeningen moeten ofwel gratis geschreven worden door de kerk- en dismeesters ofwel tegen loon door de griffier, die er ook de echtheid van bevestigt en er een dubbel van maakt. Uit latere correspondentie blijkt dat de pastoor zich daar maar moeilijk kan bij neerleggen.⁷⁹

Kaart van de Confrerie van de H. Laurentius (1754) (Stadsarchief Lokeren)

Statuten

De statuten van 1611, in 15 artikelen, en van 1656, in 21 artikelen, geven een zicht op de werking van de Gilde. De Gilde van de H. Laurentius staat, zonder beperking, open voor iedereen, zowel mannen als vrouwen. De leden moeten wel van goede naam en faam zijn. Ze betalen een intredingvergoeding plus een jaarlijks lidgeld voor het onderhoud van het altaar en het koor van de Gilde in de parochiekerk. In geval de confrerie buitengewone uitgaven moet doen, moeten alle leden bijdragen. Voor een overleden lid betaalt de familie een doodschuld, eigenlijk een uittredingsvergoeding. En nog een bijkomend bedrag als de overledene in het koor van de H. Laurentius in de kerk wordt begraven.⁸⁰

De leden van de Gilde kiezen om de drie jaar een deken, die aan het hoofd van de confrerie staat. Om het jaar kiezen ze een gildemeester, de man die belast is met het financieel beheer: hij gaat rond met de schaal in de kerk, int de bijdragen en staat in voor de betalingen en ontvangst van de opbrengsten van bezittingen en giften. De verkiezingen gebeuren tijdens het jaarlijkse feestmaal van de Gilde. De dag nadien legt de gildemeester financiële verantwoording af aan het bestuur. Naast de deken en de gildemeester bestaat het bestuur uit voormalige dekens en gildemeesters.

De broederschap heeft een 'knaap' in dienst, een manusje van alles dat voor zijn werk wordt betaald. Hij luidt de klokken voor de missen aan het confreriealtaar, staat in voor het onderhoud en versiering van het altaar en het koor van de H. Laurentius. Bij het overlijden van een broeder of zuster verwittigt hij alle leden. Hij moet er voor zorgen dat voor processies alles klaar staat en in orde is (het blazen, wimpels, vanen en de relikwieën van de H. Laurentius). Tijdens het feestmaal moet hij opdienen, maar in ruil mogen hij en zijn vrouw gratis eten.

De leden hebben een reeks religieuze plichten. Iedereen moet op 10 augustus aanwezig zijn in de hoogmis voor het feest van de H. Laurentius en daarna deelnemen aan de kermisprocessie voor de heilige. Ook op Sacramentsdag, de tweede donderdag na Pinksteren, moet de broederschap present zijn in kerk en processie. In verband met de processies, ongetwijfeld hoogdagen voor de broedersschappen, is er in 1682-1683 een conflict tussen de Broederschap van de H. Laurentius en de Broederschap van de Rozenkrans. De eerste eist als oudste de eer op om het dichtst bij het heilig Sacrament te

mogen opstappen. Maar ze wordt teruggefloten door bisschop Albert de Hornes (1681-1694). Deze beslist dat De Confrerie van de Rozenkans op de eerste plaats komt, de Gilde van de Zoeten Naam Jezus op de tweede en de Broederschap van de H. Laurentius slechts op de derde plaats.⁸¹

Verplicht is ook de mis aan het altaar van Sint-Laurentius op Pasen, Pinksteren, Allerheiligen, Kerstmis en op de feestdagen van de heiligen Hubertus, Henricus en Judocus, tijdens het octaaf van de H. Laurentius en bij de mis voor de overledenen de dag na het feestmaal. Voor afwezigheid zonder geldig excuus wordt een geldboete opgelegd. Op de begrafenis van een broeder of zuster, waarbij het baarkleed van de gilde - zwart met een kruis waarop de H. Laurentius is geborduurd - wordt gebruikt, is iedereen verzocht aanwezig te zijn, maar dit is geen verplichting: er is geen geldboete voorzien voor afwezig.

Niet statutair vastgelegd is het opluisteren door alle gilden van plechtige gebeurtenissen allerhande. Zo waren ze aanwezig op de drie inhalingen van de uit Lokeren afkomstige bisschop Joannes Baptista De Smet (1674-1741). De eerste in 1694 toen hij primus was geworden aan de Leuvense universiteit. De tweede in 1721 ter gelegenheid van zijn benoeming tot bisschop van Ieper en de derde in 1732 toen hij als bisschop van Gent voor het eerst het vormsel kwam toedienen in Lokeren.⁸²

Deze statuten zijn waarschijnlijk in voege gebleven tot de afschaffing van de gilde in 1786 door keizer Jozef II en na de heropricting in 1790 tot de Franse tijd. Vermoedelijk werd de gilde nogmaals heropgestart in 1802 ten gevolge van het concordaat tussen de paus en Napoleon. Pas in 1825 worden in een nieuw ledenregister opnieuw statuten geschreven. Als men die zo kan noemen, want de tekst gaat vooral over financiële lasten. Nog geen 40 jaar later, in 1864, trekt pastoor-deken Augustus Cools (1863-1879)⁸³, een politiek zeer actieve pastoor, via een nieuw reglement alle macht aan zich. In artikel zes ervan stelt hij het zo: “Den Zeer Eerw. Heer Pastoor-Deken is van rechtswege altijd proost [een functie die voordien niet bestond] van het broederschap, en heeft over het zelve het hoog gezag en opperbestuer”. Hij doet alle benoemingen van de bestuursleden - dus geen verkiezingen meer - en hij alleen kan vergaderingen bijeenroepen. Elke niet door hem georganiseerde vergadering is ongeldig en elke beslissing die zijn goedkeuring niet heeft is nietig. Pastoor-deken

Cools schaft ook de toetredingskosten en de doodschuld af. Er is enkel nog een jaarlijks lidgeld van 1 frank te betalen voor het onderhoud van het altaar. Er zijn geen echte andere verplichtingen meer. In artikel 3 is nog enkel sprake van deelname aan de processies en van de bijzondere zitplaats voor de leden voor de communiebank bij het altaar van de H. Laurentius op zondagen en heiligdagen. Boetes komen in de tekst niet meer voor, evenmin als de feestmalen. Hiermee eindigt het bestaan van de confrerie van de H. Laurentius als klassieke religieuze broederschap. Hoe lang ze nog heeft bestaan in haar nieuwe vorm is niet duidelijk. Het register dat in 1825 werd begonnen loopt nog tot 1896. Daarna zijn er geen documenten meer.

De kaart van de confrerie die in het stadsarchief berust, met tekst op rijm, bevat enkele punten van de statuten, zoals de financiële als religieuze verplichtingen, maar is in de eerste plaats een reglement. De tekst begint met een verhaal over de H. Laurentius en zijn martelaarschap. Er wordt, zoals van een reglement kan worden verwacht, ook bijzonder veel aandacht geschonken aan de gedragscode die de leden moeten volgen, vooral op het jaarlijkse festijn. Zo mag men niemand beledigen. Vloeken, achterklap, vuile praat, kaarten, vechten, roken en winden laten zijn uit den boze. Voor elke overtreding staat de boete vermeld.

De twee verticale jaarschriften, links en rechts, onder de rooster en de raap, bevatten beide het jaartal 1754, vermoedelijk het jaar waarin de tekst werd geschreven. Dat komt overeen met een item in de rekening van 1753 - die ondanks alle reglementering niet noodzakelijk in dat jaar geschreven moet zijn - volgens hetwelk werd “betaelt aan Joannes Franciscus Dhaens over het vermaecken van eene nieuwe caerte” de som van 2 ponden, 19 schellingen en 6 groten. Jan Francis Daens of Dhaens was tot op hoge leeftijd schoolmeester in Lokeren.⁸⁴ Hij werd geboren op 22 september 1716 te Lokeren en overleed er op 19 maart 1807 in de leeftijd van 90 jaar. Ter gelegenheid van de viering van de 150ste verjaardag van de stichting van de Broederschap van de Rozenkans in 1771 schreef hij 17 jaarschriften.⁸⁵

Inkomsten en uitgaven

Naast hetgeen door de leden en hun familie werd betaald, haalde de broederschap inkomsten uit geregelde omhalingen tijdens de kerkdiensten. Verder waren er aalmoezen en giften in natura (eieren,

boter, kippen, graan..) en in klinkende munt, vooral vanaf de 18de eeuw. Ten slotte schonken kapelannen en vrome burgers renten aan de gilde. In de rekeningen staat ook oud was van kaarsen vermeld. De som van de boetes was te verwaarlozen.

Het geld werd gebruikt voor gewone uitgaven zoals het loon van de knaap, het onderhoud van het altaar en koor, gage voor muzikanten en zangers die de diensten en de processies meer luister bijzetten. In 1680 of 1681 besliste de bisschop van Gent dat de vier Lokerse gilden moesten bijdragen in de algemene kosten voor zang en muziek omdat de kerk die niet alleen kon dragen. Ook de geestelijkheid werd geregeld getrakteerd. De gewone inkomsten waren meestal niet voldoende om de uitgaven te dekken. Een probleem dat werd opgelost door renten af te lossen of door nieuwe inkomsten uit stichtingen.

Buitengewone uitgaven waren er geregeld. Na branden van de kerk, zoals in 1584 bij de terugtrekking van het Dendermondse garnizoen uit Lokeren, en in 1719, en bij vergrotingswerken van de kerk, zoals in 1670-1673, moest er diep in de buidel worden getast. En waren ook prestigeprojecten zoals het geregeld herstellen en vernieuwen van het altaar, van de schilderijen, de beelden, de kandelaars, monstransen, glasramen, het reliekschrijn van de H Laurentius, nu nog het pronkstuk van de schat van de Sint-Laurentiuskerk, waarvan het oudste deel dateert van 1673.⁸⁶ De vernieuwing van een speciale zitbank voor de deken, oud-dekens en gildemeesters zal in 1707 tot een proces leiden met de schepenen van de heerlijkheid van het Beverse in Lokeren, dat de broederschap in 1730 definitief verloor toen de Grote Raad van Mechelen het vonnis van de Raad van Vlaanderen tegen haar bevestigde. Om de hoge proceskosten te delgen werd aan alle leden een speciale bijdrage gevraagd.

Een speciale kost was ook de bouw en het onderhoud van een kapel van de H. Laurentius in de Luikstraat door de broederschap. Ze werd op 18 maart 1633 ingewijd door de Gentse bisschop Antoon Triest (bisschop 1621-1657) en er werden geregeld diensten gehouden. Zo celebreerde de kapelaan van de confrerie er jaarlijks drie gezongen missen. In deze kapel werd in 1761 door de geburen een "Confrerie van de kapelle van den H. Laurentius" opgericht, een soort onderafdeling van de broederschap die eigenaar bleef van de kapel. Hoelang die buurtconfrerie heeft bestaan is niet bekend. Er bestaat wel nog een rekening van 1811.⁸⁷

Gildebroeders en -zusters

Over het ledenaantal van de Broederschap van de H. Laurentius weten we niet zoveel, maar ze lijkt niet direct in verval te zijn geweest in de 18de eeuw. Tussen 1729 en 1775 werden er 170 of gemiddeld drie leden per jaar in het koor van de H. Laurentius begraven. En in 1750 werden er in het guldenboek 213 mannen en 60 vrouwen ingeschreven. Een aantal daarvan waren inwoners van de omliggende gemeenten zoals Zele, Sinaai, Eksaarde, Overmere enz. In 1682 verscheen een boekje over het leven en de marteling van de H. Laurentius van de hand van Balduinus Henricus Gheldolf, neef en opvolger van Michaël Gheldolf als kapelaan, dat in 1748 een herdruk kende. Ook in 1682 liet men te Gent een Litanie van de H. Laurentius drukken met het oog op verkoop. In 1738 werden de aflaten verbonden aan lidmaatschap van de gilde gedrukt en verspreid in de omliggende parochies. De Broederschap had dus een zekere regionale uitstraling. Tot halfweg de 18de eeuw en zelfs later, gezien het aantal begrafenissen in de kerk, was de confrerie zeker niet in verval. Wel had ze bij de opheffing in 1786 door keizer Jozef II blijkens de inventaris van de bezittingen geen onroerend goed meer, wel nog vier vrij bescheiden renten en 58 pond of 352 gulden 16,5 stuivers aan liggend geld. Ook was ze eigenaar van heel wat roerend goed in het Laurentius-koor van de kerk (relikschrijn, vanen, beelden, een zwart baarkleed, kandelaars enz.). Daarvan zou niets verkocht zijn op de publieke verkoopdag van de onroerende goederen van de broederschappen. De confrerie had ook lasten, vooral missen in ruil voor renten, alles samen een schuld van 70 gulden per jaar. De bezittingen werden teruggegeven nadat de opheffing van de confrerieën ingetrokken was.

Gilde van de Zoeten Naam Jezus (1536/1537 tot 1916).

Zoals de Broederschap van de H. Laurentius teloor ging tijdens de calvinistische heerschappij in Vlaanderen (1577-1584), zo ook verdween de Gilde van den Soeten Naem Jesus toen. En zoals voor de confrerie van Sint-Laurentius, was het ook pastoor Jacob De Waghenare, die de Zoete Naam Jezus nieuw leven inblies. Ook voor die broederschap ging hij aankloppen bij paus Clemens VIII, die bij bul van 3 november 1599 haar bestaan bekrachtigt en meteen

de leden op de dag hun inschrijving een volle aflaat verleent als ze eerst berouwvol gebiecht hebben en vervolgens te communie zijn geweest. Een volle aflaat is er ook voor de overleden leden, zelfs als ze de kans niet hadden om te biechten en te communiceren maar met groot berouw “den naem van JESUS met den mont ofte herte godt-vruchtighlyck” hebben aanroepen. Nog een volle aflaat is er elk jaar te verdienen als men op 15 januari, de feestdag van de Allerheiligste Naem Jesus, de kerk of de kapel van de broederschap bezoekt tussen zonsop- en zonsondergang en daar bidt voor de eenheid van de christelijke prinsen en voor de uitroeiing van de ketterijen. Zeven jaar en 40 dagen aflaat zijn er te krijgen telkens de kerk of kapel wordt bezocht op Onze-Lieve-Vrouw-Lichtmis, op Palmzondag en op de feestdagen van de heiligen Bavo en Livinus. Kleinere aflaten zijn voorzien voor goede werken, aanwezigheid in de mis, het bijwonen van de begrafenissen van overleden medebroeders- en zusters, deelnemen aan processies enz.⁸⁸ In 1665 werd een nieuwe bul met aflaten verkregen. naar alle waarschijnlijkheid van paus Alexander VII (1655-1667), onder pastoor Gabriël de Roucq (pastoor van 1639 tot 1669).

Pater Vedastus Verstegen ging er van uit dat de Gilde van Oudere datum dan 1599 was, “zeker (...van) voor de troebele tijd van de zestiende eeuw”. Die troebele tijd begon met de Beeldenstorm in 1566, waarvan Lokeren en het Waasland gespaard bleven, tot Lokeren in 1584 van de calvinisten bevrijd werd door de troepen van Alexander Farnese (1545-1592, landvoogd vanaf 1578 tot zijn dood). Op wat het vermoeden van pater Vedastus berust, legt hij niet uit. Maar hij lijkt gelijk te hebben. In het archief van het bisdom Gent vonden we een kopie uit 1644 van een klachtenbrief van de Gilde aan de hoofdschepenen van het Land van Waas over de griffier en de schepenen van Lokeren, die toezicht over de Gilde opeisten. Ze vragen met rust gelaten te worden met het argument dat ze al 107 jaar bezig zijn zonder inmenging. Doorgaans werd bij een heropstart van een Gilde na het protestants bewind, waarbij de meeste papieren verloren gingen, een benaderend aantal jaren sedert de aanvankelijke stichting opgegeven. Hier is het een precies getal. Daar de oorspronkelijke brief ook in 1643 kan geschreven zijn, moet de Gilde dus gesticht zijn in 1536 of 1537.⁸⁹

Prins, deken en factor

Het bestuur van de gilde bestond uit een prins, een deken, een factor en een gildemeester. En werd aangevuld met oud-dekens en oud-gildemeesters. De gildemeester, die elk jaar werd verkozen, stond in voor de financiële administratie. Aanvankelijk legde hij op 15 januari, op de vergadering ter gelegenheid van het feest van de Zoete Naam Jezus rekenschap af. Later, vanaf 1680, werd het feest, met processie en feestmaal, gevierd op de tweede zondag van mei om zo het winterweer van januari te vermijden.⁹⁰ Een deken werd om de drie jaar gekozen. In de hiërarchie stond hij onder de prins. Het is niet duidelijk hoe de taakverdeling tussen prins en deken er uitzag. Evenmin is duidelijk wanneer er prinsverkiezingen werden gehouden. Enkel bij de dood of ontslag van de prins, die onder de ouderlingen (bestuursleden) werd aangeduid?

De gilde was of had ook een kamer van retorica, een toneelgroep, met de titel “De Bloyende Wijngaert Rancke”, en had daarom ook een factor⁹¹ in het bestuur. De factor was verantwoordelijk voor de opvoeringen en schreef soms ook zelf de teksten. Verondersteld wordt dat de kamer van retorica pas in de 17de eeuw in de schoot van de gilde werd opgericht.⁹² Wanneer juist is niet bekend. De oudste rekeningen dateren pas vanaf 1631 en de kamer van retorica komt er voor het eerst in 1635 in voor met een optreden. Wat niet noodzakelijk wil zeggen dat ze pas in 1635 werd opgericht want er waren soms verschillende jaren achtereen dat er niet gespeeld werd. Zo had bv. het volgende optreden na 1635 pas in 1638 plaats.

De Gilde van de Zoete Naam Jezus had verder nog een ‘koning’. Dat was geen functie, het was de prijs van de loterij op het jaarlijkse feestmaal en het kostte de man die de loting won nog geld ook: hij was verplicht een vrij grote som te schenken aan de gilde. In 1644 wordt voor het eerst de koningsloterij vermeld in de rekeningen. De winnaar, meester Gillis Boots, schonk 16 schellingen. Enkele jaren later werd een bedrag of een gift ter waarde van 1 pond de gewoonte. Evenmin tot het bestuur behoorde de ‘knaap’, die hetzelfde werk deed als die van de Broederschap van de H. Laurentius, en daar ook voor betaald werd. Verder had de kamer van retorica aanvankelijk een nar die bij feesten en optochten het publiek moest vermaken. Volgens de rekening van 1700 werd het narrenpak toen verkocht en van dan af is er geen sprake meer van een nar. In de 18de eeuw ten slotte had de gilde een ‘cornet’ of vaandrig te paard die in processies en optochten het blazen van de gilde droeg.

Stichting Van Kersschaver

De Gilde van de Zoete Naam Jezus had maar één wekelijkse, gezongen mis, met muziekinstrumenten begeleid, op maandag, voor de overleden gildebroeders en -zusters in de kapel van de Gilde aan de noordkant van de parochiekerk. Sedert 1666 had men een vaste priester in dienst, meestal de geestelijke koster van de parochiekerk die een vast bedrag kreeg voor de mis. In 1747 verkrijgt de Gilde van de bisschop van Gent, Antoon Maximiliaan van der Noot (1742-1770) de toelating om tijdens de maandagse mis en lof het H. Sacrament te mogen uitstellen. Naast de wekelijkse mis werd de feestdag van de Zoete Naam op 15 januari gevierd met plechtige mis en lof en gevolgd door een octaaf - een mis, elke dag een week lang vanaf 15 januari. Later, als men het feest van de Gilde naar de tweede zondag van mei verschuift, komt er een plechtige mis, lof en octaaf bij.

Door de oprichting van een kapelanie van de Gilde in 1726 met goedkeuring van de bisschop van Gent, toen Philippus Erard van der Noot (1694-1730), komen er meer missen bij aan het altaar van de Gilde. De stichter is de rijke koopman en schepen Jan van Kersschaver, die daarvoor een aantal renten vastzet op zijn eigen huis, hofstede en erf en daarnaast op nog eens 7 stukken land. Hij neemt de maandagse gezongen mis van de Gilde over, waardoor de Gilde die niet meer moet betalen. Daar komen nog eens drie weekmissen bij, plus een mis te Daknam op elke eerste zondag of feestdag van de maand. De priester, die kapelaan van den Soeten Naem moet worden genoemd, moet dus wekelijks vier missen doen. Als hij een zondagsmis heeft opgedragen in Daknam, dan moet hij er maar drie doen in Lokeren. Daarnaast moet hij nog missen doen voor de twee octaven plus vanaf kerstdag tot aan het feest van de Zoete Naam Jezus (15 januari) elke dag een gezongen mis. Op de sterfdag van de stichter zal de kapelaan eeuwigdurend een jaargetijde voor hem zingen. De kapelaan wordt ook verplicht tot diensten voor de parochie in het algemeen. Zo moet hij op de vier grote christelijke feesten, en op elke tweede zondag van de maand, mee helpen bij de uitreiking van de heilige communie. Op al die dagen moet hij ook mee de vespers zingen. De kapelaan wordt betaald door de familie Van Kersschaver, die de stichting blijft beheren.

Familieleden van goed gedrag hebben de voorkeur van Jan van Kersschaver voor de functie van kapelaan. Bij diens overlijden zullen drie familieleden een andere kiezen en de deken van de Gilde zal

hem aanstellen. Bij ziekte of ouderdom kan hij, zoals dat ook het geval was in de Broederschap van de H. Laurentius, in functie blijven en zijn diensten door een vervanger laten uitvoeren. Als de kapelaan zijn werk verwaarloost kan hij worden vervangen. Indien er geen priester in de familie is of de familie het niet eens raakt over een kandidaat, dan zullen de pastoor van Lokeren, de prins, deken, factor en oud-dekens de zaak beslechten. Het mag in geen enkel geval tot een proces komen. Van Kersschaver voorziet de mogelijkheid dat Lokeren opnieuw in handen van niet-katholieke heersers zou vallen en de diensten niet vrij zouden kunnen doorgaan. In dat geval moeten de renten voor de kapelanie door zijn naaste familie, met de zegen van de pastoor, aan de armen van Lokeren worden uitgedeeld. Als de familie het niet kan doen, dan moeten de pastoor en de wethouders van Lokeren die taak overnemen. De stichting gaat in bij het overlijden van de stichter. Dat is twee jaar later want Jan van Kersschaver stierf op 13 augustus 1728. De eerste kapelaan wordt een neef van hem, Joannes Guillielmus Ryngaut, een zoon van zijn zuster Joanna. Die blijft 40 jaar lang kapelaan, tot aan zijn dood in 1768.

Er is nergens sprake van verplichte aanwezigheid van de gildeleden bij de wekelijkse missen. Die aanwezigheid was wel gewenst op de feesten van de Zoete Naam in januari en mei en op het lof later op die dagen. Ook moet men de mis voor de overledenen van de gilde, de dag na het feestmaal, bijwonen. Ter gelegenheid van het feest van de Zoete Naam Jezus hield de gilde een eigen processie in mei. Ze nam ook deel aan de tweede andere jaarlijkse processies, op Sacramentsdag en op de feestdag van de H. Laurentius, de patroon van de parochie. Dat gebeurde niet alleen met vlag en wimpel, maar ook met een door paarden getrokken triomfwagen, die al in de oudst overgebleven rekeningen wordt vermeld. In 1680 wordt voor het eerst gezegd dat op de wagen muziek werd gespeeld door muzikanten terwijl “maagdekens” zongen. Ook bij speciale gelegenheden, zoals de inhalingen van primus en bisschop Jan-Baptist De Smet was ze present. Zeker één keer hield ze daar een financiële kater aan over. Toen De Smet na zijn wijding tot bisschop van Ieper op 27 april 1721 plechtig in Lokeren werd ontvangen nam de Gilde van de Zoete Naam op bevel van de schepenen deel. Dat gebeurde met muziek en met ruiters te paard, die jaarschriften droegen. De schepenen had-

den een financiële tegemoetkoming in het vooruitzicht gesteld, maar losten hun belofte niet in.

Vrouwelijke afdelingen

Alhoewel in de bul van paus Clemens VIII van 1599 wordt gesproken van een “Broederschap, bestaende soo in mans, als vrouw Personen”, blijkt de Gilde in de eerste plaats een Gilde van mannen te zijn. Er werden geen vrouwen opgenomen tenzij de weduwen van overleden broeders. Zij betalen ook een jaarlijkse bijdrage, de helft van die van de mannen, en in geval van een “ommestelling”, een omslagbelasting als de gewone kas niet kan betalen, zoals bv. voor bouwwerken aan de kerk en aankoop van kunstwerken, wordt ook aan de vrouwen geld gevraagd. Later, in 1680, wordt er een **Aartsbroederschap van de Soeten Naem** gesticht, waarvan bijna uitsluitend vrouwen lid zijn. Het is niet duidelijk hoe lang die aartsbroederschap bleef bestaan. In 1816 bestond binnen de Gilde van de Zoete Naam Jezus al een **Broederschap van de H. Antonius**, waarvan voornamelijk vrouwen lid waren. Vandaar het beeld van de H. Antonius van Padua dat nog steeds in het bovenstuk van het altaar van de Zoete Naam Jezus staat. De gildemeester van de Gilde van de Zoete Naam maakte ook haar rekeningen. De Broederschap van de H. Antonius was aanvankelijk succesvol. In 1832 telde ze 114 leden. Maar daarna gaat het financieel bergaf. In 1845 werd het tekort wegens de hoge kosten van de novenen zo groot dat men er aan dacht alles aan de pastoor-deken over te laten. Na een kortstondige verbetering is er elk jaar weer een tekort. Vanaf 1875 worden de rekeningen van de Gilde en de Broederschap samengevoegd. De Broederschap van de H. Antonius bleef waarschijnlijk, zoals de Gilde, bestaan tot 1916 toen de laatste rekening van de Gilde werd afgesloten.

Voornaamste Gilde

Volgens Vedastus Verstegen was de Broederschap van de Zoete Naam Jezus te Lokeren de “voornaamste, of ten minste de bekendste”. Ze wordt ook wel wat meer elitair dan de andere genoemd.⁹³ Hoe het ook zij, met haar praalwagen, vaandrig te paard, nar en toneel liep ze zeker in de kijker. Haar feestmalen in mei waren ook geanimeerder dan die van de andere confrerieën: er werd muziek gespeeld, er werden toneelstukjes opgevoerd en zelfs vreemde gezelschappen met maskerades en dans traden er op. Qua ledental draaide de ver-

eniging, met gemiddeld 100 tot 110 broeders en zusters, zeker goed in de 17de eeuw. Het hoogste gekende aantal is 124 in 1687. Ook in 1723 waren er blijkens een omslagbelasting 81 gildebroeders en 31 gildezusters. Van dan af hebben we geen cijfers meer tot de heroprichting in 1790 toen er 45 leden werden ingeschreven. In de 19de eeuw ten slotte zou het gemiddelde tussen 40 en 50 bedragen hebben.

Er werd actief propaganda gemaakt voor de gilde. De bullen van 1599 en 1665 werden op perkament geschilderd en in het eigen koor in de kerk opgehangen. De teksten werden ook gedrukt op blaadjes en aanplakbrieven en in de omliggende gemeenten verspreid. In de kerk werden prentjes uitgedeeld aan kerkbezoekers die een gift deden. Om de godsvrucht tot de Zoete Naam Jezus te bevorderen schreef kapelaan Philips Angelus⁹⁴ een boekje met de titel “De Gulde Sonne” dat in 1680 in Gent op 1.000 exemplaren werd gedrukt met het oog op verkoop.

De bullen op perkament zijn niet bewaard gebleven, wel een ‘kaart’ die in 1709 op perkament werd gezet door ene S. V. Bremt, waarover we verder niets weten. Het is één van de negen kaarten in het stadsarchief van Lokeren. Op de kaart staat de hiërarchie binnen de gilde vermeld, de verplichtingen van de leden (missen, begrafenissen), en de gedragscode van de leden tijdens het feest: geen verwijten, achterklap, vuile taal, geen tegenspraak, geen kaart- en dobbelspel. Kaats- en bolspel daarentegen zijn wel toegelaten. Het jaarlijks lidgeld is 3 schellingen en 4 groten, zoals bepaald in 1700 toen het lidgeld werd verhoogd om niet telkens weer bij kosten een speciale bijdrage te moeten vragen aan alle leden.

Het jaargeld was één van de inkomstenbronnen van de gilde, naast het toetredingsgeld van 12 stuivers, de boeten, de omhalingen met de schaal tijdens de gildemissen, de verkoop van oud was, de inhoud van de offerblokken, de giften - zowel in natura als in geld -, de renten die men kreeg, de bijkomende bedragen (“ommestelling”) in geval van tekorten en speciale uitgaven, en het recht op een begrafenis in het koor. In totaal werden tussen 1631 en 1725 75 volwassenen en 43 kinderen in dat koor begraven na een uitvaartmis waarbij het baarkleed en de rouwvaan van de gilde werden gebruikt. De uitgaven gingen naar het loon voor de knaap, naar onderhoud en herstellingen van het koor en altaar, naar bouwwerken aan de kerk, naar beelden, schilderijen, kandelaars...

Kaart van de Gilde van de Zoete Naam Jezus (1709) (Stadsarchief Lokeren)

Dankzij de vele bewaarde rekeningen weten we dat de oorlogstijden de gilde geld kostten. Vele mensen, en ook het gildebestuur, vluchten naar Dendermonde, Gent of Antwerpen met hun kostbaarste bezittingen, afhankelijk van de richting van waaruit de aanvallers kwamen. Wat nogal wat transportkosten meebracht voor de gilde. In 1644 en 1645 ging men naar Dendermonde op de vlucht bij de inval van de Hollandse legers. Ook in 1703 en 1705 bracht de gilde haar schatten naar Dendermonde. Als men niet op de vlucht ging hadden de gildebroeders de gewoonte hun dure zaken in hun koor in de kerk op te bergen, zoals in 1667 gebeurde bij een Franse inval. Met als gevolg dat er wekenlang geen missen, en dus ook geen

omhalingen, konden worden gehouden. De mensen gaven overigens ook veel minder. In 1678 was Lokeren door de Fransen bezet en kon de gildemeester voor het hele jaar slechts iets meer dan 6 pond incasieren in plaats van de gebruikelijke 22 tot 26 pond. Ook had de Gilde veel moeite om het geld van de speciale “ommestellingen” te incasieren. Als dat niet in der minne kon worden geregeld werd zelfs het gerecht ingeschakeld. Niet alle leden van de Gilde waren dus gegoede burgers.

De Bloyende Wijngaert Rancke

De toneelopvoeringen door de kamer van retorica, De Bloyende Wijngaert Rancke, hadden aanvankelijk plaats op de grote markt of op terreinen en in lokalen van een van de medeleden. De gewone dag van het optreden was kermisdag op 10 augustus, het feest van de H. Laurentius. Maar er waren ook wel bijkomende opvoeringen. Er werd niet elk jaar gespeeld, wat in 1636, 1668 en 1669 te wijten lijkt aan pestepidemieën. Ook in oorlogsjaren, eerst door invallen van de Hollanders, en in de jaren 1670 en na 1700 door de Fransen, was er geen toneelvermaak. Van vele stukken is de titel niet gekend omdat de rekeningen slechts van een “historie” spreken. In 1662 moet het zeker een stuk over het leven van de H. Laurentius zijn geweest omdat er uitgaven werden gedaan voor het maken van een rooster. In 1671 volgde een spel over Adam en Eva op, waarvoor vleeskleurige kleren werden gemaakt. Ook historische spelen zoals “De sware actie van den grooten Tamerlan” (eigenlijk Timoer-Lenk, 1336-1404, een beruchte Turkse-Mongoolse krijgsheer) en liefdesverhalen zoals Caliste, waarmee de Gilde in 1777 de tweede prijs won op een wedstrijd van de Goudbloem in Sint-Niklaas, kwamen aan bod. De toegang tot het toneel was gratis, maar de schepenen hielpen de kosten dekken met subsidies. Merkwaardig is dat een lid van de Gilde geen hem aangeboden rol mocht weigeren te spelen. Indien dat toch gebeurde moest er een fikse boete worden betaald.

In 1751 kreeg het Gilde een eigen kamer (zaal). Ze werd gebouwd op grond in de huidige Torenstraat, die Benedictus Audenaert, in ruil voor geld, in 1750 aan een aantal medebroeders gaf. Zonder dat er een contract werd opgesteld. Ook voor het bouwwerk sprongen de “confreers” bij. Soms met aanzienlijke bedragen. Zo schonk Joanna Vergauwen, de weduwe van Jan-Baptist Tack in 1756 een bedrag van 1.600 gulden. Als tegenprestatie moest er 50 jaar lang een jaargetijde

met vier missen met uitdeling van brood aan de armen worden gedaan.

In 1753 vaardigde keizerin Maria Theresia haar fameux amortisatie-edict uit. Het duurde echter tot 1785 vooraleer het hoger bestuur ontdekte dat de grond en de kamer niet geamortiseerd waren. Prompt werd er een vervolging ingesteld bij de Raad van Vlaanderen in Gent, het hoogste gerechtshof in Vlaanderen.⁹⁵ Volgens de aanklagers ging het om goederen van de dode hand. Volgens de verweerders was de grond eigendom van enkele gildebroeders en hebben die toegestaan dat daarop een kamer voor de Gilde zou worden gebouwd. Dus was het geheel, grond en gebouw, niet in het bezit van de dode hand. Ze merkten verder op dat de kamer van retorica geen Gilde was, maar slechts een broederschap zonder octrooi of toelating. Of in huidige taal: een feitelijke vereniging. Een rechtsgeleerde die door de Gilde werd geraadpleegd liet weten dat volgens hem de goederen wel tot de dode hand behoorden onder de termen van het edict. Meer nog, de Gilde kon geen amortisatie krijgen omdat ze niet het vereiste octrooi of toelating had. Inmiddels had keizer Jozef II op 8 april 1786 zijn edict over de afschaffing van alle broederschappen en de confiscatie van hun goederen afgekondigd. Op 29 mei 1786 al werd de kamer openbaar verkocht. In 1840 schonk de toenmalige eigenaar de zgn. “Jesus Kamer” aan de kerkfabriek. Het gebouw werd daarna gebruikt als school voor arme meisjes en als magazijn. In 1937 werd het afgebroken en vervangen door twee woningen voor onderpastoors. Op de gevel van de nog bestaande huizen werden de originele ankers met het jaartal 1751 en de oude gevelsteen ingemetseld, met daaronder een gedenksteen uit 1937 voor de broederschap.⁹⁶

Met de confiscatie van de kamer stopte de Gilde met toneel, maar de overbodige functie van factor in het bestuur van de Gilde van de Zoete Naam Jezus werd pas in 1856 afgeschaft. Het verdwijnen van de kamer van retorica “De Bloyende Wijngaert Rancke” betekende niet het einde van het toneel in Lokeren. Ze was in 1786 al lang niet meer het enige toneelgezelschap in de Durme-stad.⁹⁷

Dubbele heroprichting en verdwijning

De Gilde verdween in 1786, maar slechts voor korte tijd. Al op 19 april 1790, tijdens de Brabantse Omwenteling, kwamen een aantal oud-leden en -bestuursleden samen en stelden nieuwe statuten op. De officiële heroprichting gebeurde op 9 mei. Onder het Frans be-

wind probeerde men zo goed en kwaad als het ging verder te werken. Op 30 september 1797 werden geen goddelijke diensten meer toegelaten in de kerk, maar de muzikanten bleven missen en loven zingen zonder priester tot de kerk werd gesloten en verzegeld op 17 juni 1798. Daarna werden de gebeden voortgezet op het kerkhof tot ook dit op 14 juli werd verboden door de Fransen.

Ten gevolge van het concordaat tussen de paus en Napoleon werden al vanaf 1 januari 1802 in de sacristie van de kerk missen door niet-beëdigde priesters toegelaten. Op 6 mei werd de openbare eredienst opnieuw toegestaan. Na toestemming van de pastoor en het gemeentebestuur herbegon de Gilde in juli met haar diensten in de kerk. Het aantal werd in samenspraak met het bisdom Gent verminderd wegens de waardevermindering van de renten van de stichting, die na de Franse tijd die in handen kwamen van het kerkbestuur. Dat was dan in 1850 aanleiding voor de familie Goethals, die erfgenaam was van Van Kersschaver, om niet langer de renten uit te betalen onder voorwendsel dat dit niet in overeenstemming was met de stichtingsakte. De broederschap nam de lasten voor de missen over in afwachting van een oplossing. In 1857 lijkt de zaak geregeld. En met bijkomende geldomhalingen en de uitgave van obligaties werd begonnen met een hele reeks werken van vernieuwing van het koor en het altaar van de Gilde. In 1878 is alles afbetaald. Sedertdien werd er door de Gilde niets speciaals meer gedaan in de kapel. Ondanks de gezonde financiële toestand, gaat de Gilde blijkbaar bergaf. In 1916, in volle Eerste Wereldoorlog, werd de laatste rekening afgesloten en alleen ondertekend door de pastoor-deken, wat ook al sedert enkele jaren het geval was. Alhoewel daar geen directe aanwijzingen voor zijn, had de parochiale geestelijkheid blijkbaar ook in de Gilde van de Zoete Naam Jezus alle macht aan zich getrokken. Niet bruusk zoals in de Broederschap van H. Laurentius, maar waarschijnlijk geleidelijk. Zo valt het op dat toen in 1818 een reglement voor de gildemeester werd opgesteld, dat gebeurde door het bestuur en de pastoor. En in 1845 dacht men er al aan de Gilde, of een deel ervan, over te laten aan de pastoor-deken.

Sint-Sebastiaansgilde “De Edele Handboog” (tussen 1568 en 1573 tot 1819)

De Gilde van de Zoete Naam Jezus was een godsdienstige broederschap met een toneelvereniging onder haar vleugels. De hand-

booggilde van Sint-Sebastiaan daarentegen was een schuttersgilde die, zoals gebruikelijk, tegelijkertijd een kerkelijke confrerie was.⁹⁸ Alhoewel daar soms twijfel over is. Nu eens wordt de Gilde in de archiefstukken gerekend bij de broederschappen, dan weer niet. In zijn staat van de parochie van 1623 vermeldt pastoor Maximiliaan Walgravens (1620-1628) maar drie broederschappen, die van de H. Laurentius, van de Zoete Naam Jezus en van de Rozenkrans. Landdeken van Waas, Franciscus Martins (1661-1724, deken van 1722 tot zijn dood), sprak in zijn visitatieverslag van 1724 van vijf confrerieën: van de Zoete Naam Jezus, van de H. Maagd Maria (of de Rozenkrans), van de H. Laurentius, van Sint-Sebastiaan en van de H. Barbara.⁹⁹ En toen zowel door de clerus als door de schepenen te Lokeren op het einde van de 17de eeuw gepoogd werd de oprichting van de Gilde van de H. Barbara tegen te houden, was één van de voornaamste argumenten dat er al vier broederschappen waren te Lokeren, waaronder die van Sint-Sebastianus.

Men kan inderdaad discussiëren over het feit of de Sint-Sebastiaangilde al dan niet een ‘echte’ broederschap was, ze had wel een eigen koor en altaar in de parochiekerk, wat niet het geval was vele andere schuttersgilden (bv. Lebbecke, Kieldrecht en de nieuwe Gilde van Sint-Niklaas, die volgens een inventaris van 1698 geen religieuze schatten had).¹⁰⁰ Ook hadden de leden een aantal religieuze verplichtingen, zeker sedert griffier Georges Godart, die toen hoofdman was, in 1639 nieuwe statuten en reglementen schreef. Wel was ze duidelijk niet onderworpen aan het gezag van de pastoor en van de bisschop, maar ook niet aan dat van de griffier en de schepenen. Ze was in geen enkel conflict rond de controle van de rekeningen van de broederschappen betrokken. Dat laatste ligt aan het feit dat ze werkte onder een octrooi van de aartshertogen Albrecht en Isabella en formeel militaire verplichtingen had, waardoor ze onder vorstelijke controle bleef.

Van het oud archief van de Sint-Sebastiaangilde is niet veel overgebleven. In het stadsarchief van Lokeren bevinden zich een register en een aantal losse stukken in een archiefdoos.¹⁰¹ Een ‘kaart’, zoals voor de twee vorige broederschappen, is er niet meer. Vooral het register is interessant. Men vindt er de teksten van het octrooi van de aartshertogen van 28 januari 1613, van de statuten en reglementen uit datzelfde jaar, van de nieuwe statuten van 1639 en over de aankoop van

het gildeterrein in 1637. Daarnaast bevat het nota's over stichtingen van missen aan het altaar van de H. Sebastianus en een tekst over een conflict binnen de Gilde in 1755. Ten slotte volgen lijsten van de hoofdmannen, van de koningen, van de dekens en van de Gildebroeders die zich in 1613 lieten inschrijven en een lijst met Gildebroeders van 1636 tot 1781. Een groot deel van dit register werd door Henri Raepsaet uitgegeven.¹⁰² Ook de auteurs van de eerste geschiedenis van Lokeren, Frans de Potter en Jan Broeckaert, publiceerden de statuten van 1613 en 1639 en het octrooi van de aartshertogen.¹⁰³ In de archiefdoos bevinden zich onder meer kopieën van het octrooi, van statuten, van lijsten van hoofdmannen, koningen, dekens en een map over het dispuut tussen de Gilde en de vrijwilligers die de steunpilaren waren van de Brabantse Omwenteling (1789-1790) te Lokeren.

Octrooi, statuten en regels

In het octrooi van de aartshertogen staat te lezen dat de pastoor, de meier, schout en schepenen op verzoek van de jeugd van Lokeren een aanvraag indienden om een "Gulde ende Broederschap van den handboghe" te mogen oprichten. Een argument is dat er 40 tot 45 jaar eerder, dus ergens tussen 1568 en 1573, al een dergelijke Gilde was opgericht. Dus ook de Sint-Sebastiaansgilde was, zoals die van H. Laurentius en de Zoete Naam Jezus slachtoffer van de godsdiensttroebelen. Ze vragen nu, zoals schuttersgilden in andere parochies dat deden, een octrooi aan omdat het (protestantse) garnizoen van Dendermonde in 1584 de parochie in vuur en vlam heeft gezet, waarbij blijkbaar het oude octrooi werd verbrand. Het antwoord is positief. Bepaald wordt dat maximum 100 leden, "paisibele lieden van goeden naeme ende faeme ende bequaeme om t'spel van den Hantbooghe te hanteren", mogen worden toegelaten. Het bestuur zal bestaan uit een koning - de man die op de jaarlijkse koningsschietsing de hoofdvogel afschiet - een hoofdman, een deken, gezworenen en anderen. Iedereen, zowel de bestuursleden als de gewone Gildebroeders, moeten een eed afleggen in handen van de hoogbaljuw van het Land van Waas, de vertegenwoordiger van de vorst. Op een vastgestelde dag van het jaar zullen ze naar de papegaai (papegaey) schieten, dit wil zeggen een koningsschietsing houden. Elk nieuw lid zal nog bij leven een doodschuld van 2 pond parisis moeten betalen. Uittreding kost 4 pond parisis, een som die moet worden gebruikt voor missen voor de overleden Gildebroeders en om de kosten van de

gilde te dekken. Elk jaar zal er financieel rekenschap moeten worden afgelegd. De gildebroeders mogen speciale versieringen dragen op hun kleren als ze naar schietingen gaan. Verder hebben ze het recht statuten en ordonnanties uit te vaardigen en boetes op te leggen aan degenen die ze niet naleven. Het bestuur mag onderlinge ruzies en geschillen beslechten en boetes opleggen, tenzij het gaat om feiten die tot het domein van de vorstelijke ambtenaren behoren.

Er is vrijstelling van tolgeld voor bruggen en wegen als de gilde met wagens of te paard ergens naar een schieting gaat. Dat mag gebeuren met vlag en wimpel, met trommen en fluiten. Bij eigen schietingen zijn de maaltijden en bier en wijn vrijgesteld van belastingen, met uitzondering van degene die bedoeld zijn voor betaling van de vorstelijke beden of ten goede komen aan het graafschap Vlaanderen. Ook bij oefeningen op zon- en feestdagen na de goddelijke diensten is er vrijstelling mits er elke zondag aalmoezen voor de armen worden gegeven. Als de hoofdman elders koning wordt, mag er eveneens taksvrij bier of wijn worden geschonken. Hetzelfde geldt bij de begrafenis van een gildebroeder, “midts eenighe aelmoesse doende oft legaet laetende aen de kercke ofte aen den armen”. Tegenover die vrijstellingen staat wel een verplichting: de gildeleden moeten de vorst “ghetrouwelick dienen ter oirlogen, dies noot zynde”, niet alleen te Lokeren maar ook elders.

Ten slotte wordt bepaald dat er vrijstelling is van vervolging als iemand gewond of gedood wordt bij een schietongeval, als de schutter ten minste, zoals het gebruik eist, met luider stemme heeft laten horen dat hij gaat schieten, zodat iedereen zich in veiligheid kon brengen.

Nog in 1613 wordt, zoals het octrooi het toelaat, de eerste tekst met statuten en vooral reglementen gemaakt. Het gaat vooral om een gedragscode: niemand verwensen noch verwonden, niet vloeken, niet plassen met pijl en boog in de hand, pijl en boog enkel met hun “behoorlijke” naam - dus niet met seksueel getinte bijnamen - noemen, verbod tot schieten op feestdagen, met name op Pasen, Pinksteren en Kerstdag en tijdens de zondagse hoogmis... Op elke overtreding staan boetes. Verder staan er gedetailleerde technische regels in die moeten worden gevolgd bij de schietingen.

Vele van die regels worden overgenomen in de in 1639 door griffier en hoofdman Georges Godart opgestelde nieuwe statuten en regels.

Ze bevatten ook nieuwe elementen, preciseringen en bijkomende verplichtingen. De tekst begint met de verklaring dat de Gilde is ingesteld ter ere van God en de heilige martelaar Sebastiaan en niet alleen dient voor schietoefeningen maar “oock streckende tot groote stichtinghe des levens”. Daarmee wordt het religieus karakter onderstreept. Verder blijkt dat een hoofdman voor het leven wordt gekozen, want pas bij zijn overlijden wordt er een nieuwe aangeduid door het bestuur en de Gildebroeders. De andere leden van het bestuur - naast de deken en gezworenen is er nu ook sprake van Gilde-meesters - worden jaarlijks gekozen of herkozen op de feestdag van Sint-Sebastiaan (20 januari) of tijdens het feestmaal bij de grote jaarlijkse koningsschieting. Uit de statuten van 1639 vernemen we dat ook de Sint-Sebastiaansgilde een knaap in dienst heeft. Hij moet iedereen oproepen de begrafenis bij te wonen van overleden medebroeders en noteren wie er aanwezig is want afwezig zijn krijgen een boete. Eveneens moet de knaap de vlag van de Gilde dragen als de kist van het sterfhuis naar de kerk wordt gebracht. In een nota in het register van 24 november 1778 staat te lezen dat de Gilde ook een alferis of vaandeldrager heeft.

Op de dag dat de gaai wordt geschoten moet iedereen om acht uur 's morgens aanwezig zijn in de kerk “elck met zynen spaenschen boghe met een dozyn bouten [pijlen] wel meer maer niet min”. Daarna begint de koningsschieting. De man die de hoofdvogel afschiet en koning wordt moet samen met alle Gildebroeders naar de kerk gaan om “voor den Aultaer [van Sint-Sebastiaan] syne devotie te doen”. Daarna gaat iedereen “in properen order daer de maelyd bereet es, om aldaer met malcanderen goede ciere te maken”. De winnaar wordt voor een jaar vrijgesteld van alle onkosten van de Gilde maar moet in ruil de *breuk*, de sierketting die hij een jaar lang mag dragen, “verbeteren”.¹⁰⁴ De koning en de Gildebroeders moeten ook deelnemen aan de processies. Van een eigen processie, zoals de twee vorige gilden die hadden, is nergens sprake. Op de feestdag van de H. Sebastiaan moet iedereen, “met haerlieden beste cleederen”, naar de kerk komen om de mis te horen. Daarna worden de rekeningen gecontroleerd, maar daarbij is de aanwezigheid van iedereen niet vereist.

Oorlog als spelbreker

De Gilde heeft waarschijnlijk nooit het aantal van de 100 toegestane leden gehaald. Volgens de beschikbare lijsten werden er tussen 1636

en 1781 in totaal 453 leden ingeschreven. Dit over een periode van 145 jaar, wat neerkomt op bijna drie inschrijvingen per jaar. In 1613, bij de oprichting, telde de gilde volgens haar register 68 leden. Zestig jaar later, in 1672, wegens de oorlogstijd, was dat aantal gedaald tot 40 broeders.¹⁰⁵ In 1761 treedt ook een vrouw toe tot de gilde. Echt verbazingwekkend is dat niet want aartshertogin Isabella gaf in de 17de eeuw het voorbeeld. Ze hanteerde de kruis- of voetboog en was daar duidelijk bedreven in. In 1615 nam ze deel aan de jaarlijkse koningschieting van de Hoofdgilde van de kruisboogschutters in Brussel en schoot de op de torenspits van de Zavelkerk gezette hoofdvogel af. Ze werd tot “sirinne” of koningin van de gilde uitgeroepen, iets wat met een feest van verscheidene dagen werd gevierd. In 1618 nam ze ter gelegenheid van haar bezoek aan Gent deel aan de jaarlijkse koningsschieting van de Gentse Sint-Jorisgilde.¹⁰⁶

Als van de Gilde van de Zoete Naam Jezus wordt gezegd dat ze een elitair karakter had, dan was dat zeker het geval met de Sint-Sebastiaansgilde. Dat blijkt uit de ledenlijst, maar nog beter uit de lijst van de hoofdmannen. De eerste hoofdman was Filips van Licques, ridder, heer van o.a. Wissekerke, kolonel en hoofdbaljuw van het Land van Waas. Hij wordt opgevolgd door Gervaes van Licques, ridder, baron van Wissekerke en ook hoogbaljuw van het Land van Waas. Later zullen nog twee hoogbaljuws van Waas hoofdman worden. Men moest dus niet in Lokeren wonen om hoofdman of lid te kunnen worden. In de lijst treft men verder nog een burgemeester van Lokeren, drie griffiers van Lokeren en één pastoor van Lokeren aan.

Oorlog is een grote spelbreker, niet alleen qua aantal leden, maar ook qua activiteiten, zo valt af te leiden uit de lijst van koningen in het register. De eerste die bekend is, is Lauryns Coppens, die koning werd in 1619 en in 1620.¹⁰⁷ Wegens oorlog echter werden 20 jaar lang geen koningsschietingen meer gehouden en bleef Coppens daarom tot 1641 koning. Joos Verhofstede schoot de hoofdvogel in 1666, en bleef koning tot 1669. “Mits den grootten oorlogh” bleef Jan Croes, koning van 1671, dit tot 1680. Andries Eeckelaert was ook omwille van oorlog tien jaar koning, van 1688 tot 1698 en Joos Smet om dezelfde reden van 1699 tot 1711. In de periode 1730 tot 1740 zijn er, zonder opgave van reden, maar vijf koningen, elk telkens voor een periode van twee jaar. Daarna is het door Oostenrijkse succes-

sieoorlog, van 1740 tot 1748, dat Judocus Raemdonck koning blijft van 1742 tot 1749. De lijst van koningen in het register eindigt in 1777. Op een los stuk van het archief van de gilde loopt de lijst door tot 1789, dit wil zeggen dat de het edict van keizer Jozef II van 10 mei 1786 over de ontbinding van de gilden niet werd nageleefd of, waarschijnlijker, dat het niet gold voor de schuttersgilden. Er is in Lebbeke noch Kieldrecht noch Lokeren een verkoop geweest van de goederen van de schuttersgilde. In het stadsarchief van Lokeren zijn de in 1786 opgemaakte staten van de goederen van vier gilden terug te vinden, maar niet een van de Sint-Sebastiaansgilde. Ook heeft de Sint-Sebastiaansgilde, in tegenstelling van die van De Zoete Naam Jezus, geen problemen gehad met de amortisatie. Ze werkte onder een vorstelijk octrooi en haar onroerende goederen werden, zoals ook die van Lebbeke en Kieldrecht, duidelijk niet beschouwd als behorend tot de ‘dode hand’.

De schietingen hadden plaats op een terrein bij de Sint-Laurentiuskapel in de Luikstraat, waarop later de kerk en het klooster van de paters minderbroeders-recoletten zullen worden gebouwd. De gilde kocht het in 1637 van een zekere Maria van Bockenolle. Nadien werd het terrein nog uitgebreid door aankoop of giften van grond. Het stelde de gilde in staat er in 1759 vijftien woonhuizen op te bouwen en in 1777 een nieuw, groot gildenhuis. De jaarlijkse koningschieting zou op tweede Pinksterdag hebben plaatsgehad.¹⁰⁸ In een nota naast de losse lijst met koningen in Lokeren, staat dat sedert 1789, “de coninckschieting in ’t onverlet is gebleven ter oorzake der groote omwentelingen tot in 1817”, twee jaar na definitieve val van Napoleon. In 1817 is er opnieuw een koningsschieting.

Brabantse Omwenteling

De oorlog mocht dan wel een spelbreker zijn, hij was nooit aanleiding tot militaire dienst voor de vorst. Men zal bv. vergeefs in de vier artikelen van pater Vedastus Verstegen over *Lokeren en de oorlogen van Lodewijk* zoeken naar enig beroep dat door de vorsten, op basis van het octrooi, gedaan zou zijn op de diensten van de Sint-Sebastiaansgilde.¹⁰⁹ Op zichzelf is dat niet abnormaal omdat de schuttersgilden sedert het einde van de middeleeuwen geen militaire betekenis meer hadden. Dat was een reden voor instanties als de Raad van Vlaanderen om zich, meestal te vergeefs, te verzetten tegen het

oprichten van nieuwe schuttersgilden. Maar ze werden blijkbaar als een nuttige reserve voor noodgevallen en voor het uitvoeren van politietaken aanzien. In 1595 werd de Gilde van den Edelen Handboog van Mechelen opgeroepen om de Hollanders te helpen verjagen uit Lier dat ze in oktober 1595 bij verrassing gedeeltelijk hadden bezet. De volgende dag al werden de Hollanders verslagen.¹¹⁰ In Dendermonde trad de schuttersgilde op als burgerwacht in 1667 en in 1787 tijdens sociaal-economische onlusten. In Gent vervulde de Sint-Sebastiaansgilde in de tweede helft van de 18de eeuw een permanente taak van burgerwacht uit. En tijdens de Brabantse Omwenteling tegen Jozef II (1789-1790) werden de gilden o.m. in Gent en Deinze ingezet als volksweermacht.¹¹¹

Ook in Lokeren probeerde de Sint-Sebastiaansgilde zich in januari 1790 een gelijkaardige rol toe te bedelen. De gilde kreeg echter af te rekenen met het vrijwilligerskorps van het lokaal Patriottisch Comité, dat die taak voor zich opeiste. Het kwam bijna tot fysiek geweld tussen gildeleden en vrijwilligers. De gilde stuurt daarop een verzoekschrift aan de Staten van Vlaanderen om te mogen optreden als een afzonderlijk korps met eigen uniform. De Staten sturen het verzoek door naar het hoofdcollège van Waas en naar de schepenen van Lokeren, die een negatief advies geven. De schepenen van Lokeren wijzen erop dat het gilde geweigerd heeft zich aan te sluiten bij het vrijwilligerskorps, nooit het recht heeft gehad een uniform te dragen en dat toelating aanleiding zou geven tot twisten.¹¹²

Religieuze functie en einde ervan

Over de religieuze functies van de confrerie weten we, bij gebrek aan een reeks rekeningen, weinig. Wel kreeg de gilde bij haar oprichting in 1613 overheidssteun voor het oprichten van een altaar van de H. Sebastiaan in de parochiekerk. Op 9 september 1613 geven de aarts-hertogen de schepenen van Lokeren een octrooi voor zes jaar om een taks van 15 stuivers te innen op elk vat bier dat in de herbergen wordt getapt. Twee derden van de opbrengst moet gaan naar bestratingswerken, het resterende derde is bestemd voor het altaar. Elk jaar moeten de schepenen bij de rekenkamer van Rijsel verantwoording afleggen over de besteding van de opbrengst. Zij laten dat over aan de hoogbaljuw van het Land van Waas omdat de reis naar Rijsel in verhouding met de opbrengst te veel zou kosten. In 1619 verstrijkt het octrooi. Het wordt met zes jaar verlengd, maar enkel voor het

voortzetten van de bestratingswerken, omdat het altaar inmiddels klaar is.¹¹³

In de statuten en reglementen is nergens sprake van vaste weekmissen, maar blijkens de ledenlijst in het register van de Gilde was er een kapelaan: in 1687 wordt heer en meester Antoon Bruggeman, “onderpastoor deser prochie ende capellaen deser gulde” als lid ingeschreven. We mogen aannemen dat de kapelaan de feestmissen en de zielemissen van stichtingen leest. In het register staan er vijf geregistreerd, tussen 1715 en 1762. Vermoedelijk kreeg hij ook de zorg voor de missen van de twee octaven ter ere van de H. Sebastiaan, waarvoor de Gilde op 30 december 1732 de toestemming kreeg van de uit Lokeren afkomstige Gentse bisschop Jan-Baptist De Smet.¹¹⁴ Van begrafenissen van Gildebreders in het koor van Sint-Sebastiaan wordt in de overgebleven documenten niets gezegd.

Op het einde van de 18de eeuw lijkt de Sint-Sebastiaansgilde nog te hebben ge diversifieerd naar toneel. In 1789 organiseerden de Verenigde Rhetoristen samen met Den Edelen Handboog te Lokeren een theaterwedstrijd, die werd gewonnen door de Gentse rederijkerskamer De Fontaine.¹¹⁵ De Gilde bezat een theater op haar domein, waarin in 1794 vijf vertoningen werden gegeven.¹¹⁶ Meer weten we er niet over. Maar veel plezier zal de Gilde niet aan haar theater hebben gehad. Sedert 1789 werden er wegens de onzekere toestand geen koningsschietingen meer gehouden. Met de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk in 1795 worden ook de Franse wetten hier van kracht, onder meer de wet van 29 september-14 oktober 1791, waaronder in Frankrijk ook de schuttersgilden werden afgeschaft.¹¹⁷ De goederen van de Sint-Sebastiaansgilde worden geconfisqueerd. Vanaf 1796 worden ze door de Registratie der Nationale Domeinen terug verhuurd aan oud-leden van de Gilde. In 1800 worden de eerste schuchtere stappen tot herleving gezet met het begin van kermis schietingen in augustus van dat jaar. In 1802 en de jaren daarop zijn er opnieuw schietingen ter gelegenheid van de kermis. In 1809 wordt de Gilde heropgericht, maar in datzelfde jaar verliest ze haar monopoliepositie als schuttersvereniging. Tussen 1810 en 1813 neemt ze deel aan alle feestelijkheden, maar een echte heropstanding komt er pas in 1817 als ook de jaarlijkse koningsschietingen en feestmalen worden hervat. Maar tegelijkertijd verliest ze haar religieus karakter.¹¹⁸ Dat wordt definitief in 1819 toen het altaar van de

Sint-Sebastiaansgilde in de Sint-Laurentiuskerk werd overgedragen aan de confrerie van de H. Barbara. De verdere geschiedenis van de Gilde behoort van dan af tot het domein van de geschiedenis van de ontspanningsverenigingen.

Broederschap van de H. Rozenkrans (1621-1924)

Op 2 juli 1621 verschenen de pastoor, de schepenen en de notabelen van Lokeren voor pater Paulus vande Velde, dominicaan te Gent om hem te vragen een “aerts-broederschap der heilighen roosenkransen van de alderheylighste maght ende moeder Godts Maria” in de kerk van Lokeren in te stellen.¹¹⁹ Zij schenken dit broederschap de kapel of koor van O.L.Vrouw in de kerk en beloven dit te zullen versieren met een tafereel van de 15 mysteries (van de Rozenkrans) en andere ornamenten nodig voor de eredienst. Pater Paulus gaat op het verzoek in mits twee voorwaarden: dat in geval de paters dominicanen ooit een huis of in klooster zouden hebben in Lokeren, de broederschap daarnaar zal verhuizen, en dat de gildemeesters elk jaar hun rekeningen zullen voorleggen aan de pastoor van Lokeren en aan de prior van de dominicanen in Gent. Dat pastoor en schepenen zich tot de paters dominicanen richtten heeft te maken met het feit dat die orde van Rome het recht gekregen had broederschappen van de Rozenkrans op te richten.

Veel archief van de broederschap is er niet overgebleven: uittreksels uit de rekeningen van 1655 tot 1675 en een register met rekeningen van 1758 tot 1924. We hebben wel enig zicht op de organisatie en werking van de confrerie dankzij twee kaarten, de eerste uit 1717 en de tweede van 1774, die nu in het stadsarchief van Lokeren berusten maar waarvan het bestaan niet bekend was aan Vedastus Versteegen. De teksten, in rijmdicht, zijn vrij gelijklopend. Het oudste stuk werd gemaakt naar een tekst van pastoor Ignatius vander Moeren of Vermoeren (1712-+1718), onderpastoor Franciscus Adrianus Coene (1711-1721) en kapelaan Pieter Coppieters. Het tweede is, zoals in de inleiding wordt gezegd, gebaseerd op de “obligatien en de conditien” van pastoor Vander Moeren, en in 1774 ‘vernieuwd’ door pastoor Jan-Baptist de Meersman (1743-+1777).

Volgens de oudste tekst wordt de deken voor drie jaar gekozen en de gildemeester voor twee jaar. Op de eerste zondag van oktober, de

De oudste kaart van Broederschap van de H. Rozenkrans (1717) (Stadsarchief Lokeren)

feestdag van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans, en gedurende het daaropvolgende octaaf moeten de gildeleden elke dag de mis en het lof bijwonen. Op de feestdag heeft de jaarlijkse feestmaaltijd plaats. De volgende dag is de mis ter intentie van de overleden medebroeders. Als er iemand wordt begraven, dan moeten de vier jongste leden het lichaam dragen en ook de klokken luiden.

Dan volgens enkele gedragsregels. Binnen de confrerie is er geen plaats voor het spel met de kaarten of de teerlingen. Kaatsen en bollen mag wel. Iemand met een spotnaam noemen, iemand ervan beschuldigen te liegen of vuile praat vertellen kost 2 groten boete. Iemand kwaad een slag geven kost tien stuivers en vechten wordt nog zwaarder bestraft. Verwijten en achterklap zijn verboden. Zingen daarentegen “wort gedooht om den gheest te versetten”. Rebelieren en de hoofden van de gilde tegenspreken leidt tot schrapping van het lidmaatschap.

De tweede tekst is zeker geen kopie van de eerste, maar zegt veel van hetzelfde met andere woorden en rijmen. Nieuw is dat als het Sacrament wordt gedragen naar iemand van de broederschap, leden opgeroepen worden dit met licht te vergezellen. Ook wordt bepaald dat als er voor iets extra moet worden betaald, elke confrere het door het bestuur vastgelegd bedrag aan de gildemeester zal geven. Ook is men milder voor kaarten en dobbelen. Het mag als het maar om het kleine bedrag van twee oortjes gaat. Als men daarover gaat staat op elk spel een boete van drie stuivers.

Zilver en goud

Inkomsten haalde de Gilde uit het jaargeld dat door de knaap van de Gilde werd opgehaald, door omhalingen met de schaal door de gildemeester tijdens de mis op de eerste zondag van de maand, op de feestdagen van Onze-Lieve-Vrouw, gedurende het octaaf en tijdens de begrafenisdienst van een medebroeder. Van een eigen wekelijkse mis is geen sprake. De gildemeester mocht ook de offerblokken in het koor van O.-L.-Vrouw en in de kapellen, die door de Gilde werden beheerd, lichten. In tegenstelling met de andere gilden kwamen er vrij veel giften binnen bij Broederschap van de Rozenkrans, vele in natura, maar er werd ook opvallend veel zilver en goud geschonken. Dat werd geregeld verkocht om grotere werken en investeringen in kerk en koor te kunnen betalen. Ook begrafenissen in het koor (aan hetzelfde tarief als de andere gilden, 1 pond en de helft voor een kind tot 15 jaar) brachten geld binnen. De Rozenkrans lijkt ook op dit vlak meer aantrek te hebben gehad dan de andere gilden. Tussen 1758 en 1775, toen begraven in de kerk werd verboden, werden er 102 mensen in het eigen koor te rusten gelegd of gemiddeld 6 per jaar. Van stichtingen van missen aan het altaar van de Gilde werden geen sporen aangetroffen, maar er moeten er wel geweest zijn, gezien het groot aantal begrafenissen in het Gildekoor. Aan de uitgavenzijde stonden de kosten voor de diensten aan de pastoor, voor gelegenheidsbiechtvaders, voor de muzikanten, voor de knaap die de confrerie in dienst had, voor de klokkenluiders en voor de dragers van het blazoën en vanen in de processies. De grootste uitgaven gingen echter naar de voortdurende bouwwerken aan de kerk en het opsmukken en onderhouden van de eigen kapel en altaar en van andere kapellen.

Processies

De confrerie hield op 15 augustus, het feest van Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart, een eigen kleine processie naar de Sint-Annakapel op de Heirbrug. Ze nam ook deel aan de twee grote processies, op Sacramentsdag, de 2de zondag na Pinksteren, en op 10 augustus, de feestdag van de H. Laurentius. In de processies werd een gekleed beeld van Maria opgedragen en speellieden zorgde voor meer luister. Vanaf 1791 tot 1797 werden de speellieden vervangen door de “compagnie der musicale instrumenten”. In 1804 is er sprake van een “Turks muziek”, een soort fanfare.

In de grote processies had de Broederschap van de Rozenkrans een bevoorrechte plaats. Ze mocht net voor de geestelijkheid en de pastoor met de monstrans opstappen. Een positie die, zoals gezien in 1682-1683, zonder succes werd aangevochten door de Confrerie van de H. Laurentius. In 1771 was het aan de schepenen van de heerlijkheid van het Beverse in Lokeren om die plaats, ook vergeefs, op te eisen. Er werd vijf jaar lang geprocedeerd bij de Raad van Vlaanderen in Gent tot de zaak in 1776 met een minnelijke schikking werd afgesloten. De schepenen van het Beverse baseerden hun eis op het feit dat de schepenen van Lokeren het baldakijn droegen boven de pastoor met het Sacrament en dat zij, van het Beverse, altijd de voorrang hadden na de schepenen van Lokeren. Getuigen bevestigden dat de schepenen van het Beverse met hun flambauwen als korps nooit plaats hadden genomen onmiddellijk voor de geestelijkheid. Er waren wel schepenen die dit hadden gedaan, maar dan als confreriers van de Gilde van de Rozenkrans. En de griffier van het Beverse verklaarde onder eed geen weet te hebben van enig bewijsstuk te hebben dat de schepenen van het Beverse dat voorrecht hadden. Volgens getuigenverklaringen zag de volgorde in de processies er als volgt uit: 1. de Sint-Sebastiaansgilde; 2. de studenten van Lokeren; 3. de confrerie van de H. Barbara; 4. de gilde van de H. Laurentius; 5. de broederschap van de Zoete Naam Jezus; 6. de confrerie van de Rozenkrans gevolgd door de geestelijkheid en de pastoor met de hostie. De schepenen van het Beverse zagen uiteindelijk af van hun eis.

Minder succes hadden de gildeleden in de strijd in de jaren 1630-1640 tegen griffier Georges Godart en de schepenen van Lokeren wat betreft de controle van hun rekeningen. Onder de stichtingsakte

Vernieuwde kaart van de Broederschap van de H. Rozenkrans (1774- (Stadsarchief Lokeren)

van 1621 moesten de rekeningen worden gezien door de pastoor van Lokeren en door de prior van de dominicanen te Gent. Maar griffier en schepenen dachten daar, met steun van het Hoofdcollege van het Land van Waas, anders over. In het bisschoppelijk archief te Gent bevindt zich een kopie van een brief van 7 januari 1644, geschreven door priester-koster Carolus Bultinck, waarin ze de hoofdschepenen

van Waas laten weten dat ze geen tussenkomst willen van de griffier en de schepenen. Ze zeggen dat ze al jaar en dag hun rekeningen op de tweede zondag van oktober voorleggen aan de pastoor, aan de deken en de andere gildebroeders – van de prior in Gent is er geen sprake.¹²⁰ Maar uiteindelijk hebben de pastoor, de arm-, kerk- en gildemeesters, en zelfs de Gentse bisschop, bakzeil moeten halen.

Kapelanie en kapellen

Voor haar missen en diensten betaalde de gilde de pastoor, niet een kapelaan alhoewel er in de kaart van 1717 een kapelaan Pieter Coppieters wordt genoemd. Wellicht heeft deze zijn titel aan een andere kapelanie te danken, want nergens in de overgebleven archieven van de Gilde van de Rozenkrans is er sprake van een vaste kapelaan en van verplichtingen die deze zou hebben. Evenmin had de gilde een vaste weekmis.

Nochtans bestond er in de Sint-Laurentiuskerk een al in 1375 (in de oude jaarstijl 1374) opgerichte kapelanie van Onze-Lieve-Vrouw met drie missen per week en jaargetijden.¹²¹

In 1571 stopten de missen omdat de eerste bisschop van Gent, Cornelius Jansenius (1565-1576) de bezittingen van de kapelanie aansloeg om zijn nieuw opgericht seminarie te financieren. Zo konden pastoor en schepenen in 1621 zonder problemen het koor en altaar van Onze-Lieve-Vrouw overdragen aan de Broederschap van de Rozenkrans. In 1668 echter richtte Marijn Geldolf, een Lokerse koopman in Venetië, de kapelanie opnieuw op met een verplichting van vijf wekelijkse missen voor de kapelaan. In de stichtingsakte wordt met geen woord gerept over enige band of samenwerking met Broederschap van de Rozenkrans.¹²² Ook in de archieven van de broederschap is er geen enkel spoor van samenwerking. Ze leefden dus naast elkaar aan hetzelfde altaar.

Had de broederschap geen kapelanie, dan bekommerde ze zich, zonder er eigenaar van te zijn, wel over een vijftal kapellen: de Kopkapel, de kapel van O.L. Vrouw van Bijstand in de Brugstraat of Pestkapel, de kapel van de Roncke, de kapel van de Breden Hoek en de kapel van Zeven Weeën, die waarschijnlijk werd gebouwd met geld van de confrerie.¹²³ In de kapel in de Brugstraat deed zich hetzelfde fenomeen voor als rond de de kapel van de H. Laurentius in de Luikstraat. Omstreeks 1765 ontstond er een “broederschap van het

kapelleken”, bestaande uit geburen en inwoners van de Brugstraat. Zij kozen een hoofdman voor het leven en twee kapelmeesters. Hoelang die buurtconfrerie heeft blijven bestaan is niet bekend. Zeker tot in de tweede helft van de 19de eeuw.

Vallen, opstaan en definitief vallen

In 1771 werd met veel luister gedurende een hele maand lang, van de eerste zondag van oktober tot de eerste zondag van november, de 150ste verjaardag van de broederschap gevierd. Voor die gelegenheid verleende paus Clemens XIV (1769-1774) een volle aflat aan al wie op zon- en feestdagen in die periode de kerk van Lokeren zou bezoeken. Een anticlimax was het edict van 8 april 1786 van Jozef II, in Lokeren afgekondigd op 18 mei, waarbij ook de Broederschap van de Rozenkrans werd afgeschaft. Roerende goederen had ze niet, maar de onroerende goederen (zilver en goud, beelden, kandelaars, vanen en andere textiel...) werden openbaar verkocht. Heel wat goud en zilver en andere voorwerpen, ook van andere confrerieën, werden aan lage prijzen opgekocht door mensen die ze later opnieuw schonken aan de kerk.¹²⁴ Al op 25 maart 1790 werd de confrerie heropgestart en bleef, met uitzondering van de “besloten tijd” van 1797 tot 1802, bestaan tot 1924. In 1822 werd het 200-jarig bestaan luisterlijk gevierd, maar in 1857 trekt de pas in Lokeren gearriveerde pastoordeken Hendrik-Joannes Liedts (1857-1863) via een nieuw gildereglement alle macht aan zich. Hij zal voortaan alle benoemingen doen en het financieel beheer voeren. Van een jaarlijks feestmaal is geen sprake meer. Het is het einde van de oude confrerie.

De Broederschap van De Naam Gods (1680)

In 1621 stonden de paters dominicanen van Gent aan de wieg van de Broederschap van de Rozenkrans. Bijna 60 jaar later proberen ze in Lokeren nog een confrerie te stichten: de Broederschap van de Naam Gods. Maar dat was een mislukking, want behalve twee teksten over de oprichting is er niets van en over te vinden. In een eerste tekst van de paters, van 3 februari 1680, wordt vermeld dat op verzoek van prior Augustinus Clippelius, prior van het klooster van Gent een broederschap van de Allerheiligste Naam van God is opgericht in Lokeren.¹²⁵ De tweede tekst is te vinden in de *Acta Episcopatus* van Ignatius Augustinus de Grobbendonk, die maar en-

kele maanden, van 26 december 1679 tot zijn dood op 31 mei 1680, bisschop van Gent was. Daarin staat, op datum van 4 april 1680, te lezen dat de bisschop de oprichting van een broederschap van de Naam Gods toestaat na brieven te hebben ontvangen van pater de Monroy van de orde van de dominicanen.¹²⁶

De Monroy waarvan sprake, is Antonius de Monroy, in september 1633 in Mexico geboren in een Spaanse familie. Hij was van 1676 tot 1686 het hoofd van de orde van de dominicanen en werd daarna aartsbisschop van Santiago de Compostela, waar hij in 1715 overleed.¹²⁷ Op 30 mei 1678 stuurde hij een omzendbrief aan alle kloosters van de orde over de broederschap van de Heilige Naam Jezus.¹²⁸ Vermoedelijk volgde Thomas Augustinus De Clippele, alias Clippelius, die toen prior was te Gent,¹²⁹ de instructies van de algemene overste, maar zette hij niet door. Ook kan er verzet gekomen zijn van de Lokerse pastoor August Picavet (1669-+1683), die zich toen verzette tegen de oprichting van een Confrerie van de H. Barbara en dus moeilijk een Broederschap van de Naam Gods kon steunen. De broederschap van de H. Naam Jezus was zeker geen nieuwe soort confrerie, een uitvinding van Antonius de Monroy. Al in 1577 werd er een opgericht in de kerk van de dominicanen te Leuven.¹³⁰

De Broederschap van de H. Barbara (1691 tot 1857)

De Broederschap van de H. Barbara is de vijfde en laatste van de 'grote' Lokerse confrerieën, naast die van de H. Laurentius, van de Zoete Naam Jezus, van Sint-Sebastiaan en van de Rozenkrans. Maar als het van de pastoor, de schepenen en zelfs de bisschop van Gent had afgehangen, zou deze broederschap nooit zijn opgericht. Een groep Lokeraars zette echter koppig zijn wil door en haalde na 20 jaar uiteindelijk zijn slag thuis. Ze hadden persoonlijke redenen om door te zetten omdat hun inspiratie kwam uit een incident, waarbij ze op het nippertje aan de dood ontsnapten.¹³¹ Het begon in de gure en koude winter van 1670 toen 28 reizigers om 16 uur per open schuit van Antwerpen naar Lokeren vertrokken. Door het woelige water en botsende ijsschotsen kwam het bootje op een ijsschots terecht en zwalpte stuurloos rond. De opvarenden aanriepen God, Maria, de troosteres der verdrukten, en de H. Barbara, de patrones van de onvoorziene dood. Toen ze dit gedaan hadden botste de ijsschots plots tegen vast oeverijs. Ene Nikolaas de Decker maakte daarvan

gebruikt om uit het bootje te springen en hulp te gaan zoeken. Pas om 7 uur 's morgens werd iedereen gered.

Van feitelijke devotievereniging...

Om de H. Barbara te bedanken lieten acht mensen op 4 december 1671, de feestdag van de heilige, een mis opdragen in de Sint-Laurentiuskerk. Met de zegen van pastoor Augustinus Picavet (1669-+1683) mochten ze een beeld van de H Barbara in de kerk plaatsen en in 1672 werd een plechtige dienst gedaan aan het hoofdaltaar. In datzelfde jaar werd een soort feitelijke devotievereniging opgericht. De leden ervan besloten op 4 december samen de kosten van de diensten te betalen. De overeenkomst werd ondertekend door Gillis Baeten, deken, Jan Seghers, gildemeester en nog 39 anderen. De deken werd volgens een intern reglement voor drie jaar gekozen, de twee gildemeesters voor twee. Op de jaarlijkse vergadering zouden die rekschap over de financiën moeten afleggen. En zoals in de erkende confrerieën waren er ook gedragsregels in opgenomen: geen wedenschappen, handeltjes, kaart- en teerlingspel tijdens de vergadering, noch twist, krakeel en vloeken. Er werd na de feestdag nog een octaaf ingesteld ter ere van de maagd en martelares Barbara. Ook gingen sommige broeders akkoord om het Sacrament naar een zieke medebroeder met licht te begeleiden.

Tien jaar later, in 1682, vroegen ze de bisschop van Gent, toen Albert de Hornes (1681-1694), ter gelegenheid van een bezoek aan Lokeren, om een echte confrerie te mogen oprichten. Dat werd afgewezen, maar ze mochten wel voortdoen met hun devotie. In 1685 werd een verdere stap gezet. Pieter Baeten, één van de geredden van 1670, Gillis Vlaminck en de andere leden van het genootschap vroegen bij de vorst, zoals sedert 1520 officieel vereist was, een octrooi aan om een broederschap te mogen oprichten, die ook toneel wou spelen. Ze argumenteerden dat hun groep van acht in 1671 inmiddels gegroeid was tot 100 of meer, en dat ze, bij gebrek aan een eigen altaar, het hoofdaltaar voor hun diensten mochten gebruiken. Ze wilden naast vergaderingsrecht ook nog de toestemming om in groep de overleden leden naar het graf te mogen volgen, voor het begeleiden van het Sacrament naar de zieken en voor het meedoen aan de processies. De Geheime Raad, die het verzoek behandelde, vroeg de Raad van Vlaanderen om advies en deze vroeg op zijn beurt dat de schepenen van Lokeren hun opinie zouden geven.

De schepenen van Lokeren en van het Beverse, de pastoor, de kerkmeesters en armmeesters en de hoofden van de vier bestaande gilden - dus ook de Sint-Sebastiaansgilde - vergaderden begin 1686 samen om een antwoord te formuleren. Iedereen was tegen omdat door de oorlogstroebelen veel inwoners verarmd waren en de bestaande gilden daardoor al een groot aantal leden hadden verloren - de Sint-Sabastiaansgilde telde er maar 40 meer. Van meer toneel willen ze ook niets weten omdat dit tot ruzie, naijver, misverstanden en kraakel met de oude kamer van retorica zou leiden zoals al gebeurde in plaatsen waar twee gilden van dezelfde soort bestaan. De pastoor merkt op dat de verzoekers nooit toelating hebben gekregen om het hoofdaltaar als hun eigen altaar te gebruiken. Meer nog, de bisschop van Gent beval in 1683 dat de dienst voor de H. Barbara op kosten van de kerk zou worden gedaan om te voorkomen dat de verzoekers zich zouden opdringen als broederschap. De Raad van Vlaanderen stuurt het advies van de tegenstanders zonder opmerkingen door naar de Geheime Raad, die beslist dat op het verzoek om een nieuwe gilde te vormen niet kan worden ingegaan. Ze mogen wel doorgaan met hun vrome praktijken.

Pieter Baeten en Gillis Vlaminck verspreiden echter het gerucht dat de Geheime Raad is ingegaan op hun verzoekschrift. Wat de schepenen verplicht de hele zaak nog eens uit de doeken te doen in een brief aan de bisschop. Ze zeggen de Geheime Raad een kopie van zijn arrest te hebben gevraagd en die te hebben betekend aan Baeten en Vlaminck met de waarschuwing dat ze verantwoordelijk zullen worden gesteld voor alle kosten en schade. Ze verwijzen daarbij naar de onenigheden en twisten die er al zijn geweest tussen de Broederschap van de Rozenkrans en de Gilde van de H. Laurentius. Ze willen ook dat de pastoor opdracht zou krijgen de Barbara-vereërders te verbieden met vaan en blaoen de kerk binnen te trekken en er een altaar op te richten. Het antwoord van de bisschop is, zoals eerder, dat de vrome praktijken mogen worden voortgezet, maar dat ze zeker geen blaoen mogen ophangen of iets doen als broederschap.

...tot volwaardige broederschap

De vereërders van de H. Barbara verzoeken dan paus Alexander VIII (1689-1691) hen een bul te geven met aflaten voor de leden van de broederschap. Ze krijgen die op 5 juni 1690. Blijkbaar hebben ze het Vaticaan laten verstaan dat er een broederschap opgericht was

of kerkrechtelijk in oprichting was. En die bulle is de doorbraak. Tien schepenen van Lokeren en Daknam ondertekenen op 3 oktober een stuk met de verklaring dat ze zich neutraal gaan opstellen in de kwestie. De bulle wordt voorgelegd aan de Gentse bisschop Albert de Hornes met de vraag om de confrerie kerkrechtelijk op te richten. Deze keer gaat de bisschop in op het verzoek. Dat zou gebeurd zijn op voorspraak van pater Anastasius van Sint-Trudo van de discalsen (ongeschoeide karmelieten) te Gent, die biechtvader was van de bisschop.

Op 8 augustus schrijft de bisschop een stichtingsakte en meteen een reglement in 24 punten. Een reglement dat zijn sobere, gestrengte en moreel hoogstaande levenswandel weerspiegelt.¹³² De confrerie staat open voor mannen en vrouwen, ook al zijn die al lid van een andere gilde. Er mogen ook leden worden geworven buiten de parochie. Bij de inschrijving zullen de leden biechten en te communie gaan. Ook op de feestdag van de H. Barbara en elke vierde zondag van de maand zullen ze dat doen. Ze moeten proberen aanwezig te zijn in alle diensten voor de H. Barbara, met inbegrip van de missen voor de overleden leden. Op de dag van de instelling, die door de bisschop wordt vastgelegd op 26 augustus, mag er een kleine processie worden gehouden met het heilig Sacrament rond de kerk, vandaar naar de kapel van de H. Laurentius in de Luikstraat en via de Roomstraat terug naar de kerk. Op die dag werden in 1691 de relieken van de H. Barbara, die door de brigitinessen van Dendermonde waren geschonken, uit de pastorie naar de kerk gedragen onder klokkengelui en omringd door alle gildebroeders en -zusters. Op de feestdag van de H. Barbara mag er alleen in de kerk een mini-processie worden gehouden. In de twee jaarlijkse processies zal de broederschap opstappen na de andere confrerieën. De nadruk in het reglement ligt ook sterk op devotieoefeningen, gebed, minstens drie paternosters per dag, en bekommernis voor zieken en overledenen. De gildeleden mogen in de parochiekerk aan de pilaar waar eerder een beeld van de H. Barbara werd geplaatst een altaar oprichten om de diensten van de twee octaven, dat van het feest en dat van de oprichting van de broederschap te doen. Na die octaven moet het altaar worden verwijderd.

De bisschop werkt ook een nieuwe structuur uit. Zo zullen er voortaan drie directeurs zijn. Een is altijd de pastoor, de twee andere zijn

leken die om de drie jaar worden gekozen. Samen met de gildeleden zullen ze een deken en een gildemeester aanduiden. Ook de bisschop zelf krijgt heel wat zeggenschap. Geschillen met andere broederschappen moeten door hem worden opgelost, zonder proces. Hij alleen mag de regels interpreteren en veranderen. Hij mag de confrerie zelfs ontbinden als men zich niet onderwerpt aan zijn uitspraken. Dat kan ook gebeuren als zijn verbod op feestmalen en op het schenken van bier ter gelegenheid van begrafenissen niet wordt nageleefd. En dat is een teer punt, want ter gelegenheid van de jaarlijkse controle van de rekeningen vierden de broederschappen feest. Ook was het bij de confrerieën, ook de Lokerse van de H. Laurentius, de Zoete Naam Jezus, Sint-Sebastiaan en de Rozenkrans, de gewoonte dat de familie een vat bier schonk voor de gildebreders die de overledene naar de kerk en het graf begeleidden. In 1695, na het overlijden van bisschop de Hornes, vraagt het gildebestuur aan de nieuwe bisschop, Philippe Erard van der Noot (1694-1730) om veranderingen van de statuten op die twee punten. Het vangt blijkbaar bot, want in 1698 wordt het verzoek herhaald. Uiteindelijk geeft de bisschop toe op het punt van het bier.

Van toneel is in de teksten van bisschop de Hornes geen sprake. Was dat ook te werelds voor de bisschop?

Buiten de teksten rond de oprichting van de Broederschap van de H. Barbara is er van deze gilde weinig archiefmateriaal overgebleven. Wel beschikken we over enkele cijfers betreffende het aantal leden. Bij de officiële oprichting op 26 augustus 1691 waren er dat meer dan 500. In 1741, vijftig jaar later, telt de gecumuleerde ledenlijst al 3.600 namen, wat wil zeggen dat er in de voorbije 50 jaar jaarlijks gemiddeld een 60-tal nieuwe leden bijkwamen. Vele ervan uit andere gemeenten. Zo komen op een los blad uit 1791 de namen van 103 leden uit Sint-Gillis-Waas voor. In 1853 waren er 293 leden, onder wie 35 vrouwen.

In 1786 werd de broederschap, zoals de andere, ontbonden ingevolge het edict van keizer Jozef II. Volgens de staat van haar bezittingen had ze geen onroerende goederen. Ook geen obligaties noch liggend geld. De roerende, zoals een zilveren reliekschrijn, kandelaars, een vaan, een blazoen, doeken voor de versiering van het altaar, een anpendium in fluweel en het altaar zelf, werden openbaar verkocht. Veel zilverwerk was achtergehouden en werd teruggegeven toen de confrerie op 22 augustus 1790 heropgericht werd. Na de besloten tijd

(1797-1802) onder het Frans bewind kon de broederschap haar diensten hervatten. En in 1803 worden er weer nieuwe leden ingeschreven. Meer nog, door de secularisering van de Sint-Sebastiaansgilde, kon de broederschap haar koor in de kerk overnemen. Dat gebeurde ten laatste in 1819, toen ze er een nieuw altaar liet plaatsen. Na 1853 werden geen nieuwe leden meer ingeschreven en in 1857 verdwijnt de broederschap in haar bestaande vorm bij de komst van een nieuwe pastoor-deken, Hendrik-Jonnes Liedts (1857-1863). Deze laatste maakte direct schoon schip en stelde nieuwe statuten op, waaronder hij het “hooggezag en opperbestuur” in handen krijgt. “Wat nu bestaat is een gans nieuw broederschap, het oude heeft opgehouden te bestaan”, zo luidt het oordeel van pater Vedastus.¹³³

Broederschap voor Bijstand aan de Zielen in het Vagevuur (1698)

Zoals de Broederschap van De Naam Gods, is ook deze confrerie nooit iets geworden. Er zijn in elk geval geen sporen van enige activiteit teruggevonden. Nochtans werd ze opgericht door bisschop Philippus Erardus van der Noot op verzoek van pastoor Paschasius De Cuypere (1683-+1712) die op zijn beurt door zijn parochianen was aangesproken, zo staat te lezen in de Gentse *Acta Episcopatus*.¹³⁴ Daarin wordt op 19 oktober 1698 genoteerd dat op die dag in de parochiekerk van Lokeren een broederschap werd opgericht *sub titulo suffragii pro animabus purgatorij* (onder de naam van bijstand voor de zielen in het vagevuur). Die benaming wordt in de relatief korte tekst nog twee keer herhaald. In de *Acta* staat dat pastoor De Cuypere, die toen ook deken van Waas was, liet weten dat inwoners van zijn parochie van de paus - dat moet Innocentius XII (1691-1700) zijn geweest - al een ‘breve’ (een beknopt schrijven) met aflaten en privileges voor de broederschap hadden gekregen. Zoals voor de confrerie van de H. Barbara, liep hier ook de weg voor de oprichting via Rome. De bisschop geeft ook toelating tot publicatie van de pauselijke breve en spreekt van een reglement voor de nieuwe gilde, waarvan in de *Acta Episcopatus* alleen staat dat zowel mannen als vrouwen lid kunnen worden.

Pater Vedastus Verstegen vond in het archief van Sint-Laurentius de akte van de bisschop terug plus de regels en statuten in negen punten van bisschop Van der Noot.¹³⁵ Hij spreekt echter over de “Broederschap van de gelovige zielen”, maar het gaat duidelijk over dezelfde

confrerie: de data van de akten zijn identiek en het vagevuur en de zielen van de overledenen komen goed aan bod in de statuten.

In het eerste punt staat te lezen dat de broederschap wordt opgericht ter ere van het H. Sacrament van het Altaar, waarin Christus echt aanwezig is, door wiens verdiensten alleen de zielen uit het vagevuur kunnen worden verlost. Verder wordt bepaald dat de nieuwe leden op de dag van hun toetreding moeten biechten en de communie ontvangen. Het bestuur van de broederschap is in handen van de pastoor en de kerkmeesters. Elk jaar zal er een octaaf worden gehouden vanaf Allerzielen, met dagelijks een mis en een lof. Elke derde zondag van de maand zal er een processie met het H. Sacrament worden gehouden, vermoedelijk in de kerk. De dinsdag nadien is er een plechtige mis met 's avond een lof met de zegen van het H. Sacrament. Elk lid zal dagelijks een Onze Vader en Wees Gegroet biden of de psalm *De Profundis* (vanuit de diepten), een smeekbede tot God. Bij de berechting van een medebroeder of -zuster zullen de broeders met lantaarns het H. Sacrament vergezellen. De zusters komen samen in de kerk om te bidden en mee te gaan. Bij een overlijden wordt de begrafenis bijgewoond. De bisschop zegt ook nadrukkelijk dat er nooit vergaderingen (met maaltijden) of teringen mogen worden gehouden. Met dat laatste bedoelde hij dat er geen bier mag worden geschonken aan de gildebroeders die de uitvaart hadden bijgewoond.

In nota maakt de bisschop duidelijk dat verzuim van een van de punten geen zonde is. Verder stipuleert hij dat de broederschap, in tegenstelling tot de andere, tijdens de diensten alleen met de schaal mag rondgaan ten bate van de kerk en de armen, niet ter dekking van de eigen onkosten.

De Broederschap van de H. Severius (1705 tot zeker 1876)

De heilige Severus, zoals hij officieel heet, was een arme wever in de Italiaanse stad Ravenna, die in het jaar 283 toevallig aanwezig was in de kathedraal toen daar net verkiezingen van een nieuwe bisschop bezig waren. Een witte duif bleef boven zijn hoofd hangen, werd daar driemaal weggejaagd, maar keerde telkens terug. Iets wat als een goddelijke aanwijzing werd beschouwd en tot zijn verkiezing leidde. Severus stierf in 348 in Ravenna. Omwille van zijn voormalig beroep werd hij na zijn heiligverklaring de patroon van de wevers

en van de kamslagers, de makers van weverskammen. Logisch dus dat de Lokerse wevers en kamslagers, toen ze een godsdienstig genootschap oprichtten, dat naar hem noemden. Zijn officiële feestdag valt op 1 februari, maar wordt ook gevierd op 22 oktober, de dag dat in 836 gestolen resten van de heilige naar Erfurt werden overgebracht.¹³⁶

Eerste kaart van de Broederschap van de H. Severius (1741) (Stadsarchief Lokeren)

Ook van deze broederschap is er niet veel overgebleven. Pater Vedastus Verstegen vond er twee kleine handboeken van terug in het archief van de Sint-Laurentiuskerk, respectievelijk begonnen in 1740 en in 1785, plus een kaart in het Stedelijk Museum, die inmiddels naar het stadsarchief is verhuisd.¹³⁷ Er is echter nog een tweede kaart, vermoedelijk van eerdere datum, ook in het stadsarchief. Had Vedastus Verstegen die gezien, dan zou hij geweten hebben dat de confrerie werd gesticht op 22 oktober 1705, de tweede feestdag van de heilige. Het staat aan het begin van de kaart te lezen. Dat wijst erop dat er te Lokeren toen al een belangrijke weversactiviteit moet zijn geweest.

Een probleem om ze als een echte broederschap te beschouwen is wel dat een klassieke religieuze broederschap voor iedereen open staat. Een echte ambachtsgilde, die het beroep en de toegang ertoe kon reglementeren en daarnaast ook godsdienstige activiteiten had, was de gilde van de H. Severius ook niet, want ambachtsgilden bestonden enkel in de steden, niet in dorpen als Lokeren.¹³⁸ Het kan, maar niets in het beschikbare materiaal wijst daarop, dat ze aan onderlinge hulp deed en zieke en bejaarde leden ondersteunde. Men noemde zo'n 'mutualiteit' een 'beurs'. In Lokeren bestond er al ten minste sedert 1762 zo'n beurs. In andere plaatsen bestonden die al eeuwen en de gestorte bijdragen werden ook soms gebruikt als stakingskas in geval van conflict met de werkgevers.¹³⁹

Het lijkt erop dat de Broederschap van de H. Severius eerder een devotievereniging was van mensen uit dezelfde arbeidssector. Destijds werd ze niet als een echte broederschap beschouwd. Er niets over te vinden in het archief van het bisdom. En bij de afschaffing van de broederschappen in 1786 is er nergens sprake van verkoop van haar bezittingen. Ze lijkt een "voorstadium" van een confrerie zoals die van H. Barbara er 20 jaar lang een was, een groep mensen die aan een private verering deden van de H. Sever(i)us.

Nochtans liet de Broederschap van de H. Severius zich inspireren door de erkende broederschappen. Haar reglementen zijn er grotendeels een kopie van. De broederschap van de H. Severius werd geleid door een prins die aanvankelijk voor het leven werd verkozen. Vanaf 1741, toen prins Gerard Meulebroek was overleden, wilde de nieuwe prins, Jan Baptist de Smet, de functie maar voor drie jaar aanvaarden en sedertdien werd er om de drie jaar een prins gekozen.

Tweede kaart van de Broederschaop van de H. Severius (19de eeuw?) (Stadsarchief Lokeren)

Het is wellicht ter gelegenheid van de verkiezing van De Smet dat de oudste kaart, die ook van 1741 dateert, werd gemaakt. In het gildebestuur zaten verder twee dekens, die verantwoordelijk waren voor de financiën. Op het einde van de 18de eeuw zag het bestuur er iets anders uit: een hoofdman die zich met de kas bezig hield, een prins en twee dekens. De Gilde had ook nog een vaandrig (cornet, alferis) en een knaap in dienst.

In de kerk had ze een beeld van de H. Severius mogen plaatsen, dat rond 1730 werd verguld. In 1743 kreeg het beeld een zilveren bischopsstaf en in 1750 werden er twee koperen kandelaars naast gehangen. In 1751 besliste het bestuur om bij missen voor de overleden broeders en zusters een lijkbear met twee kaarsen te plaatsen bij het beeld. Elk jaar op 22 oktober, de feestdag van de heilige, was er een plechtige mis waarbij iedereen aanwezig moest zijn. Die dag ook werden de rekeningen gecontroleerd en vond het jaarlijkse feestmaal plaats. De volgende dag was er een mis voor de overledenen van de Gilde.

De eerste kaart, volgens het jaarschrift uit 1741, heeft het over het bestuur, het jaarlijks feest en het gedrag op het feest, helemaal in de lijn van de kaarten van de andere broederschappen. De tweede, ongedateerde kaart begint met een lofprijzing op de heilige. Daarbij worden ook Jezus en zijn moeder betrokken. Daarna gaat het over het jaarlijks feest en de gedragscode, met boetes bij overtreding. Nieuw is dat elke medebroeder iemand mag meebrengen: de gehuwden hun vrouw, de jonggezellen hun zuster of lief of hun moeder als hun vader overleden is.

Uit de rekeningen is niet op te maken hoeveel leden er waren. In 1785 werd er een lijst gemaakt en toen bleek dat 134 mensen ingeschreven waren bij de broederschap, die een volks karakter had. Dat blijkt uit de nagelaten geschriften, waarvan de spelling zeer gebrekkig is, zo merkt pater Vedastus op. De opstellers waren ook duidelijk niet gewoon iets op papier te zetten. Er was zelfs ooit een prins die niet kon schrijven. Hoelang de broederschap bestaan heeft is niet zeker. In het in 1785 begonnen handboek lopen de rekeningen door tot 1864, maar er zit nog een los blaadje van 1876 in met de betaling van 6 fr. aan de koster voor de plechtige mis en 3 fr. aan de klokkenluiders.

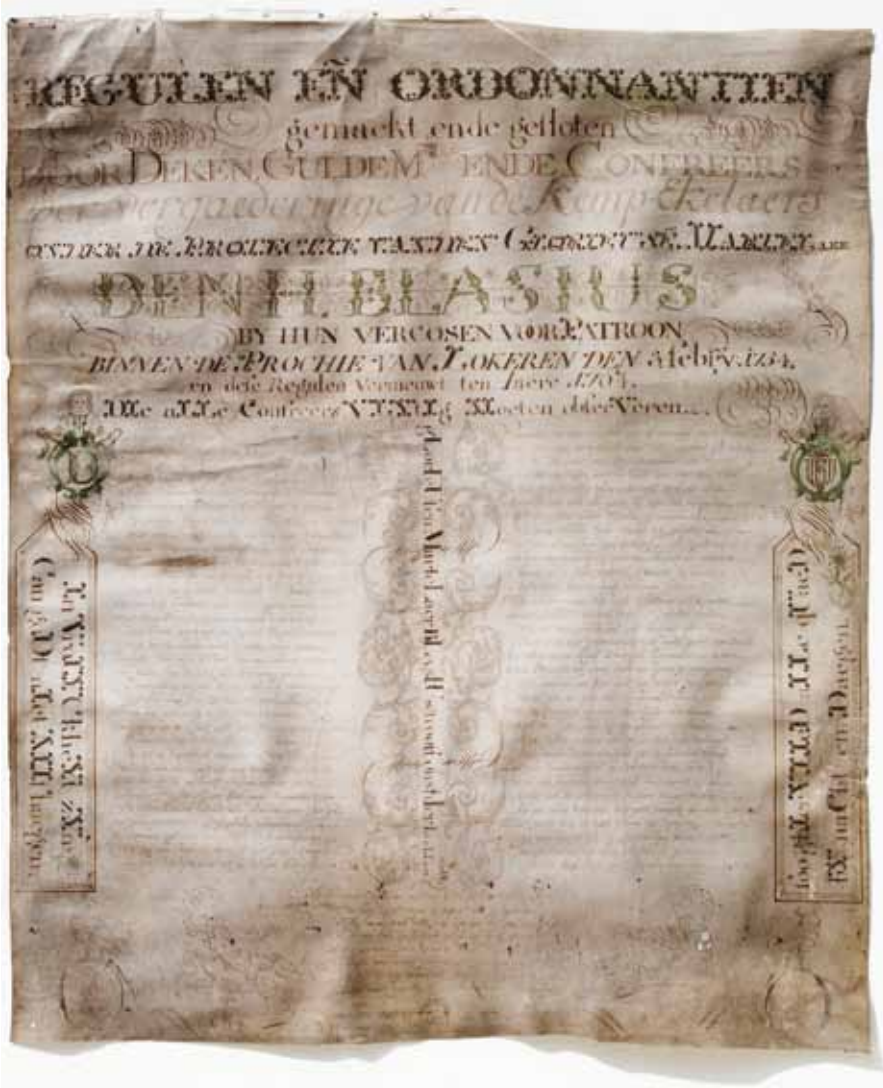
Gilde van Sint-Elooi (1732)

Deze gilde wordt slechts eenmaal vermeld, namelijk op 30 juni 1732. Ze nam toen met 60 man te paard deel aan de derde inhaling te Lokeren van Jan Baptist De Smet, die toen pas bisschop van Gent was geworden, tenminste volgens het verslag dat Jacques-Antoine de Castro, een geestelijke die in het naburige Waasmunster verbleef, van de gebeurtenis maakte.¹⁴⁰ Wellicht was het maar een gelegenheidsgilde van de Lokerse smeden, of een manifestatie van een solidariteitsvereniging, een devotiegroep rond Sint-Elooi, de patroon van de smeden.

De Gilde van de H. Blasius (1754-?)

De Gilde van de H. Blasius is te vergelijken - ook qua kaart - met die van de H. Severius: een feitelijk devotiegenootschap van mensen uit een bepaalde beroepsgroep, die kerkelijk niet als broederschap werd erkend maar werd gedoopt als vroom genootschap. Zelfs in het kerkarchief van de Sint-Laurentiusparochie is er niets over bewaard. Hier bestaat de beroepsgroep uit kemphekelaars, die kemp (ook hennep en cannabis genoemd), ongeveer zoals vlas, bewerkten om er garen uit te halen, dat vooral in de touwslagerij hoofdzakelijk ten behoeve van de scheepvaartnijverheid, werd gebruikt.¹⁴¹ Als patroon kozen ze de heilige Blasius van Sebaste, het huidige Sivas in Centraal-Turkije, die op 3 februari 316 de marteldood onderging. Hij werd opengereten met wolkammen en daarna onthoofd. Die kam maakte dat hij de patroonheilige werd van de (wol)kaarders en de (kemp)hekelaars.

De gilde werd volgens de kaart, het enige beschikbare document ervan, opgericht op 3 februari 1754. De regels ervan werden in 1764 vernieuwd. Volgens die regels verkozen de leden op een vergadering een deken en twee gildemeesters, die twee jaar aanbleven. Elk jaar werd op 3 februari het feest van de H. Blasius gevierd. Zoals ook de andere gilden dat doen begint dat met een mis, gevolgd door een feestmaal en de dag daarop volgt nog een mis voor de overledenen. De gildemeesters leggen dan ook verantwoording af over de financiën. De gildemeesters zijn belast met het innen van het jaargeld, twaalf stuivers voor een meester en zes stuivers voor een knecht.

Kaart van de Gilde van de H. Blasius (1764, of later) (Stadsarchief Lokeren)

Volgt dan nog de klassieke gedragscode voor het feest: niet vloeken, geen achterklap, geen vuile praat, geen geruzie en gevechten, geen kaartspel noch spel met de teerlingen.

Hoeveel leden de gilde telde is niet bekend. Veel zullen het er niet zijn geweest omdat de recruteringsbasis niet erg groot kan zijn geweest. In 1825 zouden er in Lokeren 3 hennepmolens, 17 hennepbereiders en 1 hennepwever zijn geweest. Wanneer de gilde ophield te bestaan is evenmin bekend.

Broederschap van de berechting (1758/ 1777-ten minste tot 1839)

In het archief van de Sint-Laurentiuskerk te Lokeren vond pater Vedastus Verstegen “Den Hantboek der companie in forme van confrerie Der Berechtinge alhier tot Lokeren ingestelt ten jaere 1777”, waarbij tussen haakjes werd bijgeschreven “begonst den 18 Meij 1777”. Dit diende als basis voor een bijdrage over de “Broederschap van de berechting”.¹⁴² Bij eigen onderzoek in dit archief vonden we nog een bulle van paus Benedictus XIV (1740-1758), gedateerd op 6 april 1758, uit waarbij in Lokeren een confrerie voor de berechting van de zieken (*confraternitas administrationis infirmorum*) canoniek werd ingesteld onder naam van Joannes Nepomucenus (*sub invocatione Sti Joannis Nepomuceni*) en een ongedateerd verzoek van vier mannen aan de pastoor, burgemeester en schepenen van Lokeren voor de oprichting van een confrerie van de berechting “met consent ende octroij van de geestelijke en weirelijke overheid”.¹⁴³

Dat roept een aantal vragen op. Laten we beginnen met de bevindingen van pater Vedastus. In het handboek wordt kort het begin van de confrerie samengevat. Enkele jonge mannen hadden met leedwezen vastgesteld dat er maar weinig enthousiasme meer was om het H. Sacrament te vergezellen naar een stervende. In feite gingen alleen nog de pastoor en de koster. En daaraan wilden ze verhelpen, iets waarvoor ze de steun kregen van pastoor en schepenen. Even terzijde, in de statuten van de Broederschap van de H. Rozenkrans werden de leden opgeroepen met licht het H. Sacrament naar een medebroeder te vergezellen. Ook in die van de nooit van de grond gekomen Broederschap voor Bijstand aan de Zielen in het Vagevuur was een dergelijke bepaling opgenomen. Was de Broederschap van de H. Rozenkrans een uitzondering op die klacht, of was ook haar ijver verwaterd? In 1813 wordt er in Lokeren een Broederschap van

het Allerheiligste Sacrament des Altaars opgericht, die ook tot doel heeft het Sacrament te vergezellen naar de zieken, niet noodzakelijk naar de stervenden dus.

Volgens de statuten was de Broederschap van de Berechting een 'clericale' broederschap omdat de pastoor aan het hoofd ervan stond. Er was ook een opperdeken voor het leven, of ten minste zolang hij in staat was het bestuur goed uit te oefenen, met daarbij voor twee jaar gekozen gildemeesters, die onder meer het jaargeld van 10 stuivers bij de leden moeten ophalen en nog eens 5 stuivers op de vier hoogdagen (Allerheiligen, Kerstmis, Pasen en Pinksteren). Er is een betaalde knaap in dienst, die moet zorgen voor het licht, het vaandel draagt in de "generale berechting" op de vier hoogdagen en in de processies.¹⁴⁴ Ook de lantaarndragers en de drager van het blazoen en de standaard (vaan) krijgen een vergoeding. De broederschap laat op haar kosten een mis opdragen voor de overleden leden en op vastenavond wordt er een plechtige dienst gecelebreerd.

Hoeveel leden er waren is niet duidelijk omdat er geen ledenlijsten bestaan. Op basis van de rekeningen komt pater Vedastus uit op 90 tot 150 leden. Hoe lang de werkzaamheden duurden is evenmin duidelijk. In 1829 wordt de laatste rekening gemaakt, maar op de rugzijde van het eerste blad van het handboek staan van de bestuursleden van 1839 geschreven. Dus bestond ze zeker tot dat jaar.

Er is echter wel een grote discrepantie tussen het begin van de confrerie in Lokeren de bul ter grootte van een A3 in schoonschrift geschreven in het Latijn met hier en daar duidelijk Italiaanse invloeden. Daarin wordt bepaald dat zowel mannen als vrouwen er deel van kunnen uitmaken. Leden kunnen op de dag van hun toetreding een volle aflat krijgen als ze biechten en communiceren. Ook zijn er nog diverse andere aflaten voorzien.

Het verschil tussen 1777 en 1758 kan eventueel worden verklaard door het ongedateerde verzoek tot oprichting van een Broederschap van de Berechting aan pastoor en schepenen door Pieter Jacob Savoyj, Joannes Baptiste Audenaert, Judocus Bocstal en Engelbertus de Clerck. Daarin wordt gezegd dat zij en nog andere parochianen al 14 jaar ijverig en op eigen kosten alles doen wat gedaan wordt "op den naeme van een Confrerie van de Beregtinge". Om de ijver niet te laten verflauwen en meer vrijwillige bijdragen te krijgen, willen ze nu dat er een confrerie wordt opgericht met goedkeuring van de geestelijke en wereldlijke overheid. Dat kan er op wijzen dat de

bul van Benedictus XIV geen praktisch gevolg kreeg in Lokeren en dat de indieners van het verzoek nu willen dat daar eindelijk eens werk zou worden van gemaakt, wat dan nog eens vijf jaar later, in 1777, zou kunnen gebeurd zijn. De Gentse bisschop Govard Gerard van Eersel (1772-1778) kan hierbij een rol gespeeld hebben. Deze bisschop veroordeelde de gewoonte om de Eucharistie discreet naar de zieken te dragen. Hij vond dat dit met uiterlijk vertoon moest gebeuren. Daarom wilde hij dat er op alle parochies een broederschap van het Allerheiligste Sacrament of van de Berechting zou worden gesticht.¹⁴⁵

Broederschap van het Allerheiligste Sacrament des Altaars (1813-1917)

Broederschappen van het Allerheiligst Sacrament werden gepromoot vanaf eind de 16de eeuw in reactie op het protestantisme, dat de aanwezigheid van Christus in de hostie niet erkende. Ook in de 17de en 18de eeuw zetten ze hun opmars voort. Vooral in het aartsbisdom Mechelen, waar de aartsbisschoppen De Precipiano (1690-1711) en d'Alsace (1715-1759) de oprichting ervan steunden. De laatste richtte er persoonlijk vele op. In het bisdom Gent was bisschop Van Eersel de grote promotor van confrerieën van de Berechting en van het Allerheiligste Sacrament. In Lokeren was er in 1777 al een van de Berechting opgericht. Het was wachten tot 1813 tot er een van het Sacrament gesticht. Omdat die van de Berechting niet meer voldeed? De laatste rekening werd gemaakt in 1917. Waardoor we mogen veronderstellen dat de confrerie van het Sacrament toen ter ziele ging.¹⁴⁶ Een in 1813 opgestart register¹⁴⁷ begint met de aankondiging van de stichting van een confrerie die tot doel heeft het Sacrament te begeleiden naar de zieken en in de processies “met waschlicht” en ook om het te komen aanbidden in de kerk. Om te voorkomen dat de broederschap zou “kunnen overgaen tot eene enkele bijeenkomste, dienende tot vermaek der zinnen”, wordt er al direct een reglement opgemaakt in 18 punten. De pastoor, zo staat erin te lezen, “zal erkend worden als het hoofd en bestierder deze vergaederinge, niets van belang zal er mogen verricht worden zonder zyne voorafgaande toestemminge”. Meteen is de toon gezet. De confrerie is geen klasieke maar een ‘clericale broederschap’, geleid door de plaatselijke pastoor, alhoewel de volgende punten sterk gelijken op de reglemen-

ten van vroegere broederschappen, die waarschijnlijk als voorbeeld gebruikt werden.

Het gildebestuur zal bestaan uit een hoofdman, een deken, een gildemeester, een assistent-gildemeester en een knaap. De hoofdman wordt voor het leven gekozen. Hij zal algemeen toezicht houden en de archieven bewaren. De deken wordt voor drie jaar gekozen en kan optreden als vervanger van de hoofdman als die afwezig of ziek is. Hij houdt toezicht op de gildemeester, ontvangt van deze laatste het geïncasseerde geld (jaargeld van de leden en aalmoezen) en doet de betalingen. De gildemeester is dus eigenlijk gewoon een kassier. Als na het maken van de rekeningen blijkt dat er overschot is zal de deken dit geld overmaken aan de hoofdman die het moet bewaren. Hij zal op de vergadering van de confreres zijn rekening voorleggen. De gildemeester en een assistent worden elk jaar gekozen voor de duur van een jaar. De assistent volgt de aftredende gildemeester op, waarna een nieuw assistent wordt bij stemming wordt aangeduid. Ze gaan alle hoogdagen bij de leden langs om het te betalen geld op te halen. Ze zorgen ervoor dat het baldakijn en de kaarsen klaar zijn voor de generale berechtingen en processies. Ze hebben toezicht op de knaap en moeten zes door de deken aangeduide medebroeders verwittigen als er een berechting plaats vindt. De knaap wordt gekozen door het bestuur en blijft aan zolang het bestuur dat wil. Hij zal de vaan van de gilde dragen in de processies, de gildeleden oproepen voor vergaderingen, aanbiddingen en begrafenissen. Bij berechtingen moet hij er voor zorgen dat er ook twee kinderen aanwezig zijn om lantaarns te dragen. De vier bestuursleden moeten het baldakijn dragen, maar zich laten vervangen, mits het betalen van een schelling aan de broederschap.

De medebroeders en -zusters zullen op witte donderdag het allerheiligste aanbidden van 10 uur 's avonds tot 5 uur 's morgens. Ze worden daartoe ingedeeld in zeven groepen die elk een uur voor hun rekening nemen. Elk jaar is er een speciale feestdag van het Sacrament worden gevierd met een mis en lof met uitstalling van het Heilig Sacrament. De donderdag van dezelfde week wordt een gezongen rouwmis gecelebreerd voor de afgestorven broeders en zusters. Zo snel mogelijk na het overlijden van een broeder of zuster wordt er een gelezen rouwmis gehouden, waarbij iedereen verzocht wordt aanwezig te zijn, op kosten van de broederschap. Als iemand wenst dat na zijn dood de medebroeders en -zusters zijn begrafenissen bijwo-

nen, dan zal de knaap ze daartoe oproepen mits de erfgenamen een stuyver per aanwezige betalen aan de confrerie.

Elk jaar in september, op een zondag aan te duiden door de hoofdman, zal er een vergadering worden gehouden. Daarop worden de rekeningen voorgelegd, worden verkiezingen gehouden en wordt vastgelegd hoeveel iedereen het volgende jaar zal moeten betalen. Ten slotte volgt er nog een “gematigt avondmael”, waarbij iedereen zijn aandeel betaalt. Om tien uur moet het gedaan zijn. Degenen die nog verder vieren, betalen een boete van een schelling. Op het feest zijn alleen gildeleden toegelaten, mogen geen muziekinstrumenten worden bespeeld en moet iedereen zijn manieren houden (geen godslastering, geen “oneerbaren klap”, geen verwijten, geen overdaad, twisten, scheldwoorden of achterklap) op straffe van een boete. Spelen voor geld - welke spelen wordt niet gezegd - zijn slechts toegelaten als het maar om bedragen van twee oordjes gaat. Het reglement werd door de bestuursleden en ouderleden ondertekend op 12 september 1813. Ook pastoor Jan Frans Van Sinay tekent “in afwachtinge van de goedkeuringe ende approbatie van sijn hoogwaardigheyd den Bisschop van Gend”.

De tekst werd nog in 1813 verwerkt tot een rijmdicht, dat ook in het register werd ingeschreven. De tekst ervan wordt voorafgegaan met de mededeling: “Uyt de voorenstaende regels heeft men een rymdigt gemaekt ende het zelve geschreven op eene francyne kaerte of perkament, om de zelve telker vergaederinge ter inspectie van eenider te hangen in de vergaderplaetse, en waer elk zyn plichten zal kunnen lezen en zig daer naer te beter te kunnen reguleren”. Of dit reglement ooit echt op perkament werd gezet weten we niet. Het is in elk geval niet bewaard en de tekst is niet identiek, alhoewel zeer gelijklopend, aan de in het Lokerse stadsarchief bewaarde kaart van 1829, geschreven door onderwijzer J.C. Broeckaert. In beide rijmteksten worden wel de toegelaten spelen vermeld: bolspel en kaartspel.

Veel over de confrerie weten we verder niet. Ze lijkt, zoals de Gilde van de Zoeten Naam Jezus, een slachtoffer te zijn geworden van de Eerste Wereldoorlog.

Broederschap van de H. Jozef (1892-?)

Volgens een ledenlijst in het archief van de Sint-Laurentiuskerk werd de broederschap opgericht in 1892.¹⁴⁸ De titel van het stuk luidt:

Kart van de Broederschap van het Allerheiligste Sacrament des Altaars (1829) (Stadsarchief Lokeren)

“Broederschap van den H. Josef, Vriend van het H. Hert, den 15 januarij 1892 opgericht in de Parochiale kerk van de H. Laurentius te Lokeren vereenigd met het Aartsbroederschap van Rome den 25 Januarij 1892”. De lijst, begonnen op 1 maart 1892, telt bijna 1.300 inschrijvingen, maar zonder jaartal. Meer weten we eigenlijk niet over deze broederschap.

In het inleidend hoofdstuk hebben we gezien dat vanaf 1879 de verering van de H. Jozef vanuit de Belgische kerkelijke hiërarchie werd gestimuleerd. Dat is geen toeval want in dat jaar werd de H. Jozef tot patroon van België uitgeroepen. De Sint-Antoniuskapel te Leuven, waar de heilige pater Damiaan zijn laatste rustplaats heeft, werd

het centrum van waaruit de verering voor de H. Jozef over het hele land werd gepropageerd.¹⁴⁹ De verering van de H. Jozef in die kapel begon vrijwel meteen nadat de paters van het H. Hart of picpussen de vervallen kapel in 1860 kochten. Vanaf 1901 tot op heden vinden er georganiseerde bedevaarten plaats.¹⁵⁰

De oprichting van de broederschap in Lokeren valt dan ook te plaatsen in een nationaal kader. Een internationaal zelfs, zoals blijkt uit de fusie met de Aartsbroederschap van Rome. Dit broederschap was in handen van de theatijnen, een mannelijke priestercongregatie die werd opgericht in 1524 en werd genoemd naar de stad Theatinum, in het Italiaans nu Chieti, waar haar stichter, Giovanni Pietro Carafa, bisschop was. De theatijnen werden naast de jezuïeten een van de drijvende krachten achter de Contrareformatie.¹⁵¹

De cultus van de H. Jozef begon te groeien in de 17de eeuw, maar was al merkbaar in de 15de eeuw, toen er meer nadruk werd gelegd op de waarde van de familie, met de H. Familie (Jezus, Maria en Jozef) als voorbeeld. Het was ooit anders. Vóór de 15de eeuw was er maar weinig respect voor de H. Jozef. In de middeleeuwse religieuze spelen was hij een voorwerp van spot. Hij werd erin voorgesteld als een domme oude sul, die niet direct de miraculeuze aard van de zwangerschap van zijn verloofde aanvaardde. Plots echter werd de eenvoudige schrijnwerker een cultfiguur, een man van adellijke afkomst, vereerd door kerkelijke topfiguren zoals Jean Gerson (1363-1429), geleerde en kanselier van de Universiteit van Parijs, en Barnardino van Siena (1380-1444), franciscaanse missionaris en heilige. De feestdagen van de H. Jozef namen in aantal en belang toe. Later werd hij vereerd door François de Sales (1567-1622), een adellijke Franse kerkleeraar. De Spaanse mystica Teresa van Avila (1515-1582), maakte van hem haar geestelijke vader. In het Spaanse rijk werd hij de belangrijkste cultfiguur na de Maagd Maria. Hij werd de patroon van Mexico en in 1679 de officiële beschermer van Spanje.¹⁵² In het 19de-eeuwse België, met de opkomst van het liberalisme en socialisme, werd de rol van het gezin, met Jozef en Maria als voorbeeld, als hoeksteen van de samenleving nog verder onderstreept door de kerk. Ook werd Jozef, wegens de opkomst van het socialisme en de sociale kwestie, vooral in de tweede helft van de 19de eeuw naar voor geschoven als patroon van de arbeiders, met feestdag op 1 mei. Met als doel de gelovige arbeiders aan te manen zich tevreden te stellen met hun lot.¹⁵³

Eigenlijk is de “Broederschap van de H. Jozef” in Lokeren geen echte broederschap, maar een onderdeel van een nationale en internationale kerkelijke bond. We hebben ze hier enkel opgenomen omwille van de kaart, de negende van de reeks in het stadsarchief.

De kaart van de broederschap in het stadsarchief van Lokeren heeft alle kenmerken van een klassieke broederschap, terwijl ze dat niet is. Met een deken en gildemeester als bestuurders, zonder dat er sprake is van de pastoor. Met een feest “opden Ste Joseph dagh, oft ’t son-

Kaart van de Broederschap van de H. Jozef (Stadsarchief Lokeren)

daghs daer beneven”, waarmee waarschijnlijk de officiële feestdag van Sint-Jozef op 19 maart wordt bedoeld. Een dag die begint met een mis en waarop ’s avonds ook nog een lof plaats heeft. Tussendoor heeft een feestmaal plaats, dat na het lof wordt voortgezet. De gedragscode tijdens dat feest is dezelfde als die van andere confrerieën. De dag nadien is er nog een mis voor de overledenen van de broederschap. Onderaan de kaart staat een dubbel jaarschrift, waarvan de optelling en deling uitkomt op 1738. Dat doet de vraag rijzen of de kaart een erfenis is van een vroeger bestaande devotiegroep rond de H. Jozef. Ze kan niet elders zijn gerecupereerd, want in de tekst staat Lokeren duidelijk vermeld.

XXXXXXXXXXXXXXXXXX

In het kader van de “poging tot clericalisering van het maatschappelijk leven”¹⁵⁴ werden in de loop der 19de eeuw ook nog talrijke andere bonden, genootschappen, broederschappen enz. opgericht, die onder controle van de clerus stonden en niet in het kader van deze studie vallen. We geven er enkel een opsomming van.

In het kerkarchief¹⁵⁵ treffen we aan:

Genootschap der huisgezinnen toegewijd aan de H. Familie van Nazareth (05.05.1895)

Een ledenlijst - met 5327 inschrijvingen - begon op 5 mei 1895 in de achterkant van het register van de H. Jozef.

Broederschap van het H. Hart van Jezus (16.02.1868-1910)

Opggericht vanuit Rome, bekrachtigd door een besluit van de bisschop van Gent. Telde in totaal, tot 1910, ongeveer 3.500 inschrijvingen.

Broederschap der Gedurige Aanbidding (1886-1910)

Bisschop Ferdinand Maria de Lobkowitz van Gent (1779-1795) riep al bij herderlijke brief van 16 augustus 1782 de gelovigen op tot het stichten van een broederschap van gedurige aanbidding om op de aangewezen dag van aanbidding in de parochiekerk een permanentie te verzekeren.¹⁵⁶ Maar het duurde bijna een eeuw vooraleer op die wens werd ingegaan in Lokeren. In 1910 waren er nog 564 leden.

In het kader van de clericalisering kwamen de minderbroeders-recolletten, in 1848 op initiatief van de Gentse bisschop Luid Joseph Delebecque (1838-1864) naar Lokeren. Ook zij stichtten een aantal vrome organisaties:

De Broederschap der Onbevleete Ontvangenis (07.12.1856)

De Broederschap van Jezus' H. Hart (erkend in 1867)

Het *Genootschap tot Lafenis van de nog lijdende Overledenen* (Broederschap vanaf 1868)

Broederschap H. Franciscus Xaverius of Derde Orde voor de vrouwen (1875)

Broederschap H. Franciscus Xaverius of Derde Orde voor de mannen (1877)¹⁵⁷

CONCLUSIES

Een eerste opmerking is dat met dit artikel nog lang niet alles is gezegd over de broedersschappen in Lokeren. Bijkomende studies over bepaalde confrerieën of over bepaalde aspecten van het broederschapswezen in Lokeren zijn nog nodig. Onderzoek van rekeningen van de kerk en van de parochie in het stadsarchief kan ook nog wel een en ander opleveren. Bij de nieuwe inventarisering van het Sint-Laurentiusarchief klaar is, kunnen misschien nog onbekende documenten opduiken. Het heeft ook lang geduurd eer de negen broederschapskaarten werden ontdekt. Pater Vedastus Verstegen heeft er in het stedelijk museum maar één gezien, de tweede van de Broederschap van de H. Severius. Ook Frans De Vos, jarenlang voorzitter van de museumcommissie van Lokeren en erg begaan met de collecties en het Lokerse patrimonium, kende er blijkbaar het bestaan niet van. Waarom werden deze mooie stukken bijna onvindbaar weggestopt? Nu zijn ze allemaal te zien in het stadsarchief van Lokeren. Een tweede opmerking is dat het broederschapswezen te Lokeren zich maar laat begon te ontwikkelen, op het einde van de 15de eeuw, toen het confreriewezen al zijn hoogtepunt had bereikt. Lokeren telde al ruim 2.000 inwoners toen de eerste broederschap rond de parochiepatroon Sint-Laurentius werd opgericht.¹⁵⁸ Het ligt nochtans niet ver van Gent, waar dan al tientallen confrerieën actief waren.

Had het Vlaamse platteland zo'n grote achterstand op de steden? Vermoedelijk wel, maar gegevens over stichtingsdata ontbreken om dat te controleren.

Dertien broederschappen

In totaal vonden we 13 broederschappen, of ten minste gezelschappen die zich zo noemden. Twee ervan, de Broederschap van de Naam Gods en de Broederschap voor Bijstand aan de Zielen in het Vagevuur, werden officieel kerkelijk gesticht maar werden nooit iets. Drie andere waren devotiegroepen: de broederschappen van Sint-Severius, Sint-Blasius en Sint-Elooi – als men die laatste ten minste een devotiegezelschap mag noemen. Vier kunnen volgens het criterium van door leken geleide lokale vrome genootschappen als echte confrerieën worden beschouwd en bleven het tot de clericale machts-greep van de 19de eeuw. Het gaat om de broederschappen van de H. Laurentius, van de Zoete Naam Jezus, van de H. Sebastiaan en van de Rozenkrans.

De gilde van de H. Barbara is een twijfelgeval. Het initiatief tot de oprichting ervan bewees dat het eind de 17de eeuw nog mogelijk was door hardnekkigheid ook het verzet van clerus en bisschop te breken. De macht van de lokale kerk was niet absoluut. Men kon zich tot Rome richten om bullen te bekomen. Er waren ook nog altijd de bedelorden, zoals de dominicanen die in Lokeren de Broederschap van de Rozenkrans oprichtten en daarna nog, vergeefs, de Broederschap van de Naam Gods, en de ongeschoeide karmelieten, die via hun biechtvader bij de bisschop in het voordeel van de H. Barbara zouden hebben gewerkt.

Van 1671 tot 1691 was de Broederschap van de H. Barbara een devotiegenootschap. Maar toen ze na twintig jaar lobbywerk uiteindelijk kerkrechtelijk werd erkend als confrerie, wierp de bisschop van Gent zich op als de opperbaas van de gilde, die de statuten naar believen kon wijzigen en de gilde zelfs kon afschaffen. Bovendien verbood hij twee klassieke zaken eigen aan de broederschappen: een jaarlijkse feestmaaltijd en het drinken van een vat bier bij de begrafenis van een medebroeder.

Ook confrerieën zoals die van de H. Laurentius en de Zoete Naam Jezus wierven leden uit andere parochies, maar niet op zo'n schaal als de Broederschap van de H. Barbara. Alleen al in Sint-Gillis-

Waas telde ze in 1791 103 leden, terwijl die gemeente zelf twee broederschappen telde, die van de Rozenkrans en van de H. Rochus. Dat wijst op een uitgebreide regionale werking. De gilde van de H. de Barbara vertoont, einde de 17de eeuw, al heel wat trekken van de 19de-eeuwse broederschappen: onder leiding van de clerus en boven-lokaal. Het blijft natuurlijk de vraag of de bisschoppen van Gent zich echt met de Broederschap van de H. Barbara in Lokeren hebben bezig gehouden.

De Broederschappen van de Berechting en van het Allerheiligste Sacrament waren in de eerste plaats dienstbroederschappen ten behoeve van de pastoor, onder wiens leiding ze ook stonden, om zijn werk voor de berechting en het brengen van het Sacrament naar zieken door hun begeleiding met baldakijn en flambauwen meer luister te geven en te vergemakkelijken door de weg met kaarsen te verlichten. De Broederschap van de H. Jozef is in geen enkel opzicht nog een confrerie te noemen. Het is een bond, nationaal en internationaal. Nochtans bleven deze laatste broederschappen zich formeel nog als een klassieke broederschappen gedragen. Dat merkt men aan de kaarten, die in de loop der jaren van elkaar werden afgeschreven. Niet alleen in Lokeren maar in het hele land vindt men gelijklopende teksten terug. Zo heeft de Broederschap van het Allerheiligste Sacrament alle kenmerken van de oude confrerieën, met alle regels van bestuur, de jaarlijkse feestdag met het feestmaal en de gedragscode.

We zien vanaf de 16de eeuw, in het kader van de Contrareformatie, het kerkelijk toezicht op de broederschappen sterker worden - zie bv. de richtlijn voor controlerecht van de bisschoppen van het Concilie van Trente. Op het einde van de 17de eeuw werd de macht van de kerk wat de broederschappen betreft bijna absoluut, toch in het bisdom Gent onder bisschop de Hornes. Verrassend echter was de versterking van de wereldlijke controle op lokaal en regionaal niveau. Zeker in het Land van Waas. In Lokeren werd in de jaren 1600 een soort oorlog tussen de geestelijkheid en griffier en schepenen uitgevochten, die beslecht werd in het voordeel van de schepenen en griffier. Voortaan zouden die ook alle rekeningen, van de kerk, over de armendis tot de broederschappen controleren. Daarbij hadden griffier en schepenen de steun van het Hoofdcollege van het Land van Waas. De vraag is of die controle is blijven duren. Op het moment van de strijd zijn er archiefstukken in overvloed. Daarna wordt het

stil. Is die controle jaarlijkse routine geworden of hebben de schepenen die geleidelijk weer opgegeven? En in hoeverre was er controle in heel het Land van Waas. In Vrasene en Sint-Gillis-Waas lijken de de broederschappen daar in de tweede helft van de 18de eeuw groten-deels aan te zijn ontsnapt.

Van laksheid tot verbod

Op hoger bestuursniveau was er absoluut een zekere laksheid tot de tweede helft van de 18de eeuw. Vanaf de ordonnantie van 19 oktober 1520 was het strikt verboden zonder toelating nog nieuwe kerken, kloosters, hospitalen, en stichtingen (waaronder broederschappen) enz. op te richten. Even strikt was het verboden er niet-geautoriseerde schenkingen aan te doen. In de praktijk echter werd alleen van de schuttersgilden geëist dat ze een octrooi hadden en werd daar streng de hand aan gehouden.¹⁵⁹ De Gilde van de H. Barbara-in-wording vroeg net omwille van die formele verplichting in 1685 een vorstelijk octrooi aan omdat ze wist dat de concurrentie, op de Sint-Sabastiaansgilde na, nooit een octrooi had gevraagd en enkel werkte met kerkelijke toelating. Ze merkte in haar verzoekschrift fijntjes op dat zo'n octrooi wettelijk verplicht was. Desondanks ving ze toen bot en werd er ook van overheidswege niet ingegaan op de suggestie dat de Lokerse broederschappen illegaal opereerden.

Ook op het vlak van de schenking van onroerende goederen en renten deed de staat niets. Kerken, kloosters, broederschappen... lieten hun nieuw verkregen goederen niet amortiseren. Dat kostte immers registratierechten. Maar toen de Oostenrijkse keizerin Maria Theresia in geldnood zat, haalde ze de ordonnantie van keizer Karel V van onder het stof. Het kostte de Gilde van de Zoete Naam Jezus haar gildekamer en toneelzaal, zonder mogelijkheid de gedwongen verkoop te vermijden door het betalen van een zware belasting. De Gilde had immers geen octrooi, bestond dus niet en kon dus ook niets regulariseren. Nog later werd de staatsinteresse te overweldigend: in 1786 werden de broederschappen gewoonweg van overheidswege opgedoekt. Nog tijdens de Brabantse Omwenteling, in 1790, werden alle confrerieën in Lokeren heropgericht, om vanaf 1797 door de Fransen het werken onmogelijk te worden gemaakt (tot 1802).

De discussie of in Lokeren de confrerieën het in de 18de minder goed deden omwille van de toenemende laïcisering kunnen we, bij gebrek

aan cijfermateriaal, niet echt beantwoorden. Maar we denken van niet. Aan nieuwe initiatieven ontbrak het in de 18de eeuw in elk geval niet. In Lokeren kwamen er naast de vijf (die van de H. Barbara inbegrepen) grote confrerieën nog vier bij – alhoewel ze nauwelijks echte broederschappen te nomen zijn. Twee confrerieën, die van de H. Laurentius en van de Rozenkrans, kregen in de 18de eeuw in hun schoot “buurtconfrerieën” rond kapellen in de Luikstraat en in de Brugstraat. Eerder al had de Broederschap van de Zoete Naam Jezus, die in principe open stond voor mannen en vrouwen, deze laats-ten al in 1680 afgeschoven naar een Aartsbroederschap van de Zoete Naam Jezus. Die vond later, ten laatste in 1813, een opvolger in de Broederschap van de H. Antonius. Van aanstootgevend gedrag van de gildebroeders, dat elders aanleiding was om nieuwe initiatieven te fnuiken, is in Lokeren niets bekend. Ruzies en vetes tussen broederschappen waren er ook nagenoeg niet. Het enige dat bekend is, is dat er ruzie is geweest tussen de Broederschap van de H. Laurentius en de Zoete Naam Jezus omwille van de voorrang in de processies.

Belangrijker voor het ledental en de activiteiten van de broederschappen waren de slechte sociaaleconomische omstandigheden, ten gevolge van de vele oorlogen. Die waren er bij de vleet tussen 1568 en 1714, bijna 150 jaar lang. Eerst was er de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), die eindigde met de scheiding tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Vanaf 1667 begon de Franse koning Lodewijk XIV een reeks oorlogen in een poging de Zuidelijke Nederlanden in te palmen. Als men er de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) bijrekent duurden die oorlogen tot 1714, het jaar waarin Lodewijk XIV overleed. Dan kwam er een pauze tot 1740 toen de Oostenrijkse Successieoorlog (tot 1748) uitbrak. En vanaf 1792 tot 1815 waren het opnieuw de Fransen die ten strijde trokken. Zoals gezien hadden die oorlogstijden concreet veel invloed op het aantal lidmaatschappen en op de financiën van de Broederschap van de Zoete Naam Jezus en waren ze er de oorzaak van dat er vele jaren geen toneel kon worden gespeeld. Om dezelfde reden kon de Sint-Sebastiaansgilde vele jaren geen koningsschieting houden. Vele gilden gingen sedert 1786 ten gronde. De 19de eeuw bracht een tijdelijk herstel, met vele en belangrijke werken in de gildekoren in de parochiekerken. Maar de desinteresse van de kerkelijke hiërarchie voor lokale broederschappen, in het kader van de strijd om de macht in

de staat en het uitschakelen van de rol van de leken in het bestuur van die lokale groepen door de lokale geestelijkheid, deden de broederschappen wegwijnen. Voor de Gilde van de Zoete Naam Jezus en voor de Broederschap van het Allerheiligste Sacrament des Altaars was de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) er teveel aan. Zij verdwenen in 1916 en 1917. Maar ook vele nieuwe stichtingen uit de 19de eeuw waren geen lang leven beschoren. In een nog grotendeels landelijke plaats als Lokeren begon pas in de 19de eeuw de laïcisering van de maatschappij door de opkomst van de anticlericale liberalen en antireligieuze socialisten. Een proces dat zich heeft doorgezet in de 20ste eeuw en ook heeft geleid tot het verdwijnen van andere devotievormen zoals processies.

De bijlage met de integrale transcriptie van de besproken ‘kaarten’ is terug te vinden op de website www.kokw.be.

NOTEN

1. Zie hierover N. STEVENS, *Een Lokerse confrerie van kemphekelaars*, in *De Souvereinen*, 37ste jg., 2006, blz. 133.
2. T. I. WELVAARTS, *Kaart van het Gilde Onze Lieve Vrouw te Turnhout*, in *Kempisch Museum*, I, 1890, blz. 120; Fr. DE RIDDER, *Over de doodschuld in oude gilden en broederschappen*, in *Volkskunde. Tijdschrift voor Nederlandse Folklore*, 23ste jg., 1912, blz. 213; V. VERSTEGEN, *Het gilde of de Confrerie van de H. Laurentius*, in *Stadsverslag Lokeren over 1975*, Lokeren, 1976, blz. 46.
3. T.I WELVAARTS, *Kaart van het Gilde...*, blz. 122.
4. V. VERSTEGEN, *Het gilde of de Confrerie...*, blz. 46; id. *Het gilde van den Soeten Naem Jesus schuytende onder den Bloeiende Wijngaertrancke*, in *Stadsverslag Lokeren over 1974*, Lokeren, 1975, blz. 159.
5. Fr. DE VOS, *Toneel te Lokeren in vroegere tijden*, in *De Souvereinen*, 13de jg., 1982, vooral de blz. 70-71 en id., *Oude stenen vertellen hun geschiedenis (4). De Broederschap van de Soeten Naem Jesu*, in *De Soevereinen*, 28ste jg., 1997, blz. 94-97.
6. H. RAEPSAET, *Mengelingen om als documenten te dienen tot het opstellen eener algemeene geschiedenis van eht Land van Waas: archiven er stad Lokeren*, in *Annalen van de (Koninklijke) Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (AKOKW)*, dl. 2, 1864-1897, blz. 154-178. Voor de figuur van Raepsaet, de vader van de Lokerse geschiedschrijving, zie: P. VANDEN BAVIÈRE, *Aan de wieg van de (Koninklijke) Oudheidkundige Kring van het Land van Waas: Henry Raepsaet (1816-1871), een biografie*, in *AKOKW*, dl. 111, 2008, blz. 19108.
7. N. VAN CAMPENHOUT (red.) m.m.v. C. DE COCK, *De Sint-Laurentiuskerk te Lokeren in woord en beeld*, Lokeren, 2001.
8. Totnogtoe bestaat er geen enkel synthesewerk over het confreriewezen. Ook in de algemene werken over kerkgeschiedenis komt het maar weinig aan bod. We hebben uit een beperkt aantal publicaties de hoofdlijnen bijeengesprokkeld.

9. D. MACCULLOCH, *Reformation. Europ's House Dvided 1490-1700*, Penguin Books, Londen, 2004, blz. 16: "The main institution designed for this [=prayer], both in the south and in death-obsessed northern Europe, were called gilds, brotherhoods, sisterhoods of confraternities: a variety of descriptions for the same basic institution. These were voluntary organizations, bound by oath and membership levy, with common activities and purposes."; E. VAN AUTENBOER, *De evolutie der broederschappen*, in *Ons Heem*, jg. 39, 1985, blz. 114. Pater Vestastus Verstegen geeft de voorkeur aan gilde, zie hierover zijn artikel: *Nog over Broederschappen. Enkele aantekeningen over "confrerien" te Lokeren*, in *Ons Heem*, jg. 42, 1988, blz. 212.
10. Over de terminologie en classificatie zie ook P. TRIO, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Universitaire Pers Leuven, 1993, blz. 39-55 en 90-92. voor de definitie en omchrijving: eveneens Wikipedia: <http://fr.wikipedia.org/wiki/Confr%C3%A9rie> en <http://nl.wikipedia.org/wiki/Broederschap>
11. H. LECLERCQ, *Confréries*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. 3/12, 1914, kol. 2553-2560 ; J. DUHR, *Confréries*, in *Dictionnaire de spiritualité*, dl. II, Parijs, 1953, kol. 1469-1479; *Bruderschaft, Schwesternschaft, Kommunität*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl.2, 1194, kol. 718-721; P. TRIO, *Volksreligie...*, blz. 57-59.
12. E. DE MOREAU, *Le culte marial dans les anciens Pays-Bas Méridionaux et en Belgique*, in *D'HUBERT DU MANOIR*, Maria. Etudes sur la sainte Vierge, dl. IV, Parijs, 1956, blz. 503.
13. P. TRIO, *Volksreligie...*, blz. 20 en 353. Zie ook : P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen. (Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, 16)*, Gent, 1990, blz. 23 e.v. Daaruit blijkt uit dat de Amalberga-broederschap in 1539-1540 van het toneel verdween.
14. H.H. ANTON, *Amalberga*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. 1, 1993, kol. 483.
15. J. DUHR, *Confréries...*, kol. 1470.
16. J. DAUWE, *De kruisboogschutters van St.-Joris te Lebbeke (1377-1796). Bijdrage tot de studie van de schuttersgilden in Oost-Vlaanderen*, Gent, Koninklijke bond der Oostvlaamse volkskundigen, 1983, blz. 7.
17. Onder die hervormingsbegingen was er die van Gerardus van Brogne die in de Gentse Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdijen, de oude, strenge orde herstelde. Zie hierover: E. DE MOREAU, *Histoire de l'église en Belgique*, dl. 2, *La formation de l'église médiévale*, Brussel 1943, blz. 136 e.v. ; H.P.H. JANSEN, *Geschiedenis van de middeleeuwen*, Utrecht, Aula Pocket nr. 620, 1986, blz. 158-160 ; P. VANDEN BAVIÈRE, *De parochie Sint-Laurentius te Lokeren van de Middeleeuwen tot heden*, in N. VAN CAMPENHOUT (red.) m.m.v C. DE COCK, *De Sint-Laurentiuskerk te Lokeren in woord en beeld*, Lokeren, 2001, blz. 10-11.
18. J. DUHR, *Confréries*, kol. 1470.
19. C. VERHEYDEN, *De broederschappen in de plattelandsparochies van de decanaten Brussel-Oost en Leuven (17de-18de eeuw)*, Leuven, lic-verhandeling, 2006, onder hoofdstuk 1 van deel I: Het broederschapswezen in de Nederlanden; geraadpleegd via ethesis: http://www.thesis.net/broederschappen/broederschappen_inhoud.htm; P. TRIO, *Volksreligie...*, 59.
20. Voor Engeland: D. MACCULLOCH, *Reformation...*, blz. 15. Voor Gent, zie: P. TRIO, *De Gentse broederschappen...* Van de 40 middeleeuwse broederschappen

in Gent verdwenen er al zes in de 15de eeuw (nrs. 7, 9, 10, 16, 18, 20), acht in de eerste helft van de 16de eeuw (1, 14, 22, 25, 33, 34, 36, 37) en nog eens zeven in de tweede helft van de 16de eeuw (nrs. 17, 19, 23, 24, 26, 30, 39) zonder dat er voor deze laatste een verband met het protestantisme lijkt te zijn. Nog eens twee (nrs. 2 en 3) hielden op te bestaan door confiscatie van hun goederen in 1540 door keizer Karel V ten gevolge van de Carolijnse concessie, waarmee een einde kwam aan de opstand van de stad tegen de keizer.

21. P. TRIO, *o.c.*, nrs. 32-35 en 40 in verband met de beeldenstorm, en nrs. 4, 5, 6, 8, 11, 12, 13, 15, 21, 31, 38 ten gevolge van de calvinistische actie. Twee van deze laatsten, nrs. 15 en 21, hervatten later hun werk.
22. D. MACCULLOCH, *Reformation...*, blz. 443.
23. M. CLOET, *Het gelovige volk in de zeventiende eeuw*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 8, 1979, blz. 409 en M. CLOET, *Het gelovige volk in de 18de eeuw*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 9, 1980, blz.401-402.
24. M. CLOET, *Het gelovige volk in de 18de eeuw...*, blz.402; id. *De kerk en haar invloed*, in P. JANSSENS (red.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, dl. 2, Gent, 2006, blz. 42; E. PUT, *Het elan van de katholieke hervorming (1596-1648). Nieuwe structuren, nieuwe standaarden*, in *Het aarsbisdom Mechelen.-Brussel. 450 jaar geschiedenis*, dl. I Antwerpen, 2009, blz. 125-126; T. QUAGHEBEUR, *Katholicisme op kruissnelheid (1648-1689)*, in *Het aarsbisdom Mechelen.-Brussel...*, dl 1, blz. 171-173; id. en J. ROEGIERS, *Onvrede en onrust in eigen rangen (1690-1759)*, in *Het aarsbisdom Mechelen.-Brussel...*, dl. 1, blz. 220-221; J. SCHOENAERTS, *Kerk en gelovigen in de dekenij Waas tijdens de XVIIIe eeuw. Bijdrage tot de studie van het kerkelijk leven in het bisdom Gent*, (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, nr. 57), Leuven, 1979, blz. 109-112; M. THERRY, *Vrome praktijken*, in M. CLOET m.m.v L. COLIN en R. BOUDENS, *Het bisdom Gent (1559-1991. Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, blz. 198-199. Over de rol van de dominicanen zie *Confraternities* op http://www.novelguide.com/a/discover/eemw_02/eemw_02_00259.html: de dominicaan James Sprenger richtte in 1475 een broederschap van de Heilige Rozenkrans op en de dominicanen propageerden de nieuwe devotie in heel Europa. Aan de vooravond van et reformatie zouden alle Rozenkransbroederschappen samen één miljoen leden hebben geteld. Voor bisschop de Lobkowitz, zie: A. DE WINTER, *Ferdinand Maria de Lobkowitz (1779-1795)*, in M. CLOET m.m.v L. COLIN en R. BOUDENS, *Het bisdom Gent...*, blz. 121-128.
25. C. VERHEYDEN, *De broederschappen in de plattelandsparochies...*, in hoofdstuk II van deel II over de broederschappen in midden-Brabant.
26. M. CLOET, *Het gelovige volk in de 18de eeuw...*, blz.402; N. DE WERT, *Wisselwerking tussen broederschappen en schepenenambten in Sint-Niklaas, Vrasene en Sint-Gillis-Waas (1740-1795)*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (AKOKW)*, dl. 112, 2009, blz. 209-212; J. ROEGIERS, *Routine, reorganisatie en revolutie (1759-1802)*, in *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel. 450 jaar geschiedenis*, dl. I, Antwerpen, 2009, blz. 282; J. SCHOENAERTS, *Kerk en gelovigen...*, blz. 112; E. PUT (red.), *De jezuiteten in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik (1542-1773)*, (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Educatieve dienst. Dossiers. Tweede reeks, 5), Brussel, 1991, blz. 51-55.
27. J. DUHR, *La confrerie dans la vie de l'Eglise*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. 35, 1939, blz. 471-473.

28. Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA, *Archief Geheime Raad, Spaanse periode*, Gilden en Broederschappen, nr. 1290. De stukken hierover zijn terechtgekomen in de map Kieldrecht, van waar in 1698 een aanvraag tot de oprichting van een Sint-Sebastiaansgilde was ingediend. Ze worden vermeld in J. VERSCHAEREN, *De Sint-Sebastiaansgilde van Kieldrecht (1699-1899)*, (Hertogelijke heemkundige kring “Het Land van Beveren”), Beveren, 1994, blz. 8.
29. H. GYBELS, *De Contrareformatie onderhuids*, uitg. Pelckmans, Kapellen, 2009, blz. 88-89. Voor hem is kwantitatieve toename van geloofsuitingen niet gelijk te stellen met toenemende godsvrucht. “Die ‘geloofspraktijken moeten eerder gerekend worden tot het domein van de ontspanning dan van de devotie”.
30. J. VERSCHAEREN, *De Sint-Sebastiaansgilde...*, blz. 11.
31. J. SCHOENAERTS, *Kerk en gelovigen...*, 110.
32. Idem, blz. 111.
33. Voor de statuten: P. TRIO, *Volksreligie...*, blz. 95-104. Voor de subsidies: P. TRIO, *Volksreligie...*, blz. 259; en veel meer gedetailleerd in P. TRIO, *De Gentse broederschappen...*; blz. 206-210.
34. Meer details hierover bij J. DUHR, *La confrerie dans la vie de l'Eglise...*, blz. 475-476, die verwijst naar de concilies van Montpellier (1214), Champigny (1258), Avignon (1282 en 1326) en naar de concilies van Bamberg, Maagdenburg, Minden en Mainz in 1450, die werden gehouden tijdens de hervormingstournee van kardinaal Nicolas van Cusa (Cusanus) (1401-1461)
35. Idem, *o.c.*, blz. 473-474.
36. G. ALBERIGO e.a. (eds), *Les conciles oecuméniques*, dl. II-2, *Les décrets. Trente à Vatican II*, Parijs, éditions du cerf, 1994, blz. 1504 (Latijnse tekst) en 1505 (Franse vertaling), conons VIII en IX.
37. Een apostolische constitutie is een kerkelijk wetgevend document in de plechtigste vorm met betrekking tot leerstellingen of disciplinaire zaken van groot gewicht. Zie: http://nl.wikipedia.org/wiki/Apostolische_constitutie
38. M. CLOET, *Het gelovige volk in de 18de eeuw...*, blz.402; E. PUT, *Het elan van de katholieke hervorming...*, blz. 127 en T. QUAGHEBEUR, *Katholicisme...*, blz. 173.
39. Een kopie van de verordening 1645, gemaakt op 11 april 1792, waarin verwezen wordt naar het “Register van de keure voor geboden van den lande van Waes eerste deel waer inne onder andere f° 215 r° “, bevindt zich in het Stadsarchief Lokeren (SAL), Oud Archief Lokeren (OAL), onder nr. 1865 Ordonnantie betreffende de kerk, de armentafel en diverse confrerieën, 1792. Van de eerdere verordening van 27 juni 1642 is een uittreksel te vinden in Rijksarchief Gent, *Archief van Sint-Baafs en het bisdom Gent*, nr. (34804) K18559. (In volgende voetnoten noten afgekort tot RAG, *Bisdom*).
40. De prijs van het schrijfwerk en het apostilleren of bevestiging van de echtheid ervan, berust op een reglement van de aartshertogen Albrecht en Isabella van 19 juli 1618. Een extract ervan in RAG, *Bisdom*, nr. (34804) K18559.
41. N. DE WERT, *Wisselwerking tussen broederschappen en schepenambten...*, blz. 215.
42. Zie hierover V. VERSTEGEN, *Schuttersgilden in het Waasland op het einde van de 17^e eeuw*, in *AKOKWs*, dl. 78, 1975, blz. 200-202. Pater Vedastus Verstegen maakt hiervoor gebruik van “een handschrift in het stadsarchief van Lokeren”. Vermoedelijk is dit f. 324 v°-f. 330 in SAL, OAL, nr. 77 Ordonnanties, statuten en voorgeboden uitgevaardigd door de hoofdbaljuw en hoofdschepenen van het Land van Waas, 1616-1699. Een handgeschreven kopie van dit reglement bevindt

zich ook in het Archief van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas te Sint-Niklaas onder nummer 415 VII.

43. Voor de ordonnantie van Karel VI : M. GACHARD, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, 3de reeks, 1700-1794, dl. 3, *contenant les ordonnances du 2 janvier 1716 au 20 décembre 1725*, Brussel, 1873, blz. 157-158. Rijksarchief Beveren, *Land van Waas*, nr. 3202 Edicten en ordonnantiën ten gunste van de ambachten en de gilden in het Land van Waas, 1719. In de bundel zitten vooral een reeks kopieën van octrooien van Wase schuttersgilden.
44. R. KOERPERICH, *Les Lois sur la Mainmorte dans les Pays-Bas catholiques. Étude sur l'édit du 15 septembre 1753, ses précédents et son exécution*, Leuven, 1922, blz. 22-45. Met “de dode hand” worden goederen bedoeld die toebehooren aan religieuze instellingen zoals kloosters, kerken, hospitalen en stichtingen, waartoe ook de broederschappen worden gerekend.
45. Zie http://www.mers.be/artikel_1.htm
46. T. QUAEGHEBEUR en J. ROEGIERS, *Onvrede en onrust in eigen rangen 1690-1759*, in *Geschiedenisboek NL 1*, zie; <https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/245238/hoofdstuk5.txt>
47. Voor de tekst van de ordonnantie zie: M.Ch. LAURENT en M. J. LAMEERE *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2de reeks, 1506-1700, dl. 2, met de verordeningen van 29 januari 1519 (1520 n.s.) tot 31 december 1529, blz. 36-39. De ordonnantie was bedoeld voor Brabant, Limburg en het land van Overmaas. Op verzoek van de leken in de Staten van Vlaanderen, werd ze ook van toepassing in het graafschap Vlaanderen (R. KOERPERICH, *Les Lois sur la Mainmorte...*, blz. 51). De tekst werd daarom ook gepubliceerd in het *Eerste deel van de vyfden placcaert-boeck van Vlaenderen*, Gent, 1763, blz. 17-23, na het edict van Maria Theresia (blz. 10-17).
48. T. QUAEGHEBEUR en J. ROEGIERS, *Onvrede en onrust...* paragraaf 122.
49. H. HASQUIN, *Het jozefinisme en zijn wortels*, in *Oostenrijks België, 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder Oostenrijkse Habsburgers*, Brussel, Gemeentekrediet, 1987, blz. 220-223; N. DE WERT, *Wisselwerking tussen broederschappen en schepenaambten...*, blz.209-210.
50. T. QUAEGHEBEUR en J. ROEGIERS, *Onvrede en onrust...* paragraaf 126.
51. Voor de tekst zie: J. DE LE COURT, *Receuil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, 3de reeks 1700-1794, dl. 7 1751-1755, Brussel, 1890, blz. 256-261.
52. Pl. LEFEVRE, *Inventaire des Archives de la Jointe des Amortissements*, Brussel, 1926, blz. 29. De junta deed wel haar werk want in het archief bevinden zich een uitgebreide reeks registers, waarin de goederen van de dode hand werden genoteerd.
53. Over de Trinitariërs en de Broederschappen van de Heilige Drievuldigheid zie: P. VANDEN BAVIÈRE, *Joos Vanden Abbeele (1628-1669), Lokerse christenslaaf doodgeschoten in Algiers*, in *De Souvereinen*, 30ste jg., 1999, blz. 96-105. Voor het edict van Jozef II van 17 maart 1783: C. VERHEYDEN, *De broederschappen...*, onder hoofdstuk I van deel I.
54. C. VERHEYDEN, *ibidem*.
55. J. DAUWE, *De kruisboogschutters...*, blz. 20.
56. N. DE WERT, *Wisselwerking tussen broederschappen en schepenaambten...*, blz. 204.
57. J. DAUWE, *De kruisboogschutters...*, blz. 20 en 7.
58. J. VERSCHAEREN, *De Sint-Sebastiaansgilde...*, blz. 11.
59. J. DUHR, *Confréries...*, kol. 1470, merkt enkel op dat de broederschappen de(Franse) revolutie hebben overleefd.

60. Zie hierover: J. ROEGIERS, *Routine, reorganisatie...*, blz. 285-292.
61. A. TIHON, *De restauratie (1802-1830)*, in *Het aartsbisschop Mechelen-Brussel. 450 jaar geschiedenis*, dl. II, *De volkskerk in het aartsbisdom: een 'vrije' kerk in een moderne samenleving 1802-2009*, Antwerpen, 2009, blz. 33 en V. VIAENE, *De ontplooiing van een 'vrije' kerk (1830-1883)* in o.c. blz. 78.
62. L. COLIN, *Priesters en gelovigen*, in M. CLOET m.m.v L. COLIN en R. BOUDENS, *Het bisdom Gent...* dl. II *Het concordataire bisdom (1802-1829)*, blz.294
63. A. TIHON, *Religieuze pacificatie en herstel, in België onder het Frans bewind 1792-1815*, Brussel, Gemeentekrediet, 1993, blz. 186.
64. J. ART, J. DE MAEYER, W. DE PRIL en L. KENIS, *Church Reform and Modernity*, in J. VAN EIJNATTEN en P. YATES (eds.), *The Churches, (KADOC Studies on Religion, Culture and Society)*, dl. 2, *The dynamics of religious reform in northern Europe, 1780-1920*, Leuven, University Press, 2010, blz. 107. Zie ook: J. ART, *De gelovigen en het parochiale leven. Aspecten van de religieuze praktijk*, in M. CLOET m.m.v L. COLIN en R. BOUDENS, *Het bisdom Gent...*, blz. 414.
65. J. DE MAEYER, *De wending van de kerk naar het volk (1184-1926)*, in *Het aartsbisdom Mechelen...*, dl. II, blz. 152.
66. J. VERSCHAEREN, *De Sint-Sebastiaansgilde...*, blz. 11, 14-16.
67. De informatie in dit artikel komt, tenzij in voetnoot vermeld, uit het artikel van pater Vedastus Verstegen, zie noot 2 voor de juiste referentie.
68. P. VANDEN BAVIÈRE, *De parochie Sint-Laurentius...*, blz. 8.
69. E.I. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Brussel, 1991 (fotografische herdruk van de editie van 1960), blz. 250.
70. P. VANDEN BAVIÈRE, *De parochie Sint-Laurentius...*, blz. 8.
71. Het nog bestaande cijns- en renteboek van 1503 van de kerk werd in zijn opdracht, en zeer waarschijnlijk op basis van zijn nota's, geschreven door Jan van der Beke, kapelaan te Hamme. Zie: V. VERSTEGEN En E. FRAUSSEN, *Het Cijns- en Renteboek van 1503 van de Kerk van Lokeren*, in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, dl. 56, 1948, blz. 5-72.
72. Het was de tweede kapelanie, na die van O.-L.-Vrouw, die al in 1374 werd gesticht. Zie hierover: Fr. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Gehiedenis van Lokeren*, Gent, 1884, blz. 194-198.
73. P. VANDEN BAVIÈRE, *Studeren tijdens het Ancien Regime. Lokeraars te Leuven (1476-1791)*, in N. VAN CAMPENHOUT, *Lokeren vroeger. Een huldeboek voor wijlen Eerwaarde Pater Dr. Vedastus Verstegen O.F.M. (1906-1989)* Brugge, 1990, blz. 115.
74. "Omdat de gulde eeuwelick zou dueren soude zonder verganck zoo heb ick heer Pieter vander Beke geordineert datmen van mynentweghen ten autaeure van Ste Laureys voorseyt zal doen, alle weken drye messen...".
75. Idem, o.c., blz. 14.
76. Michaël Gheldolf, werd op 2 juli 1628 geboren, waarschijnlijk te Waasmunster, als zoon van Reinier Gheldolf, die zeker vanaf 1629 schout en meier van Lokeren en Daknam was. In 1655, vermoedelijk nadat hij zijn artes-studies, begonnen in Leuven in 1653, had beëindigd, werd hij kapelaan van de confrerie van de H. Laurentius. Hij bleef dat tot 1671 en overleed te Lokeren op 11 november 1678. (P. VANDEN BAVIÈRE, *Studeren tijdens het Ancien Regime...*, blz. 115.
77. P VANDEN BAVIÈRE, *De parochie Sint-Laurentius...*, blz.20.
78. RAG, *Bisdom*, nr. (34800) B3725/15.

79. Stukken in verband met dit conflict zijn te vinden in RAG, *Bisdóm*, nrs. (34800) B3725/15, (34802) K18557, (34803) K18560 en (34804) K18559.
80. Van 1729 tot 1775, toen Jozef II begrafenissen in de kerk verbood, werden er 170 personen in het koor van Sint-Laurentius begraven, of gemiddeld drie per jaar.
81. Bisschoppelijk Archief te Gent (BAG), *Acta Episcopatus et Vicariatus*, register XVI, f. 97 r. en f. 146 r. en RAG, *Bisdóm*, nr. (34837) B5221/1. Er zijn *Indices op de Acta Episcopatus Gandavensis* gemaakt over jaren 1584-1802, die in 2002 door het Algemeen Rijksarchief te Brussel in 13 delen werden uitgemaakt en deze waardevolle bron toegankelijk maken.
82. P. VANDEN BAVIÈRE, *Jan-Baptist De Smet (1674-1741), de Lokerse bisschop van Ieper en Gent*, in P. VANDEN BAVIÈRE m.m.v. J. ROEGIERS, *Joannes Baptista De Semet (Lokeren, 1674 – Gent, 1741), de Lokerse bisschop van Ieper en Gent*, Heemkring “De Souvereinen”, Buitengewone uitgave nr. 8, Lokeren, 2003, blz. 15, 21 en 27. De eerste keer is er sprake van vier confrerieën, de laatste keer van zes.
83. Zie over deken Cools: Fr. DE VOS, *De dekens in het decanaat Lokeren*, in *De Souvereinen. Tijdschrift van de Heemkring van Lokeren*, 27ste jg. 1996, blz. 10-11.
84. Jan Francis Daens was zeker sedert 1771 schoolmeester te Lokeren en ontving geld van de parochie voor onderwijs aan arme kinderen: zes pond jaarlijks vanaf 1782 . Hij was nog schoolmeester blijkens een notariële akte van 1789. Hij was onderwijzer van een gratis privéschool in 1789 en in het jaar 9 (1801). In 1789 had hij 4 jongens en 3 meisjes in zijn school en in het jaar 9 6 jongens en acht meisjes. Zie; (H. LIEBAUT, *Lokeren in de Franse tijd (1794-1814)*, in N. VAN CAMPENHOUT, *Sint-Niklaas en Lokeren: twee maal twee eeuwen stad*, Sint-Niklaas, 2004, blz. 91, 180; E.DE GROOTE en A. LAUREYS, *Over het onderwijs te Lokeren in de 18e eeuw*, in: *De Souvereinen*, 21ste jg. 1990, blz. 22; M. PIETERS, *Over straatnaamgeving te Lokeren*, in: *De Souvereinen*, 31ste jg. nr. 3, september 2000, blz.83; M. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l’Escaut*, Gent, 1960, blz. 95).
85. V. VERSTEGEN, *De gilden of confreries van het Rosenkransje en van de H Barbara*, in *Stadsverslag Lokeren over 1976*, Lokeren, 1977, blz.129 en 141. Voor de jaarschriften werd hem 1 pond 1 schelling en 8 groten betaalt. Voor de data van geboorte en overlijden: doopregisters en overlijdensregister van 1807 in Lokers stadsarchief. Hij was de vader van Joannes Guilielmus Daens (1745-1782), die organist was en in die functie zeker ook in missen van de broederschappen speelde.
86. Zie hierover ook: W. NYS, *Edelsmeedwerk voor de Lokerse Sint-Laurentiuskerk*, in N. VAN CAMPENHOUT (red.) m.m.v. C. DE COCK, *De Sint-Laurentiuskerk te Lokeren in woord en beeld*, Lokeren, 2001, blz. 116-117.
87. Pater Vedastus kwam die buurtconfrerie op het spoor, via een register ervan in privaat bezit, nadat zijn artikel over de Broederschap van de H. Laurentius was geschreven. Hij publiceerde zijn bijkomende informatie in: *De gilden of confrerien van het Rosenkansje en van de H. Barbara*, in *Stadsverslag Lokeren van 1976*, Lokeren, 1977, blz. 136.
88. De tekst van de bulle, in een oud Nederlandse vertaling, is gepubliceerd door pater Vedastus Verstegen in zijn artikel over de gilde, dat nog steeds het basiswerk er over is: V. VERSTEGEN, *Het Gilde van den Soeten Naem Jesus schuy-lende onder den Bloeienden Wijngaertrancke. De Kamer van retorica te Lokeren*, in *Stadsverslag Lokeren over 1974*, Lokeren, 1975, blz. 192. Tenzij anders vermeld komt alle informatie in dit artikel over de gilde uit dit werk.

89. RAG, *Bisdom*, nr. (34803) K18560. Zie ook M. GYSSELING en M. CARNIER, *Inventaris van het Archief van Sint-Baafs en bisdom Gent tot eind 1801*, dl. VII, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2004, blz. blz. .
90. Dat valt samen met het feest van de Goede Herder op 15 mei, een ander kerkelijk feest ter ere van Jezus Christus.
91. Een factor is in letterkundig-historische betekenis een dichter-leider van een rederijkerskamer.
92. A.-L. VAN BRUAENE, *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, blz. 108. Volgens de auteur ontstond in de eerste helft van de 17de eeuw in het Land van Waas “een regionaal rederijkersnetwerk., waarvan Sint-Niklaas het epicentrum was. De Goudbloem van Sint-Niklaas werd in 1610 door De Fonteine uit Gent als hoofdkamer van het Land van Waas erkend. (...) In 1611 doopte De Goudbloem de kamers uit de dorpen Elversele en Nieuwkerken-Waas. Dat gebeurde ook met de Genoffelblomme uit het dwergstadje Rupelmonde (ca. 1611) en De Corenbloem uit het dorp Waasmunster (ca. 1642). Ook in Lokeren werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw een rederijkerskamer opgericht. Die kamer maakte deel uit van de in 1599 gestichte broederschap van de Zoete Naam Jezus”.
93. H. LIEBAUT, *Petrus Jacobus Vrancken (1757-1833), een Lokerse hoedenfabrikant en kunstverzamelaar, en de Loserse hoedenmakerij van het einde van de 18de eeuw tot ca. 1870*, in *AKOKW*, dl. 113, 2010, blz. 139.
94. Philips Angelus, of Angelijs, was volgens een stuk van 1682 in het bisschoppelijk archief over de ruzie over welke van de broederschappen eerst mocht gaan in de processie, kapelaan van de Broederschap van de Zoete Naam Jezus. Zie: RAG, *Bisdom*, nr. (34837) B5221/1.
95. Stukken hierover zijn te vinden in RAG, *Archief van de Raad van Vlaanderen*, nr. 31.455. De stukken gaan over de periode 15.11.1785 tot 13.09.1786.
96. Fr. DE VOS, *Oude stenen...*, blz. 97: “...deze (gevelsteen) stelt een druivenstok voor met bladeren en druiventrossen en het jaarschrift ConCorDia Me aLat, hetgeen betekent: UIT EENDRACHT ONZE STERKTE”. Het jaarschrift vormt het cijfer 1751.
97. Zie over het toneel te Lokeren: Fr. DE VOS, *Toneel te Lokeren...* (volledige referentie in noot 5).
98. P. HUYS, *Sint-Sebastiaan in het Land van Waas. (Over oktrooien aan schuttersgilden in de 16e en 17e eeuw)*, in *Liber amicorum André Stoop, hoofdbibliothecaris en archivaris 1946-1987*, Sint-Niklaas, 1987, blz. 152.
99. RAG, *Bisdom*, nrs. (34798) R846/36 en (34799) B3725/2.
100. Er wordt niet over een altaar gesproken in de studies van J. DAUWE over de Sint-Jorisgilde te Lebbeke en van J. Verschaeren over de Sint-Sebastiaansgilde te Kieldrecht.. Voor de inventaris van 1698 te Sint-Niklaas, zie: V.VERSTEGEN, *Het St. Sebastiaansgilde te St.-Niklaas in 1698*, in *AKOKW*, dl. 65, 1962, blz.185-190.
101. SAL, *Archief Sint-Sebastiaansgilde “De Edele Handboog”, Register van de Sint-Sebastiaansgilde en Lokeren doos I 1778-1840*.
102. H. RAEPSAET, *Mengelingen...*, blz. 154-178.
103. Fr. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis der stad Lokeren*, Gent, 1884, blz. 276-279, 280-286 en 324-329.
104. Een breuk is een sierketting met zilveren platen , die wordt gedragen door de koning van een schuttersgilde. Met “verbeteren” wordt waarschijnlijk het op

- vele plaatsen bestaand gebruik bedoeld, waarbij de nieuwe koning een zilveren schakel aan de ketting toevoegde, waarop zijn naam, de datum van de schieting en soms een huldevers gegraveerd werden. Zie hierover: J. DAUWE, *De kruisboogschutters...*, blz. 73.
105. Dit cijfer wordt geciteerd in: V. VERSTEGEN, *De gilden of confrerien van Het Rosenkransje en van de H. Barbara*, in *Stadsverslag Lokeren 1976*, Lokeren, 1977, blz. 150. Het cijfer wordt geciteerd in verband met de controverse over de oprichting van een Gilde van de H. Barbara.
 106. W. THOMAS en L. DUERLOO? *Albrecht en Isabella 1598-1621. Catalogus*, Brepols, Turnhout, 1998, blz. 205-206 en 208, onder nummers 287 en 288. Sint-Jorisgilde zijn doorgaans kruisbooggilden terwijl Sint-Sebastiaansgilden handbooggilden zijn.
 107. De titels prins en keizer voor wie twee of driemaal achtereen koning werd, komen nergens in de reglementen voor. De titel prins wordt in het register van koningen voor het eerst gebruikt in 1717. In totaal zijn er tijdens het ancien regime maar vier schutters bekend, die twee keer achtereen koning werden. Voor een keizer zal het volgens De Potter en Broeckaert wachten zijn tot 1874 (Fr. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis...*, blz. 288).
 108. Fr. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis...*, 287-288. Die bewering berust waarschijnlijk op het register waarin twee keer, eind de 17de eeuw, sprake is van tweede Pinksterdag.
 109. De artikels verschenen in de stadsverslagen van de stad Lokeren over jaren 1980, 1981, 1982 en 1983. Zie ook zijn artikel: *De eerste militaire dienstplicht te Lokeren in 1702*, in *De Souvereinen*, jg. 14, 1983, blz. 93-96 en 99-106. Ook daarin is geen sprake van de Sint-Sebastiaansgilde.
 110. *Provincie, stad ende districit van Mechelen*, Brussel, 1770, blz. 373-374 en A. BERGMANN, *Geschiedenis der Stad Lier*, 3de uitg., Lier, 1973, blz. 260-264.
 111. J. DAUWE, *De kruisboogschutters...*, blz. 7 en 19-20.
 112. V. VERSTEGEN, *De "Brabantse Omwenteling" gezien van uit een landelijke gemeente. Lokeren 1789-1791*, in *Stad Lokeren. Verslag over het bestuur en de toestand der stadszaken gedurende het jaar 1957*, [Lokeren, 1958], blz. 40-41. Zie ook SAL, *Archief van de Sint-Sebastiaansgilde...*, Lokeren doos I 1778-1840: de archiefdoos bevat een map over het dispuut tussen de broederschap en de vrijwilligers.
 113. ARA, *Archief Geheime Raad, Spaanse periode*, Gilden en Broederschappen, nr. 1290, map 19: Lokeren.
 114. BAG, *Acta Episcopatus et Vicariatus*, register XXVII, f. 24 r.
 115. Fr. DE VOS, *Toneel te...*, blz. 71-73.
 116. Fr. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis...*, blz. 289 en SAL, *Archief Sint-Sebastiaansgilde...*, Lokeren doos I 1778-1840, staat van bezittingen eind jaren 1790 in de archiefdoos.
 117. J. DAUWE, *De kruisboogschutters...*, blz. 20.
 118. J. LIEBAUT, *Het culturele leven te Lokeren tussen 1800 en 1878*, Gent, lic.-verhandeling, blz. 74-75 en 202.
 119. Dit deel is, voor zover anders aangeduid, gebaseerd op: V. VERSTEGEN, *De gilden of confrerien van het Rosenkransje en van de H. Barbara*, in *Stadsverslag Lokeren over 1976*, Lokeren, 1977, blz. 123-147.
 120. RAG, *Bisdóm*, nr. (34803) K18560; zie ook (34804) K18559.
 121. Zie hierover, met verdere verwijzingen, P. VANDEN BAVIÈRE, *De parochie Sint-Laurentius...*, blz. 9, en 23.

122. Voor de herstichting zie de documenten in RAG, *Bisdom*, nr. (34841) R846/32.
123. Voor de genoemde kapellen raadplege men de tekst van V. VERSTEGEN, *De gilden of confrerien van...*, blz. 131-137. Ook in *De Souvereinen* zijn er heel wat bijdragen over de kapellen geschreven, door o.m. Marcel Pieters.
124. Zie hierover ook [H. KLEIN], *De broederschappen onze parochiale kerk en het edict van 8 april 1786*, in *Stadsverslag Lokeren over 1932*, Lokeren, 1933, blz. 69-74.
125. A.M. BOGAERTS, *Dominikanen der Nederlanden in de registers der magisters-generaal*, (*Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden*, dl. XVI), Leuven, 1976, blz. 175: Die 3 februarii [1680]: Institutum confraternitas s[an]ctissimi Nomine Dei in ecclesia parochiali de Loqueren dioecesis Gandensis ad instantiam patris fr. Augustinus Clippelii, prior conventus Gandensis.
126. AG, *Acta Episcopatus*, reg. XVI, f. 14 r.
127. A.M. BOGAERTS, *Dominikanen der Nederlanden...*, dl. XVI, Leuven, 1976, blz. XV-XVII.
128. Id., *Inventaris van het Dominikaans archief*, dl. 1. *Het provinciaal archief*. (*Bouwstoffen voor de geschiedenis d.er Dominikanen in de Nederlanden*, dl. XV), Leuven, 1976, blz. 476.
129. M. BOGAERTS, *Provinciale kapittels der Dominikanen van de Nederduitse provincie*, dl. 4, *1 Kloosters 2 Kloosterlingen (A-D)*, (*Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden*, dl. XI), Leuven, 1971, blz. 323.
130. E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1893, blz. 360.
131. De basis van dit stuk is: V. VERSTEGEN, *De gilden of confrerien van het Rosenkransje en van de H. Barbara*, in *Stadsverslag Lokeren over 1976*, Lokeren, 1977, blz. 148-164. Pater Vedastus baseerde zich vooral op archiefstukken in het dekanaal Archief Sint-Laurentius Lokeren. Heel wat materiaal, grotendeels gelijklopend, bevindt zich in het archief van het bisdom Gent in het Rijksarchief en in het bisschoppelijk paleis te Gent, en in het archief van de Geheime Raad, Spaanse periode in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.
132. D. SMET, *Albert de Hornes (1681-1694)*, in M. CLOET m.m.v L. COLIN en R. BOUDENS, *Het bisdom Gent (1559-1991. Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, blz. 89-94.
133. V. VERSTEGEN, *o.c.*, blz. 160.
134. BAG, *Acta Episcopatus*, register XXI (1697-1704), f. 98 v. en 99 r.
135. V.VERSTEGEN, *Broederschappen te Lokeren*, in *De Souvereinen*, 10de jg., blz. 76-77.
136. *Dix mille saints. Dictionnaire hagiographique*, Brepols, 1991, blz. 455. Een uitvoeriger relaas, zie op : <http://www.heiligen.net/heiligen/02/01/02-01-0348-severus.php>
137. We volgen hier, tenzij anders aangeduid, de bijdrage van Vedastus Verstegen over deze broederschap, die verscheen in het artikel aangeduid in voetnoot 133, op blz. 97-102.
138. C. LIS en H. SOLY, *Craft guilds in comparative : the Northern en Southers Netherlands, a survey*, in M. PRAK, C. LIS, J. LUCASSEN en H. SOLY, *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation*, Ashgate, 2006, blz. 8: " Moreover, craft guilds seldom appeared in localities not officially designated as towns, regardless of their population size. This prohibited the rise of craft guilds in, for example, Lokeren (...), which had about 11.000 inhabitants at the end of the Ancien Régime but remained technically a village". De twee auteurs herhalen het nogmaals in een tweede artikel in hetzelfde boek: *Export*

- industries, craft guilds and capitalist trajectories, 13th tot 18th centuries*, blz. 115: “Except in Lokeren, which despite its population was never officially recognized as a city under the Ancien Régime and did not have guilds, hat-makers belonged to a local guild in all export centres of the Spanish/Austrian Netherlands”.
139. H. LIEBAUT, *Petrus Jacobus Franciscus Vrancken (1757-1833), een Lokerse hoedenfabrikant en kunstverzamelaar, en de Lokerse hoedenmakerij van de 18de eeuw tot ca. 1870*, in *AKOKW*, dl.113, 2010, blz. 150.
 140. J.-A. DE CASTRO, *Praesulis Illustrissimi Gandavensis Laetus Ingressus, ofte Korte Beschrijvinghe Van alle de Plechtigheden ende Vreugde-teekenen gebeurt binnen de Prochie van Lokeren Lande van Waas, op de blijde Inkomste van den Hoogweerdigsten Heer Mijn Heer Joannes Baptista De Smet XIV Bisschop van Gendt, Grave van Evergem, etc. etc. Gebortig van het voorseyde Lokeren. Gandsium episcopus Grex Lokeranus gratulatus*, Gent, 1732.
 141. Deze en volgende informatie komt uit: N. STEVENS, *Een Lokerse confrerie...* Volledige referentie, zie noot 1, en ook uit de kaart zelf.
 142. V. VERSTEGEN *Broederschappen te Lokeren...*, blz. 77-79.
 143. Archief Sint-Laurentius Lokeren. Toen wij opzoeken deden in dit archief was men volop bezig om dit archief volledig te ordenen en opnieuw te inventariseren. De bulle is nu te vinden onder Broederschap van de Berechting, nr. 95 (onder een vroeger klassement DOC 196/2) en het handboek onder nummer 96. Het ongedateerd verzoek kwam terecht in het archief van de Broederschap van het Allerheiligste Sacrament als los stuk in Sacram. 4, Register met rekeningen 1830-1917.
 144. Een generale berechting is geen echte berechting maar het brengen van de communie aan alle zieken en bejaarden op geregelde tijdstippen, één of twee keer per jaar, maar hier is het de bedoeling dit vier keer te doen ter gelegenheid van de voornaamste vier feestdagen: Allerheiligen, Kerstmis, Pasen en Pinksteren. Dat gebeurde met veel vertoon: de pastoor liep onder een door gildeleden gedragen baldakijn, omgeven door andere gildeleden met flambouwen.
 145. M. CLOET, *Het Sacramenteel leven*, in M. CLOET m.m.v L. COLIN en R. BOUDENS, *Het bisdom Gent...*, blz. 192 en A. DE WINTER, *Govard Gerard van Eersel (1772-1778)*, in *id.*, blz. 116.
 146. De archieven in het Archief Sint-Laurentius Lokeren over deze broederschap bestaan uit vier nummers: Sacram 1-4. Een kaart op perkament uit 1829 is te vinden in het stadsarchief van Lokeren.
 147. Archief Sint-Laurentius Lokeren, Sacram 4, Register inoudende de regels ende de naemen der confrereed en confreressen van het broederschap van het alderheiligste Sacrament des autuers binnen de prochie van Lokeren lande van Waes 1813.
 148. Archief Sint-Laurentius Lokeren, Broe. 1
 149. K. VANDERJEUGD, *De ideale man? De verering en voorstelling van Sint-Jozef*, in *KADOC-nieuwsbrief*, 2010/5, Leuven, blz. 8.
 150. E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé...*, blz. 434-435 en : http://www.damiaanvandaag.be/index.php?option=com_content&view=article&id=87%3Ade-sint-jozefbedevaarten-2011&catid=8%3Adamiaanvandaag&Itemid=18&lang=nl
 151. <http://nl.wikipedia.org/wiki/Theatijnen>
 152. D. MACCULLOCH, *Reformation...*, blz. 637.
 153. K. VANDERJEUGD, *o.c.*, blz. 10-12.
 154. Zie hierover: J. LIEBAUT, *Het culturele leven...*, blz. 319-346, waarin alle kerkelijke initiatieven vanaf 1830 worden vermeld.
 155. Archief Sint-Laurentius Lokeren, Broe. 1-7.

156. J. SCHOENAERTS, *Kerk en gelovigen...*, blz. 110.
157. J. LIEBAUT, *o.c.*, blz. 326.
158. A. LAUREYS, *Een provinciestad in wording: het demografisch verloop te Lokeren*, Gent, lic.-verhandeling, blz. 117-118.
159. J. DAUWE, *De kruisboogschutters...*, blz. 37 De auteur haalt het voorbeeld aan van een proces dat tegen de Sint-Jorisgilde van Diksmuide werd aangespannen voor de Raad van Vlaanderen omdat ze in 1770-1772 was opgericht zonder octrooi.

Cor VANISTENDAEL

**Les Cléfs d'Or:
de geschiedenis van een theater- en danszaal
te Sint-Niklaas 1782 – 1819**

INLEIDING

Het onderzoek naar *Les Cléfs d'Or*, waarvan onderliggend artikel de neerslag vormt, kadert in een breder opgevatte onderzoeksinspanning om de bronnen over de geschiedenis van de sociale danscultuur in kaart te brengen. In Vlaanderen worden muzikale archieven vandaag reeds actief geregistreerd en bestudeerd door diverse onderzoeksinstellingen en erfgoedorganisaties. Archieven die verband houden met de sociale danscultuur blijven daarbij helaas ver achter. Dit deelonderzoek, waarbij we de archieven in het Waasland als uitgangspunt namen, spitste zich vooral toe op het nagaan van de veranderende sociabiliteit in de Franse en Hollandse periode. Het hoeft geen betoog dat de opvattingen hierover bij de overgang van het *Ancien Régime* naar de moderne tijden, ingrijpend veranderde. De sociale danscultuur speelde in dat opzicht een merkwaardige voortrekkersrol.

Het is goed om op te merken dat de bronnen tijdens het *Ancien Régime* laten uitschijnen dat de sociale danscultuur een schaars gegeven was, enkel voorbestemd voor een elite. Van een volkse danscultuur was niet echt sprake, tenzij dan naar aanleiding van kermissen of andere jaarfeesten. Het contrast met de Franse tijd kan niet groter zijn. Dit mochten we reeds vaststellen na een uitgebreid onderzoek dat in Antwerpen plaatsvond in 2004–2006. Op basis van de daar aangetroffen administratieve bronnen konden we aantonen dat op nauwelijks een decennium tijd een populaire sociale danscultuur tot leven kwam. De sociale danscultuur emancipeerde en populariseerde waarmee we bedoelen dat ze op regelmatige basis beschikbaar werd voor brede lagen van de bevolking, hetgeen voordien niet het geval was. De maatschappelijke processen die

deze verandering inluidden zijn niet altijd eenvoudig te duiden. Maar de methodiek om het beeld samen te stellen, die we op basis van dit eerste onderzoek ontwikkelden, bood wel de mogelijkheid om een vergelijkend onderzoek op te zetten, waarvan onderhavige studie deel uitmaakt.

Voor Antwerpen stelden we vast dat de veranderende wetgeving op de openbare gemakkelikheden de sleutel vormde tot het terugvinden van de administratieve bronnen die vrij systematisch de vinger aan de pols van dit veranderingsproces hielden. Tijdens kleinere deelstudies te Lier en Mechelen, merkten we dat dit beeld voor kleinere steden veel minder vlot scherp te stellen bleek. Van systematische bronnen was niet onmiddellijk sprake, waardoor het beeld fragmentarisch bleef. In Sint-Niklaas echter diende zich onverwacht een verzameling archiefstukken aan die een unieke blik achter de schermen van een commerciële organisator van bals uit deze periode mogelijk maakte. Het betreft het archief van de danszaal *Les Cléfs d'Or*, bewaard door de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Aangezien het gebouw waar de gelijknamige sociëteit haar activiteiten ontplooidde in feite een theater scheen te zijn, werd ook gekeken naar verdere relaties met de theatergeschiedenis van de stad. Deze uitbreiding stelde ons tevens in staat de veranderende sociabiliteit en de processen waarmee deze evolutie gepaard gaat, beter te verstaan.

DE VROEGSTE BRONNEN VOOR DE THEATERGESCHIEDENIS TE SINT-NIKLAAS

De vroegste bronnen voor de theatergeschiedenis van Sint-Niklaas vinden we in de uitzonderlijk rijke archieven van de rederijderskamer *De Goudblomme*. Deze worden eveneens bewaard door de Oudheidkundige Kring en omvatten vele strekkende meter documenten, waarvan de oudste teruggaan op de stichting van de kamer in 1536.¹¹ Ze lopen door tot aan de Franse tijd, toen de rederijderskamer en gelijkaardige genootschappen tijdelijk werden verboden door de Franse bezetter. De studie van dit archief vormt, gezien de omvang ervan en het ontbreken van een rechtstreekse band met het theatergebouw waarover een goed deel van dit artikel handelt, geen voorwerp van deze studie.

Maar dat al veel langer sprake was van een theatertraditie in Sint-Niklaas was ons wel meteen duidelijk. Op het einde van de 18de eeuw bleken er zelfs twee theaters actief. Dit kunnen we opmaken uit een antwoord van Maire D'Olislager van de 6de Nivose van het jaar VI (26/12/1797) op een omzendbrief van de 23ste Frimaire van het jaar VI (13/12/1797).²² In deze omzendbrief vraagt de prefect van het *Département de l'Escaut* aan zijn onderhorige burgemeesters een lijst op te stellen van de actieve theaters in hun gemeente, alsmede hem speellijsten te bezorgen van de stukken die er worden opgevoerd, dit met het oog op de censuur. In het antwoord van D'Olislager lezen we dat er twee theaters actief zijn die hij niet bij naam vernoemt, maar hij voegt wel een speellijst van stukken toe die volgens zijn zeggen werden opgevoerd in het theater in de herberg *De Gewezene Arend*, in het huis van burger Bernard De Corte (Bijlage 1).

Uit een gedetailleerd artikel over het archief van *De Goudblomme* maken we op dat de gildekamer van deze rederijderskamer tijdens de 18de eeuw gevestigd was in de herberg met het uithangbord *De Arend*, palend aan de Grote Markt van Sint-Niklaas.³³ In deze kamer, in feite een toneelzaaltje, werden de opvoeringen voor de leden van de kamer gegeven en ook bals en banketten georganiseerd. Er moet dus een privétheater gehuisvest zijn geweest, waarvan we slechts weten dat het ook na de Franse bezetting nog occasioneel werd gebruikt. Uit het artikel kunnen we overigens ook opmaken dat de rederijderskamer zoals ze in Sint-Niklaas bestond, een klassiek voorbeeld van een corporatistische vereniging was. Ze verbond zich sterk met de kerk en met lokale machtshebbers en men kon slechts deelnemen aan de activiteiten wanneer men op voorspraak lid was geworden. Het contrast met de *Société des Cléfs d'Or*, zo zullen we later zien, kon niet groter zijn.

Van de *Gouden Sleutels* zelf is pas vanaf 1782 sprake wanneer de naam van de herberg voor het eerst opduikt in een verkoopsakte.⁴⁴ Voorafgaand aan de periode 1816 – 1819, waarover de documenten het archief van de Oudheidkundige Kring handelen, weten we, op nog een arrestatiebevel uit 1793 na, helemaal niets over de realiteit van dit theater annex danszaal.⁵⁵ Noch de ligging, noch enige concrete activiteit duiken op in de bronnen. Er is ook geen enkele band met een overheid, noch een kerkelijke instelling van enigerlei aard

bekend, wat op zich vreemd kan worden genoemd. In de meeste steden zoals Antwerpen of Gent waren de theaters, op deze van de rederijders na, eigendom van kerkelijke caritatieve instellingen. In Antwerpen waren dat de *Aalmoezeners*⁶⁶ en Gent de armenkamer van *De Keure*⁷⁷ die beide instonden voor de armenzorg. Andere theaters in de stad, dus ook die van de rederijders, moesten ten minste een deel (meestal 1/4de) van hun inkomsten afstaan aan deze organisaties. In de praktijk beschikten zij dus over een monopolie op wat men ‘het recht der armen’ noemde dat o.a. werd geheven op allerhande publiekelijke vertoningen en vermakelijkheden.

Merkwaardig genoeg werd voor geen van beide theaters een dergelijke band met een kerkelijke instelling of een armeninstelling gevonden. We vinden dit des te opmerkelijker omdat met de komst van de Fransen weliswaar de inner van de gelden veranderde, maar niet het rechtsprincipe van ‘het recht der armen’.⁸⁸ Voortaan werden de gelden geïnd door het *Bureel van Weldadigheid (Bureau de Bienfaisance)*, maar de opbrengst van een heffing op allerhande vermakelijkheden van 10 tot 25%, werd voorbehouden om er de armenzorg in handen van de *Burgerlijke Godshuizen (Hospices Civils)* mee te financieren. Dat deze wetgeving ook daadwerkelijk werd toegepast, wordt geïllustreerd doordat we er voor het eerst een vermelding van terugvinden in de boekhouding van het Bureel van Weldadigheid uit 1796: “Van de Directeurs der Comedie in de goude Sleutels over ontvangst van eene representatie ten voordeele van den Armen – 4 (gulden) 8 (stuyvers) 1 (cent)”.⁹⁹

Een veel kleinere som (1 gulden, 3 stuyvers, 4 centen) wordt het jaar daarop betaald. Volgens Maire d’Oliislagers was de opbrengst van die ene voorstelling vele malen lucratiever voor de armen dan een 10de van de opbrengst per voorstelling zoals de (tijdelijke) wet van 1796 voorzag.¹⁰¹⁰ De huurgelden die de uitbaters van de *Gouden Sleutels* enkele jaren later aanrekenden voor het gebruik van hun theaterzaal indachtig, durven we dit ten zeerste te betwijfelen. Daarom kunnen we vermoeden dat D’Oliislager de theaters in kwestie enigszins een hand boven het hoofd hield. Dit was op zich niet zo uitzonderlijk. De burgemeester speelde zo zijn traditionele rol van beschermheer over het verenigingsleven, als spil in het netwerk van de lokale sociabiliteit. We zullen nog zien dat deze rol in de prille verenigingen uit de Hollandse tijd niet noodzakelijk erg veranderde.

Dat er een zekere traditie bestond in het betalen van belastingen op gemakkelikheden, wordt ook nog geïllustreerd door talloze verwijzingen naar het betalen van patenten op de georganiseerde bals voor de periode 1816–1820 waarover het gros van het archief over de *Gouden Sleutels* handelt.¹¹¹¹ Patenten zijn echter een andere vorm van belastingen dan deze op de gemakkelikheden. Patentrechten bedroegen slechts 1% van de bruto omzet, terwijl het ‘recht der armen’ niet minder dan 25% bedroeg. Patentrecht werd door gemeentelijke overheid geïnd in naam van de centrale overheid, terwijl het armenrecht een louter plaatselijk karakter kende, hoewel de wetgeving wel degelijk centraal werd opgelegd. Over het armenrecht vinden we in het geheel van het archief zeer weinig terug. Aangezien de jaarrekeningen van de toenmalige armenzorg niet bewaard bleven, kon er ook niet worden geverifieerd of het wel effectief werd toegepast. Een situatie die we overigens wel vaker aantreffen in kleinere steden. Het gemeentebestuur van Sint-Niklaas schafte deze verplichting af, van zodra zij er de bevoegdheid toe had. De sop zou de kool niet waard zijn geweest.¹²¹²

We kunnen dus stellen dat in een kleinere plaats als Sint-Niklaas er in de Hollandse tijd naar verhouding een vrij behoorlijke theaterinfrastructuur aanwezig was en een navenant amusementsbedrijf, maar dat de lokale overheden dit bedrijf niet noodzakelijk op dezelfde manier trachtten te controleren en bestieren zoals dit in de grotere steden het geval was. Dit geeft natuurlijk te denken over de kansen die een ligging in de periferie op haar manier bood. Men heeft het doorgaans vooral over de achterstand in de smaakontwikkeling die het platteland zou kenmerken tegenover de grootstad. Het is echter niet ondenkbaar dat door het gebrek aan controle precies een omgekeerde situatie ontstond. Waarbij het uitdagendere theater daar werd gespeeld, waar een al te censurerende overheid afwezig bleef.

LOCATIEONDERZOEK

We gaan verder in op de vraag naar de locatie van het theater in kwestie. Tijdens het onderzoek bleek het namelijk noodzakelijk duidelijkheid te verschaffen over de precieze locatie, gezien de mogelijkheid tot verwarring met *De (Gewezene) Arend* als alternatieve speelplek.

Wat betreft het rederijkerstheater in *De (Gewezene) Arend* vonden we een verkoopakte van 29 januari 1817 terug in het archief van notaris Charles Maria Vande Voorde, waarin de verkoop van een herberg en brouwerij met als uithangbord een arend wordt geregeld: “gelegen in de Grooten Cloosterlandwijk in de caerte op nr 130, groot éénten-twintig aren, vierenvijftig centiaren, paelende oost d’hoire Merckt, Suyd de straete, West Sieur Michiels en Noord d’Heer Janssens de Belie”.¹³¹³

Op basis van deze gegevens kunnen we uitmaken dat dit perceel aan de Markt lag, tegen de Zuidstraat aan.

De vroegste bron voor *Les Cléfs d’Or* vinden we zoals gezegd, in een verkoopakte uit 1782 die de verkoop regelde van een herberg genaamd de *Gauden Sleutels*. In deze akte wordt echter met geen woord gerept over een annex met een theater. Wel is er sprake van enkele cijnzen van de Abdij van Roosenberg uit Waasmunster die op de grond rusten. Maar gezien de talloze andere percelen in de Groot Cloosterlandwijk, waarvoor cijnsbrieven werden teruggevonden in het archief van deze abdij, is er wellicht geen sprake van enige taxatie van een mogelijke theateractiviteit.¹⁴¹⁴ Ook in de jaarrekeningen van het klooster werden geen aanwijzingen in die zin teruggevonden.¹⁵¹⁵

Pas na grondige lectuur van het huurcontract kon een perceel worden gedetecteerd: “Tous à ce présent acceptant au dit titre de Bail à Louer pour le terme Susnoncé, Savoir un bâtiment étant une Salle de Danse <ainsi que la Cour adjoint> Située au dit St.Nicolas, Section Grooten Cloosterland, Dans la Carte Partie du N°(?) Contenant (?) Verges, tenant de l’est le sentier dit ankerwegel, du midi Mr. Donny, et de l’ouest le bailleur, le tout bien Connu des prenneurs Comme l’ayant Vu et Visité, lesquels déclarent de s’en Contenter”.¹⁶¹⁶

Gezien het ontbreken van een nummer kon pas door deductie het perceelnummer 357,2,7 op de kadasterkaart van 1830 worden aangeduid.¹⁷¹⁷ Dit bleek na enige vergelijkingswerk vandaag opgedeeld in de percelen 357 a, b, c, d die overeenstemmen met de huidige straatnummers 26 tot en met 32 in de Zamanstraat.¹⁸¹⁸ De eigenares van het ongedeelde perceel was in 1830 een zekere Pauwels en een Weduwe Willemsen & Kinderen. Zij baatten het pand uit als huis en de

hof erom heen. De omschrijving in de leggers laat duidelijk zien dat anno 1830 er geen sprake meer was van een theater. Het perceel werd herverkaveld in 1872.

DE SOCIÉTÉ DES CLÉFS D'OR

We zullen het nu kort hebben over de *Société des Clefs d'Or*, de organisatie die, blijkens het bewaarde archief, het theater uitbaatte. Aan het begin van de 19de eeuw zien we een enorme toename van het aantal burgerlijke cultuurverenigingen in onze gewesten. Dit was een gevolg van de sterk veranderende visie op sociabiliteit die zich in de loop van de 18de eeuw ontwikkelde. Deze stelde niet alleen dat de sociabiliteit belangrijk was voor de ontwikkeling van de mens, maar ook dat men deze diende te oefenen. Het verenigingsleven was daartoe het geijkte middel. Er waren echter ook enkele drempels die het oprichten van een vereniging of het lidmaatschap ervan beperkten of dan toch bemoeilijkten. Tot het recht op vereniging in de Belgische grondwet werd opgenomen, bestond er bijvoorbeeld geen strikt wettelijk kader om een vereniging op te richten. Politieke activiteiten in georganiseerd verband waren bij wet verboden, maar indien het nut van de activiteit die men voor ogen had, werd aangetoond en men de nodige bescherming verkreeg van een machtshebber, kon men de toestemming krijgen deze activiteit uit te oefenen. De rechtsvorm die men daarbij aannam, verschilde wel eens, maar doorgaans leunde deze sterk aan bij deze van commerciële bedrijven en volgde men ook dezelfde wettelijke verplichtingen, zoals het neerleggen van de statuten en de jaarrekening bij de kamer van koophandel.

Helaas bleven de statuten van *La Société des Cléfs d'Or* niet bewaard, zodat we niet op de hoogte zijn van haar doelstellingen zoals geformuleerd door haar leden. Wel beschikken we over een kladversie voor een reglement van interne orde en een oorspronkelijke ledenlijst.¹⁹¹⁹ Uit deze documenten blijkt dat de vereniging slechts 16 leden telde (Bijlage 2) die allen zonder twijfel behoorden tot de goede burgerij, gezien het hoge jaargeld van 30 gulden dat zij moesten betalen.²⁰²⁰ Dit was uiteraard slechts één van de drempels die een dergelijke vereniging inbouwde om haar exclusiviteit te bewaren. Daarnaast hanteerde men ook een selectieve kaartenverkoop

voor de activiteiten door inschrijving via de leden van de vereniging. We wijzen bij deze op het verschil met de rederijderskamer *De Goudblomme* die voordien het culturele leven in Sint-Niklaas sterk bepaalde. Men moest niet langer formeel lid worden na voorspraak om ook deel te nemen aan de activiteiten van de vereniging. Het toegangsbewijs werd de enige formele drempel, wat toch als een drastische aanpassing van de spelregels kan worden beschouwd.

De eigenaar van de zaal was, volgens het huurcontract dat inging op 1 mei 1816, Pierre Benedict De Maere, een notoir kunstschilder die in 1818 betrokken was bij de oprichting van de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten in Sint-Niklaas.²¹²¹ Hij was zelf geen lid van de *Société*, maar er zetelde wel een zekere Jean De Maere, waarvan we kunnen vermoeden dat het een verwant was. Pierre Benedict ontving voor de huur van het theater jaarlijks de ronde som van 250 florijnen, telkens te kwijten op de 1ste mei. Het is misschien niet toevallig dat precies een kunstschilder eigenaar was van een theater. Bij de theaterinrichting kwam heel wat schilderwerk kijken. Aan theaterschermen werd grote aandacht geschonken en niet zelden werd voor het beschilderen ervan een beroep gedaan op de beste kunstenaars uit de omgeving. De theaterschermen vormden, naast de bibliotheek, vaak het belangrijkste kapitaal van het theater zelf. Aangezien we de exacte sterfdatum van Pieter Benedict De Maere kennen (4 november 1825), gingen we op zoek naar diens overlijdensakte, in de hoop in zijn testament een uitgebreide beschrijving van de theaterinboedel terug te vinden. Helaas bleek de convoluut met aktes voor de betreffende periode door waterschade onleesbaar.²²²¹

In het reglement van interne orde vinden we overigens wel meer details terug over de algemene organisatie van de activiteiten. We gaan hier wat dieper op in omdat ze een unieke inkijk bieden op de verandering van de organisatiecultuur in deze periode. Zo werden enkele collectieve aansprakelijkheden duidelijk omschreven. Bij financieel verlies moesten de leden van de *Société* het verschil bijpassen. Ook waren zij aansprakelijk voor de schade aan het theaterinterieur, waarbij het onderhoud van de ramen (glas was erg duur) speciale aandacht krijgt. In het archief vinden we twee rekeningen terug die verband houden met deze verplichtingen. Eén rekening handelt over het geel schilderen van de plafonds²³²², een tweede over het verlengen

van de dansvloer tot aan de bar.²⁴²³ Wat betreft de schilderwerken kunnen we ervan uitgaan dat deze regelmatig dienden te gebeuren omdat de roetproductie van de aanwezige kaarsen en olielampen ze wellicht snel deden verdonkeren. Uit vrijwel elk 18de-eeuws opera archief dat we kennen, blijkt dat er aanhoudend met verlies werd gewerkt, wat het uiteindelijke voortbestaan echter zelden of nooit bedreigde. Het nieuwe principe ‘samen uit samen thuis’ dat uit dit reglement spreekt, duidt op een veranderende houding ten opzichte van de economische verantwoordelijkheden. Het uitbaten van een theater werd niet langer gezien als een louter culturele activiteit, voorbehouden aan een elite, maar eerder als een commercieel bedrijf dat potentieel winst of verlies kon opleveren. We zullen verder nog zien hoe bepalend dit principe wel was voor de uitbating en uiteindelijke ondergang van de *Société*.

Het huurgeld werd in deze beschouwd als een soort investering. In ruil daarvoor kreeg de *Société* de beschikking over alle effecten van het theater (zoals de schermen) en kan men er dus alle mogelijke toneelstukken laten opvoeren. Daarnaast had ze ook de beschikking over de theaterluster, een belangrijk en kostbaar element in het theaterinterieur. De luster in kwestie hing naar alle waarschijnlijkheid boven het podium. Dit was de gewoonte omdat de publieksruimte meestal met aan de wanden bevestigde kandelaars of olielampen werd verlicht. Die gaven veel meer licht en dat was ook de bedoeling. Aan het begin van de 19de eeuw bestond geen technische oplossing voor theaterspots. Bovendien kwam het publiek niet alleen naar het theater om naar een toneelstuk of een opera te kijken, maar vooral ook naar elkaar. Het licht bleef daarom de hele voorstelling lang branden. Om het theater aantrekkelijker te maken, besloten de leden van de *Société* extra zitbanken (voor de parterre) en ‘quinquet’-olielampen aan te kopen. De quinquet-lamp werd genoemd naar Antoine-Arnoult Quinquet (1745–1803), één van de uitvinders van een nieuw type olielamp dat opgang maakte vanaf 1780. Het bijzondere aan deze olielampen was dat zij veel meer licht gaven (het equivalent van 6 tot 10 kaarsen), proper brandden en minder olie verbruikten dan hun voorgangers. In de rekeningen van de *Société* vinden we hier dan ook voortdurend verwijzingen naar: er worden grote hoeveelheden *quinquet- of kîkêolie* aangekocht bij apotheker Van Malcote. De lampen zelf worden uiteindelijk bij Scheltiens in

Antwerpen gekocht.²⁵²⁴ Dit laatste was wellicht geen toeval. Een *Société* zoals deze moeten we als een voorteken van nieuwe stedelijkheid beschouwen en quinquet-lampen waren toen zeer modern. Sint-Niklaas kreeg de titel van stad pas in 1816, maar van een echte stadscultuur was wellicht nog geen sprake. Later zullen we nog zien dat, wanneer het om modegevoelige zaken ging, men wel vaker in de richting van Antwerpen keek.

Merkwaardig is wel dat al deze investeringen ogenschijnlijk gebeurden met het oog op de commerciële exploitatie van het theater als theaterzaal. Als we de inkomsten van de jaarrekeningen analyseren, merken we echter dat het gebouw in de praktijk nauwelijks of niet als dusdanig meer werd gebruikt van zodra de *Société* het er voor het zeggen had (bijlage 3). Er vindt tussen 1816 en 1820 een duidelijke verschuiving merkbaar naar een exclusief gebruik als danszaal. Ruimtelijk bekeken vindt een bal plaats op een vlakke vloer. Iedereen staat letterlijk op gelijke hoogte. In een klassiek Italiaans theater wordt door de indeling van de loges een duidelijke rangorde aangebracht in het aanwezige publiek. Het is slechts een hypothese, maar wellicht sloot het bal als sociaal ritueel beter aan bij de nieuwe opvattingen over sociabiliteit dan het klassieke geritualiseerde theaterbezoek uit het *Ancien Régime*.

We kunnen besluiten dat *La Société des Cléfs d'Or* een klassiek voorbeeld is van een vereniging in de vorm van een economische organisatie die nieuwe type van sociabiliteit voorstaat. Dat deze vereniging duidelijk kiest voor het organiseren van bals, kan in dit opzicht wijzen op een zekere lokale ambitie om deze nieuwe vormen van sociabiliteit te propageren. Het type organisatie, waarbij een economische elite aan het hoofd staat, is zeer kenschetsend voor de vroeg 19de-eeuwse concert- en balorganisatoren. Men zou het vanuit hedendaags oogpunt als een vorm van mecenaat kunnen beschouwen, maar dat is meestal een te beperkende categorie. Doorgaans blijken deze organisaties echte 'coterieën' voor het lokale establishment die verregaand het lokale politieke en economische veld aansturen.²⁶²⁵ Dit laatste is eerder een klassiek gegeven, dat ook reeds aanwezig was bij cultuurverenigingen uit het *Ancien Régime*. Alleen lag daarbij de nadruk niet op het organiseren van bals of concerten, maar eerder bij 'liefdadigheid' en 'armenzorg' als een soort moreel excuus voor het inrichten

van een gemakelijkheid. De armenzorg wordt in de moderne tijd, zoals aangehaald, echter door de overheid behartigd. De meer commercieel georiënteerde balorganisator, zoals de *Société* er zeker één was, hoefde zich er dus niet meer mee in te laten en beschouwde bijvoorbeeld het betalen van de vereiste belastingen eerder als een soort economisch nadeel, waaraan hij zich niet al te graag onderwierp.

HET ORGANISEREN VAN BALS IN DE HOLLANDSE PERIODE

De organisatie van een bal vraagt essentieel een ruimte waarin dansmuziek kan worden gespeeld en waar vanzelfsprekend een dansvloer ligt. Vandaag vinden we dit evident, maar in de besproken periode, die de opkomst van de burgerlijke concert- en muziekcultuur inleidde, waren dergelijke ruimtes bijzonder schaars. Dit is een sterke indicatie dat de nieuwe vormen van sociabiliteit zich letterlijk nog geen plek hadden weten te veroveren. In Antwerpen, bij voorbeeld, opende de eerste concert-balzaal die voor dit nieuwe gebruik van muziek speciaal werd gebouwd, pas in 1814 haar deuren.²⁷²⁶ Doorgaans gebruikte men voor bals en concerten toentertijd bestaande theaterzalen die men voor de gelegenheid van elk bal herinrichtte. Dit gebeurde door een 'zwevende' balvloer aan te leggen die de parterre toedekte, vaak op schragen zodat de vloer gelijk gelegd kon worden met de scène. Hierdoor werd het hele theater omgetoverd in een balvloer. Bijbehorende theaterdoeken en een gelegheidsorkestbak vervolledigen het beeld.

Dat dit in Sint-Niklaas eveneens het geval was, valt goed af te lezen uit de rekeningen van de *Société*. Zo lezen we op talloze plaatsen dat telkens er een bal of een redoute plaatsvond, een werknemer werd vergoed voor het opstellen van de dansvloer in een theater. Dat het wel degelijk om een theater ging, kan gemakkelijk worden bewezen doordat dezelfde werknemer eveneens werd betaald om het toneel terug op te stellen enkele dagen na het bal. Het feit dat het theater over een dergelijke zwevende balvloer beschikte, wijst op zich reeds in de richting van een bedrijf met enig kapitaal en traditie inzake het organiseren van bals en concerten. Het laten maken van een dergelijke constructie kostte ook toen handen vol geld. In Antwerpen beschikte alleen de opera over een opstelbare zwevende balvloer,

Het dansorkest nam in een danszaal meestal plaats op een balkon of een andere hogere positie ten opzichte van de dansers.

De Rietdijckzaal in Antwerpen. Gravure van Louis Granello ca 1820 Antwerpen. © Stadsarchief Antwerpen (12#13474)

wat er op wijst dat het theater in kwestie voor Sint-Niklaas wellicht plaatselijk reeds langer een gelijkaardige uitstraling kende.

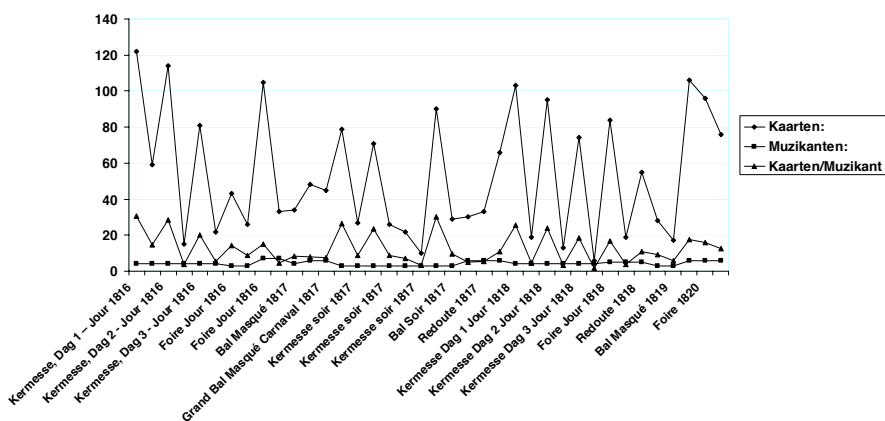
Volgens één rekeningetje gebeurde de ombouw van theaterzaal naar danszaal en terug in het balseizoen 1816 – 1817 maar liefst vier keer: op 26/09/1816, 26/11/1816, 19/01/1817 en 25/01/1817.²⁸²⁷ Vooral het feit dat men telkens weer ombouwde naar theaterzaal is vrij merkwaardig, aangezien we weten dat er in de praktijk geen theatervoorstellingen plaatsvonden. Maar hierdoor krijgen we wel meteen een beeld van hoe het balseizoen toentertijd was opgevat. Bals vonden doorgaans in de winter en de lente plaats, in de periode tussen Sint-Maarten (11 november) en carnaval (februari–maart). Het kende een ‘redoute’- en een carnavalsperiode die werd afgesloten met een groots bal masqué op Vastenavond. In deze periode concentreerde zich het balleven als societygebeuren, wat natuurlijk niet wil zeggen dat er op andere

momenten van het jaar geen grote bals plaatsvonden. Na grondige analyse van alle rekeningen konden de meeste data van bals voor de rest van het jaar worden gereconstrueerd (Bijlage 4).

Daaruit blijkt dat in de zaal *Les Cléfs d'Or* in feite jaarlijks 3 periodes te onderscheiden zijn waarin bals plaatsvonden:

- **Redoute/carnaval - seizoen:** liep van eind december, tot aan carnaval, en werd afgesloten met één of meerdere ‘Bals masqués’
- **Kermis:** aansluitend op Pinksteren, in de meimaand
- **Jaarmarkt:** eerste week van december.

Analyse kaartenverkoop – aantal muzikanten – ratio aantal kaarten/muzikant

Aan de kaartenverkoop te zien, waren vooral de bals naar aanleiding van kermis het populairst. Er vonden niet minder dan 6 bals plaats op drie dagen tijd en het valt meteen op dat vooral de bals ‘du jour’ vele malen populairder waren dan deze ‘du soir’. Dit is gezien de schaarse straatverlichting enigszins te verklaren. Veilig terug thuis geraken na zonsondergang was niet evident. Het uitgaansleven concentreerde zich daarom meestal rond volle maan, wat meteen verklaart waarom almanakken uit die tijd steeds ook een maankalender bevatten. Aangezien de feestperiodes op zich geen rekening hielden met de stand van de maan, merken we duidelijk een groot verschil in de kaartenverkoop tussen de bals overdag en deze ’s avonds. Maar wanneer het toevallig toch volle maan is in de buurt van een feestperiode, zien we dat de avondlijke bals beduidend meer

volk trekken dan wanneer het een nieuwe maan is. (vergelijk hiervoor de kermisperiode van 1816, 1817 en 1818). Wanneer men het echter zelf de datum voor het kiezen heeft, zoals voor de ‘redoutes’ in de december en januarimaanden, dan kiest men deze blijkbaar toch liever in de buurt van een volle maan. Dat dit niet steeds een garantie op succes is, blijkt wanneer men de kaartenverkoop van de ‘redoutes’ van 02/02/1818 (twee dagen na volle maan, 33 kaarten) met deze van 01/12/1819 (op volle maan, 119) vergelijkt. Wellicht waren er op dagen met volle maan wel meerdere mogelijkheden om uit te gaan en was het dus geen garantie op succes wanneer men precies dan een bal organiseerde, maar ook het weer kan een bepalende factor zijn geweest.

Overigens zegt de kaartenverkoop in deze periode niet alles over de uiteindelijke publieksaantallen. Uit Antwerpse bronnen weten we dat bij het begin van de 19de eeuw enkel mannen een biljet betaalden en dat zij het recht hadden vrouw, kinderen en enkele huisvrienden mee te brengen naar het bal. Een kort reglement in verband met de subscriptie verplichting voor de redoutes van 4 oktober 1817 en 2 februari 1818 laat zien dat voor de bals van de *Société* wellicht ook het geval was: “Pour chaque souscripteur qui pourra emmener avec lui des dames ainsi que Mrs. Les étrangers.”²⁹²⁸

Als men hiermee rekening houdt, kan men in principe een kort rekensommetje maken om na te gaan hoeveel mensen nu zo’n bal bezochten. Minimaal waren dat er $N + 1$, zijnde één man in het gezelschap van één dame. In de praktijk kunnen het er ook $N + 5$ of $N + 8$ geweest zijn. Minimaal bedroeg het aantal bezoekers op het bal van 26/05/1816 overdag, waarvoor maar liefst 122 tickets werden verkocht dus 244. Daarnaast vermeldde het reglement, zoals gezegd, dat de leden van *Société* voor elke activiteit één kaartje per persoon kregen. Deze kaartjes worden overigens soms apart vermeld in de rekeningen als de kaarten voor een zekere ‘ami’. Hun aantallen variëren tussen de 9 en de 29. Telt men dus hypothetisch 16 kaartjes bij die 122, dan komen we op 138 kaarten. Wat dus minimaal 276 bezoekers oplevert en een hypothetisch maximum van 1104. Dit is een behoorlijke hoeveelheid volk, wat opnieuw een aanwijzing is voor de toch behoorlijke capaciteit die de omgebouwde theaterzaal moest bieden.

Slechts uitzonderlijk vindt men entreekaartjes voor bals terug. Dit bal werd door de Société de l'Arc georganiseerd waarvan Charles-Maria Van de Voorde eveneens secretaris was. Dit bal vond plaats op 18 februari 1816, enkele maanden voor het officiële huurcontract voor de zaal ingaat.

Bron: archief Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, Archief van de Sint-Sebastiaansgilde, A437 – A464

Dat een dergelijke organisatie wel wat personeel vereiste, staat eveneens vast. De entreekaartjes werden door een aangestelde medewerker Charles Naulaerts gecontroleerd. Het is ook deze Naulaerts die als 'entrepreneur de bal' de patenten voor de vereniging regelde. Daarnaast stelde men voor het verzorgen van de lampen zelfs speciaal een lichtmeester aan, wat het belang van die verlichting aantoonde, aangezien de man in kwestie lid was van de *Société* en dus een lid van de hogere burgerij.³⁰²⁹ Maar een bal zou geen bal zijn geweest zonder buffet. Hiervoor werd speciaal een uitbater gezocht die tevens instond voor de kaartenverkoop, de verspreiding van de aankondiging affiches op verschillende locaties in de stad en de opkuis van de zaal.³¹³⁰

MUZIEK, MUZIKANTEN EN DANSREPERTOIRE

Wat de muziek voor de bals betreft, zijn we al bij al vrij summier geïnformeerd via het archief. Er bleef geen enkel concreet dansprogramma bewaard, hoewel wel degelijk wordt vermeld dat ze werden gedrukt en opgehangen.³²³¹ Dat laatste was een typische geplogenheid voor de vroege 19de eeuw. Tijdens het *Ancien Régime* treffen we dergelijke balaffiches, waarop elke dans minutieus wordt beschreven (dansfiguur per dansfiguur), niet aan. Het adellijke publiek beschouwde dansen als een basisvereiste van een geslaagde opvoeding. De dansmeester, die iedereen had leren dansen, arrangeerde de bals ook zo dat iedere aanwezige de dansen kende of kon volgen. Kwestie van zijn leerlingen niet in verlegenheid te brengen. Balaffiches (ook wel ‘balorde’ genoemd) komen pas in voege, wanneer de sociale danscultuur na de Franse revolutie in rap tempo emancipeert. Steeds meer groepen krijgen op regelmatige basis toegang tot dans als sociaal vermaak. Aangezien de bals toen hét publiek vermaak bij uitstek vormden, waaraan je door het kopen van een ingangsticket kon deelnemen, verviel elke controle op het dansniveau van de aanwezigen. Wat echter geenszins betekende dat de dansmode vereenvoudigde. Wel integendeel, de dansmode was zelfs uitzonderlijk veeleisend voor de dansers in deze periode.

Om te vermijden dat men over elkaars voeten zou struikelen en de mindere dansers zich van de dans zouden onthouden, werden daarom verschillende ‘hulpmiddelen’ ingezet. Om te beginnen was er het balprogramma dat op voorhand bekend werd gemaakt door middel van affiches. Ambitieuze dansers konden zich zo voorbereiden op hun gloriemoment van de avond, mindere dansers wisten op voorhand wanneer ze zich strategisch afzijdig moesten houden. Bovendien waren er één of meerdere balcommissarissen aanwezig. Dit waren geen gewapende ordehandhavers, maar leden van het gezelschap die tot taak hadden de dansers van gelijkwaardig niveau aan elkaar te koppelen. Dit gebeurde hoofdzakelijk om te vermijden dat de ‘vis-à-vis’ in de quadrille waar je deel van uitmaakte of je eigen partner een veel betere danser of danseres was dan jezelf. Dit laatste betekende potentieel een publieke vernedering, aangezien niet iedereen tegelijk danste en het aantal toeschouwers tijdens de dans wel eens hoger kon uitvallen dan het aantal dansers. Het was om te beginnen

fysiek onmogelijk om iedereen tegelijkertijd te laten dansen. Omdat het dansen van een quadrille met vier paren ongeveer 20–30 m² in beslag neemt was het aantal koppels op een dansvloer beperkt. Een dansvloer van 400 m² (de geschatte grootte van de dansruimte in *Les Cléfs d'Or*) kon doorgaans hooguit een 50-tal koppels aan (100 dansers). De rest bleef aan de kant staan, keek toe en arrangeerde voor zichzelf een volgende quadrille. Aangezien 80% van het dansprogramma op zo'n avond uit quadrilles bestond, die elk ongeveer een kwartier duurden, was de rol van de toeschouwer vanzelfsprekend niet gering.

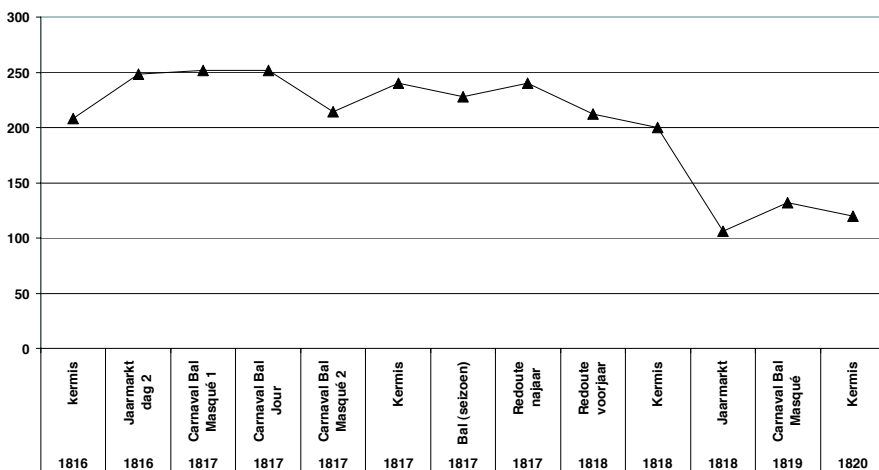
Een andere geplogenheid, om verwarring uit te sluiten, was het 'calling', het op tijd aangeven welke dansfiguur volgde. Hiervoor was ook een balcommissaris verantwoordelijk. Deze moest dus zelf een uitstekend dansers zijn en het dansprogramma goed kennen om op tijd, enkele seconden voor de figuur eraan kwam, de bevelen 'avant deux', 'traversez' enz. met luide stem aan te kondigen. Vaak breidden goede 'callers' de namen van de figuren aan elkaar in een soort 'scat', waarbij allusies op het aanwezige publiek, plaatselijke gebeurtenissen of de politiek niet werden geschuwd. Een laatste truc, ten slotte, bestond eruit om voor elke dans een inleidende frase te spelen van 4 tot 8 maten met daarin de eerste melodische beweging uit de volgende dans. Dit had vooral te maken met de plaatsing van het orkest, hoog boven de dansvloer.³³³² Dit had verschillende praktische redenen. Zo nam het orkest geen plaats in op de dansvloer en bovendien zag de dirigent die met zijn rug naar de orkestleden stond en met zijn gezicht naar de dansvloer gekeerd, precies hoe de dans verliep. Nadeel van deze plaatsing was uiteraard de mindere communicatie tussen dansvloer en orkest bij het aanzetten van de dans. Het spelen van die eerste frase, diende daarom een praktisch doel. We horen deze traditie overigens nog steeds bij de walsen van Strauss.

We kunnen er gerust van uitgaan dat men ook in Sint-Niklaas vrij strikt de dansmode volgde. Dit kunnen we misschien nog het beste afleiden uit het feit dat men bijna steeds een beroep deed op Antwerpse muzikanten voor het verzorgen van de balmuziek. Daar kan in feite maar één goede reden voor zijn geweest, namelijk dat men de plaatselijke speellieden niet in staat achtte deze taak naar behoren te vervullen. De dansmode in de Hollandse periode werd, zoals ge-

zegd, gekenmerkt door zeer snelle veranderingen. Het is de periode waarin de klassiek vorm van de quadrille wordt geboren. Voor Antwerpen kennen we een aantal gedrukte dansprogramma's uit deze tijd waaruit we duidelijk kunnen opmaken dat zij zeer kort op de bal speelde van deze mode. Het mekka voor deze dansmuziek was Parijs, gedrukte muziek was relatief duur en raakte vaak slechts verspreid via persoonlijke contacten met muzikanten uit de lichtstad. Het is evident dat steden als Brussel of Antwerpen hiervoor betere gelegenheid boden dan Sint-Niklaas.

Op basis van de verschillende rekeningetjes en kwitanties die handelen over het engageren van muzikanten hebben we getracht ons een beeld te vormen van ensemblegrootte en van de uitkoopsom die een individuele muzikant voor zo'n emplot ontving. Dit was minder evident dan gedacht, aangezien niet alle rekeningen gedateerd waren en ze bovendien vaak aanvullende informatie bevatten of cruciale informatie misten. De samenvatting leidde tot de volgende grafiek:

Evolutie dagprijs muzikanten 1816 - 1820 (in stuivers)

De gegevens in bijlage 4 laten duidelijk zien dat er slechts gebruik werd gemaakt van kleine ensembles. Uitzonderlijk worden één keer 7 muzikanten geëngageerd, meestal slechts 3 of 4. Uit de combinatie van de uitkoopsommen en de orkestgrootte kunnen we afleiden dat

de doorsnee dagprijs voor dansmuzikanten tussen de 10 en de 12 gulden schommelde en dat deze situatie stabiel bleef tot het najaar van 1818. Dan daalt de uitkoopsom plotseling met de helft tot nog amper 5–6 gulden. Er is hiervoor een verklaring. Tot het voorjaar van 1818 beschikten de Antwerpse muzikanten over het monopolie. Dat verandert tijdens de kermis van mei 1818, wanneer we voor het eerst in de rekeningen de vermelding “aen de musikanten van hier” aantreffen, in oppositie tot “aen de musikanten van Antwerpen”.³⁴³³ De uitkoopsom voor beiden bedraagt op dat ogenblik respectievelijk 57 en 63 florijnen, samen 120 voor het spelen van 6 bals op drie dagen tijd. We weten echter niet over hoeveel muzikanten het ging, maar we kunnen dit onrechtstreeks wel afleiden. Gezien de grote gelijkens tussen de bedragen kunnen we veronderstellen dat het er evenveel uit elke stad waren. De meerprijs van 6 gulden voor de Antwerpenaren kan gemakkelijk als compensatie voor de hotel- en verplaatsingskosten worden beschouwd. Bij de kermis van 1817 werden voor een heel gelijkaardig bedrag van 108 florijnen 3 Antwerpse muzikanten geëngageerd voor evenveel bals op evenveel dagen. Wanneer we er dus van uitgaan dat er voor de kermis van 1818 uit elke stad evenveel muzikanten werden geëngageerd, kunnen dat er slechts 2 per stad zijn geweest. In dat geval bedroeg het verschil in dagprijs al 2 florijnen per dag. (12 fl in 1817 tegenover 10 fl in 1818) wat al als een substantiële daling kan worden beschouwd. Pas met de jaarmarkt van december 1818 en het daarop volgende redoute- en carnavalsseizoen, wordt het plaatje compleet. De dagprijs per muzikant daalt drastisch tot 6 en zelf 5–7 florijnen per muzikant.³⁵³⁴ Voor de gemaskerde bals van januari en februari 1819 is in de rekeningen plots geen sprake meer van Antwerpse muzikanten.³⁶³⁵ Het lijkt er sterk op dat de concurrentiestrijd tussen Antwerpse- en plaatselijke muzikanten beslecht werd in het voordeel van de laatsten. Er is trouwens nog een tweede aanwijzing voor mijn stelling dat men een tijdlang om modieuze redenen, Antwerpse muzikanten verkoos boven plaatselijke. Voor de ‘Foire’ van 1816 vinden we, in vergelijking met de carnavals periode eerder dat jaar, plotseling zeer goedkope muzikanten terug (14 ‘stuyvers’ per dag). Zij krijgen echter slechts 1 dag de kans. Waarna men weer duidelijk overschakelt op veel duurder muzikaal personeel. Er kan maar één verklaring zijn; blijkbaar vielen de ‘goedkope’ plaatselijke speellieden niet in de smaak bij het publiek.

Wetende dat een gemiddeld dagloon in de periode 1816–1820 ongeveer 1,375 guldens bedroeg, kunnen we alleen maar vaststellen dat balmuzikanten niet slecht betaald werden.³⁷³⁶ Er is echter wel een grote maar aan te koppelen. We mogen niet vergeten dat muzikanten niet elke dag gelegenheid hadden tot betaald werk en dat zij ook wel met soms uitzonderlijke beroepskosten af te rekenen hadden (herstel en aankoop van instrumenten, muziekpapier, verzorgde kledij als zij voor burgers speelden, enz.).

HET EINDE VAN DE SOCIÉTÉ

Het archief van *Les Cléfs d'Or* stopt vrij abrupt in 1820. We hebben gezocht naar een verklaring hiervoor. Om te beginnen weten we met vrij stellige zekerheid dat Charles Maria Vande Voorde, de secretaris van de *Société*, medio 1820 overleed. 1821 is alleszins het jaar waarin zijn activiteit als notaris volgens de inventaris van notariële archieven in het Rijksarchief Beveren stopt. Dat Vande Voorde een spilfiguur moet zijn geweest in de *Société* staat buiten kijf. Het gros van de kwitanties en rekeningen zijn door hem of Charles Nauwelaers ondertekend of aan één van hen beiden gericht. We treffen de naam van Charles Vande Voorde trouwens ook onder de bestuursleden van de schuttersvereniging *La Société de l'Arc de Saint-Nicolas*, als secretaris in de periode 1815–1819, een sociëteit waarin het gros van de leden van de *Société des Cléfs d'Or* ook zitting had. De affiche van de festiviteiten voor deze vereniging op 2 en 3 oktober 1820 wordt echter door Theodor de Mulder als secretaris ondertekend.³⁸³⁷

Een onvermoede bron doet uitschijnen dat na 's mans overlijden, ook de *Société* ophoudt te bestaan. Op de affiche die de eerste Nieuwe Paardenmarkt van 14 maart 1821 aankondigt, wordt de *Gouden Sleutels* namelijk te huur aangeboden voor het opstellen van kraampjes.³⁹³⁸ Op minder dan een jaar tijd van prestigieuze danszaal, waar tijdens de kermis van mei 1820 nog duchtig werd gefeest, tot overdekte markt, is wel een heel drastische omslag. De hoofdreden moet echter elders worden gezocht dan bij het overlijden van Vande Voorde. Wanneer we jaarrekeningen van 1816–1817 en 1817–1818 bekijken, is de afrekening op het einde van elke werkjaar (mei tot mei) in beide gevallen negatief. Het eerste werkjaar bedraagt de schuld

53 (gulden), 9 ('stuyvers') 1 (cent). In het tweede werkjaar bedraagt het negatief saldo echter al 169 (gulden) 5 ('stuyvers') 9 (cent). We zagen dat in het najaar van 1818 reeds drastisch in de lonen van de muzikanten wordt gesnoeid. Zij vormden dan ook veruit de grootste kost in de balorganisatie. Over een jaarrapport voor 1818–1819 beschikken we niet, maar het is niet ondenkbaar dat de eindafrekening opnieuw in het rood ging of slechts in beperkte mate winst liet optekenen. Nu willen investeerders wel een paar jaar verlies lijden om daarna vette winst op te strijken. Als de situatie echter te lang aanhoudt, zullen zelfs de meest loyale aandeelhouders, die, zoals we weten, toch collectief aansprakelijk waren voor de verliezen, tenslotte gaan morren. Wellicht kon Vande Voorde de gemoederen telkens enigszins bedaren, een voordeel dat met zijn dood natuurlijk wegviel. Het stopzetten van de activiteiten was in die omstandigheden wellicht nog de enige optie.

BESLUIT

La Société des Clés d'Or was een klassieke burgerlijke cultuurvereniging uit de Hollandse periode, gestoeld op aansprakelijk aandeelhouderschap. De theatteruimte en de bijbehorende balvloer waarover men beschikte werden op regelmatige basis geëxploiteerd van september 1816 tot mei 1820. Ondanks de investeringen om de theaterzaal ook als theater aantrekkelijker te maken, vinden we over theateropvoeringen geen concrete sporen terug, noch in kwitanties, noch in de jaarrekeningen. Hoe groot het gebouw was waarin de activiteiten plaatsvonden werd niet rechtstreeks teruggevonden, maar het moet een voor die tijd behoorlijk groot theater zijn geweest, wellicht het grootste en belangrijkste van Sint-Niklaas voor de Franse en Hollandse periode. Het onderzoek toonde echter vooral aan dat er nog heel wat mogelijkheden zijn voor verdere studie van de 17de-, 18de- en 19de-eeuwse geschiedenis van de entertainment industrie van de kleinere stad en bij uitbreiding van het landelijke Vlaanderen. Vergelijkend onderzoek met andere Vlaamse kleinere stedelijke agglomeraties zou het beeld alleen maar verder kunnen bijstellen en het meer diepgang bieden.

BIJLAGE 1: TRANSCRIPTIE DOCUMENT RAB DEPARTEMENT SCHELDE, FRANSE TIJD, 3085/12.

Lijste der toneelstukken vertoont wordende ten huize van den Borger Bernard de Corte herbergier in de Gewezene Arend¹ binnen de Commune in de Canton van Sint-Niklaas

- *De Vervolgde Laura, tragedie in 5 bedrijven*
- *De Ombarmhartige Schuldeyssenaer, in drie bedrijven*
- *De Schildwacht ofte Beproefde Liefde, drama in drie bedrijven De onverwachte Brui-
loft, opera in twee acten*
- *De Geveynsde Agnes, opera in eenen act*
- *De Schoorsteen Vaeger, blijspel in 1 act*
- *De Gelijke Sanders, blijspel in 1 act*

Analyse van dit repertoire:

Titel	Auteur	Bron over de auteur
<i>De Vervolgde Laura, tragedie in 5 bedrijven</i>	A. K. Zermes, 1647	P.G. Witsen Geysbeek, Biographisch antdhologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters. Deel 6 VIC-ZYP. C.L. Schleyer, Amsterdam 1827, Pg 590
<i>De Schildwacht ofte Beproefde Liefde, drama in drie bedrijven</i>	Peter Joost de Borchgrave, 1795	J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden, Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde. L.J. Veen, Amsterdam 1888-1891, Pg 92
<i>De Schoorsteen Vaeger, blijspel in 1 act</i>	wellicht een vertaling van Le Ramoneur Prince, van Alexandre-Louis-Bertrand Robineau, dit de Beaunoir, een bewerking van Othello van Shakespeare	Er zit een editie van de Franse versie van dit werk in de Universiteitsbibliotheek Gent naast verschillende Nederlandstalige vertalingen van andere van stukken van Robineau. Volgens de wikipediapagina (laatst bezocht 22/04/2010: http://fr.wikipedia.org/wiki/Beaunoir) over deze auteur, woonde hij in België tussen 1789 en 1795 en was hij er litterair actief.

In de jaarrekening van het Bureel van Weldadigheid van 1797 werd een korte vermelding gevonden van een betaling van het recht der armen van één representatie in dit theater.

Bij het opzoeken van de herkomst van de stukken moesten we vaststellen dat bij de huidige kennis over het volkstoneel in onze gewesten, hierover bitter weinig informa-

1 L. Lavaert, *De Stad Sint-Niklaas*, Antwerpen 1966, Pg 108: hier wordt deze herberg gesitueerd aan Baensland 7, Markt. Alternatieve benamingen voor deze herberg: Arendt, Dobbelen Arent, Swerten Arent en dus blijkens onze bron ook Gewezene Arend

tie te rapen valt. Edmond Verstraete behandelt deze rederijkerskamer, in tegenstelling tot veel van haar Waese zusterkamers die zich in de omliggende dorpen bevonden, niet in zijn *Le Théâtre Villageois en Flandre*. Wellicht beschouwde hij Sint-Niklaas als een stad, hetgeen zij in 1891 wanneer het werk verscheen, officieel ook was. Deze eretitel kreeg zij echter pas in de Franse tijd, precies de periode waar zijn studie ophoudt.

BIJLAGE 2 : LEDENLIJST VAN LES CLÉFS D'OR

Naam	Functie	Beroep
Jean D'Olislaeger	Commissaire	Genesheer
Fidèle Volckerick	Commissaire	Rentenier
Charles Maria Vandevoorde	Secrétaire	Notaris
Constant De Cock	Commission pour l'Orchestre	Gemeentesecretaris
Louis De Moor	Chargé pour l'éclairage et achats	Brouwer
Jean De Vleeschauwer	Chargé des Achats de la Société	Handelaar
Louis Van Mieghem		Ondernemer
Marin Verhaegen		Ondernemer
Jean De Maere		Ondernemer
Pierre Antoine Boyé		Burgemeester
Henri Piron	A retracté sa parole par conséquence rayé de la liste de la Société	Notaris en Deurwaarder
Louis De Cock	Remplaçant H. Piron	?
Antoine Vande Velde		Schrijver
Jozeph Borré		Hoedenmaker
Théodor De Mulder		Notaris
Baron Van Landeghem		Fabrikant
Charles De Cock		Griffier van het vrederecht

BIJLAGE 3: VERHURING VAN HET THEATER AAN DERDEN ZOALS BEKEND UIT DE JAARREKENINGEN 1816 - 1818

Datum:	Huurder:	Organisatie:	Doel:	Som:
11/05/1816	Emanuel Boeyé	Harmonie	Concert	40-0-0
08/06/1816	Directeur Belfort	?	?	12-2-0
11/06/1816	Idem	?	?	Idem
23/10/1816	Dhr. Huyvaert	Société de L'Arc de Saint Nicolas	Bal	40-0-0
24/10/1816	Idem	Idem	Bal	Idem
20/01/1817	Idem	Idem	Bal	Idem
12/10/1817	Idem	Idem	Bal	Idem
01/02/1818	Idem	Idem	Bal	Idem
20/10/1818	Idem	Idem	2 bals	80-0-0

BIJLAGE 4: OVERZICHT VAN ALLE BALS GEORGANISEERD DOOR DE SOCIÉTÉ DES CLÉFS D'OR TUSSEN 1816 EN 1820

Deze gegevens werden uit de diverse losse stukken en de jaarrekeningen van de *Société* gedistilleerd. De bedragen zijn overgenomen in de notatie zoals deze in de bronnen zelf voorkwam. Daarbij moet worden opgemerkt dat het eerste bedrag uit de reeks in gulden moet worden gelezen, het tweede bedrag in 'stuyvers' (20 'stuyvers' in één gulden) en het derde in centen (100 centen in één gulden). Op 18 september 1816 werd een muntwet aangenomen waarmee de onderverdeling van de gulden in 100 cent werd vastgelegd. Hiermee werd het decimale muntstelsel in Nederland ingevoerd. Het is echter niet duidelijk vanaf wanneer deze wet feitelijk werd toegepast. In bepaalde rekening wordt op eerste gezicht gerekend met decimalen, maar in andere rekeningen komen exact dezelfde cijfers terug, maar dan opgesplitst in stuyvers en centen. We gaan er dus van uit dat er steeds in stuyvers en centen werd gerekend. Soms duiken onverwachts ook centen op bij delingen, die volgens de logica ronde getallen zouden moeten zijn. Dit kan er op wijzen dat men toch rekening hield, zoals voordien, met de 'marktwaarde' van de geldstukken en niet strikt het decimale stelsel respecteerde. Bij de deling die we zelf doorvoerden, ronden we steeds af op niveau van de stuyvers. De letters tussen haakjes achter de uitkoopsom verwijzen naar (A)= Antwerpen, en (SN) = Sint-Niklaas. In de rekeningen wordt soms vermeldt dat de muzikanten uit Antwerpen kwamen of 'van hier'. Onder 'idem' moet worden verstaan dat het bedrag dat bij het eerste bal uit een reeks wordt vermeld, als opdrachtgeld voor de overige bals moet worden beschouwd. De bedragen en aantallen bezoekers tussen haakjes zijn hypothetische reconstructies. Uitgaande van de ticketprijs of van een zeer gelijkaardig bedrag bij een gelijkaardige gelegenheid, kan overwogen worden dat het om een gelijkaardige aantal muzikanten gaat, rekening houdend met de uitkoopsom enerzijds en de kaartenverkoop anderzijds.

Datum:	Maan	Gelegenheid:	Kaarten:	Muzikanten:	Uitkoopsom:	Per bal:	Per muzikant per bal:
26/05/1816		Kermesse, Dag 1 – Jour	122	4	126-0-0(A)	21-0-0	5-4-0
26/05/1816		Kermesse, Dag 1 – Soir	59	4	Idem	Idem	Idem
27/05/1816		Kermesse, Dag 2 - Jour	114	4	Idem	Idem	Idem
27/05/1816	NM 27/05	Kermesse, Dag 2 - Soir	15	4	Idem	Idem	Idem
01/06/1816		Kermesse, Dag 3 - Jour	81	4	Idem	Idem	Idem
01/06/1816		Kermesse, Dag 3 - Soir	22	4	Idem	Idem	Idem
02/06/1816		Kermesse Dag 4	49	?	Idem	Idem	Idem
01/12/1816		Foire Jour	43	3	2-2-6	1-1-3	0-7-0
01/12/1816		Foire Soir	26	3	Idem	Idem	Idem

Datum:	Maan	Gelegenheid:	Kaarten:	Muzi- kan- ten:	Uitkoop som:	Per bal:	Per mu- zikan- t per bal:
02/12/1816	VM 04/12	Foire Jour	105	7	84-0-0	43-10-0	6-4-0
02/12/1816		Foire Soir	33	7	Idem	Idem	Idem
06/01/1817	VM 01/01	Bal	?	?	?	?	?
18/02/1817	NM 12/02	Bal Masqué	(34)	4	25-5-9	25-5-9	6-6-0
23/02/1817		Bal Jour	48	(6)	38-0-9	38-0-9	(6-6-0)
23/02/1817		Grand Bal Masqué Car- naval	(45)	6	34-8-2	34-8-2	5-7-0
18/05/1817	VM 21/05	Kermesse jour	79	3	108(A)	18	6-0-0
18/05/1817		Kermesse soir	27	3	Idem	Idem	Idem
19/05/1817		Kermesse jour	71	3	Idem	Idem	Idem
19/05/1817	VM 21/05	Kermesse soir	26	3	Idem	Idem	Idem
22/05/1817		Kermesse jour	22	3	Idem	Idem	Idem
22/05/1817		Kermesse soir	10	3	Idem	Idem	Idem
04/12/1817	VM 03/12	Redoute	?	?	?	?	?
05/12/1817		Bal Jour	90	(3)	34-5-0(A)	(17-2-10)	(5-14-0)
05/12/1817		Bal Soir	29	Idem	Idem	Idem	Idem
10/12/1817		Redoute	30	(6)	36-0- 0(A)	36-0-0	(6-0-0)
02/02/1818	VM 28/01	Redoute	33	(6)	63-5-0	31-12-0	(5-6-0)
08/03/1818	NM 11/03	Bal Masqué	66 (VM?)		Idem	Idem	Idem
03/05/1818	NM 06/05	Kermesse Dag 1 Jour	103	(4)	63(A)+ 57(SN)	20	(5-0-0)
03/05/1818		Kermesse Dag 1 Soir	19	Idem	Idem	Idem	Idem
04/05/1818		Kermesse Dag 2 Jour	95	Idem	Idem	Idem	Idem
04/05/1818		Kermesse Dag 2 Soir	13	Idem	Idem	Idem	Idem
07/05/1818		Kermesse Dag 3 Jour	74	Idem	Idem	Idem	Idem

Datum:	Maan	Gelegenheid:	Kaarten:	Muzi- kan- ten:	Uitkoop som:	Per bal:	Per mu- zikan- t per bal:
07/05/1818		Kermesse Dag 3 Soir	6	Idem	Idem	Idem	Idem
07/12/1818	VM 02/12	Foire Jour	84	(5)	45(A)+ 34-2- 8(SN)	26-8-0	5-6-0
07/12/1818		Foire Soir	19	Idem	Idem	Idem	Idem
08/12/1818		Redoute	55 (VM?)	Idem	Idem	Idem	Idem
23/02/1819	VM 24/02	Bal Masqué	28	3	21	10-10	3-3-0
28/02/1819		Bal Masqué	17	3	Idem	Idem	Idem
01/12/1819	VM 01/12	Redoute	119	?	?	?	?
12/1819		Redoute	30	?	36	?	?
02/1820		Redoute	33	?	35	?	?
02/1820		Bal Masqué	66 (VM?)	?	Idem	?	?
18/05/1820	VM 17/05	Kermesse	106	(6)	108(A)	?	?
19/05/1820		Kermesse	96	Idem	Idem	?	?
22/05/1820		Kermesse	76	Idem	Idem	?	?

NOTEN

1. F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de Gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen. Geschiedenis der Stad Sint-Niklaas, Deel 2*, Gent 1882, blz. 143.
2. RAB, *Archief van het Departement van de Schelde, Theaters*, 3085/12.
3. L. Billiet, *Over de Rhetorika de Goudbloem van Sint-Niklaas, hoofdkamer van het Land van Waas*, in *Annalen van de Oudheidkundige kring van het Land van Waas*, Deel 5, blz. 341.
4. L. Laevaert, *De Stad Sint-Niklaas*, Antwerpen, blz. 69.
5. Archief van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (verder afgekort als OKW) A234.
6. E. Geudens, *Le Spectacle, Institution de Bienfaisance à Anvers, Antwerpen 1898*, Hoofdstuk I.
7. P. Claeys, *Histoire du Théâtre à Gand*, Gent 1892, blz. 159-162.
8. Passinomie Belge, *An V, Loi du 7 Frimaire an 5 (27/11/1796)*: oi qui ordonne la perception pendant six mois, au profit des indigens, d'un décime par franc en sus du prix des billet d'entrée dans tous les spectacles. Pg 463 - 464
9. OCMW Archief Sint-Niklaas, Jaarrekening 1796.
10. RAB, *Ibidem*
11. OKW A112, Stukken nrs. 30–32.
12. SASN 2456: Gemeenteraadsbeslissing van 01/04/1822: “La Régence de la Ville de S. Nicolas,.. est d'avis Qu'il n'y a plus lieu de proposer une autre imposition locale destiné à remplacer les rétributions parvenus jusqu'à ce jour sur les répre-

sentations théâtrales et autres divertissements publics au bénéfice des pauvres de cette ville.”

13. RAB, NOT 109 Vande Voorde, K.J. , Doos 2, acte Goossens.
14. RAB, K1 Archief van de Abdij van Rozenberg, Doos 20: Cijnspachtcontracten 1627–1788.
15. RAB Ibidem, Doos 26–31: Rekeningen door François De Grave (ontvanger van de Abdij) voorgelegd aan de Abdis 1766 - 1792
16. OKW A111: Huurcontract tussen Pierre Benoit De Maere en de leden van de *Société des Cléfs d’Or*.
17. OKW Kadasterkaart van Ducaju.
18. Kadaster Oost-Vlaanderen, Stad Sint-Niklaas, Sectie E, Perceel 357 a, b, c & d, mutatieschets 18.
19. OKW A112, Stuk nr. 1: reglement van inwendige orde & stuk 15: Liste des Membres de la Société.
20. <http://www.economics.ox.ac.uk/members/robert.allen/> (laatst bezocht 13/09/2010): Een dagloon voor een geschoolde arbeider bedroeg in de periode 1816–1820 ongeveer 1,375 gulden. 30 gulden betekende dus ongeveer 22 daglonen.
21. Artikel over Pieter-Benedikt De Maere in: *De Stad Sint-Niklaas. Een doorbraak van historie naar toekomst. Gent-Leuven-Brussel*, 1971, blz. 321- 322.
21. RAB, REG Sint-Niklaas 0000, Nr. 263. Ook de volgende nummers werden doorgenomen, zonder resultaat.
22. OKW A112, Stuk nr. 9, 05/05/1816: B. De Somme is de uitvoerder van deze werken.
23. OKW A112, Stuk nr. 16: De Maere wordt hiervoor vergoed.
24. OKW A112, Stuk nr. 15.
25. H. Greefs, *Sociabilité. Informele netwerken van de zakenelite in Antwerpen 1796–1830*, in *Achttiende Eeuw*. Nr. 39, 2007/02, blz. 61–86.
26. Het betreft de zaal van Société Philharmonique d’Anvers die lag aan de huidige Arenbergstraat, ter hoogte van huisnummers 32 – 36.
27. OKW A112, Stuk nr. 17, 1816–1817.
28. OKW A 112, Regelement voor de subscriptie van de redoutes 1817–1818.
29. Zie Bijlage 2.
30. OKW A112, stuk nr. 62.
31. OKW A112, stuk nr. 68.
32. OKW A112, stuk nr. 46, gedateerd 1818: “Voor het stellen van het orkest op de Gilde en voor het repareren van de trap en galkens” zijn duidelijke verwijzingen naar deze ‘verplaatsbare’ orkestbak. In dit geval werd deze uitgeleend aan ‘de gilde’.
33. OKW A112, stuk nr. 41, mei 1818.
34. OKW A112, stuk nr. 47, december 1818 – Januari 1819.
35. OKW A112, stuk nr. 54, januari –februari 1819.
36. <http://www.economics.ox.ac.uk/members/robert.allen/> (laatst bezocht 13/09/2010).
37. OKW A464, stuk nr 15, 1820: Programme pour la fête de la société de l’Arc de St. Nicolas, qui aura lieu les 2 et 3 octobre 1820.
38. SASN 4740, Affiche 1821: Hierbij wordt ook aangekondigd dat Sint-Niklaas er een tweede jaar-veemarkt verkrijgt, jaarlijks de 3de dag van mei, in navolging van deze die traditioneel de eerste week van december plaatsvindt.

Harry van ROYEN

Gasverlichting in de negentiende-eeuwse textielfabrieken te Temse

Sinds 1965 maakt Vlaanderen steeds meer gebruik van natuurlijk gas. De oorspronkelijke aanvoer uit Nederland werd ondertussen uitgebreid met gas uit de Noordzee, Algerije en Rusland. In 1978 werd nog 6 % van de gasproductie uit directe steenkooldestillatie gehaald.¹ Ondertussen hebben we een ruime keuze aan energiebronnen voor verlichting, verwarming of warm water. Naast aardgas zijn er nog petroleum, elektriciteit van meerdere “providers” of zelfs hernieuwbare energiebronnen (warmtekoppeling, wind en zon) beschikbaar.

In de 19de eeuw was die keuze niet aanwezig. De meeste woonkamers, ateliers en werkplaatsen van fabrieken werden verlicht met kaarsen of met petroleumlampen. Beiden niet ongevaarlijk, niet zo goedkoop, en bovendien met een slechte lichtkwaliteit.² Daarenboven had men in een werkplaats permanent een arbeider nodig om de verlichting brandende te houden, door kaarsen te vervangen of petroleum bij te vullen. In een textielfabriek was de brandveiligheid daarenboven nog een bijkomend managementprobleem. Vermoeidheid speelde ook de kaarsenman wel eens parten, waardoor een vallend brandend kaarsstompje direct een perfecte voedingsbodem vond om in de kortst mogelijke tijd een fabriek te laten uitbranden.³

Steenkoolgas was midden 19de eeuw dan ook een bedrijfszekere oplossing voor sommige fabrikanten die een goede en bovenal goedkopere verlichtingsbron zochten. De aanzet tot het gebruik van deze verlichtingsbron werd gelegd door Jean-Pierre Minckelers aan de Katholieke Universiteit Leuven. Tussen 1785 en 1789 verlichtte hij zijn klaslokaal met zelfgeproduceerd steenkoolgas. De eerste fabriek waar sinds 1802 gaslicht voor verlichting gebruikt werd, was die van Matthew Boulton & James Watt, fabrikanten van stoommachines te Birmingham. Hun hoofdingenieur, William Murdoch, had het procedé om steenkoolgas te produceren op punt gezet, zodat het niet al-

leen meer voor demonstratiedoeleinden kon gebruikt worden, maar evenzeer voor de verlichting van grotere ruimten.⁴ De eerste openbare gasverlichting werd gedemonstreerd te London in 1807. Vanaf 1812 werd de Engelse hoofdstad gedeeltelijk met steenkoolgas verlicht.⁵ Daarna begon de verspreiding van deze technologie doorheen Europa. De eerste gasverlichting in België werd in 1818 te Luik in de fabriek van John Cockerill opgestart.⁶

Steenkoolgas verkrijgt men door steenkool te distilleren. Steenkool wordt daarbij in een afgesloten koker of 'retort' aan de kook gebracht. Aangezien de steenkool van luchttoevoer afgesneden is, brandt ze niet op. Door de hitte gaan de verschillende componenten van de steenkool desintegreren. Alle niet vaste stof wordt in gasvormige toestand afgeleid via een buizenstelsel boven de koker. Door de afkoeling gaan een aantal zwaardere elementen neerslaan. Om de afkoeling sneller te laten gebeuren en om vlotter de onzuiverheden uit het gas te krijgen, wordt in een 'wasser' het gas door een waterkolom gestuurd. Teer en ammoniak verdwijnen voor een deel uit het gas. Door het gas verder nog door een volledig gesloten bak met kalk te leiden, wordt nog zwavel uit het gas gehaald, zodat er bij verbranding geen onaangename geuren vrijkomen.⁷ Het restproduct in de retort is dan coke en steenkoolstof. Die kunnen op hun beurt opnieuw gebruikt worden om de oven te voeden, evenals de stoommachines van b.v. een textielfabriek die zelf gas produceert.

GAS IN HET WAASLAND

Het gebruik van steenkoolgas bleef niet alleen beperkt tot de openbare straatverlichting in grote steden, zoals de industriestad Gent, en voor verlichtingsdoeleinden van grotere fabriekscomplexen, zoals in het Waals steenkoolbekken, waar men de benodigde grondstof uiteraard onmiddellijk beschikbaar had.⁸ Ook in kleinere steden zoals Lokeren en Sint-Niklaas, werd steenkoolgas geproduceerd. Ondanks het feit dat de textielfabrieken in het Temse van de jaren 1850 eerder aan de kleine kant waren - in vergelijking met de Gentse collega's, die deels gas konden aankopen via het leidingnet van de concessiehouder, de 'Imperial Continental Gas Association' - kozen een aantal ondernemers er voor om zelf steenkoolgas te produce-

ren. In de 19de eeuw werden in Oost-Vlaanderen 80 gasinstallaties in 27 gemeenten in gebruik genomen. Het Waasland was daarbij goed voor 8 installaties, die in de periode 1843-1869 tot stand kwamen in 4 gemeenten.⁹ In het begin van de 20ste eeuw kwamen er nog 2 installaties in 2 gemeenten bij.¹⁰

In het Waasland was Jean Sigenitz de eerste ondernemer die in 1843 op de technologieboom inspeelde en zijn danszaal op de Varkensmarkt te Sint-Niklaas met gaslicht aantrekkelijker maakte voor de Wase 'beau monde'. Op vlak van nijverheidsgebruik was het wachten tot 1853. In de nieuwe stationsbuurt van Lokeren bouwde textiel-fabrikant Honoré Demoor voor zijn fabriek een eigen verlichtingsinstallatie, waarmee hij hoopte om ook de openbare stadsverlichting te kunnen bedienen. Het stadsbestuur koos uiteindelijk in 1863 om zelf in regie gas te produceren.¹¹ De openbare stadsverlichting op basis van steenkoolgas werd in Sint-Niklaas reeds in 1860 opgestart door de Luikse industrieel Henri Leprince. Het is daarna wachten tot 1869, wanneer de familie Boëyé haar suikerraffinaderij in Kallo met gasverlichting uitrust.¹² Voor een suikerraffinaderij was gasverlichting de ideale oplossing om zonder veel problemen over continue verlichting in de werkplaatsen te kunnen beschikken.

Een gasinstallatie in werking zetten, mocht niet zomaar in de 19de eeuw. Een openbaar onderzoek diende vooreerst na te gaan of er geen publieke bezwaren waren. Het bewuste onderzoek *de commodo et incommodo* kondigde een maand vooraf een openbare zitting aan, waarbij protest kon worden aangetekend. Aangezien steenkoolgasinstallaties tot de ontplofbare bedrijven werden gerekend, diende een aanvraag de goedkeuring te krijgen van de centrale overheid. Vooral de gasopslag, de gazometer, was het publieke zorgenkinder. De koning diende met een Koninklijk Besluit die toelating te verlenen. De hoofdingenieur van de 'Gas Light & Coke Company', Samuel Clegg, demonstreerde te London nochtans in 1815 op overtuigende wijze dat een gastank niet explodeert wanneer die lekt en zelfs niet wanneer er een vlam of vuurtje in de buurt aanwezig is.¹³

Deze regeling vond zijn oorsprong bij de Franse wetgeving. Een decreet van 15 oktober 1810 bepaalde dat gevaarlijke fabrieken van eerste categorie deze waren waar brand- en explosiegevaar kon be-

staan en dus een vestigingsadvies nodig hadden. Lokaal gedoogbeleid werd nu in een landelijk wettelijk kader gegoten, waarbij werd gestipuleerd dat een ondernemer zich later ook diende te schikken naar nieuwe richtlijnen in verband met zijn exploitatie.

Onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd op 31 januari 1824 een aangepast Koninklijk Besluit ondertekend. Dit bleef ook geldig na de Belgische afscheiding. Het nieuwe koninkrijk België bevestigde met een eigen Koninklijk Besluit van 12 november 1849 de vroegere legislatuur en werkte een aantal lacunes weg, ontstaan door de technologische evolutie. Aangezien de aannemers morden over de trage administratieve afhandeling van de dossiers, werd in een nieuw Koninklijk Besluit van 29 januari 1863 bepaald dat voortaan alleen nog de gemeenten en de provincies de productietoelatingen dienden af te handelen.¹⁴ Het nationale niveau bleef alleen nog als beroeps- en protestmogelijkheid bij al dan niet vermeende onterechte productietoelatingen en overtredingen.

De aanvrager diende het provinciebestuur te laten weten hoeveel retorten er zouden gebouwd worden. De afmetingen van zowel retorten als gastank dienden opgegeven te worden. De technische normen waaraan de installatie diende te voldoen, werden vervolgens in de standaardformulieren opgenomen. Met deze elementen kon de aanvrager dan een toelating krijgen die normaal voor dertig jaar geldig was.

De machines werden in regel gebouwd vooraleer de toestemming er was. De lokale politie diende er op toe te zien dat zij niet in werking werden gezet vooraleer de vereiste toelating afgeleverd was. Op het moment dat het Koninklijk Besluit betekend was bij het provinciebestuur, de arrondissementscommissaris en het gemeentebestuur kon de aanvrager zijn gasinstallatie in gebruik nemen.

GAS TE TEMSE

Door zijn ligging aan de Schelde, “à la portée de toutes les communications par eaux”, langs een perfecte verbindingsweg, zoals de Sint-Niklase schepen Isidore De Smedt¹⁵ het stelde, vestigden zich in de loop van de 19de eeuw een aantal grotere (textiel)fabrieken in

Temse. Hierna bekijken we alleen de textielabrikanten die ervoor kozen om zelf steenkoolgas te produceren voor de verlichting van hun bedrijf.

Zicht op Temse: de kade en de fabrieksschouwen van bij de spaarvijver van de getijdenmolen (ca. 1901); het grote dak is van de fabriek Andries-Brys (Collectie KOKW)

Zicht op Temse van uit de polder Den Esch; hier zijn de fabrieksschouwen nog beter te zien dan van de andere kant (Collectie KOKW)

Katoenspinnerij Talboom, 1853

De Sint-Niklase ondernemers Talboom hadden een katoenspinnerij in Temse, op de wijk 'den Esch'. Reeds in 1826 werd toelating gegeven door de Bestendige Deputatie om bij de start van het bedrijf een stoommachine in gebruik te nemen.¹⁶

De katoenspinnerij in de Oeverstraat had duidelijk een probleem met zijn verlichting. Zowel het algemene onkosten- als veiligheidsplaatje zal hier gespeeld hebben. Op 11 augustus 1853 verklaarde het gemeentebestuur het onderzoek *de commodo et incommodo* open met betrekking op de vraag om een "Gaz werkhuis" op te richten op sectie D 10bis om de katoenspinnerij met gaslicht uit te rusten.¹⁷ Het plan laat duidelijk zien dat de retorten tussen de twee stoomketels zouden geplaatst worden. Op die manier kon de stoker zonder veel extra moeite de retorten met steenkool laden, het extra vuur onderhouden, de cokes uitladen en die hergebruiken in de ovens. De wasinstallatie ('laveur') en de zuiveringskist ('purificateur') werden aan de buitenkant van de stookruimte voorzien. Het gezuiverde gas werd naar de gastank afgevoerd, waarna het naar de katoenspinnerij werd geleid.¹⁸

Op 12 september 1853 werd het onderzoek afgesloten.¹⁹ Enkel op het laatste moment kwam zeepzieder Johannes Eduard De Coninck verzet aantekenen tegen de aanvraag "uyt hoofde dat het ontworpen gaz werkhuis aen zynen eygendom groote hinderpalen zal toebrengen, zoo als stank, vuylen rook enz.". Het gemeentebestuur wou, ondanks deze opmerkingen, wel een positief advies geven, aangezien de klachten van De Coninck "als tamelijk ongegrond moeten beschouwd worden". De gasinstallatie was immers ongeveer 80 meter verwijderd van de gebouwen van De Coninck. Daarenboven oordeelde het gemeentebestuur dat "de steeds toenemende ontwikkeling der Nyverheyd eenige onderhevige toegevendheyd vereyscht en dat de ondervinding noch dagelyksch leert dat men zich ligtelyk aen eenige ongemakken van dien aerd kan gewennen, getuygen de groote steden waer men vele fabrieken en werkhuyzen van alle slach aentref".²⁰

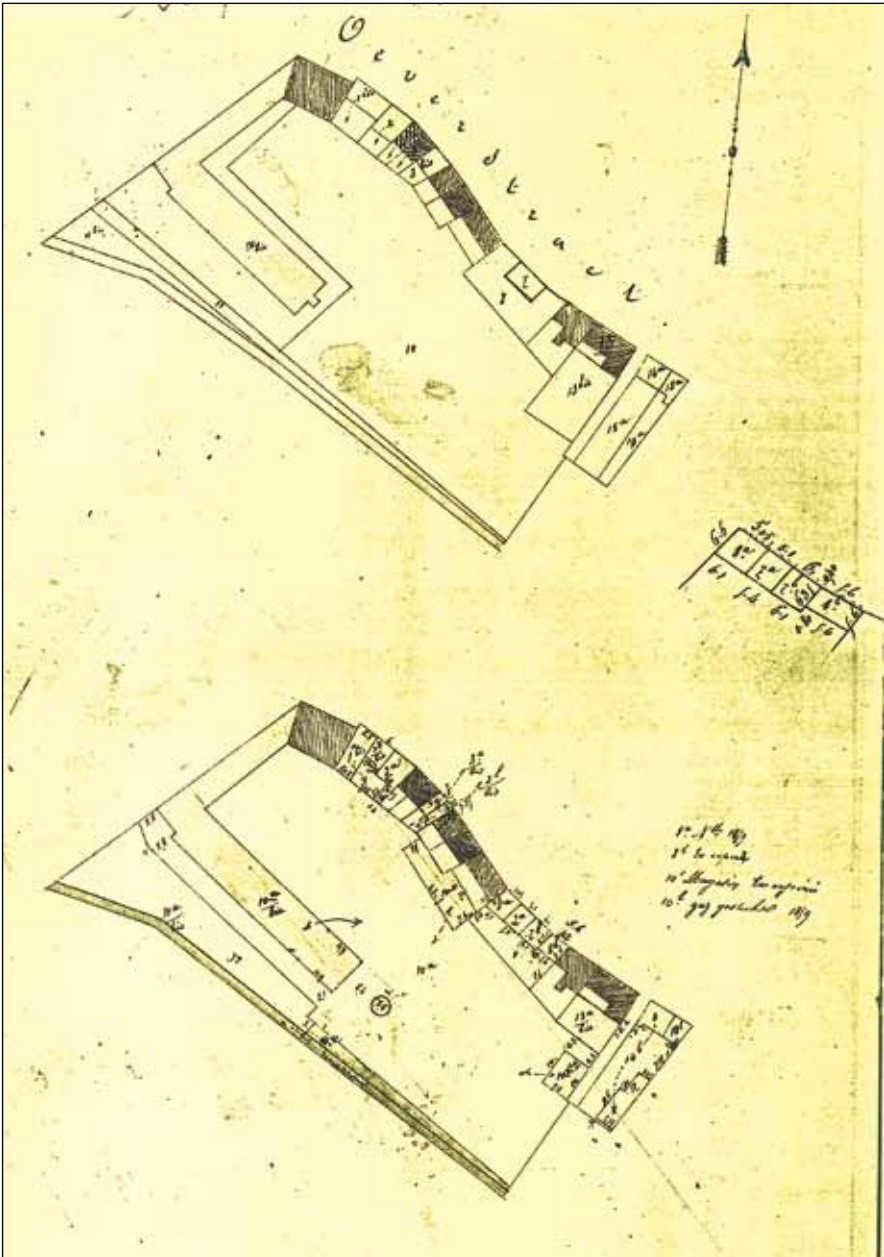
Op 13 september 1853 gaf de arrondissementscommissaris de afmetingen van de retorten door aan de provinciegouverneur. De Besten-

dige Deputatie gaf reeds op 17 september 1853 een positief advies voor deze aanvraag.²¹

Een maand later, op 17 oktober 1853, ondertekende koning Leopold I het Koninklijk Besluit dat de benodigde toestemming verleende om steenkoolgas te produceren, ondanks “l’opposition de la part d’un voisin qui redoute les inconvénients inhérents aux usines à gaz”.²² Het aantal retorten werd bepaald op 4, elk met een diameter van 32 centimeter en 1,80 meter lang. De gazometer mocht slechts maximum 3,5 meter hoog zijn en een diameter van 6,5 meter hebben. De gasklok diende uit gietijzeren platen van 1 millimeter gebouwd te worden. De buurman kon gerust slapen, aangezien er in de Koninklijke Besluiten bij de oprichting van hinderlijke inrichtingen van eerste klas steeds werd gestipuleerd dat de aanvrager verantwoordelijk was voor schade die aan derden zou aangebracht worden, waarvoor de artikels 1382 en 1383 van het burgerlijk wetboek garant stonden.²³

Op 15 maart 1854 meldde burgemeester Braeckman van Temse aan de arrondissementscommissaris dat hij een bezoek had gebracht, in gezelschap van “un homme de l’art”, aan de gasinstallatie van de firma Talboom om te kijken of aan alle elementen van de toelating voldaan was. Uiteraard was dat het geval, “toutes les conditions prescrites ... ont été exactement exécutées et observées”.²⁴ Wie de technisch bekwame figuur was, is onbekend.

De fabriek werd uiteindelijk verlicht door 130 gasbekken. Dit betekende voor Talboom een kostprijs van iets minder dan 2 centiemen per bek per uur. Dit werd nog als redelijk duur beschouwd, uiteraard ook omdat er geen groot netwerk van leidingen noodzakelijk was. De fabriek lag dicht bij de Schelde, zodat de benodigde steenkool zonder veel extra transportkosten in de fabriek geraakte.²⁵

Pas in 1866 werd het kadasterplan aangepast aan de nieuwe toestand uit 1859. Daaruit blijkt dat de aanbouw op hetzelfde perceel plaats greep en niet op sectie D13bis (Archief Kadaster Gent, Temse, 1866/52)

Uittreksel uit het kadaster van 1859 met de retorten en de gasklok van de katoenspinnerij Talboom (RABW/PAOVL/1851-1870/1481-24-393)

Verhuisperikelen, 1860

Op 1 juli 1860 verklaarde het gemeentebestuur terug een onderzoek *de commodo et incommodo* voor geopend omdat de firma Talboom zijn gasinstallatie wou verplaatsen van sectie D 10bis naar sectie D 13bis in de Oeverstraat.²⁶ Op 1 augustus 1860 konden de opmerkingen op het gemeentehuis genoteerd worden in het officieel verslag. Handelaar in zwingelspanen Louis Van de Verre verzette zich tegen de aangevraagde verplaatsing, aangezien die hem “met de grootste verliezen en onheylen bedreuyt”. De nieuwe stookplaats zou volgens Van de Verre immers maar 3,5 meter van zijn eigendom geplaatst worden, “slechts negen meters van myn eygen werkhuyus en slechts 15 meters van myne wooning en slaepkamer, en van zes andere huer-

woonen aen my toebehoorende”, die naast zijn eigen woning gelegen waren. Van de Verre had schrik: “Gemakkelyk is het te begrypen dat de naburigheyd van zoo een gevaerlyk gebouw myn leven, dit van geheel myn huysgezin, zooals dit van de huysgezinnen myner huerders onophoudelyk in pereykel stelt”.

Hij wees ook op de “onophoudelyke dampen” en de afvoer van de “stinkende wateren”. Eveneens erg was dat zijn huurders reeds hun huur hadden opgezegd, terwijl ook zijn zes knechten dreigden om ergens anders werk te gaan zoeken indien de gasfabriek aan de achterkant van zijn eigendom zou worden opgericht. Uiteindelijk vroeg Van de Verre zich af waarom Talboom zijn gasfabriek net aan zijn muur wilde bouwen, aangezien “dat de aenvragers eenen hof bezitten van ruim een hectare grootte, alwaer nog vuer, nog dampen, nog stanken, nog onheylen aen niemand kunnen veroorzaken, zoo dat die hof paeld langs eenen onbewoonden polder waer niemand nadeel kan gewaer worden”.

Met een dergelijke argumentatie besloot het gemeentebestuur dat, “om de belangen der naburen niet te krenken”, het beter zou zijn indien de toestand door een ingenieur zou bekeken worden om “de noodige maetregelen voor te schryven zoo als het zelve nuttig oordelen zal”.²⁷

Geen ingenieur maar een geneesheer kwam poolshoogte nemen, allicht gealarmeerd door de klachten van vervuilde lucht en water. Edouard De Nobele²⁸, lid van de provinciale medische commissie, kwam op 28 september 1860 de zaak bekijken. De medicus kon in zijn verslag bevestigen dat volgens de opgemaakte plans de twee voorziene ruimten uitgevoerd waren in zeer degelijk metselwerk. De ene ruimte was voor twee ovens met 6 retorten en de andere voor drie waterbakken, twee kalkbakken, een buis van een distilleerkolf en een tonnetje - toestellen voorzien voor de zuivering van de gas en de opvang van de restproducten.

Het degelijk metselwerk was wel nodig aangezien boven de ovenruimte een groot waterreservoir zou komen. De schouw zou 21 meter hoog worden, wat bijna voldoende hoog was om een stoommachine te mogen laten draaien. De oude gasklok zou verder ge-

bruikt worden en De Nobele stelde vast dat deze meer dan 50 meter verwijderd was van het atelier van Van de Perre. Een andere eigendom van Van de Perre bevond zich op 16 meter afstand. De Nobele stelde dat “les usines à gaz pour l'éclairage peuvent présenter des inconvénients, amener des causes d'insalubrité et constituer de graves dangers”. Het ongemak kwam vooral van “l'odeur empyreumatique”, afkomstig van de teer die uit de distillatie vrijkwam. Ook de ammoniakuitstroom kon onaangenaam ruiken. De verbeterde zuiveringstechnologie heeft aan dat probleem “en grand partie” een eind gemaakt, aldus De Nobele. De schoorsteen was daarbij hoog genoeg om nog resterende geurresten gemakkelijk af te voeren. Op vlak van de gezondheid wees hij op de mogelijkheid van de infiltratie van het gas of van ammoniakhoudende stoffen, “susceptible de corrompre les eaux”, in het grondwater. Indien er gietijzeren buizen gebruikt werden, zou er weinig kans zijn op breuk. De Nobele was er gerust in, gaslekken waren immers niet in het belang van de fabrikant, die dan wel snel zou optreden. Gaslekken dienden trouwens lang te bestaan om enige schade aan het drinkwater te veroorzaken. Om de verbruikte kalk geen ammoniak te laten lekken, volstond het om die kalk in een loods met een gemetste en waterdichte vloer te deponeren. Explosiegevaar was er alleen te vrezen als er constructiefouten zouden gemaakt worden. Daarover was De Nobele gerust: “il est prouvé que le gaz à éclairage n'est pas explosible et qu'il ne peut le devenir que pour autant qu'il soit mélangé à des proportions déterminées d'air atmosphérique”.

De gasklok stond voor De Nobele ver genoeg verwijderd van de omliggende bewoning en was trouwens al vroeger toegelaten. De enige voorwaarde waaraan moest voldaan worden voor De Nobele was dat de opslagplaats van de gebruikte kalk onder een dak moest liggen met een waterdichte vloer, “afin de prévenir les infiltrations dans le terrain avoisinant”.²⁹

Op 1 oktober 1860 bezorgde Edouard De Nobele zijn rapport aan de provinciale medische commissie. Op 2 oktober 1860 bezorgde deze commissie het rapport aan het provinciebestuur.³⁰ Op 6 oktober 1860 kon het provinciebestuur aan het ministerie van Binnenlandse Zaken laten weten dat de aanvragers de afmetingen van hun gasklok

hadden bezorgd. Dezelfde dag gaf de Bestendige Deputatie zijn fiat voor de aanvraag “sous la condition que le résidu de la chaux qui a servi à la dépuración, sera déposé sous un hangar sur un sol carrelé parfaitement étanche à fin de prévenir les infiltrations dans le terrain avoissinant”, op voorwaarde dat de gebruikte kalk in een hangar met een waterdichte gemetselde vloer zou gedeponereerd worden, zoals De Nobele expliciet gevraagd had.³¹

Op 22 november 1860 werd, zonder dat enige toestemming ontvangen was, de gasinstallatie in werking gezet. De gebroeders Talboom, Joos en Compagnie waren het wachten duidelijk beu. Om hun stelling kracht bij te zetten, dreigden ze ermee dat, indien de verlichting niet zou kunnen blijven werken, de 400 arbeiders van de fabriek naar huis zouden worden gestuurd. Onrust bij de arbeiders voor een mogelijke lock-out zorgde voor een gespannen sfeer en arrondissementscommissaris Adolphe Siret verwittigde op 23 november 1860 om 10.50 uur per telegram gouverneur Edouard De Jaegher. Deze lichte onmiddellijk minister van Justitie Victor Tesch van de toestand in en vroeg “de faire obtenir le plus tôt possible aux frères Talboom l’autorisation qu’ils ont demandé”.³²

Reeds op 26 november 1860 ondertekende koning Leopold I het Koninklijk Besluit dat de firma Talboom toeliet om zijn gasinstallatie te verplaatsen [sic]. Het advies van de gemeente om een specialist te raadplegen werd duidelijk geïnterpreteerd als een positief advies. In tegenstelling tot de installatie van 1853 werd nu bepaald dat de installatie 6 retorten van elk 33 centimeter diameter en een lengte van 1,96 meter zou hebben. Een duidelijk bewijs dat de gasproductiecapaciteit diende verhoogd te worden om alle fabrieksgebouwen van gaslicht te voorzien. De gazometer mocht 2,8 meter hoog zijn met een diameter van 5,30 meter, een duidelijke verkleining tegen de oude gasklok. Door een continue werking van een grotere installatie kon men verder met een kleinere bufferopslag. Verder werden er geen bijzondere voorwaarden opgelegd. De standaardelementen zouden blijkbaar wel voldoen.³³ Het weglaten van het specifieke advies van de provinciale medische commissie en van de Bestendige Deputatie kan natuurlijk ook te maken hebben met de snelle afhandeling van het Koninklijk Besluit, dat voor deze verplaatsing ook weer dertig jaar geldig bleef.

Zeildoekweverij Wilford, 1855

In 1834 was de Engelse William Wilford (1803-1866) te Temse gestart met een handmatige zeildoekweverij.³⁴ Om de machines van zijn zeildoekweverij optimaal te kunnen aandrijven, vroeg William Wilford de toestemming om op een koer een stoommachine te mogen plaatsen. De Bestendige Deputatie gaf op 4 juli 1846 zijn zegen voor deze aanvraag. Deze krachtbron was onvoldoende en enkele jaren later vroeg de ondernemer toestemming om een bijkomende stoommachine te mogen plaatsen op de sectie D 526. De Bestendige Deputatie gaf op 30 november 1850 toestemming.³⁵

Aan die stoommachines wou Wilford graag gasproductie toevoegen om zijn zeildoekfabriek te verlichten. In 1855 vroeg hij dan ook toelating om in de Kasteelstraat, sectie D 526a, een “gazwerkhuis” te kunnen plaatsen. Op het onderzoek *de commodo et incommodo*, dat op 12 maart 1855 werd afgesloten, “heeft zich niemand van naburen of andere belanghebbenden aangeboden om zich tegen de gevraagde vergunning te verzetten of daeromtrent eenige opmerkingen te doen, waeruyt wij besluyten dat het ontwerp van geenen aerd is om iemands belangen te krenken”.

Ook de omgeving stelde geen problemen, aangezien “den afstand tot de nadere gebouwen groot genoeg is om alle vrees voor gevaer te doen verdwynen en dat deze oprigting geen nadeel kan toebrengen noch aen de openbare gezondheid, noch aen die der werklieden in het zelve gesticht”. Mochten maatregelen toch ooit nodig zijn, dan werd er op gewezen dat “de verzoeker zich gedrage naer al de voorzorgsmaatregelen en verordeningen welke het Plaetselijk Bestuur zou nuttig oordeelen hem in het vervolg voorteschrijven in het belang der gezondheid en openbare veyligheyd”.³⁶

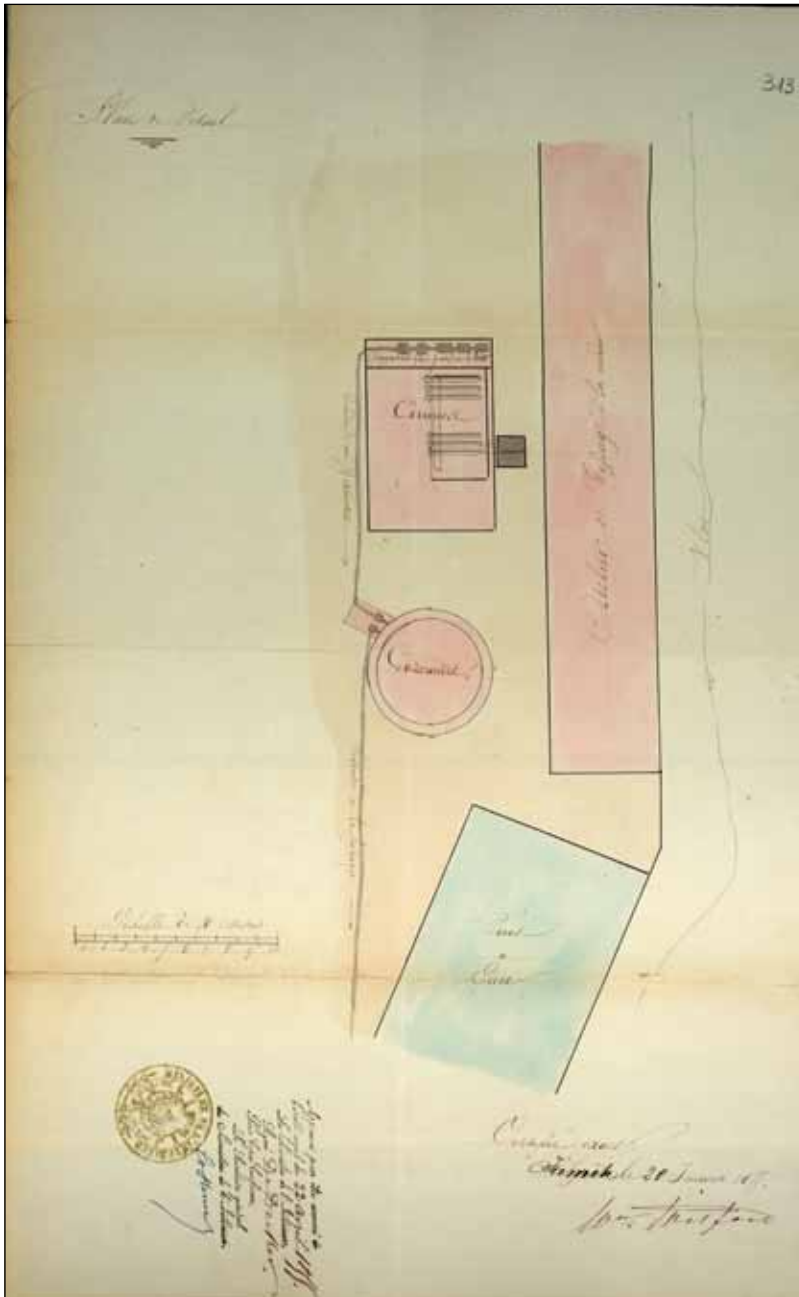
Op 22 april 1855 tekende koning Leopold I het Koninklijk Besluit dat William Wilford toeliet om voor een periode van 30 jaar een gasinstallatie in gebruik te nemen. De standaardvoorwaarden in het Koninklijk Besluit stipuleerden dat er enkel gas mocht geproduceerd worden uit steenkool. De gebouwen dienden uit onbrandbare materialen opgetrokken te worden. Het aantal retorten dat mocht gebouwd worden, werd bepaald op 3, elk met een diameter van 30

centimeter en 1,5 meter lengte.³⁷ Net zoals bij Talboom diende er een constante verluchting voorzien te worden in de stookplaats. Een muurtje moest de ovens scheiden van de zuiveringsapparaten en het gasreservoir. Die gazometer mocht slechts maximaal 3 meter hoog zijn met een diameter van 4,75 meter. De gasklok diende gebouwd te worden met gietijzeren platen van minstens 1,5 millimeter dikte. Om brandgevaar te voorkomen zou elke buis met kraantjes voorzien moeten zijn, zowel ter hoogte van de gasklok, als ter hoogte van de branders. De zuiveringsapparaten en de gasklok dienden vrij opgesteld te worden, zodat die gemakkelijk konden nagekeken worden. Hiervoor zou de verantwoordelijke een veiligheidslamp moeten gebruiken. Restproducten van de zuivering zouden voorzichtig weggevoerd worden naar een depot. De vaten waarin de teer zou opgevangen worden, moesten uit ijzer zijn, afsluitbaar en ofwel in open lucht of in een afzonderlijk lokaal opgeslagen te worden.

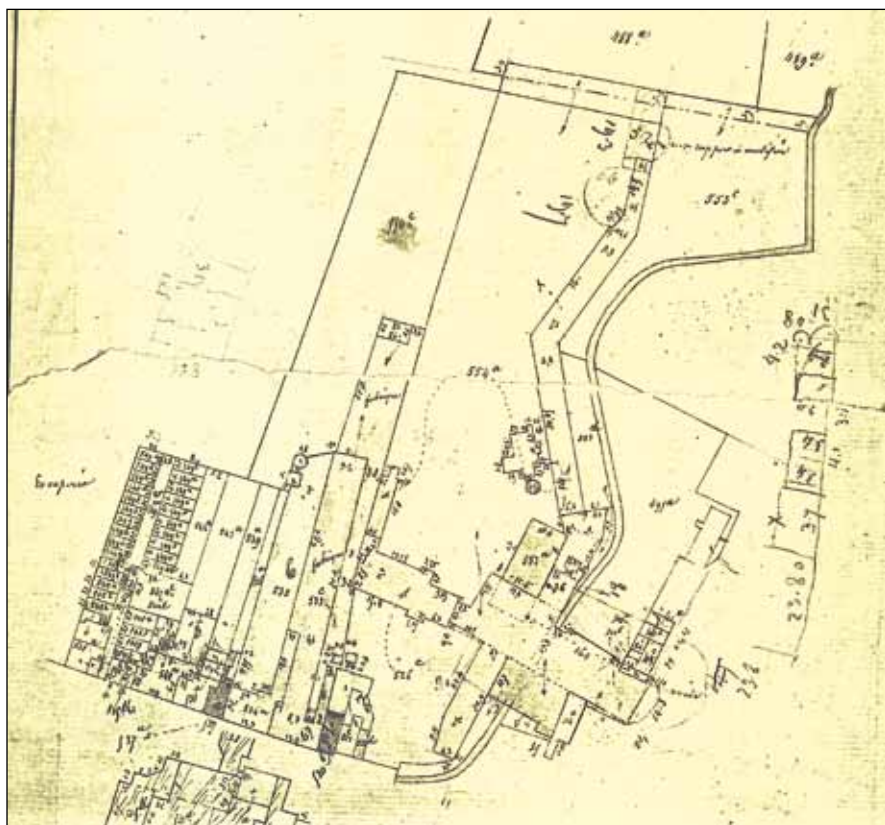
De fabrikant werd gevraagd om een vertrouwensman aan te duiden om de gasbekken te openen, aan te steken en te sluiten. Deze zou zich 's ochtends eerst vergewissen of er 's nachts geen lek ontstaan was, vooraleer de gasbekken opnieuw aan te steken.³⁸ Deze gasinstallatie bleek blijkbaar voldoende te zijn, want in 1860 vroeg Wilford immers alleen om een nieuwe stoomketel te plaatsen en een andere te mogen vervangen.³⁹

Omgevingsplan zoals bij het Koninklijk Besluit van 22 april 1855 toegevoegd. De Wilfordfabriek bevindt zich bij kadasternummer 526 (RABW/PAOVL/1851-1870/1484-18-314)

Detailplan zoals bij het Koninklijk Besluit van 22 april 1855 toegevoegd. Het retortenhuis bevindt zich het verst verwijderd van de fabriek. De leidingen tussen zuiveringsapparaten, de opslagtank voor het gas en de leiding naar de fabriek is duidelijk zichtbaar (RABWIPAOWL/1851-1870/1484-18-313)

Op het uittreksel van 1866 blijkt dat de "gasfabriek" ondertussen nog enkele kleinere uitbreidingen heeft ondergaan (Archief Kadaster Gent, Temse, 1866/189)

De gasproductie was bij de firma Wilford in ieder geval geen verwaarloosd bedrijfsgegeven. Henri Octavius Wilford (1847-1906), zoon van William en broer van John James, die in 1866 de leiding van het bedrijf op zich nam⁴⁰, deponeerde te Hamme een patent dat op 31 maart 1881 geregistreerd werd.⁴¹ Zijn patent voor een methode om verlichtingsgas te carbureren had een looptijd van 20 jaar. Bij deze methode werd aan het steenkoolgas koolwaterstof toegevoegd zodat het lichtgevend vermogen werd versterkt. In de jaren 1880 werkten nog andere gastechnici met deze ingreep om de lichtsterkte te verhogen.

Vlasspinnerij Andries – Brys en Cie⁴², 1856

De firma Andries-Brys wou hun in 1848 gestichte en in 1852 tot vennootschap omgevormde vlasspinnerij in de gebouwen van het vroe-

gere klooster Sint-Anna-ten-Troost in de Kasteelstraat voorzien van gasverlichting.⁴³ Op 9 november 1856 maakte het gemeentebestuur het onderzoek *de commodo et incommodo* bekend.⁴⁴

De site lag net naast de zeildoekweverij Wilford. William Wilford kwam op 12 december 1856 op het openbaar onderzoek zijn beklag doen [sic] over het feit “dat de muren der kuyp van den Gazketel van het ontworpen Gasfabriek van de heeren Andries, Brys & Comp. niet voldoende zijn opgemetst en de behoorlijke dikte niet hebben, waer door zyne waterputten en de gene van andere naburen zullen bedorven worden en dat de schouwpypp van gemeld gebouw van op de grond ten minste een hoogte moet hebben van 18 meter en dat, by gebrek van deze hoogte, hij aenzienlyk zal benadeeld zyn in zyne zeildoekbleekerij, welke op eenen afstand van ongeveer 15 meters van gemeld Gazwerkhuis gelegen is”.

Een collegiale bekommernis. Het gemeentebestuur was niet tegen de aanvraag, maar wilde geen direct standpunt innemen en vroeg in zijn advies dan ook dat een ingenieur het probleem zou bekijken om de “noodige maetregelen voorteschryven”.⁴⁵

Ingenieur Laureyssen van het departement Brugge en Wegen te Dendermonde kreeg de opdracht om een onderzoeksverslag op te stellen. Op 11 februari 1857 bezorgde hij zijn hoofdingenieur-directeur te Gent zijn bevindingen. De installatie was reeds aanwezig toen hij kwam kijken: “dans une visite que j’ai faite des lieux j’ai reconnu que la fabrique dont il s’agit est établie conformément aux plan & description produite par les requérants”.

De kuip van de gasklok was gemetst met bakstenen van Rupelmonde, was 40 centimeter dik en met cement perfect waterdicht gemaakt. De schouw van de oven was aangesloten op de schouw van de fabriekssmidse en was met een hoogte van 9 meter goed. Er werd immers met coke, afkomstig van de gasdistillatie, gestookt. Hierdoor was er bijna geen rookontwikkeling. Ingenieur Laureyssen besloot dan ook dat wat hem betrof “les sieurs Andries Breys peuvent être autoriser à maintenir la fabrique de gaz d’éclairage qu’ils ont fait établir dans leur atelier”, mits dat ze nog aan twee voorwaarden zouden voldoen, namelijk de gasinstallatie in goede staat onderhou-

den en verder alleen coke blijven gebruiken om de oven te stoken “à rendre le dit foyer fumivore”. Op 21 februari 1857 volgde de Bestendige Deputatie dit advies.⁴⁶

Illustratie 6 – bronvermelding:
RABW/PAOVL/1851-1870/1484

Op 26 mei 1857 ondertekende koning Leopold het Koninklijk Besluit waardoor de firma Andries – Brys zijn gasinstallatie mocht bouwen, “sont autorisés à établir un appareil à fabriquer du gaz pour l'éclairage de leur filature” [sic]. Twee retorten zouden operationeel zijn, elk met een diameter van 25 centimeter en een lengte van 2 meter. De gazometer mocht 3,5 meter hoog zijn, met een doorsnede van 4 meter. Rookhinder diende te allen tijd vermeden te worden (art. 1 § 3), zonder evenwel het advies van de ingenieur van Bruggen en Wegen verder te specificeren.⁴⁷

BESLUIT

Ondanks het feit dat de textielfabrieken in het Temse van de jaren 1850 eerder aan de kleine kant waren in vergelijking met de Gentse collega's, kozen een aantal ondernemers dus toch resoluut voor steenkoolgas. De aanwezigheid van stoomketels in hun fabriek betekende dat er reeds stokers aan het werk waren die ook een gasinstallatie konden laten werken. De aanvoer van steenkool diende toch al te gebeuren. Steenkool was ook prijzvester dan de nieuwe petroleumlampen. Bovenal was de brandveiligheid merkkelijk beter met gasverlichting en betekende het een besparing omdat er geen constant rondlopende lampenman meer nodig was.

De technische voorwaarden waaraan de fabrikant dienden te voldoen waren rudimentair. Het standaardformulier hechtte vooral veel belang aan brandveiligheid. Alleen bij de tweede aanvraag van Talboom en bij Andries-Brys werden er door externe experts specifieke technische adviezen gegeven. Veelal kwamen die in een algemene vorm reeds voor in het standaardformulier. Hierbij was de uitvoerende macht perfect gedekt aangezien de wetgever duidelijk had laten stipuleren dat van de producent verwacht werd dat alle nieuwe

technische en wetenschappelijke inzichten die de productie en de ongemakken daarvan verbeteren ook later, na de goedkeuring, dienden toegepast te worden. Die goede wil was er soms wel, maar stuitte dan op commerciële problemen. Het gas vormde geen probleem, het werd opgeslagen tot het verbrand kon worden. De gedistilleerde steenkool of coke en het steenkoolstof vormden zelf ook geen probleem. Deze restproducten werden immers opnieuw gebruikt om de oven van de gasdistilleerderij en eventueel de stoomketels van de weverijen te stoken.

Teer, ammoniakwater en verzadigde kalk mochten niet in de fabrieken blijven, maar dienden te Temse in een door het gemeentebestuur aangeduid depot ondergebracht te worden.⁴⁸ De teer, opgeslagen in ijzeren vaten, kon allicht wel gebruikt worden op de scheepswerfjes en bij het waterdicht (proberen) maken van arbeidershuisjes en boerderijen in Temse en omgeving. Ammoniakwater en zwavel- en ammoniakrijke kalk zijn niet zo eenvoudig te gebruiken. De kans is zeer groot dat het ammoniakwater in de Schelde geloosd werd. Wilford en Andries-Brys hadden met hun ligging aan de Vliet een directe afvoer naar de Schelde. De kalk werd allicht in de meersen en op de velden gedumpt als meststof, waar het ammoniakwater ook als rudimentaire bemesting kon gebruikt worden, indien de boeren geïnteresseerd waren.⁴⁹

De belangrijkste reden waarom grotere textielfabrieken midden 19de eeuw een gasinstallatie lieten bouwen, had alles te maken met een zo goed mogelijk bedrijfsbeheer. Gasverlichting was beter, eenvoudiger en goedkoper dan kaars- of petroleumverlichting. Zeker voor grote bedrijven, die een maximaal rendement probeerden te halen uit hun arbeidskrachten. De aanwezige stoommachines in de drie grote textielfabrieken werden toch reeds bediend door de aanwezige stokers. Die konden er dan ook nog wel een beperkt aantal kleine retorten bijnemen. Zo werd in de fabriek minstens een kaarsenman uitgespaard die anders constant zijn verlichtingsronde diende te doen. Niet alleen konden zij gas produceren, maar het restproduct, de cokes, konden ze verder gebruiken om hun stoommachines een hoger rendement te bezorgen. Indirect bijkomend voordeel was dat de rookuitstoot op die manier verkleind werd, wat voor de (eigen) blekerijbedrijvigheid ook een pluspunt was.

Daarbij is het duidelijk dat de fabrikanten verwachtten dat de overheden geen probleem zouden maken en de aanvraag op redelijke termijn goedkeuren. Wanneer de productie in het gedrang zou kunnen komen, werd er, zoals bij Talboom in 1860, niet gearzeld om de installatie in gebruik te nemen vooraleer het Koninklijk Besluit dat ook wettelijk toeliet en te dreigen met een lock-out van de arbeiders indien de overheid deze onwettige daad zou willen sanctioneren. Dat er soms helemaal op niets gewacht werd, bewijst het verslag van de ingenieur van Bruggen en Wegen, die in 1857 vaststelt dat Andries-Brys al werkt met de gasinstallatie en dat die voor hem aan de normen voldoet om te mogen blijven werken, weliswaar dan wel verder met overheidsgoedkeuring. Andries-Brys liep geen sanctie op, alleen zal het daarna allicht beter geweest zijn voor de brandverzekeringsspolis. Zowel vanuit de overheid als vanuit de verzekeringssector werd immers campagne gevoerd om vooral de brandverzekering te optimaliseren.⁵⁰

Wanneer de drie fabrieken hun eigen gasproductie stopgezet hebben, is voorsnog onbekend. Ze mochten dertig jaar produceren vanaf de ondertekening van het Koninklijk Besluit, maar vele kleinere fabrikanten vroegen geen verlenging aan en gingen toch door. Plausibel is dat ze dat tot voor de Eerste Wereldoorlog hebben gedaan.⁵¹ In de jaren 1920 deed de elektrische verlichting zijn intrede, alhoewel die fabrieksmatig reeds eerder in gebruik was genomen. In de spinnerij Talboom werd reeds in 1886 elektrische verlichting geïnstalleerd. Het bedrijf was toen eigendom van de Gentse ultramontaanse textielbaron Joseph de Hemptinne.⁵² Of het nieuwe licht onmiddellijk de gasvlam overal in het bedrijf heeft gedoofd, is niet zeker.

In ieder geval mag blijken dat de textielbaronnen van Temse het gebruik van nieuwe verlichtingstechnologieën niet ongenegen waren en het voorbeeld van hun Gentse collega's met enkele decennia vertraging volgden.⁵³

BRONNEN

Afkortingen:

ACBS: Akten van het College van Burgemeester en Schepenen

GAT: Gemeentearchief Temse

MASN: Modern Archief Sint-Niklaas
RABW: Rijksarchief Beveren Waas
SASN: Stadsarchief Sint-Niklaas
PAOVI: Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen

Gemeentearchief Temse

- 752, Register met toelatingen voor het vestigen van gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen 1840-1875
- Akten van het College van Burgemeester en Schepenen, 1836-1859
- Akten van het College van Burgemeester en Schepenen, 1859-1896

Rijksarchief Beveren-Waas

- Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen, 1851-1870

Stadsarchief Sint-Niklaas

- Modern Archief Sint-Niklaas, nr. 24,
Gemeenteraadsverslagen, 25.07.1855-12.03.1858

NOTEN

1. Cf. E. van Broekhoven & E. Bosman, *Energie in België*, Antwerpen, 1981, blz. 112. Het betrof gas dat in cokesbranderijen zoals te Oostende, Vilvoorde of Brussel werd geproduceerd en zoals in de vorige decennia aan het distributienet geleverd werd. Deze cokesfabrieken zijn ondertussen – niet zonder problemen – gesloopt.
2. Cf. R. De Herdt & F. Vercoutere, *Leven onder de gaslantaarn*, Gent, 1980, blz. 23; B. De Wilde, *Licht en het arbeidende leven*, in T. van Dijk & P. De Rynck (eds.), *Belichte stad, over dag, licht en nacht*, Tielt, 2010, blz. 60-61.
3. Cf. A. Blühm & L. Lippincott, *Licht! Het industriële tijdperk 1750-1900. Kunst & wetenschap, technologie & samenleving*, Zwolle, 2000, blz. 32.
4. J. Griffiths, *The Third Man. The Life and Times of William Murdoch 1754-1839. The Inventor of Gas Lighting*, London, 1992, blz. 239-280; S. Smiles, *Lives of Boulton & Watt*, London, 2007, [reprint origineel 1865] blz. 368-373.
5. H. van Royen, *De productie van gaslicht in Vlaanderen, 1824-1914*, in *Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis*, 2/2 (1997) blz. 8.
6. H. van Royen, *De productie...*, blz. 18.
7. H. van Royen, *De productie...*, blz. 9-15.
8. N. Caulier-Mathy, *La modernisation des charbonnages liégeois pendant la première moitié du XIXe siècle. Techniques d'exploitation*, Paris, 1971, blz. 59, noot 44.
9. We hanteren hier de begrenzing van het huidige administratief arrondissement en nemen Moerbeke niet bij de historische omschrijving van het Waasland. Daar werd in 1873 in de suikerraffinaderij immers ook gekozen voor een verlichtingsinstallatie op basis van steenkoolgas.
10. Respectievelijk te Sinaai en Beveren in 1911, cf. H. van Royen, *Steenkoolgasfabriekssites in Vlaanderen. Een archivalisch onderzoek* (1999).
11. H. van Royen, *Het management van de stedelijke gasfabriek van Lokeren 1855-1914*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 104 (2001) blz. 255-267

12. H. van Royen, *Steenkoolgasfabriekssites in Vlaanderen. Een archivalisch onderzoek* (onderzoeksrapport, 1999).
13. H. van Royen, *De productie van gaslicht...*, blz. 8.
14. C. Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren De reacties op industriële milieu-hinder in het 19de-eeuwse Gent*, Gent, 2002, blz. 20-33; H. van Royen, *De evolutie van de wetgeving op industriële vergunningen (1795-1914)*, in *IWE (Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed)*, 7 (1999) blz. 3-4
15. SASN, MASN, nr. 24, p. 68v. Gemeenteraadszitting van 24.05.1856.
16. GAT, nr. 752; R. Andries, *Wandeling door Temse-Centrum 1890-1955*, Temse, 2009, blz. 44-47.
17. GAT, ACBS 1836-1859, nr. 64, blz. 50v.
18. RABW, PAOVI, 1851-1870, nr. 1481.
19. GAT, ACBS 1836-1859, nr. 67, blz. 62v-63r.
20. GAT, ACBS 1836-1859, nr. 68, blz. 63r-64r.
21. RABW, PAOVI, 1851-1870, nr. 1481.
22. GAT, nr. 752.
23. GAT, nr. 752.
24. RABW, PAOVI, 1851-1870, nr. 1481.
25. SASN, MASN, nr. 24, p. 68v. Opmerkingen van schepen Isidore De Smedt tijdens de zitting van 24 mei 1856 over de kostprijs van een fabriek voor openbare gasverlichting te Sint-Niklaas. Spijtig genoeg werd er niet vermeld hoeveel een andere verlichtingsbron per uur kostte.
26. GAT, ACBS 1859-1896, nr. 27, blz. 17v.
27. GAT, ACBS 1859-1896, nr. 29, blz. 18r-19r.
28. Ed. Ch. A. De Nobele was geneesheer te Gent en lid van de provinciale medische commissie. Hij was te Leuven afgestudeerd op 15 maart 1827. In 1880 was hij voorzitter van de provinciale medische commissie. Cf. *Bestuurlijk Memoriaal Provincie Oost-Vlaanderen*, (1880) 1, blz. 24, 34.
29. RABW, PAOVI, 1851-1870, nr. 1499/1, 4 pagina's.
30. RABW, PAOVI, 1851-1870, nr. 1499/1. De onkostennota van De Nobele voor zijn reiskosten voor een bedrag van 40 frank werden er aan toegevoegd, wat hem pas op 27 december 1860 werd uitbetaald.
31. RABW, PAOVI, 1851-1870, nr. 1499/1.
32. Ibidem.
33. GAT, nr. 752.
34. R. Andries, *Wandeling door Temse-Centrum 1890-1955*, Temse, 2009, blz. 62; W. Jansegers, *De geschiedenis van de familie Wilford te Temse*, Temse, 2010, blz. 4.
35. GAT, nr. 752.
36. GAT, ACBS, 1836-1859, nr. 93, blz. 92v-93v.
37. Alhoewel er op het plan twee ovens met elk drie retorten voorzien waren – plan dat trouwens in het KB art 1 § 1 goedgekeurd werd.
38. GAT, nr. 752; RAG, PAOVI, 1851-1870, nr. 1484.
39. GAT, ACBS 1859-1896, nr. 28, blz. 18r.
40. W. Jansegers, blz. 5, 151. Volgens het genealogisch overzicht van Mary Wilson - <http://users.telenet.be/marywilford/index.html> - was Henri Octavius Wilford een handelaar. Hij overleed te Neder-over-Heembeek.
41. *Moniteur Belge*, 23 april 1881, p. 1.353.
42. Beter bekend als Dacca, benaming die in 1927 werd aangenomen. Cf. J. Dambryne, *Inventaris van het archief van de jutespinnerij NV Dacca en rechtsvoorgangers te Temse 1848-1975*, Brussel, 2009, blz. 11.

43. J. Dambruynne, *Inventaris van het archief van de jutespinnerij NV Dacca ...*, blz. 9.
44. GAT, ACBS 1836-1859, nr. 134, blz. 141 v.
45. GAT, ACBS 1836-1859, nr. 139, blz. 145r-145v – hierbij worden als kadasterreferenties de oude kadastergegevens van de zeildoekweverij van Wilford opgenomen, nl. sectie D 526, 527, 529, 530, 531 & 532, terwijl het daar dan al D 551b dient te zijn (cf. H. van Royen, *Steenkoolgasfabriekssites in Vlaanderen. Een archivalisch onderzoek*)
46. RABW, PAOVI, 1851-1870, nr. 1490.
47. GAT, nr. 752.
48. Waar dit depot was, is nog niet achterhaald.
49. Die waren niet echt geïnteresseerd, zoals ook blijkt uit de povere verkoop te Lokeren, cf. H. van Royen, *Het management van de stedelijke gasfabriek van Lokeren 1855-1914*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 104 (2001) blz. 264.
50. In Engeland is dit zeer duidelijk, cf. R. Pearson, *Insuring the Industrial Revolution. Fire Insurance in Great Britain, 1700-1850*, Aldershot, 2004. Voor de molensector is het duidelijk dat de Belgische overheid risico's vooral via de private verzekeringssector wou laten behartigen, cf. H. van Royen, *Het Rampenfonds (1808-1863) als financiële redder voor molenaars?*, in *Molenecho's*, 37/2 (2009) blz. 42-44.
51. De 'Société d'Electricité du Nord de la Belgique' [ENB] had immers reeds voor augustus 1914 een concessie voor elektriciteitsdistributie te Temse, cf. N. Kerkhaert & D. De Vleeschouwer, *Het nieuwe licht uit Langerbrugge 1900-1940*, Antwerpen, 1990, blz. 74.
52. L. De Ryck, D. Coppieters & L. Peleman, *Temse, Tielrode, Steendorp en Elversele in de goeie ouwe tijd*, Nieuwkerken, 1999, blz. 11. De familienaam wordt regelmatig in publicaties over Temse en Tielrode verkeerd als d'Hemptinne opgevoerd.
53. R. Andries, *Wandeling door Temse-Centrum 1890-1955*, Temse, 2009, blz. 44 stelt dat de fabriek van Talboom "de eerste fabriek in België [was] die met gas werd verlicht". Die eer is evenwel toe te schrijven aan John Cockerill, in 1818 (zie ook noot 6). In sommige Gentse textiel fabrieken werd reeds eind jaren 1820 met stadsgas verlicht.

Tine VAN OSSELAER

Uit de lucht gegrepen? Mariaverschijningen in Lokeren-Naastveld*

“Mijnheeren,

In naam van al de verontwaardigde stadsgenooten vraag ik u ernstig en vriendelijk de volksopruiers, die oorzaak zijn van de al te droevige gebeurtenissen op de wijk Naastveld, op de komende demonstratie huiswaarts te zenden ofwel aan te houden, zooniet gelast ik me ze ter plaatse neer te schieten. Met hoogachting gegroet -”¹

In de zomer van 1934 bereikte dit briefje het stadsbestuur van Lokeren. De schrijver – wiens dreigement door het uitblijven van zijn handtekening wat extra kracht werd bijgezet – alludeerde daarbij niet op de doorsnee relschoppers. Zijn onvrede was gericht op een groep die men, normaal gezien, niet spontaan met oproer en opstootjes associeert. Met zijn moordpannen viseerde hij immers een massa devote pelgrims die haast dagelijks afzakten naar het ‘Naastveld’ waar reeds sinds de herfst van het vorige jaar Maria verscheen aan enkele ‘zieners’. Toch stond de schrijver niet alleen in zijn afkeer. In tegendeel, de pelgrimstochten en bidsessies van de Naastveld-aanhangers wekten heel wat emoties los en zouden uiteindelijk uitlopen op zware rellen en een ingrijpen van zowel de kerkelijke als de publieke overheid. Dit artikel gaat nader in op de rellen en biedt een ruwe schets van de betrokkenen, de nasleep en de gebeurtenissen die zo een moordzuchtige gevoelens konden wekken.

DE GEBEURTENISSEN OP HET NAASTVELD

Mariaverschijningen waren niets nieuws in 1934. Sinds de eerste attestaties in Beauraing in november 1932, werd Maria over het hele land gesignaleerd. Deze golf aan verschijningen was dan ook uitzonderlijk qua omvang en verscheidenheid van de attestaties en is bijzonder goed gedocumenteerd door tijdgenoten. De verschijningen

vertoonden immers de ‘moderne’ vormkenmerken (karakteristiek sinds Lourdes): ze waren publiek en serieel en gaven dan ook zowel de voor- als de tegenstanders de mogelijkheid om ter plaatse pools-hoogte te komen nemen.²

De Lokeren-Naastveld episode startte op 25 oktober 1933, toen de negenjarige Gustaaf (‘Stafke’) Van Driessche op een avond huiswaarts keerde en plots Maria zag verschijnen in de takken van een boom in de dreef van Jozef Mistler. Zijn verklaringen wekten heel wat belangstelling en de daarop volgende avonden beleefde de jongen zijn Mariaverschijningen steeds in het gezelschap van honderden tot zelfs duizenden personen. Er werd een extra busdienst ingelegd, zieken en kreupelen die hoopten op genezing vonden hun weg naar Lokeren en een aantal politieagenten en gendarmes kwamen ter plaatse de orde veilig stellen. Want “hoe meer nieuwsgierigen er kwamen, hoe luider er eenerzijds gebeden werd en hoe meer er ook anderzijds gespot werd”.³ Zo werd ook monseigneur Coppieters, bisschop van Gent, door ooggetuigen op de hoogte gebracht van de stijgende spanningen: “De fyten nemen de laatste dagen eene wending die aan de goede zaak veel schade berokkend: honderde mensen zingen slechte liederen, vloeken en tieren dat het een kristen mensch tegen de borst stoot; de tegenwoordigheid van de policie alleen kan handtastelijkheden verhinderen, gisteren avond waren er zeven agenten en twee gendarmen noodig om de orde te kunnen handhaven.”⁴

Een foto van Gustaaf Van den Driessche tijdens zijn verschijningen. (Bron: AAM, Processus, BIVb, Brief van een pastoor-deken, inclusief foto's van de zieners, 2116/1934)

Het publieke karakter van Gustaafs verschijningen gaf echter niet alleen aanleiding tot spot en vrome handelingen, het bood de omstanders ook de gelegenheid om de extase van de jongen te ‘testen’. Bij afwezigheid van dokters, aarzelden sommigen niet om die taak op zich te nemen en de reactie van Gustaaf af te toetsen aan wat ze van andere ‘publieke’ verschijningen wisten. Zo getuigde Emma Veldeman, één van de hevigste voorstanders: “Verschillige vreemdelingen hebben tusschen zijne nagels en in zijne kaken gestoken en soms 5 minuten eene bougie onder zijn handen laten branden en in zijne knie gesneden waar hij op kruipt, niets schaadt hem”.⁵

De interesse zakte echter geleidelijk weg en het Naastveld verdween, net als zo vele andere plaatsen, uit de publieke aandacht – of op zijn minst uit de pers. De zaken keerden echter in de zomer van 1934 toen ook de drie meisjes Elisabeth Cornelis (uit Sint-Niklaas), Tiny Kool (uit Kemzeke) en Maria Van den Plas (uit Antwerpen) er beweerden Maria te zien.⁶ Het bleef echter niet bij verschijningen (van Maria en andere heiligen): na verloop van tijd begonnen de meisjes ook met het kindje Jezus te praten en spelen, voorspelden ze wondergenezingen en herbeleefden er Jezus’ kruisweg. Zo getuigde een missionaris die ter plaatse was komen kijken over Elisabeth: “Zonder podium of decor, midden menschen die spreken en om haar heenschuiven, levert ze zulk een perfekte uitbeelding van de hoofdepisoden uit de passie, dat niemand meer aan het meisje denkt, maar enkel en alleen nog Kristus ziet en volgt op zyn treurigen lydensweg.”⁷ Meer nog, de kruisen die de meisjes tijdens hun kruisweg droegen, kregen een eigen leven en zouden volgens sommigen niet alleen bloeden, maar ook bewegen en spreken.⁸

De gebeurtenissen in Lokeren hadden dan ook bijzonder veel weg van wat er ook over andere Europese verschijningsoorden werd gerapporteerd, en in het bijzonder dan het over Spaanse Ezquioga (1931). Ook daar zagen zieners niet alleen Maria, maar beleefden ze Jezus’ passie voor de ogen een massa toeschouwers. Bovendien waren er slechts enkele jaren tevoren ook in Spanje een reeks ‘levende’ kruisen gesignaleerd.⁹ Deze gelijkenissen werden ook door tijdgenoten opgemerkt en – aangezien Ezquioga door de kerkelijke overheid was afgekeurd – werd het Spaanse oord door tegenstanders voornamelijk als een afschrikwekkend voorbeeld voorgehouden.¹⁰ Onder de

Foto's van de meisjes tijdens hun verschijningen en herbeleving van de kruisweg. (Bron: ABG, Onkerzele)

Naastveld-aanhangers deed echter het gerucht de ronde dat de paus al spijt had van zijn afkeuring van Ezquioga en weldra op zijn besluit zou terugkeren. Voor deze voorstanders vormden de gelijkenissen dan ook een argument ten voordele van de geloofwaardigheid van de Lokerse gebeurtenissen. Toch gaven de meeste aanhangers er veelal de voorkeur aan om de gebeurtenissen te vergelijken met die van Lourdes, kort tevoren nogmaals bevestigd door Rome.¹¹

Lokeren leek trouwens ook in een ander opzicht op het Spaanse verschijningsoord. In Ezquioga was er een 'zienersplatform' gebouwd waardoor de verschijningen gemakkelijk te volgen waren door de massa toegestroomde pelgrims. Ook in Lokeren werden, onder andere in de politierapporten, al sinds juli 1934 'stellingen'/'tribunen' gesignaleerd die het publiek een betere kijk op het gebeuren gaven. Bovendien werden er 'toegangskaat[en]' verkocht, waardoor de beste plaatsen enkel toegankelijk waren voor degenen die bereid waren er voor te betalen.¹² Op eigen risico weliswaar, want zo noteerde de *Wereldrevue* van augustus 1934 nogal schamper: "Slechts één mirakel is er waarachtig gebeurd, zegt een onverbeterlijke spotter: er is een nieuwsgierige en kijklustige barones uit Aalst van de in-der-haast opgetrokken stellage gevallen, en ze heeft zich twee rib-

ben gebroken ...”¹³ Meer nog, de constructies waren blijkbaar ook niet al te stevig en op 21 augustus stortte één van de tribunes in. Bij dit ongeluk vielen er gelukkig geen nieuwe gewonden, maar het was natuurlijk wel koren op de molen van de spotters.¹⁴

De toeschouwers te Lokeren, foto gepubliceerd in Wereldrevue, n°29, 16-22 augustus 1934, blz. 18-19 (Bron: AAM, Processus, B V)

HALLUCINATIES OF HYPNOSE?

De ‘verschijningen’ wekten dan ook behoorlijk wat wantrouwen en niet zelden werd het uitzonderlijke gedrag van de meisjes toegeschreven aan hallucinaties en hysteric. Deze associatie was niet uitzonderlijk want ‘mystieke’ ervaringen werden als sinds het onderzoek van Charcot in La Salpêtrière, aan het einde van de 19de eeuw, in sterke mate met hysteric in verband gebracht.¹⁵ De aanhangers van het verschijningsoord verzetten zich echter heftig tegen deze associatie en zo protesteerde een priester-missionaris in een brief aan bisschop Coppieters: “... gaan wy nu zulk een hemelsch tafereel in denzelfden pot draaien als de verstarde en domme of koortsachtige blikken, als het krampachtig samenwringen van handen, als het doelloos handelen en wakend dromen van krankzinnigen en gehallucineerden. Ik protesteer uit al myn macht tegen zulk ‘n onredelyke profanatie. De blik van Elisabeth in extase is buitengewoon helder, onbeschryfelyk attent, bovenmate verstandig.”¹⁶

Er deed echter nog een hardnekkig gerucht de ronde want er waren meerdere getuigen die meenden hard te kunnen maken dat de meisjes tijdens de ‘vertoningen’ onder hypnose handelden. Publieke hypnotische praktijken waren echter – met het oog op het publieke orde en welzijn – bij wet verboden (1892) en niemand mocht voor de ogen van een publiek onder hypnose worden gebracht.¹⁷ Deze wet werd, volgens sommige commentatoren, in Lokeren handig omzeild doordat de meisjes achter de schermen onder hypnose werden gebracht. Een zekere Van Son, hoofd van het Antwerpse Hygiënique-gesticht, fungeerde in deze verhalen als schuldige. De politieagenten van dienst besteedden dan ook behoorlijk wat aandacht aan zijn persoon in hun verslagen. Hoewel ze de beschuldiging niet expliciet formuleerden, merkten ze op dat hij zijn ogen nooit van de meisjes afhield, of een vreemd – rechthoekig – voorwerp op hen richtte. Bovendien, zo merkten ze op, was hij geen echte dokter. Zo concludeerde de politieagent van dienst over de ‘verschijningen’ van 28 juli 1934: “Dat er bij de meisjes hoegenaamd, zelfs geen schijn van verrukking aanwezig is, maar wel, dat het duidelijk te zien is dat ze zich bevinden onder den invloed van Van Zon en zijn gezelschap, en dat volgens mij, daar eene afschuwelijke comédie wordt gespeeld.”¹⁸ Ook de pers greep het thema aan en bestempelde Van Son als ‘charlatan’ en de meisjes als ‘komediespeelsters’ die zich overigens wel bijzonder goed bewust bleven van de aandacht van fotografen, ook tijdens hun zogenaamde ‘extases’.¹⁹

DE ‘RELLEN’

De gebeurtenissen te Lokeren-Naastveld brachten niet enkel publieke debatten teweeg. Ook binnen katholieke families zorgde het voor twist en tweedracht.²⁰ Politierapporten documenteren deze familiale discussies. Zo berichtte Van Eetveld, de agent van dienst op 23 juli dat de tante van Elisabeth, één van de ziensters, die dag naar de plaats der verschijningen was gekomen en haar broer, Elisabeths vader ter verantwoording had geroepen: “Gij moest beschaamd zijn”, zo riep ze, “zoo een braaf meisje zoo te laten lijden”.²¹ De meeste beschuldigingen hadden echter betrekking op de uitbuiting van religieuze gevoelens door de inrichters van de ‘verschijningen’. “Allicht wordt er, in doorslechte tijden, misbruik gemaakt van de wanhopige stemming

der menschen”, zo merkte *De Wereldrevue* op.²² Ook in de plaatselijke kranten waren al sinds juli 1934 stemmen te horen die protesteerden tegen de ‘geldafzetterij’ en acties van een ‘fanatieke kwezel’, en de geestelijke en wereldlijke overheid opriepen in te grijpen.²³

De gemoederen van de plaatselijke bevolking, al behoorlijk opgehitst door deze ‘uitbuiting’, werden – volgens de politieagenten van dienst – nog opgeruid door het uitdagende gedrag van de ‘ziensters’. Zo rapporteerden de politieagenten Verschelden en Vertonghen over de gebeurtenissen van 24 juli 1934 dat de meisjes zich ook tot de toeschouwers richtten met de woorden “ellendelingen, de straf wacht U”. Door hun dreigende taal en houding was het volk dat zich op de straat bevond “om zoo te zeggen, opgehitst”.²⁴ De situatie werd uiteindelijk, op zondag 29 juli 1934, ook echt gevaarlijk voor de ‘zieners’ en hun gevolg. Zo berichtte de adjunct-politiecommissaris: “Van af rond 21 uur stelden wij een gisting onder de menigte vast, welke niet te beteugelen scheen: het volk drong zich immer meer- en -meer vooruit, vijandelijke kreten gingen uit de menigte op, er kon elk oogenblik eene overrompeling van den ordedienst, met bestorming op de bidders, plaats grijpen, en toen op zeker oogenblik de drie zoogezegde ziensters van uit de dreef tot dicht bij den openbaren weg waren gekomen en tot het volk spraken (men verzekerde mij nadien dat zij beleedigende verwijtingen tot het volk hadden gericht) dan was het slechts door een uiterst krachtadig optreden dat den ordedienst kon worden gehandhaafd, waardoor zeker geweldige gebeurtenissen werden vermeden.”²⁵

Met deze gebeurtenissen in het achterhoofd trof hij ook zijn voorbereidingen voor de bijeenkomst op dinsdag 31 juli. De politie spande de dreef aan weerszijden af met een kabel, in de hoop zo de massa tegen te kunnen houden, maar deze keer zakten er niet honderden maar ongeveer 4000 mensen af naar de plaats der verschijningen. “Er werd bijna ononderbroken door honderden personen geroepen, getierd, gefloten en bedreigd. Viermaal werd een der stalen kabels doorgebroken, terwijl dan telkens eene groote menigte op de dreef aanstormde. Niettemin werd, alhoewel met de grootste moeite, na elken doorbraak het volk terug buiten de omheining gedreven. Ook werden bij ons energiek optreden om de orde te herstellen meermaalen smaadwoorden geuit door onbekenden, en waarvan ik slechts

een feit heb kunnen vaststellen ten laste van eenen bepaalden persoon wegens smaadwoorden tot mij persoonlijk gericht.”²⁶

Rond 21u15 kantelde de situatie en was de massa niet meer in bedwang te houden. De politie raadde de bidders dan ook aan te vluchten, wat ze deden via aanpalende huizen. Jan Boon, hoofdredacteur van *De Standaard*, bevond zich op dat moment ten midden van de pelgrims en schreef een uitgebreid verslag over de gebeurtenissen. In zijn getuigenis verhaalde hij hoe de ziensters besloten te voet naar het station te gaan, in de overtuiging dat ze onder de bescherming van Maria stonden. Zwijgend trok de groep door wat hij een ‘moordzuchtige menigte’ noemde en kreeg daarbij slagen en verwijten te incasseren: “Menschelijk gesproken leek dat iets schrikwekkends tegenover het grauw dat met duizenden de straat versperde en voortdurend nog steeds riep: ‘we zullen ze kapotmaken’, ‘vandaag moet ze kapot’, ‘steek z’omver’, ‘steek z’allemaal omver’, ‘trek haren buik open’, enz. (...) Onder een hagel van steenen, kalk, pakken aarde, voortdurend gespuwsel, en oorverdovend gesis en heiligschennend gebalk van honderden (‘Godverdoemme- nondejussche heiligen’ - enz), en onkuische, walgelijke gebaren, trekken we voort, zonder één woord te zeggen, ook zonder iemand uit te dagen (...)”²⁷

De menigte volgde hen tot in het stationsgebouw, maar toen twee gendarmes en de stationsbediende van dienst ingrepen, sloegen ze op de vlucht. Met uitzondering van vier gewonden, kwamen de meeste betrokkenen er met de schrik vanaf. Ook de Lokeren-aanhangers die niet mee naar het station waren getrokken, kregen het die dag zwaar te verduren. Pierre Roland bijvoorbeeld deed op 1 augustus 1934 zijn beklag bij burgemeester Raemdonck van Lokeren en vertelde hem hoe hij samen met zijn vrouw, op weg naar hun auto, was aangevallen: “À ce moment nous avons été frappés et molestés par plusieurs hommes faisant partie d’une foule de plus de mille personnes massées sur la voie publique.” Hij benadrukte dat hij zelf geen uitdagende handeling had gesteld en ook niet had geantwoord op hun verwijten. Het koppel was volgens hem ook niet het enige slachtoffer: ook anderen die de bijeenkomst hadden bijgewoond werden aangevallen en, zo benadrukte Roland, dit alles gebeurde onder de ogen van politieagenten die er een kabel aan het verwijderen waren.²⁸ De katholieke krant *La Libre Belgique*, die de behouden aftocht van

de meisjes en hun gevolg als het ‘enige mirakel’ van Lokeren bestempelde, schreef de commotie niet louter op het conto van de verontwaardigde Lokerse katholieken: “Enregistrons cependant plusieurs témoignages dignes de foi: la foule n’était pas exclusivement composée de braves gens heurtés dans leur convictions religieuses. Elle était fortement mêlée d’éléments troubles et particulièrement de jeunes socialistes reconnaissables à leur uniforme.”²⁹ Hoe dan ook, de ongecontroleerde woede van die dag resulteerde niet alleen een viertal gewonden en een gealarmeerde pers, maar ook een ongeruste kerkelijke en wereldlijke overheid.³⁰

REACTIE VAN HET LOKERSE STADSBESTUUR.

Reeds op 30 juli 1934, dus de dag vóór de hevigste rellen, stond het Naastveld-gebeuren op de agenda van de Lokerse gemeenteraad. Toch was het niet zozeer de dreigende massa als wel de veiligheid van de stad en de belasting van het politiekorps die op die zitting werden besproken.³¹ De discussie draaide toen voornamelijk over het gebrek aan respect voor de politie ter plaatse waardoor de ‘goede geest’ onder de politiemensen werd bedreigd. Volgens gemeenteraadslid Van Cotthem bevonden zich op de plaats der ‘verschijningen’ mensen die aan de politie bevelen gaven alsof ze zelf officier waren. Agenten durfden niet tegen te strribbelen uit angst te worden aangeklaagd. Bovendien draaiden 6 tot 9 agenten extra diensten zonder daarvoor een vergoeding te krijgen. De stad was ondertussen aan haar lot overgelaten; men stal er “tot in het hart der stad”, wierp lantaarns stuk en, zo merkte hij op, “er gebeuren langs de straten, ‘s avonds en ‘s nachts tooneelen die ons moeten doen afvragen of Lokeren misschien bewoond is door natuurmenschen! De gang van het Vrijheidsplein naar Naastveld, waar struiken en netels weelderig groeien, is ‘s avonds laat onveilig als een rooverswoud.” De overige raadsleden vielen hem bij en bestempelden het Naastveld-gebeuren als een onduldbare “exploitatie door aftruggelaars”. Het was hoog tijd dat er werd ingegrepen.³²

De rellen van 31 juli 1934 riepen op tot onmiddellijke maatregelen en een spoedzitting op 2 augustus 1934 was dan ook geheel gewijd aan de “Wanordelijkheden op het Naastveld. Politierglement, verbie-

dende alle samenscholingen”. De gebeurtenissen die de “openbare orde verstoord en de openbare veiligheid bedreigd hadden”, zetten de raadsleden aan tot een drastische maatregel: voortaan werden “Alle samenscholingen van meer dan vijf personen op den openbaren weg (...) verboden op het grondgebied der stad Lokeren”. Ze konden desnoods met wapengeweld uiteengejaagd worden en beboet worden (1 tot 25 frank) en gevangen gezet (1 tot 7 dagen, afzonderlijk of gezamenlijk). Het besluit werd onmiddellijk afgekondigd en aangeplakt in de hoop dat Lokerse bevolking voortaan niet meer naar het Naastveld zou trekken om aanleiding te geven tot “opstootjes en straattooneelen”.³³

Het drastische besluit onthutste de aanhangers van de Naastveld-verschijningen, al lag de beslissing van 2 augustus wel in de lijn van voorgaande verordeningen. Reeds op 1 augustus had burgemeester Van Raemdonck de eigenaar van de dreef, Mr. Mistler, een brief geschreven waarin hij hem verzocht de toegang af te sluiten “opdat men van op straat de vertooningen niet meer zou kunnen zien die binnen in de dreef gebeuren, en die de verontwaardiging van duizenden menschen opwekken”. De burgemeester waarschuwde hem dat als hij zou blijven toelaten dat die zaken plaats vonden op zijn eigendom, hij mee verantwoordelijk zou worden gehouden. Mistler reageerde prompt, sloot de dreef af, maar gaf in een briefje dat hij er uithing wel duidelijk aan dat hij dit niet op eigen initiatief deed. In dit tekstje gericht aan de bezoekers, citeerde hij de brief van de burgemeester: “Ik wil U hierdoor bewyzen geven dat ik de oorzaak niet ben, dat uw verlangen naar troost, welke U kwam zoeken ter plaats der Verschijningen, door gebeden, verhinderd, tegengewerkt, of verboden wordt”.³⁴ Hij wou het immers niet op zijn geweten hebben “verbod op gebeden te leggen”, zoals hij opmerkte in zijn brief aan de burgemeester op 3 augustus 1934, en zo voegde hij er in dit schrijven verontwaardigd aan toe: “KAN IK ER AAN DOEN, dat deze plaats uitverkozen geweest is” en “IS HET MYNE SCHULD” dat er nog geen ordemaatregelen zijn en het “eene onveilige plaats geworden is voor geloovigen”? Hij noemde het wettelijk verbieden van een ‘openbare bidplaats’ ongehoord en iets wat de burgemeester later nog zuur zou opbreken: “Er zyn daar op het Naestveld geen gegrimede, half naakte, gepoudreerde, om daar walgryke dansen en gebaren uit te voeren. Er gebeurt daar niets waar Lokeren over te blozen heeft”.³⁵

Ook Jan Filip Boon richtte op 3 augustus het woord tot de burgemeester. Hij wees hem op het edele gedrag van de pelgrims en de ziensters en merkte op dat een katholieke burgemeester toch niet zou mogen verbieden dat gelovigen bijeenkwamen om Maria te prijzen en te loven. Die reactie was volgens hem vergelijkbaar met wat er in Lourdes was gebeurd: ook daar had de burgemeester zich achter het onrust stokende ‘kanailje’ geschaard. Er bestonden echter, zo benadrukte hij, ook tegenvoorbeelden. Hij verwees daarbij naar de acties van de burgemeester van Beauraing (die geen geloof hechtte aan de gebeurtenissen), de liberale burgemeester van Louveigné (voor Banneux) en de katholieke burgemeester van Onkerzele die allen eerbied hadden getoond voor de overtuiging van de pelgrims en de Mariabedevaarders hadden beschermd.³⁶ Ondanks Boons en Mistlers verzet voegde de Lokerse politie de daad bij het woord en hield streng vast aan het verbod op samenscholing (zoals ook de lijst met proces-verbalen van augustus 1934 aantoot).³⁷ De versterkte politiemacht kon echter niet verhinderen dat de bedevaarders³⁸ nog steeds werden aangevallen en bedreigd, ze zagen immers nog niet af van hun bijeenkomsten.³⁹

WONDERGENEZINGEN

De aanhangers van het Naastveld-gebeuren bleven zich verzetten tegen deze beperking van hun bewegingsvrijheid en op 18 augustus 1934 volgde een collectieve brief aan de Lokerse burgemeester. De concrete aanleiding voor dit schrijven was de aankondiging van een aantal wondergenezingen die enkele dagen later zouden plaats vinden. Maria had daarbij aan de ziensters te kennen gegeven dat ze als wederedienst verlangde dat de ouders van de kinderen wier genezing werd voorspeld, op dankbedevaart naar Lokeren kwamen. De schrijvers vroegen dan ook de “hinderpalen” op te heffen die de bedevaarders verhinderen “vrij, en tesamen, te bidden nabij het kapelletje van Naastveld”. Hun verzoek werd echter afgewezen aangezien de burgemeester en de schepenen de “wanordelijkheden” die tot het verbod tot samenscholing van meer dan vijf personen aanleiding hadden gegeven, nog steeds wensten te vermijden.⁴⁰ Jan Boon hield echter hardnekkig vol en richtte zich op 20 augustus nogmaals tot de burgemeester met de vraag het verbod ongedaan te maken.

Bovendien stelde hij hem daarbij voor om onafhankelijke geneesheren in te schakelen die de miraculeuze genezingen zouden kunnen vaststellen en stuurde hij alvast de dokterscertificaten mee die de “ongeneesbaarheid” van de kinderen documenteerden.⁴¹ Diezelfde dag nog zond hij ook een brief aan Pater S. Vermeulen, S.J., de geestelijke leider van de Société Belge Médicale de Saint Luc, en bezorgde hem de afschriften van de medische attesten van een paar van de kinderen waarbij hij hem vroeg geen minuut te verliezen “voor het vragen van de noodige wetenschappelijke vaststellingen”.⁴²

De aangekondigde wondergenezingen bleven echter uit en het enige waarvan de duizenden toeschouwers getuige waren op de aangegeven dag, 21 augustus 1934, was een twist tussen de ziensters en het ineensstorten van één van de stellingen.⁴³ Volgens Germaine De Smet, één van de ooggetuigen die het gebeuren op de eerste rij had kunnen volgen, was de aanleiding voor de ruzie tussen de ziensters, een verschil in hun beleving van de kruisweg. Blijkbaar had Maria Van den Plas die dag haar linkervoet over haar rechtervoet geslagen en hadden de twee andere ziensters net het omgekeerde gedaan. Pierre Cornelis, de broer van Elisabeth, had het gezien en luidop verkondigd dat Maria’s kruisweg geen echte kruisweg was. De ruzie zorgde er uiteindelijk voor dat de ziensters die dag één voor één vertrokken. Toch bleef Germaine De Smet geloven dat de kinderen niet gelogen hadden (al hadden de genezingen zich niet voorgedaan): “Un menteur ne promet pas un miracle avec la belle et franche assurance des enfants.”⁴⁴

REACTIE VAN DE KERKELIJKE OVERHEID

Na de rellen en de respons van de publieke overheid kon een reactie van de kerkelijke overheid niet uitblijven en ook de Naastveld-aanhangers waren zich daarvan bewust. Op 2 augustus 1934 richtte Jan Filip Boon een schrijven tot Mgr. Coppieters, de bisschop van Gent, en vroeg hem geen overhaaste conclusies te trekken of iets te ondernemen “wat in het openbaar den indruk zou wekken dat de bisschop zich door het rapalje van Lokeren de wet laat voorschrijven”.⁴⁵ Ook Pierre Roland schreef die dag aan de bisschop van Gent en wees hem op het stichtende gedrag van de meisjes-zieners. Het was, vol-

gens Roland, vooral de clerus die weigerde zich te informeren en die de gebeurtenissen in Lokeren afdeed als leugen (“mensogne”), godslastering (“blasphème”) of geestelijke ziekte (“maladie mentale”).⁴⁶ Een dag later contacteerde ook Germaine De Smet de kerkelijke overheid en vroeg om de brief die in de kerken zou worden voorgelezen niet te formuleren als een veroordeling van de gebeurtenissen van Lokeren, maar eerder als een raadgeving niet naar Lokeren te trekken om de bevolking niet op te hitsen.⁴⁷

Op 4 augustus richtte Boon een schrijven aan Mgr. Tessens, de vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen. Hij kondigde opnieuw de wondergenezingen aan en waarschuwde hem dat de “drie engelachtige kinderen” van Lokeren op bevel van Maria de gruwelijke straf hadden moeten optekenen waaraan weldra kardinaal van Roey en Mgr. Coppieters ten prooi zouden vallen omdat ze geen geloof hechtten aan de gebeurtenissen in Lokeren.⁴⁸ Een dag later probeerde hij de zaak te keren en richtte hij zich tot Mgr. Coppieters met de boodschap dat het “afgrijselijk” was dat deze laatste de kinderen uit zijn paleis had laten verdrijven onder bedreiging van de politie. Het was betreurenswaardig dat dankzij de bisschop en de burgemeester nu geen bijeenkomsten meer mochten worden gehouden in de dreef en “Maria en Jezus verdrongen” werden “naar den stal!” Het “lijden” van de meisjes, dat zij “omwille van de zonden en voor het heil van de bisschop op zich namen”, was volgens hem bijzonder indrukwekkend. Hij vreesde dat de meisjes de bisschop niet meer konden redden, maar hoopte “tegen alle wanhoop in”, dat de bisschop zichzelf zou willen redden (“kunt U misschien Uzelve niet meer redden?”)⁴⁹

Enkele dagen later, op 8 augustus 1934, ondernam Boon een nieuwe poging om een bisschoppelijke steun te krijgen voor de gebeurtenissen van Lokeren. Boon contacteerde de bisschop van Namen, Mgr. Heylen en vroeg hem niets te geloven van wat er over Lokeren-Naastveld werd geschreven.⁵⁰ De drie “prachtmeisjes” leden er volgens hem als boetedoening voor bepaalde zondaars terwijl het “rapalje van Lokeren” bezeten was van een “werkelijke satanische razernij”. Over Mgr. Coppieters merkte hij op dat hij “uit zwakheid van op de kansels de geloovigen dringend aangemaand” had “niet naar het Naastveld te gaan terwijl O.L. Vrouw hem daar r[iep]”. Hij

vreesde dat wanneer het wonderteken (de genezing van de kinderen) zich voordeed het al te laat zou zijn om de bisschoppen nog te redden en deze hun straf ook niet meer zouden ontlopen.⁵¹

Boons vasthoudende gedrag zorgde er uiteindelijk voor dat de kerkelijke overheid besloot zijn handelen aan banden te leggen. Jan Boon werd in een verdedigende houding gedrongen en op 27 augustus 1934 schreef hij aan kanunnik Barette, met wie hij kort tevoren een onderhoud had gehad, dat hij in zijn toekomstig optreden blijk wou geven van gehoorzaamheid aan de kardinaal. Hij zou geen bijdragen meer leveren aan *Les Annales de Beauraing et de Banneux* en geen informatie meer verspreiden over de verschijningen te Onkerzele en Lokeren zolang zijn bisschop dat wenste. Hij benadrukte tevens dat zijn voorgaande acties en brieven geïnspireerd waren door vrees voor het welzijn van de bisschoppen. Sterk aangegrepen door de verschijningen van 3 augustus, had hij enkel getracht de bisschoppen te waarschuwen en redden. Het uitblijven van de wondergenezingen koppelde hij aan een nieuwe verschijning van Maria aan Elisabeth waarin ze haar had bevestigd dat zijzelf (en dus niet de duivel) de genezingen had voorspeld, maar deze nog even wenste uit te stellen als straf voor de hoogmoed die door twee ziensters was getoond, voor de ongehoorzaamheid ten opzichte van haar orders, omdat de beloften aan haar niet werden gehouden en de gebedsgeest volgens haar nog te zwak was. Maria zou, zo merkte Boon op, de genezing alsnog laten doorgaan als er 1. veel gebeden werd voor de bekering van de zondaars, 2. er veel “fervente” communies werden gehouden, en 3. er nederigheid en zelfverloochening werd getoond.⁵² Boon bleef dan ook volharden in zijn geloof in de gebeurtenissen van Lokeren en een dag later schreef hij een brief aan Mgr. Coppieters waarin hij wees op de inhoudelijke gelijkenissen tussen Lokeren en Onkerzele.⁵³

Boons campagne bracht de bisschoppen er echter toe hun mening over te Lokeren te herzien. Zowel Mgr. Coppieters als kardinaal Van Roey maakten een brief publiek waarin ze hun afkeuring expliciet tot uitdrukking brachten. Zo liet de bisschop van Gent op 2 September in alle kerken van het bisdom het volgende voorlezen: “Zeer Beminde Broeders, het belang van onzen heiligen Godsdienst en het behoud van onzen eeuwenoude eerbiedwaardige Mariavereering

verplichten Ons thans, krachtens Ons Bisschoppelijk gezag, Ons uit te spreken over de gekende gebeurtenissen van Lokeren-Naastveld. Wij oordeelen dat de feiten - zoogezegde visioenen, openbaringen, voorzeggingen - die zich, op die plaats, sedert eenigen tijd voordoen, niet van bovennatuurlijken aard zijn. Diensvolgens verbieden Wij streng aan Onze geestelijkheid en aan Onze geloovigen zich naar die plaats te begeven om deze gebeurtenissen bij te wonen. De kloosteroversten zullen hetzelfde verbod voor hunne onderhoorigen gelieven uit te vaardigen. En zal deze uitspraak – zonder commentaar – afgelezen worden in al de kerken en kapellen van het Bisdom, onder al de Missen, op Zondag 2 September.”⁵⁴

Kardinaal Van Roey's brief luidde in dezelfde trend: “In overeenstemming met Zijne Excellentie Monseigneur de bisschop van Gent, oordeelen wij dat de feiten – zoogezegde visioenen, openbaringen, voorzeggingen – die zich sedert eenigen tijde te Lokeren-Naastveld voordoen, niet van bovennatuurlijken aard zijn”.⁵⁵ Deze uitdrukkelijke veroordeling van de gebeurtenissen in Lokeren was uitzonderlijk, want het was de eerste keer gedurende de hele reeks van Mariaverschijningen dat de bisschoppen hun mening over één van de plaatsen uitspraken.⁵⁶ Hoe dan ook, de beslissing van de bisschoppen werd door tenminste een deel van de clerus enthousiast onthaald. Althans die indruk wekte toch een brief van kanunnik Beeckman waarin hij aankondigde dat hij met plezier de richtlijnen van de bisschop zou voorlezen: “Ik zal het gaarne lezen – ‘t is geheel naar mijn wensch”.⁵⁷

Ook de ziensters en hun gevolg gaven gehoor aan de bevelen van de bisschoppen. Zo schreef één van de ziensters, Elisabeth Cornelis, aan een volgeling op 30 augustus 1934: “De Aartsbisschop en den bisschop hebben ten strengste verboden van nog naar het Naastveld te gaan nietwaar. De ziensters hebben zich voor genomen van te gehoorzamen maar zoodat de kinderen genezen zijn komen wij wederom. Ik meende toch dat het mijn plicht was er U van op de hoogte te brengen”.⁵⁸ De politieverslagen van september 1934 schetsen hetzelfde beeld: de ‘ziensters’ en pelgrims hadden veelal het verschijningsoord verlaten, op één uitzondering na. Zo rapporteerde politieagent De Nul op 4 september 1934 dat het meisje uit Kemzeke de enige was die terug was gekeerd, bij een buur logeerde en er weer aan het bidden en zingen was. Enkele dagen later scheen ze echter al

weer vertrokken.⁵⁹ Ook de aanhangers keerden niet meer terug en zo schreef P. Roland op 22 oktober 1934 aan Mgr. Coppieters “Naturellement depuis la défense qui a paru dans les journaux à la fin d’Août, je n’ai plus été au Naastveld avec les ‘voyantes’.”⁶⁰ Ook Boon keerde niet meer terug en zou zich de volgende maanden voornamelijk inspannen om zijn reputatie bij de kerkelijke overheid te herstellen. Zo schreef hij op 22 augustus 1935 aan Mgr. Coppieters: “Na den bisschoppelijken brief omtrent Lokeren-Naastveld heb ik, zooals velen kunnen getuigen wáár ik daartoe gelegenheid had, aangezet tot de volledigste gehoorzaamheid, tot liefde en gebed. En geijverd voor het herstel van den eerbied jegens onze bisschoppen waar deze door de demonische inmengingen op Naastveld in het gedrang was gekomen. Ik hoop trouwens dat de stipte, liefdevolle en geduldige onderwerping van zoovelen, die ter goeder trouw in de Lokersche feiten waren betrokken, Uwe Hoogwaardige Excellentie aangenaam zal geweest zijn”.⁶¹

De bisschoppelijke beslissing had dan ook onmiddellijke materiële gevolgen in Lokeren. Een foto van de kleine kapel van het Naastveld vlak na de afkondiging, illustreert hoe het kort na het bisschoppelijk schrijven al werd besmeurd.⁶² Ook voor de andere verschijningsoorden, bleven de beslissingen van de bisschoppen over Lokeren niet zonder gevolgen. Hun volgelingen vreesden voor impact die de brieven zouden hebben op de geloofwaardigheid van de andere verschijningsoorden (zoals Onkerzele) en zo schreef E. Cappelle aan Honoré Vermeire op 8 september 1934: “mijn vermoeden, mijne vrees waren, herinnert het U, dat de feiten, de gezegden en alles ja alles wat daar gebeurde, oorzaak zou worden dat Onckerzele met de rest zou afgevoerd worden (...)”.⁶³

NASLEEP

Bloedende kruisen en stigmata

Toch eindigden de bovennatuurlijke verschijnselen van de Lokeren-episode niet met de veroordeling van de gebeurtenissen. Nog tijdens de publieke herbelevingen van Christus’ passie waren een aantal kruisen gesignaleerd, gebruikt tijdens de ‘kruiswegen’, die vervol-

Foto van de kapel van het Naastveld voor en vlak na de afkondiging van de bisschoppelijke brief. (Bron: ABG, Onkerzele)

gens bloedden en bewogen. Zo zou het kruis van Mevr. Pesse al in de zomer van 1934 tekenen van leven hebben vertoond. Elisabeth contacteerde deze dame al op 12 juli met de woorden: “Uw Kruis heeft dus op Maandag 9de Juli geleefd. Het bewoog en sprak op ‘t einde van den kruisweg deze woorden ‘Alles is volbracht.’” Op 30 augustus schreef ze nogmaals en ze gaf aan dat Maria haar zei: “Elsje, zeg aan Madam dat zij met haar kruis dat nu leeft zondaars zal en mag bekeeren en dat er reeds mee bekeert zijn”. Meer nog, zo rapporteerde een zekere De Beer, het kruis bleef tekenen van leven geven: “op een gegeven oogenblik, heeft de vrouw het vergrootglas gebruikt om het Kruisbeeld beter te bezichtigen en zag het linker oog leven eene draaiende beweging vertoonend; zij zag het zelfde met den nagel der voeten.”⁶⁴ Het bloedende kruis trok behoorlijk wat aandacht en diegenen die de eerste episode hadden bijgewoond, trokken naar het huis van Mevrouw Pesse en vereerden het ter plaatse. Ook nu greep de clerus in en Mevrouw Pesse werd gevraagd haar kruis – dat nu ook een aangename geur verspreidde – af te staan opdat het in een geheime bergplaats kon worden opgeborgen.⁶⁵

Het kruis van Mevrouw Pesse bleek echter niet het enige te zijn. Ook in het Lokerse huisje van Jules De Vuyst en Remy De Wilde, die beiden ook te Lokeren verschijningen hadden gehad, begonnen zich gelijkaardige fenomenen te manifesteren. Zeer tot ongenoegen van de plaatselijke bevolking die hen beschuldigde van de uitbuiting van de lichtgelovigheid van de mensen.⁶⁶ Een politieverlag van 27 december 1934 geeft aan hoe beide heren werden gewaarschuwd door een aantal politieagenten dat wanneer ze schade zouden lijden in persoon of bezit door de bevolking van Lokeren, ze dan geen aanspraak zouden kunnen maken op schadevergoeding.⁶⁷ Joseph Mislter, sterk onder de indruk van een bloedende Calvarie⁶⁸, aarzelde ook nu niet voor de zieners op te komen en zorgde ervoor dat de mannen niet uit Lokeren werden verdreven. Hij bleef er echter wel voor vrezen dat de dokters (die door het Lokerse bestuur waren aangeduid) Jules gek zouden verklaren.⁶⁹

Het bleef niet bij bloedende kruisen: van Maria Van den Plas, één van de ziensters van Lokeren, werd gemeld dat zij stigmata kreeg. De zaak werd nader onderzocht door Borromaeus Vandewalle. Hij rapporteerde op 20 februari 1935: “Maria en de huisgenoten toonen weinig eerbied voor de feiten. Enkele voorbeelden hiervan (...) Op zekeren dag toen ze zelfs eens bloedde zeide ze: ‘Wat hebben ze mij nu weer gelapt?’ Bloed dat op haar eigen voorhoofd en handen verscheen – van wonden was er niets te zien – werd met een vuilen handdoek afgewischt die daarna onverschillig op tafel wordt neergeworpen.’ Bovendien zou Maria bekend hebben dat ze contact had met de duivel. “Dit zou ‘t vermoeden versterken dat het bloeden der kruisen, waar bedrog moet uigesloten worden, voor die gevallen aan den duivel zou moeten toegeschreven worden.” Meer nog, ze werd ook beschuldigd van omgang met Boeddhisten: “Verder heeft Maria aan Jef bekend dat ze vroeger herhaaldelijk nachtelijke vergaderingen van Boeddhisten heeft bijgewoond: dit gebeurde ten tijde der Wereldtentoonstelling te Antwerpen. In die vergaderingen werden de kinderen en de jongelieden verzocht geconsacreerde hosties mee te brengen om ze te onteeren.” Vandewalle benadrukte dat hij streng had opgetreden en zich eerst en vooral tot Maria’s vader had gericht. Deze laatste had hij naar het klooster laten komen om hem te spreken over de gebeurtenissen en aangemaand om als huisvader zijn gezag te doen gelden over vrouw en kinderen.⁷⁰ De episode was echter

nog niet ten einde want in mei van hetzelfde jaar rapporteerde Vandewalle opnieuw over de verschijnselen. Volgens hem werden vreemdelingen nu wel veelal geweerd uit het huis van de familie, maar bleef het moeilijk Maria onder controle te krijgen. Hijzelf geloofde niets van de stigmata die ze sinds 14 mei opnieuw kreeg: “’t is wellicht een mengeling van ziekelijkheid, bedrog en ook wel gedeeltelijk duivelsch werk. Die ziekelijkheid is voor een goed deel, meen ik, groothedswaanzin. De vader sprekende van Maria’s stigmata, sprak toen ook van Theresia Neumann. ‘Wie weet wat ons te wachten staat?’, zoo voegde hij er bij. Ik hield me sceptisch en deed hem aanvoelen dat die vergelijking wel wat belachelijk was.”⁷¹

Verschijningen

Ook het verhaal van de andere zieners was nog niet afgelopen na het besluit van de bisschoppen. Zo schreef een zekere Emil Dewaele op 19 mei 1935 dat hij één van de meisjes bij hem op bezoek gehad had (op vraag van haar ouders). Ze had bij hem een visioen gekregen waarop hij nogal laconiek had gereageerd met de boodschap dat ze bij hem niet zot moest komen doen.⁷² Een andere zienster, Elisabeth Cornelis, kwam enkele jaren later vroegtijdig aan haar einde tijdens het bombardement van Sint-Niklaas. Haar vroege dood liet toe dat men de enveloppe opende waarin ze enkele voorspellingen van Maria had opgetekend die pas naar haar overlijden bekend mochten worden gemaakt. De brief werd op 1 september 1940 in het bijzijn van een aantal getuigen geopend en Sebruyns-Desmet communiceerde de inhoud aan de kerkelijke overheid: “Elisabeth bid, bid want een groote ramp hangt over België en de gansche wereld. Vertel dit nooit aan niemand. Na uw dood mag men de enveloppe openen.”⁷³

Ook een zekere Mevrouw Van Landeghem, eveneens genoemd onder de zieners van Lokeren, bleef verschijningen krijgen. Ze werd uiteindelijk door de clerus op de vingers getikt in 1936 toen pastoor Gordyn haar – namens de bisschop – meldde dat de beste manier om Maria te dienen gehoorzaamheid aan de kerkelijke overheid was: “Zij zou daaraan getrouw zijn en zich dus onthouden van de bedevaarten in te richten of mede te maken naar het Naastveld”.⁷⁴ Toch contacteerde Mevrouw Van Landeghem nog jaren later de bisschoppen met boodschappen van Maria en schreef ze op 8 maart 1940 aan

Mgr. Coppieters over een Mariaverschijning.⁷⁵ Vier jaar later had ze ook een boodschap (15/6/1944): “Excellentie, Ondergetekende, neemt de eerbiedige vrijheid U met den diepsten eerbied te vertoonen: dat op 5 Juni laatste Onze Lieve Vrouw andermaal verscheen aan de zienster van Lokeren, en aan deze Haar verlangen heeft uitgedrukt aan de Hoge Geestelijkheid te laten weten: ‘Dat zij verlangt dat vanaf heden het Allerheiligste in alle kerken en kapellen van ‘s morgens tot ‘s avonds zou uitgesteld worden, en dat de kerken en kapellen langs moeten open blijven, ten einde den vrede te bekome, en het behoud der H. Kerk’.”⁷⁶

Een “schuilbidplaats”?

Toch bleef ook het verschijningsoord zelf een zekere aantrekkingskracht behouden. Meer nog, volgens sommigen had het ook een heilzame werking. Zo signaleerde Joseph Mistler in april 1938 via een brief aan Mgr. Coppieters dat hij brieven kreeg met “attestations des personnes qui affirment dans leurs écrits, avoir obtenu leur guérison à la suite ou pendant une neuvaine faite à la très sainte Vierge du Naastveld et par l’application d’une feuille de l’arbre des apparitions.”⁷⁷ Dergelijke getuigenissen werden natuurlijk dankbaar aangegrepen door het Naastveld comité – onder leiding van Mistler – in haar campagne voor de erkenning van het verschijningsoord.⁷⁸

Anderen hadden nog hogere ambities. Terwijl de supporters van het Naastveld de bisschoppen bleven aanschrijven met de vraag het bedevaartsoord weer open te stellen, contacteerde Mlle Fontenoy de bisschop van Gent met de vraag of ze in Lokeren een religieuze orde mocht oprichten, op de grond van Joseph Mistler. Ze wou er ‘la Société des Servantes Missionnaires du N.S. Rédempteur’ stichten, een orde die niet louter contemplatief zou zijn, maar zich actief zou inzetten voor de missies. De financiële middelen waren alvast voorhanden: één van haar volgelingen zou de volgende week haar erfenis krijgen en was bereid deze aan de stichting te besteden. Enkele dagen later, op 9 maart 1935 kreeg ze het antwoord dat de bisschoppen bij hun veroordeling van Lokeren bleven, dat men geen enkele waarde aan de voorspellingen mocht hechten en dat de kerkelijke overheid bijgevolg nooit de toestemming zou geven tot het oprichten van een religieuze orde op het Naastveld.⁷⁹

BESLUIT

In een relatief korte tijdspanne brachten de ‘verschijnselen’ van Lokeren-Naastveld zowel voor- als tegenstanders op de been en creëerden ze een stroom van emoties die noch door de inderhaast opgetrommelde politie en Rijkswacht, noch door de kerkelijke overheid gemakkelijk kon worden beteugeld. Zij werden immers geconfronteerd met een groep leken die, overtuigd dat zij de hemelse steun hadden, niet aarzelden te protesteren tegen het optreden van zowel de publieke als de kerkelijke overheid. Hun autoriteit en vertrouwen bouwden niet enkel op de hemelse interventies, maar tevens ook op verwijzingen naar andere (al of niet erkende) verschijningsoorden (Lourdes en Ezquioga, maar ook andere Belgische verschijningsplaatsen) en gestigmatiseerden (Therese Neumann).

De populariteit van de verschijningen, in Lokeren alsook elders in België, kan waarschijnlijk gekoppeld worden aan het gedaalde scepticisme en de verhoogde ontvankelijkheid voor Mariale tussenkomst tijdens momenten van politieke en/of economische onzekerheid.⁸⁰ Het troostende en bestraffende optreden van Maria tijdens haar verschijningen beantwoordde aan een tijdsgeest die getroebleerd was door de economische en politieke malaise van de jaren dertig.⁸¹ Maria's aanwezigheid bood troost en steun aan de Lokeren-volgelingen en nog jaren later – toen het Naastveld alweer verlaten was – zou het die blijven bieden.⁸²

Het kapelletje in zijn huidige (lamentabele) staat (foto Frans De Bondt)

NOTEN

*SL= Stadsarchief Lokeren; XL.1031=XL.1031 Betrekkingen met de erkende erediens- ten. 1031. Verschijningen op de wijk Naastveld (1933-1934); AAM= Archief van het Aartsbisdom Mechelen; Processus= Processus circa assertas apparitiones et revela- tiones BMV in Belgio, ABG= Archief van het bisdom Gent. De Lokeren-verschijnin- gen vormden ook het kader van mijn artikel *Mystics of a modern time? Public mystical experiences in Belgium in the 1930s* (in het themanummer van het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* over mysticisme). Het onderzoek werd gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen.

1. SL, XL.1031, anoniem briefje aan 'H.H. Burgemeester en de schepenen'.
2. Boufflet, J. and Boutry, P., *Un signe dans le ciel: les apparitions de la Vierge*, Gras- set, Paris, 1997, blz. 242; Albert-Llorca, M., *Les apparitions et leur histoire*, in *Archives des sciences sociales des religions*, 116 (2001), blz. 53-66, blz. 64; Zim- dars-Swartz, S., *Encountering Mary. From La Salette to Medjugorje*, Princeton University Press, Princeton, 1991, blz. 5.
3. AAM, Processus, BIVb, brief (29/11/33) met knipsel van *Het Laatste Nieuws* (*De "Verschijningen" te Lokeren*, 16/11/33).
4. AAM, Processus, BIVb, brief van Medard Van Driessche aan de bisschop van Gent (16/6/34).
5. AAM, Processus, BIVb, brief van Emma Veldeman aan 'Monseigneur' (21/6/1934).
6. AAM, Processus, BIVb, brief van Elisabeth Cornelis aan 'Juffrouw' , waar- schijnlijk Emma Veldeman (18/6/34) waarin ze aangeeft dat ze op 17 juni voor het eerst in Lokeren was en er Maria zag verschijnen; brief van Pierre Roland aan een kanunnik (24/7/34).
7. AAM, Processus, BIVb, brief van Karel Van de Vyvere aan Mgr. Coppieters (25/7/34).
8. Archief bisdom Gent, Onkerzele, brieven van Elisabeth Cornelis (12/7/34; 30/8/34); AAM, Processus, BIVb, brief van Karel Van de Vyvere aan Mgr. Cop- pieters (25/7/34).
9. Zie bijvoorbeeld Christian, W., *Moving Crucifixes in Modern Spain*, Princeton, Princeton University Press, 1992; Christian, W., *Visionaries. The Spanish Repu- blic and the Reign of Christ*, Berkeley, 1996.
10. "... het tweede Ezkioga" AAM, Processus, BIVb, brief van Sebruyte (?) (14/7/34) aan 'Monseigneur'.
11. AAM, Processus, BII, brief van Louis Wilmet aan kardinaal Van Roey (25/7/34) inclusief een rapport over de gebeurtenissen in Lokeren (15/7/34). Bernadette Soubirous was in 1933 heilig verklaard.
12. SL, XL.1031, verslag van politieagenten De Nul en Vervae over 1 juli 1934; ver- slag Van Eetveld (23/7/34). Volgens G.A.B. in *Wereldrevue* (jaargang 4 n°29, 16-22 augustus 1934, blz. 18-19) kostte een ticket 0.95 fr.
13. G.A.B., 'Inbeelding, mysterie of zwendel? Zonderlinge 'verschijnselen' te Loke- ren, *Wereldrevue*, 29, 16-22 augustus 1934, blz. 18-23, blz. 19.
14. "Als tweede comédie viel hun te beurt de instorting eener opgetimmerde tribune waarvan de bezetters het gelukkiglijk met den schrik ontsprongen zijn." (*Loke- ren. Langs om zonderlinger*, in *De Vrije Waaslander. Liberaal Weekblad voor het arrondissement St-Nikolaas-Lokeren*, 2/9/1934, blz. 2).
15. Didi-Huberman, G., *Invention de l'hystérie. Charcot et l'iconographie photograp- hique de la Salpêtrière*, Macula, Paris, 1982 (Macula scènes).

16. AAM, Processus, BIVb, brief van Karel Van de Vyvere aan Mgr. Coppieters (25/7/34).
17. Paulussen, F., *Hypnose: kwakzalverij of geneeskunde? De maatschappelijke toelaatbaarheid van hypnose in België (1880-1914)*, licentiaatsthesis (KUL), 2001.
18. SL, XL.1031, verslag Lerno (?) (23/7/34); verslag Vandenende (22/7/1934); verslag (25/7/1934). Over Van Son, zie Peeters, E., *De beloften van het lichaam: een geschiedenis van de natuurlijke levenswijze in België, 1890 - 1940*, Bakker, Amsterdam, 2008, blz. 185-207.
19. S.n., *À Lokeren un spirite anversois et son médium exploitaient la crédulité publique*, in *La Libre Belgique* (9/8/1934), blz. 4; A.L., *L'Ordre des Médecins. À quand sa création?*, in *Le Bien Public de Gand* (19/8/34); G.A.B., *Inbeelding, mysterie of zwendel?*, in *Wereldrevue*, 29 (16-22 augustus 1934), blz. 18-19: verwijst naar suggesties van spiritisme en hypnose.
20. Zo schreef een zekere W. Sebruyte (?) op 14 juli 1934 aan de kerkelijke overheid en vroeg hij de bisschoppen een duidelijk standpunt in te nemen. Volgens hem werden families verscheurd door de kwestie en beschuldigden de Lokeren-aanhangers hun familieleden van een gebrek aan geloof. AAM, Processus, brief van W. Sebruyte (?) (14/7/1934).
21. SL, XL.1031, verslag Van Eetveld (23/7/34).
22. G.A.B., *Inbeelding, mysterie of zwendel?*, in *Wereldrevue*, 29 (16-22 augustus 1934), blz. 23.
23. S.n., *Hoe lang gaat dat nog duren?*, in *De Vrije Waaslander. Liberaal Weekblad voor het arrondissement St-Nikolaas-Lokeren*, 8/7/1934, blz. 2; S.n., *Lokeren. Bij de feiten*, in *Voor Allen. Socialistisch Weekblad voor Vlaamsch België*, 8/7/34, blz.7.
24. SL, XL.1031, verslag (24/7/34). Op 17 augustus werd er genoteerd dat Tinie Kool (Kemzeke) en Maria Van den Plas (Kiel, Antwerpen) er van verdacht werden "mondelingsche beledigingen" te hebben toegebracht aan een heer Van Haelst Josef (Sint Niklaas) op 29/7/34. Een getuige verklaarde dat ze zeiden: "Gij lafaard, gij gek, uwe ziel is zwart!" SL, XX. Politie, 413/21. Processen verbaal, 151
25. SL, XL.1031, verslag adjunct politicommissaris (over 29/7/34 en 31/7/34).
26. SL, XL.1031, verslag adjunct politicommissaris (over 29/7/34 en 31/7/34).
27. Archief aartsbisdom Mechelen, Processus, BIVb, verslag Jan Boon over 31 juli 1934.
28. SL, XL.1031, brief van P. Roland aan de burgemeester van Lokeren (1/8/34).
29. S.n., *L'Affaire de Lokeren*, in *La Libre Belgique* (10/8/34), p.3.
30. Een middag radio-uitzending van 1 augustus 1934 documenteerde hoe de fragiele balans tussen voor- en tegenstanders uiteindelijk ten kwade was gekeerd. In summier bewoording werd de uitzending in volgende termen samengevat op een briefje in het stadsarchief: "Een groep bedevaarders werd aangevallen door de toeschouwers en de deuren van het station dat gesloten was werd opengebroken en 4 (vier) personen ernstig gekwetst. De hulp der gendarmerie moest ingeroepen worden." SL, XL.1031, briefje met samenvatting van een radio-uitzending (1/8/34, 13 uur).
31. Over het politieke leven in Lokeren tijdens het interbellum, zie T'Jampens, *Het politieke leven te Lokeren tijdens het interbellum (1918-1940)*, licentiaatsthesis, UGent (2002): http://www.thesis.net/lokeren/lokeren_hfst_4.htm#_ftnref172 (geraadpleegd op 4/1/2011)
32. SL, III. Gemeenteraad, 12. Verslagen (jaar IV-1976): zitting van 30/7/34.
33. SL, III. Gemeenteraad, 12. Verslagen (jaar IV-1976): zitting van 2/8/34.

34. AAM, Processus, BIVb, kopie van een brief van burgemeester Raemdonck van Lokeren aan Mr. Mistler (1/8/34), inclusief Mistlers briefje aan derden.
35. SL, XL.1031, brief van J. Mistler aan de burgemeester van Lokeren (3/8/34).
36. SL, XL.1031, brief Jan Filip Boon (3/8/34) aan burgemeester Raemdonck van Lokeren.
37. SL, XX. Politie, 413/21. Processen verbaal, 135-7 en 157-159.
38. G.A.B., *Inbeelding, mysterie of zwendel?*, in *Wereldrevue* 29 (16-22 augustus 1934), blz. 19: reporter trekt er op 7 augustus heen: “Men voelt echter dat er iets niet in den haak is: Aldoor doorkruisen een paar rijkswachten, per fiets, de stad en een sterke politie-macht is te been. De Sterrestraat, die naar de beruchte plaats der verschijningen leidt, is afgesloten.”
39. SL, XL.1031, brief van P. Roland aan de burgemeester van Lokeren (8/8/34); brief van G. De Smet aan de burgemeester van Lokeren (s.d. maar post 8/8/34).
40. SL, XL.1031, brief van P. Roland, J. Boon, G. De Smet, S’Heeren, J. Mistler, Sebruyens-Desmet, e.a. aan de burgemeester van Lokeren (18/8/34), inclusief het antwoord van de burgemeester en de schepenen. Wondergenezingen werden bijvoorbeeld ook geattesteerd in de context van de verschijningen (en devotie) te Lourdes, waarvan de belangrijkste Belgische exponent Pierre De Rudder was. Zie bijvoorbeeld het artikel van Ruth Harris, *Les miraculeuses de Lourdes, Les femmes dans les sciences de l’homme (XIXe-XXe siècles). Inspiratrices, collaboratrices ou créatrices?*, uitgegeven door Carroy, J.; Edelman, N.; Ohayon, A.; e.a., Seli Arslan, Paris, 2005, blz. 287-300.
41. SL, XL.1031, brief van Jan Boon aan de burgemeester van Lokeren (20/8/34).
42. AAM, Processus, BIIB3, brief van Jan Boon aan Mgr. Van Roey (20/8/34) inclusief een afschrift van de brief die hij op 20/8/34 aan Pater Vermeulen, S.J. schreef.
43. L.S., *De Verschijningen te Lokeren*, in *Het Laatste Nieuws* (22/8/34), blz.13; S.n., *Lokeren. Langs om zonderlinger*, in *De Vrije Waaslander. Liberaal Weekblad voor het arrondissement St-Nikolaas-Lokeren* (2/9/1934), blz. 2
44. ABG, Onkerzele, brief van Germaine De Smet (22/8/34).
45. AAM, Processus, BIVb, brief van Jan Boon aan Mgr. Coppieters (2/8/34).
46. AAM, Processus, BIVb, brief van Pierre Roland aan Mgr. Coppieters (2/8/34).
47. AAM, Processus, BIVb, brief van Germaine De Smet (3/8/34).
48. AAM, Processus, BIVb, brief van Jan Boon aan Mgr. Tessens (4/8/34).
49. AAM, Processus, BIVb, brief van Jan Boon aan Mgr. Coppieters (5/8/34).
50. In dit opzicht lijkt het gedrag de Lokeren-aanhangers op dat van de aanhangers van Duitse verschijningsoorden in de twintigste eeuw, zoals het wordt gesignaleerd door Michael O’Sullivan: “despite their confrontation with institutional authority, it was the blessing of the Church officials that these Marian pilgrims deeply craved.” Zie O’Sullivan, M., *West-German Miracles. Catholic Mystics, Church Hierarchy, and Postwar Popular Culture*, in *Zeithistorische Forschungen*, 6 (2009/1), blz. 1-16, blz.6.
51. AAM, Processus, BIIB2, brief van Jan Boon aan Mgr. Van Roey (9/8/34) met daarbij een afschrift van de brief die hij aan Mgr. Heylen stuurde (8/8/34).
52. AAM, Processus, BIIB4, brief van Jan Boon aan kanunnik Barette (27/8/34).
53. AAM, Processus, BIVb4, brief van Jan Boon aan Mgr. Coppieters (28/8/34).
54. O.a. gepubliceerd in *De Standaard*, 30/8/34.
55. AAM, Processus, BIVb, brief aan de gelovigen door kardinaal Van Roey.
56. S.n., *Ordonnances Episcopales* in *Les Annales de Beauraing et de Banneux*, 15/9/34, blz. 3. “Les deux lettres qu’ont vient de lire présentent un grand intérêt, car c’est la première fois depuis les apparitions de Belgique, que des Évêques font

connaître publiquement leur opinion sur l'un ou l'autre de ces faits.”

57. AAM, Processus, BIVb, brief van kanunnik Beeckman (s.d.).
58. ABG, Onkerzele, brief van Elisabeth Cornelis (30/8/1934).
59. SL, XL.1031, politierapport L. De Nul (4/9/1934). Uit het politieverslag van 7/9/34 blijkt dat ze al vertrokken is.
60. AAM, Processus, BIVb, brief van P.Roland aan Mgr. Coppieters 22/10/34.
61. ABG, Onkerzele, brief van Jan Boon aan Mgr. Coppieters 22/8/35.
62. ABG, Onkerzele, twee foto's van de kapel van het Naastveld voor en na de bischoppelijke brief.
63. ABG, Onkerzele, brief van E. Cappelle aan Mr. en Mevr. Vermeire (8/9/34).
64. ABG, Onkerzele, brief van De Beer aan Mgr. Coppieters (September 1934). Zie ook de brief van Elisabeth aan Mevrouw Pesse (29/10/1934) ABG, Onkerzele, brief van Elisabeth Cornelis aan Mevr. Pesse (29/10/34).
65. ABG, Coppieters, 9.5. verschijningen, brief van Mevrouw Pesse aan een pastoor (s.d.).
66. Zie de brieven van Germaine De Smet (27/10/34): “Ik weet niet meer wat denken - niemand weet het - Christus beelden bloeden nu overal (veel) in Antwerpen - èn Gent - te Naastveld”, ABG, Onkerzele, brief van Germaine De Smet aan Vermeire (?) (27/10/34).
67. SL, XL.1031, verslag politiecommissaris Joyeux (27/12/1934).
68. ABG, Onkerzele, brief van Joseph Mistler aan Mgr. Coppieters (4/3/36).
69. ABG, Onkerzele, verslag over Jules De Vuyst zonder naam of datum.
70. AAM, Processus BIIIa, brief van Borromaeus Vandewalle (vicaris Minderbroederklooster), 20/2/35.
71. AAM, Processus BIVa, brief van Borromaeus Vandewalle, 29/5/35.
72. ABG, Onkerzele, brief van Emil Dewaele (Mouscron, 19/5/35).
73. ABG, Onkerzele, brief van L. Sebruyns-Desmet (19/9/1940) aan Mgr. Coppieters.
74. ABG, Onkerzele, brief van pastoor Gordyn (10/10/36).
75. “Mijn dochter ik kom u verwittigen dat nu den tijd gekomen is voor de priesters om het Naastveld te erkennen en ook aan het volk bekend te maken, dan zullen er nog vele rampen en onheilen van België worden afgeweerd. Maakt het bekend aan de Geestelijke Overheid. Haast U”, ABG, Coppieters, 9.5. Verschijningen, brief van Mevrouw Van Landeghem (8/3/40). Op 28 maart 1941 schreef Mevrouw Van Landeghem nogmaals aan Mgr. Coppieters en meldde hem de inhoud van een Mariaverschijning. ABG, Onkerzele, brief van Mevrouw Van Landeghem (28/3/41).
76. ABG, Onkerzele, brief van J. Lambrechts aan Mgr. Coppieters (15/6/1944).
77. ABG, Onkerzele, brief van Joseph Mistler (25/4/38).
78. ABG, Onkerzele, brief van Joseph Mistler aan Coppieters (24/2/39); brief van Germaine De Smet aan Mr. Vermeire (?) (18/10/34). Zo luidde het comité's *Bericht aan hen die belang stellen in de verschijningen van Lokeren-Naastveld*: “Ten aanzien van het groeiende aantal bezoekers aan de plaats der verschijningen en rekening houdende met het aanhoudend binnenkomen van geschreven getuigschriften van genezingen, en bekendmakingen van verkregen gunsten, bekomen ten gevolge of ter gelegenheid van novenen ter eere van O.L.Vr. Middelaars aan wie de verschijningen van het Naastveld worden toegeschreven, of na het gebruik der blaadjes van den boom der verschijningen, heeft de Eigenaar, op herhaald aandringen der belangstellenden, in toegestemd dat er op de plaats der verschijningen een schuilbidplaats zou worden opgericht. Men zal tot deze

schuilbidplaats, die op privaten eigendom zal staan, toegang hebben van op den straatweg en er gelegenheid vinden om ongestoord te bidden.” ABG, Coppie-
ters, 9.5 verschijningen, *Bericht aan hen die belang stellen in de verschijningen van Lokeren-Naastveld*.

79. ABG, Coppie-
ters, 9.5. verschijningen, brief van Mlle Fontenoy (6/3/35) (aan Coppie-
ters?) en een ontwerp van een antwoord op 9/3/35.
80. William Christian en David Blackburn alluderen op een verhoogde aandacht voor ‘hemelse interventies’ in onzekere tijden. Christian, W., *Afterwords: Islands in the Sea: the public and private distribution of knowledge of religious visions*, in *Visual Resources*, 25 (2009), 1-2, blz. 156; Blackburn, D., *Marpingen. Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany*, Oxford, Clarendon, 1993, blz. 20 en blz. 360-363.
81. Deze koppeling werd ook door tijdgenoten gemaakt, zo concludeerde de repor-
ter van de *Wereldrevue* over het gebeuren te Lokeren: “Allicht wordt er, in door-
slechte tijden, misbruik gemaakt van de wanhopige stemming der menschen.”,
GAB, *Inbeelding, mysterie of zwendel?*, in *Wereldrevue*, 29 (16-22 augustus 1934),
blz. 23.
82. Zie bijvoorbeeld de smeekbede van Remy de Wilde: “O! Monseigneur! mogen
wij terug gaan bidden daar waar Moeder ons opwacht. Daar Monseigneur waar
Moeder alle dagen alléén verblijft! Waar - Monseigneur! Waar wij alle dagen
tegenwoordig zijn en nog niet mogen zeggen! Één enkelen Wees-Gegroet Maria,
maar alle dagen zeggen: Moeder wij willen biddend komen; maar mogen niet van
onze Kerkelijke Overheid. O! Monseigneur ‘t is voor ons toch zoo pijnlijk, over-
tuigd te zijn en niet mogen strijden! Daar waar Moeder ons alle dagen opwacht.
Monseigneur mogen wij gaan bidden? Want onweerswolken verduisteren de zon!
Er is eene stilte die eenen grooten storm voorafgaat, en wanneer zal hij eindigen.
De menschen zijn hun geloof verloren, want zij zijn gevoed, leven ongestoord, en
leven onverschillig. Zij hebben den eerbied verloren tegenover de H. Kerk, staan
op tegen God en zijn geboden dit alles heeft voedsel gevonden.”, ABG, Coppie-
ters, 9.5. verschijningen, brief van Remy De Wilde aan Mgr. Coppie-
ters (25/4/37).

Johan DAMBRUYNE

Het ‘kloddeke’. Het archief, de inventarisatie en de geschiedenis van het Temseese textielbedrijf Dacca

Op het gebied van bedrijfsarchieven wordt Temse bijna altijd geassocieerd met de Boelwerf. Het is onmiskenbaar zo dat het rijke archief van de teloorgegangene scheepswerf één van de parels van het Wase archivalisch erfgoed vormt, maar vaak wordt vergeten dat Temse nog veel meer te bieden geeft.¹ Temse telde in de negentiende en twintigste eeuw immers diverse belangrijke textielbedrijven. Eén daarvan was Dacca of ‘het kloddeke’, zoals het bedrijf in de volksmond werd genoemd.² Het Temseese bedrijf speelde zelfs een pioniersrol in de industrialisatie van de Europese jutenijverheid!

Op 26 april van dit jaar stelde het Rijksarchief te Beveren, op uitnodiging van de burgemeester van Temse, de inventaris van het archief van Dacca en haar rechtsvoorgangers officieel aan het publiek voor. Omwille van symbolische redenen geschiedde de presentatie in de mooie Feestzaal van het Gemeentehuis van Temse. In diezelfde zaal vierde Dacca in 1952 haar honderdjarig jubileum.

Sedert 1980 wordt het archief van Dacca bewaard in het Rijksarchief te Beveren. Dankzij de recent verschenen inventaris is het archief eindelijk toegankelijk gemaakt voor het brede publiek. In deze bijdrage wordt eerst de historiek van het bedrijf beknopt geschetst. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de verwerving en de bewerking van het bedrijfsarchief. En tenslotte wordt de inventaris en de historische waarde van het archief toegelicht.

DE HISTORIEK VAN HET BEDRIJF

In 1852 richtten Dionysius Andries (1830-1904) en zijn schoonbroer Benoit Brys (1826-1895), beiden op dat moment woonachtig te Bor-

nem, een personenvennootschap op voor de bewerking van vlas. Deze vennootschap droeg als naam 'Andries, Brys & Cie'. Uit de oudst bewaard gebleven archiefstukken - deze dateren uit 1848 - blijkt evenwel dat het textielbedrijf wellicht vier jaar eerder was opgericht. De vlasspinnerij was gevestigd in de oude gebouwen van het voormalig klooster Sint-Anna-ten-Troost te Temse. Op 2 mei 1852 verhuisde de familie Andries van Bornem naar Temse (Kasteelstraat). Benoit Brys daarentegen bleef zijn hele leven in Bornem wonen.

Stichter Dionysius Andries (copyright Rijksarchief Beveren)

Het gebouwencomplex in de Kasteelstraat nam ongeveer 1200 m² in beslag. Het grootste gebouw, waar de garens werden gesponnen, bestond uit drie verdiepingen en had een oppervlakte van 560 m². In het verlengde van het hoofdgebouw stond de machinekamer waar de stoommachine de drijfkracht overbracht naar de machines. Het ketelhuis lag rechts van de machinekamer. Daarnaast bevonden zich de gasketel, het stookhuis, de paardenstallen en de voertuigen. Het

grondstoffenmagazijn lag op 200 meter van het hoofdgebouw. In 1856 werd het bedrijf uitgebreid met een gaswerkhuis om de werkplaatsen met gas te verlichten. Twee jaar later vond een nieuwe uitbreiding plaats: de werkplaatsen van de spinnerij werden vergroot en er werden twee ketels met een bijhorende schouw van 30 meter bijgebouwd. In 1866 werd een nieuw magazijn voor afgewerkte garens opgetrokken én een kelder om olie te stockeren. In 1857 verschaft de fabriek reeds werk aan een honderdtal mensen.

In 1864 onderging het bedrijf een grondige transformatie: de oorspronkelijke vlasspinnerij werd omgevormd tot een jutespinnerij. Van dan af werd gestart met het mechanisch spinnen van ruwe jute (plantaardige vezels). Daardoor schreef het Temseese textielbedrijf geschiedenis, want het was de eerste jutespinnerij op het Europese continent. Amper een paar jaar eerder was men in het Schotse Dundee begonnen met het verspinnen van jute. De onderneming van Andries en Brys stond zelf in voor het transport van de ruwe jute en de afgewerkte garens. Aanvankelijk waren de juteweeverijen in Hamme en Zele de belangrijkste afnemers. Dankzij de aanleg in 1872 van de spoorweglijn Mechelen-Terneuzen, die over Temse liep, nam de export van fijngaren naar Duitsland, Oostenrijk en Italië een geweldige vlucht. Tot 1926 specialiseerde het bedrijf zich in dit marktsegment.

Zoals zijn vader en grootvader én veel ondernemers van die tijd was Dionysius Andries ook actief in de lokale politiek. In 1872 werd hij verkozen tot gemeenteraadslid. Twee jaar later werd hij schepen en van oktober 1888 tot aan zijn overlijden in mei 1904 was hij burgemeester van Temse. Tevens werd hij in mei 1890 verkozen tot provincieraadslid. Hij was lid van de Katholieke Partij. De uitbating van het jutebedrijf werd na de eeuwwisseling verdergezet door de kinderen van de twee stichters: Alfred Andries (1864-1923) en Achille Brys (1851-1911). Alfred Andries trad in de politieke voetsporen van zijn vader. Vanaf 1906 zetelde hij namens de Katholieke Partij/Katholieke Unie in de gemeenteraad en bracht het vervolgens eveneens tot burgemeester van Temse. Hij oefende het eervolle ambt uit van 1920 tot aan zijn overlijden in oktober 1923. Achille Brys daarentegen stapte niet in de politiek, maar kwam wel op 4 september 1874 naar Temse wonen.

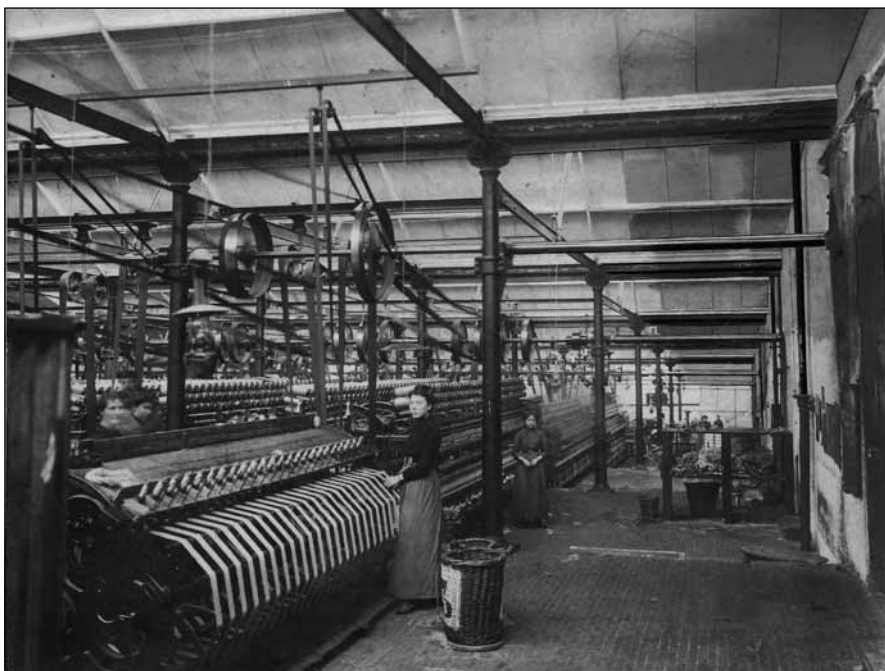

Briefhoofd van de personenvennootschap 'Andries, Brys & Cie uit de jaren 1890 (copyright Rijksarchief Beveren)

Na het overlijden van Dionysius Andries werd de personenvennootschap door zijn zoon Alfred Andries en zijn neef Achille Brys in 1905 omgevormd tot een naamloze vennootschap. De nieuwe vennootschap kreeg als naam 'Établissements Andries et Brys, société anonyme'. Ze werd opgericht voor een termijn van tien jaar. De maatschappelijke zetel was gevestigd in de Kasteelstraat 78 te Temse. Volgens de stichtingsakte van 31 januari 1905 bestonden de activiteiten van de vennootschap uit: "la filature et la vente des fils de jute, ainsi que toutes les opérations industrielles et commerciales qui se rapportent directement ou indirectement à ce genre d'industrie"³. Het startkapitaal van de vennootschap bedroeg 736.000 Belgische franken verdeeld over 1472 aandelen. In 1905 omvatte het totale bedrijfscomplex (inclusief meesterwoning en tuinen) 2 hectare 30 are en 18 centiare. De nieuwe vennootschap zag de toekomst rooskleurig tegemoet. Nadat in 1902 reeds twee nieuwe stoomketels waren geplaatst, werd vanaf 1906 de gasverlichting vervangen door elektrische. Het jaar daarop werd een perceel grond aangekocht en gestart met de bouw van een nieuwe spinnerij (inclusief grondstoffenmagazijn).

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog betekende een zware klap voor het bedrijf. Veel machines en materieel werden door de Duitse

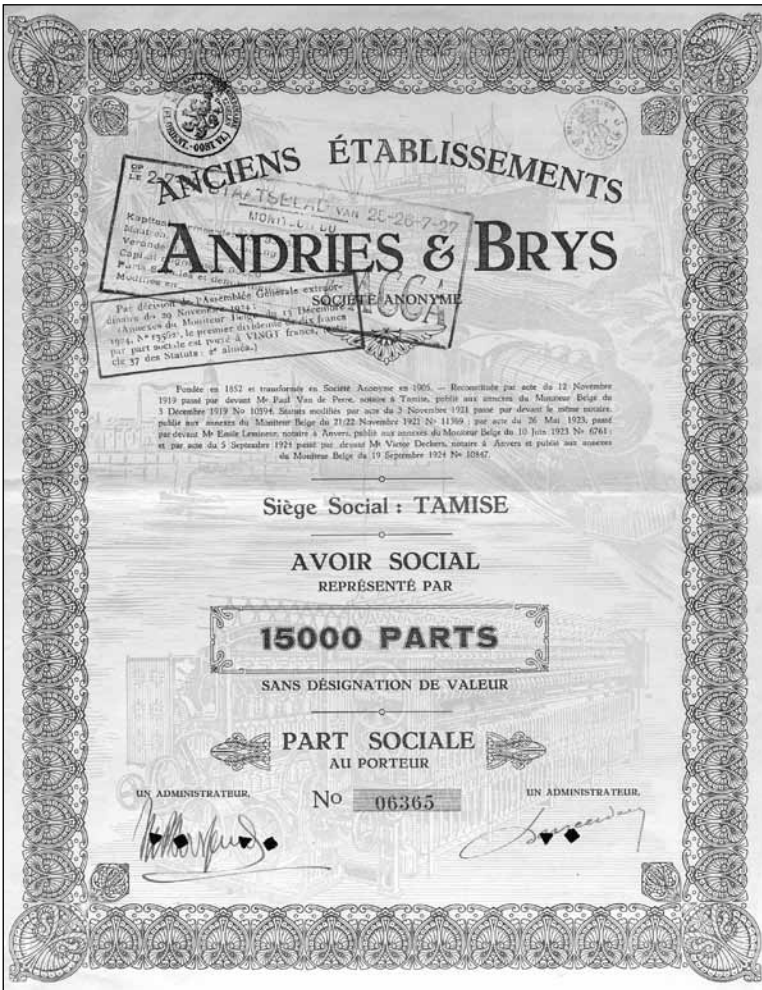
bezetter ontmanteld en meegenomen en de voorraden grondstoffen en afgewerkte producten werden opgeëist. De productie lag gedurende vier jaar stil. Tijdens de oorlog verbleef Alfred Andries in Engeland. Na de Eerste Wereldoorlog ging de vennootschap in vereffening en stapte de familie Andries ontmoedigd uit het jutebedrijf. De familie verkocht haar aandelen aan een Franse vennootschap.

De oude spinnerijzaal omstreeks 1900 (copyright Rijksarchief Beveren)

In 1919 werd de jutespinnerij heropgericht. Bij notariële akte van 12 november 1919 werd een nieuwe naamloze vennootschap gesticht die luisterde naar de naam 'Anciens Établissements Andries et Brys, société anonyme'. De maatschappelijke zetel bleef op het oude adres (Kasteelstraat 78 te Temse) (handelsregister Sint-Niklaas, nr. 82). Doordat de commanditaire vennootschap Comptoir de l'Industrie linière te Parijs hoofdaandeelhouder werd, was de jutespinnerij vanaf 1919 niet langer een louter familiaal bedrijf. De Franse vennootschap bezat 825 van de in totaal 1500 aandelen. Het startkapitaal bedroeg 1.500.000 Belgische franken. De weduwe van Achille Brys, Maria Clara van den Bergh (1849-1927), beschikte in totaal over 544

aandelen. Na haar overlijden gingen de aandelen over op de zonen van Achille Brys: Joseph (geboren in 1888) en Henri (geboren in 1891). Joseph Brys verhuisde in 1927 met zijn gezin naar Antwerpen, waardoor alleen nog Henri bij het bedrijf betrokken bleef. Hij werd in 1923 benoemd tot beheerder-directeur. Volgens de oprichtingsakte van 1919 legde het Temseese textielbedrijf zich voortaan toe op: “la filature et la vente des fils de jute, de linet de chanvret autres textiles ainsi que toutes les opérations industrielles et commerciales qui se rapportent directement ou indirectement à ce genre d’industrie”⁷⁴.

Dividendbewijs van de naamloze vennootschap 'Anciens établissements Andries & Brys' uit 1927 (copyright Rijksarchief Beveren)

Door de terugvallende binnenlandse vraag en het verlies van de belangrijkste buitenlandse afzetmarkten (Oostenrijk, Italië en Spanje) besliste de bedrijfsleiding tijdens de tweede helft van de jaren 1920 om over te schakelen van de productie van fijne garens naar ruwere jutegarens. Om de omschakeling te kunnen realiseren, was evenwel een kapitaalsverhoging nodig. Daarom werd in 1927 het maatschappelijk kapitaal verhoogd van 1.500.000 tot 4.875.000 Belgische franken. Van dan af was de Handelsbank te Gent de voornaamste aandeelhouder. Van de nazaten van Dionysius Andries en Benoit Brys was enkel Henri Brys nog aandeelhouder. Terzelfder tijd werd de naam van het bedrijf veranderd in 'Dacca'. De naam Dacca verwees naar de Brits-Indische stad die bekend was om haar uitstekende jutevezel. De stuwende kracht achter de vernieuwing was Charles-Maurice Verbeke. Hij trad in 1927 in dienst van het bedrijf en werd in 1932 aangesteld tot afgevaardigd beheerder. Meer dan wie ook drukte hij gedurende meerdere decennia zijn stempel op het bedrijf. Dankzij de omschakeling naar ruwere jutegarens steeg de productie en de tewerkstelling fors. In 1930 werkten niet minder dan 370 werknemers bij Dacca (366 arbeiders en 4 bedienden).

Na de naamsverandering werd ook de infrastructuur van het bedrijf grondig aangepakt. De vernieuwing gebeurde met eigen middelen. In 1929 werd de oude spinnerijzaal vervangen door een nieuwe. In 1931 volgde een nieuw grondstoffenmagazijn en traden de eerste volautomatische spinmolens en daarbij horende kaarderij-, rek- en spilbanken in werking. Tijdens de jaren 1935 en 1936 werd het hele machinepark vervolledigd. Het personeel kreeg ook nieuwe sanitaire voorzieningen. Deze moderniseringsgolf leidde tot een gevoelige kwaliteitsverbetering van de garens, een daling van de productiekosten én gezondere werkomstandigheden.

De reorganisatie en de bloei van het bedrijf werden evenwel afgeremd door de Tweede Wereldoorlog. Als gevolg van het tekort aan ruwe jute en andere grondstoffen viel de productie op sommige momenten zelfs volledig stil. Ook het aantal werknemers daalde spectaculair. In 1940 werkten nog slechts 77 arbeid(st)ers in het bedrijf, een halvering ten opzichte van 1939. Om te kunnen overleven schakelde Dacca in de loop van 1941 over op het spinnen van papier. Vergeleken met de Eerste Wereldoorlog was de geleden schade op het einde van de oorlog minder groot.

Staal van gekleurde ruwe jutegarens (copyright Rijksarchief Beveren)

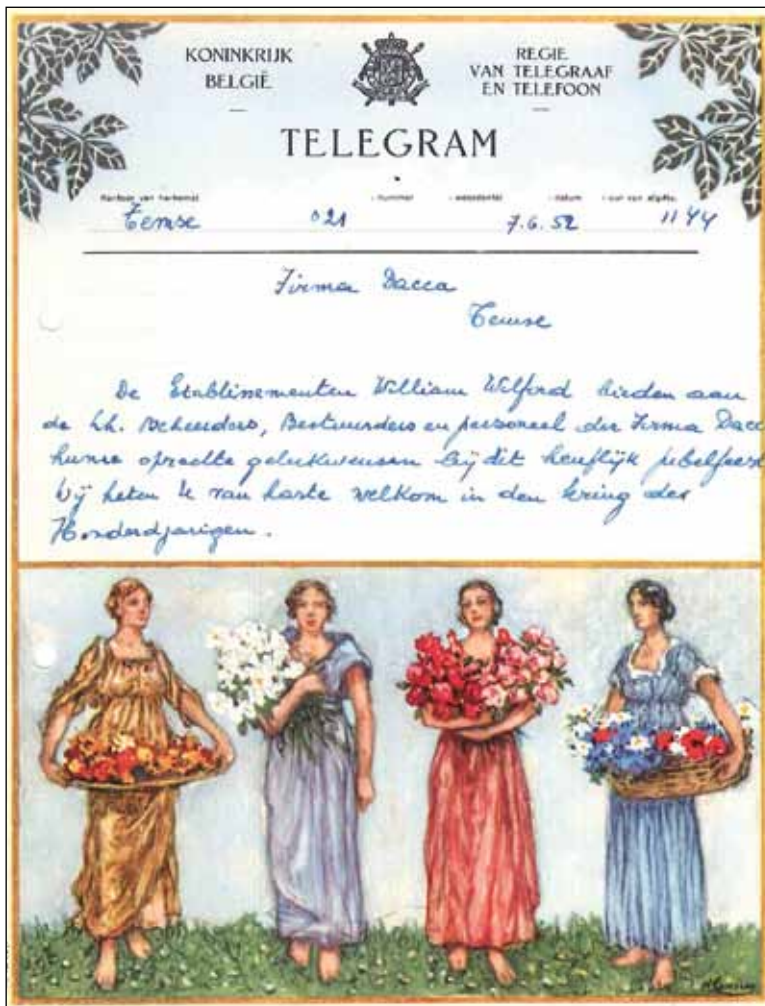
De volautomatische kaarderijmachines in de jaren 1930 (copyright Rijksarchief Beveren)

Na de oorlog legde het bedrijf zich opnieuw toe op het spinnen van jutegarens. Gedurende de eerste naoorlogse jaren herstelde de productie zich eerder langzaam: tijdens de periode juli 1946-juni 1947 bedroeg de gemiddelde omzet nog altijd maar 60 à 70 procent van de vooroorlogse cijfers. Charles-Maurice Verbeke bracht een nieuwe moderniserings- en rationaliseringsgolf op gang. Tijdens de jaren 1946-1948 werden nieuwe machines in het buitenland aangekocht, werd een nieuwe elektrische cabine gebouwd en een nieuwe preparatiezaal voor de ruwe jute opgetrokken. In 1951 volgden alweer nieuwe investeringen (aankoop van nieuwe volautomatische spinmolens) en werd werk gemaakt van de verdere afwerking en inrichting van de preparatiezaal en de overdekte laadplaats.

De modernisering en de rationalisering van het bedrijf wierpen hun vruchten af. Door de groeiende buitenlandse en vooral binnenlandse vraag (naast juteweaverijen werden vooral tapijtweaverijen belangrijke klanten) steeg de productie, het personeelsbestand en de bedrijfswinst. In 1952, toen de firma zijn honderdjarig bestaan vierde, bedroeg de productie per jaar ongeveer drie miljoen kilogram jutegarens en werkten er in totaal 175 werknemers (167 arbeid(st)ers en 8 bedienden).

Vanaf de jaren 1960 kreeg het bedrijf steeds meer af te rekenen met de concurrentie van Aziatische landen (met India en Pakistan op kop). Net als de andere Belgische jutespinnerijen kampte het bedrijf met twee grote handicaps. Vooreerst was er het productiemonopolie op ruwe jute van India (later Pakistan). En ten tweede lagen in de Aziatische landen de lonen veel lager en waren de sociale lasten er zo goed als onbestaande, met als gevolg dat de Aziatische jutespinnerijen veel goedkoper konden produceren. Dacca probeerde zich te weren door het afleveren van hoogstaande eindproducten, maar ook deze strategie kon het tij niet doen keren. Het bedrijf bleef kampen met een verminderde afzet en een overproductie. Tussen 1966 en 1972 daalde het aantal werknemers continu: van 158 naar 48!

Ondanks herstructureringspogingen - de uitbouw van een afdeling montage van textielmachines vanaf 1967 - werd op 1 april 1972 de productie in de jutespinnerij stilgelegd. De NV Dacca fuseerde tenslotte op 31 december 1979 met de verwante NV Waesland, die

Telegram van de Temseze zeildoekweverij William Wilford gericht aan Dacca naar aanleiding van haar honderdjarig bestaan in 1952 (copyright Rijksarchief Beveren)

enkele textielbedrijven om en rond Sint-Niklaas verenigde. (industrialpark-West te Sint-Niklaas). De familie Verbeke was een belangrijke aandeelhouder van deze vennootschap. Het bedrijfscomplex van Dacca werd in 1980 aangekocht door het Gemeentebestuur van Temse voor de huisvesting van meerdere gemeentediensten (onder andere de politie). De zolder doet nog steeds dienst als gemeentelijke tentoonstellingsruimte.

HET DACCA-ARCHIEF

Het dynamisch archief van de NV Dacca en haar rechtsvoorgangers werd gevormd tijdens de periode 1848-1975. Gedurende heel die tijd werd het archief bewaard op de maatschappelijke zetel te Temse. Het archief van de personenvennootschap Andries, Brys & Cie werd in 1905 geïntegreerd in het archief van de nieuwe naamloze vennootschap Établissements Andries et Brys, dat op zijn beurt in 1919 opgenomen werd in het archief van de nieuwe naamloze vennootschap Anciens Établissements Andries et Brys. In 1927 werden de archieven van de vorige archiefvormers overgenomen door de nieuwe NV Dacca. Het is niet duidelijk in welke mate de opeenvolgende archiefvormers selecties hebben uitgevoerd en hoe omvangrijk het archiefbestand was telkens het bedrijf van naam en/of juridisch statuut is veranderd.

Over het archiefbeheer van de NV Dacca en rechtsvoorgangers is nauwelijks iets geweten. Geen enkel document licht ons rechtstreeks in over het bewaren, het opbergen, het ordenen en het inventariseren van de archiefdocumenten en de aangelegde documentatie. Ook het summiere inspectieverslag van rijksarchivaris Juul Verhelst dat in 1980 werd opgesteld, staat helaas niet toe om ons een beeld te vormen over de archiefzorg van het bedrijf. Aangezien bijzonder weinig bedienden bij Dacca werkten, was het beheer van het archief hoogstwaarschijnlijk toevertrouwd aan het directiesecretariaat.

Uit het centraal dossier van het Rijksarchief te Beveren (dossier-nummer 8007) blijkt dat het Rijksarchief in het najaar van 1980 stappen heeft ondernomen om het bedrijfsarchief van Dacca te verwerven. Op 29 oktober 1980 bracht rijksarchivaris Juul Verhelst van het Algemeen Rijksarchief te Brussel een inspectiebezoek aan het bedrijfsarchief van Dacca te Temse. Tijdens zijn bezoek was de productie reeds stopgezet en waren de werkplaatsen en magazijnen al leeggemaakt. Alleen de administratieve eenheid en een soort uitverkoopdienst waren nog ter plaatse. De toenmalige afgevaardigd beheerder van de NV Waesland, Jean-Marie Verbeke, stemde in met de schenking aan het Rijksarchief. Op voorstel van Jérôme Smet, gemeentearchivaris van Temse, werden de registers die nog administratief nut bezaten (omwille van de pensioenen van de werknemers),

overgemaakt aan de Pensioendienst van de gemeente Temse. Verhelst vond dit een goed idee.

Alvorens het bedrijfsarchief naar het Rijksarchief werd overgebracht, werd op 4 en 6 november 1980 door rijksarchivaris Juul Verhelst een selectie op de ca. 5 m³ documenten uitgevoerd in het bureel van het leegstaande bedrijf. Het bureel bevatte vooral boekhouding van na de Tweede Wereldoorlog, waarvan het grootste deel oninteressant bleek te zijn. De documenten betreffende arbeidsongevallen, de aankoop van jute en de verslagen voor de jaarvergaderingen werden wel weerhouden. Hoeveel strekkende meter archief precies vernietigd werd, is onbekend.

Vermits Verhelst reeds bij de overdracht van het Dacca-archief vrij sterk had geselecteerd, kwamen tijdens onze bewerkingsfase van het archief niet veel archiefbescheiden meer in aanmerking voor een kwalitatieve microselectie. Het aantal documenten dat in aanmerking kwam voor fysieke vernietiging als gevolg van schonen, was veel groter dan het aantal als gevolg van selectie. Aangezien het bewaren van meerdere identieke exemplaren van documenten geen enkel archivistisch nut heeft, werden deze uit het archiefbestand verwijderd. Bij het schonen werd een uitzondering gemaakt voor documenten waarvan zich een dubbel in een (vergader)dossier bevond. Om de context te bewaren en de authenticiteit van het dossier te respecteren, werden deze dubbels op hun plaats gelaten. Tijdens de bewerkingsfase werd in totaal 1 strekkende meter archief fysiek vernietigd.

Zoals uit de titel van de inventaris kan worden afgeleid, heeft deze toegang niet alleen betrekking op het archief van de NV Dacca, maar ook op de archieven van haar rechtsvoorgangers. Wel moet worden aangestipt dat het merendeel van de archiefdocumenten slaat op Dacca en dat de archieven van de rechtsvoorgangers veel minder volledig zijn. In totaal omvat het archiefbestand na selectie, schoning en verpakking 29 strekkende meter. Inzake archiefvorming vormt het archief van Dacca en haar rechtsvoorgangers een afgesloten archiefbestand.

Geografisch heeft het archief hoofdzakelijk betrekking op Vlaanderen en in het bijzonder op Temse en het Waasland, maar het bevat ook

De gemeentearchivaris van Temse en de rijksarchivaris van Beveren op de archiefzolder van het voormalige herenhuis van de familie Andries (copyright Rijksarchief Beveren)

internationale correspondentie. Het gros van de archiefdocumenten slaat op de periode 1920-1970. De oudste bescheiden dateren uit het midden van de negentiende eeuw. Het oudste stuk is een kopieboek van uitgaande brieven en een grootboek. Beide registers vangen aan in 1848. Vanaf de jaren 1920 lichten de verschillende reeksen, dossiers en documenten ons vrij uitvoerig in over de statuten van de opeenvolgende vennootschappen, de bestuursorganen (Algemene Vergadering van Aandeelhouders en de Raad van Beheer), de correspondentie, de externe relaties met economische organisaties, het financieel beheer en de boekhouding, het personeelsbestand, de arbeidsomstandigheden, de arbeidsveiligheid, de verloning, de sociale voorzieningen en de belangrijkste aspecten van het commercieel en productiebeheer (inkoop, stock, productie en verkoop).

Het archief van Dacca bevat (op enkele stukken na) uitsluitend bedrijfsdocumenten. Stukken die eigenlijk thuishoren in het familiearchief van de stichters of eigenaars of in het privé-archief van de afgevaardigd beheerders treft men er niet aan, zoals dat bij vele andere bedrijfsarchieven vaak wel het geval is.

DE INVENTARIS EN HET CULTUREEL-HISTORISCHE WAARDE VAN HET ARCHIEF

Gelet op de cultureel-historische waarde en de omvang van het archiefbestand werd gekozen voor een klassieke archiefinventaris. Het eindproduct van de inventarisatie is een gedrukte toegang van 108 pagina's en 1381 nummers. Er werd doelbewust gekozen voor een ontsluitingsinstrument met een hoog synthetisch gehalte dat inzicht biedt in de belangrijkste werkprocessen van de opeenvolgende archiefvormers. Het globaal beschrijven van de socio-economische en financiële processen én de besluitvormingsprocessen van de verschillende vennootschappen vormde het uitgangspunt van de inventaris. Gezien de omvang van het archiefbestand was het onverantwoord om op stukniveau te beschrijven. De uiteindelijke ontsluitingsintensiteit bedraagt gemiddeld 46 archiefbeschrijvingen per strekkende meter, waardoor het archiefbestand vrij gedetailleerd kon worden beschreven. De gehanteerde beschrijvingsdiepte is conform de conventionele beschrijvings-elementen van een klassieke inventaris. Inzake bewerkingsmethode werd geopteerd voor de zogenaamde 'inductieve methode'. Dat wil zeggen dat eerst geanalyseerd en beschreven werd, waardoor geleidelijk aan het inzicht in de taken en activiteiten van de archiefvormers groeide teneinde een passend indelingschema te kunnen ontwerpen en een definitieve volgorde aan de stukken te kunnen toekennen.

Om het voor de gebruiker van de inventaris overzichtelijk te houden, werd doelbewust voor een eenvoudige en repetitieve structuur gekozen. Daarom werd met maximum vijf indelingsniveaus gewerkt. De inventaris is opgesteld volgens de nieuwe inventarisatierichtlijnen van het Rijksarchief die conform zijn met de internationale norm inzake de beschrijving van archieven, de zogenaamde 'ISAD(G)-standaard'. Deze standaard impliceert dat het archief wordt beschreven op meerdere niveaus.

De inventaris is opgedeeld in vijf hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk heeft betrekking op het algemeen beheer. Onder deze hoofding werden alle archiefdocumenten geplaatst die toestaan om zich een globaal beeld van de geschiedenis van de jutespinnerij te vormen. Ook de archiefbestanddelen waarvan de inhoud betrekking heeft op meer dan één onderwerp of functie werden onder deze noemer geplaatst. De reeksen met algemene briefwisseling zijn hier een mooi voorbeeld van.

Hoofdstuk twee is gewijd aan personeelszaken. Hoofdstuk drie focust op financiële materies in de brede zin van het woord. De boekhoudkundige stukken maken het gros van dit hoofdstuk uit. Om het de gebruiker gemakkelijk te maken, wordt bij meerdere afdeling- en rubriektitels contextinformatie gegeven, waardoor de gebruiker wordt ingelicht op welke andere plaatsen in de inventaris gelijksoortige of aanverwante documenten voorkomen. Dit leek ons een betere oplossing dan uitvoerig met pro-memoriebeschrijvingen (zogenaamde ‘blanco nummers’) te werken.

Hoofdstuk vier bevat de documenten die betrekking hebben op het commercieel beheer en het productiebeheer van de onderneming. De stukken over deze specifieke werkprocessen werden samengenomen omdat ten eerste het aantal stukken over het productiebeheer te gering was om er een apart hoofdstuk van te maken en ten tweede de organisatorische wisselwerking tussen beide bedrijfsprocessen groot is. In hoofdstuk vijf ten slotte werden alle archiefstukken samengebracht die vooral een documentaire waarde bezitten. Het gaat voornamelijk om foto's en ontvangen publicaties.

Doorgaans werden de reeksen, de dossiers, de onderwerpsmappen en de archiefbestanddelen strikt chronologisch (de datum van het ontwikkelingsstadium) gerangschikt. Voor enkele reeksen werd van deze regel afgeweken. In navolging van de archiefvormer werden ze alfabetisch op naam (van voornamelijk personen of bedrijven) geordend. De inventaris is voorzien van een naamindex.

Het Dacca-archief bezit veel onderzoekspotentieel. Zowel voor het bestuderen van de sociaaleconomische geschiedenis als voor de industriële én de vrouwengeschiedenis (het bedrijf telde overwegend arbeidsters) van Temse en het Waasland bevat het ontsloten archief een schat aan informatie. Het archiefmateriaal is voldoende omvangrijk en voldoende heterogeen samengesteld om als basis te dienen zowel voor het schrijven van een historische synthese over Dacca als voor het wijden van één of meer comparatieve casestudies aan de textielnijverheid in het Waasland.

Sommige archiefreeksen overstijgen zonder meer het lokale en regionale belang. We denken hierbij op de eerste plaats aan de statistische

reeksen met vrij unieke productie-, orders- en loongegevens over de Vlaamse textielsector. Ook de uitgebreid bewaard gebleven internationale briefwisseling biedt diverse onderzoeksperspectieven. Aangezien diverse reeksen (personeelsregisters, loonregisters, registers van arbeidsongevallen, werkboekjes van vrouwen en kinderen, gezondheidsboekjes...) gegevens over een paar duizend werknemers bevatten, is het Dacca-archief ook voor heel wat genealogen niet oninteressant.

Het bedrijfsarchief is vrij en onmiddellijk raadpleegbaar met uitzondering evenwel van de documenten waarop de wet op de bescherming van de persoonlijke levenssfeer van toepassing is. Nu het archief ontsloten is, is het aan de geïnteresseerde historici, heemkundigen en stamboomvorsers om het ten volle te exploreren...

De publicatie *Inventaris van het archief van de jutespinnerij NV Dacca en rechtsvoorgangers te Temse 1848-1975* (nr. 4757) kan worden besteld bij het Rijksarchief via mail publicat@arch.be of telefonisch (02/548.38.16). Prijs: € 5,50 (exclusief verzendingskosten).

De inventaris van het Dacca-archief (copyright Rijksarchief Beveren)

NOTEN

- 1 Over Boelwerf zie: J. Dambruyne, *Inventaris van het archief van de N.V. Boelwerf Vlaanderen en rechtsvoorgangers 1868-2005* (Brussel, 2008).
- 2 Klodde is het restafval van vlas. Vandaar de bijnaam.
- 3 *Bijlage tot het Belgisch Staatsblad van 19 februari 1905*, p. 729.
- 4 *Bijlage tot het Belgisch Staatsblad van 3 december 1919*, p. 2591.

Marcel RYSSEN

Een hommage aan Broeder Aloïs¹

In de tweede helft van de jaren 1950 schreef het leerprogramma Nederlands voor het 5de jaar van de humaniora de lectuur voor van een Middelnederlands werk. Hoewel geen geboren Waaslander, was ik toen toch al bekend met de ‘reynaerdelijke bedrijvigheden’ van Broeder Aloïs en koos ik zonder enige aarzeling voor ‘Van den Vos Reynaerde’. Dat was toen in een katholieke school - met name de Broederschool in Sint-Niklaas - niet zo vanzelfsprekend. In mijn eigen collegetijd maakten wij er amper kennis mee. In ons handboek lazen wij dat het voor jeugdige lezers zeer ongeschikt, zo niet gevaarlijk was. We kwamen niet verder dan Bruins honingavontuur, waarbij de pastoor kuis werd vervangen door een koster en ‘Julocke’s pastoors wijf’ in de coulissen bleef. Intussen had ik het destijds ophefmakende artikel van Broeder Aloïs over de geografie van de Reinaert in het tijdschrift van de ‘Vlaamse Toeristenbond’ (VTB) gelezen.² Die bijdrage deed mij onmiddellijk naar de fiets grijpen om de vele kromme paden van het in 1955 ingehuldigde Reynaertpad tussen Hulst en Destelbergen te verkennen.

Gewapend met deze voorkennis trok ik naar het heiligdom van Broeder Aloïs, toen directeur van de land- en tuinbouwbouwschool van de Broeders Hiëronymieten in Sint-Niklaas. Zelf gaf ik les in de humaniora-afdeling van deze onderwijsinstelling. Het was mijn eerste echte ontmoeting met hem en ze blijft in mijn geheugen geprent. Geen echte kamer, wel een rokershol. De zware sigarendampen omnevelden her en der verspreid liggende boeken en mappen. Een stoel moest worden bevrijd van zijn lading. Achter zijn bureau, dat was bedolven onder allerhande papieren, verwelkomde een monkelende Broeder Aloïs mij afwachting. Aan de muur achter hem was een olijke vos op weg. Ook Stijn Streuvels (1871-1969) keek mij enigszins sceptisch aan, met onder zijn beeltenis een fors gepende zinsnede: “Aan die verschrikkelijke vossenjager”. Ik voelde mij meteen thuis in dat vossenhol. Het werd een bevruchtend gesprek over Reynaert-

banken, krekten, Mageren Thijs en zwarte nonnen, moeren en wostinen. Daarbij liet hij zich wel eens terloops het volgende ontvallen: het meeste klopt, maar van tijd tot tijd hebben we wat aan de kar geduwd. Op die wijze hebben wij bijvoorbeeld Daknam - wel een leuk dorp met een heel oude geschiedenis en de knappe linden op het pittoreske pleintje - tot Reynaerddorp eerste klas gepromoveerd, er de gerechtsplaats en de residentie van koning Nobel gesitueerd en er Coppe de kip begraven onder de linde.

Later was Broeder Aloïs te gast op een van onze Reynaerfietstochten. Breed gezeten, want Broeder Aloïs was een lijvig man, genoot hij in de toenmalige bruine kroeg op het dorpsplein van Daknam van een kloeke trappist. Hij hield de jonge, enthousiaste Reynaertverkenneren in het oog die hun zoekresultaten vergeleken tussen pot en pint. Al stonden er geen punten op, alleen voor de eer.

Reynaertkenner Broeder Aloïs was overigens geen Wazenaar, maar een Limburgse Kempenzoon. Jaak Vandervee werd geboren in Overpelt op 11 maart 1881. Toen hij op 8-jarige leeftijd naar school ging, had zijn vader hem al leren lezen, schrijven en rekenen. Een onderwijzer bij wie hij vier opeenvolgende jaren in de klas zat, zette hem aan om zijn opleiding verder te zetten bij de Broeders Hiëronymieten in het Land van Waas. Verwonderlijk misschien, maar in Limburg werden toen wel meer kandidaat-broeders gerecrueteerd. Op 17 januari 1894 was Jaak Vandervee juvenist in Stekene en twee jaar later postulant en nadien novice in Sint-Niklaas. En toch, zo vertelde hij mij schalks, nog niet deugen. Men moest immers 19 jaar zijn om broeder te worden. Intussen gaf de hoogbegaafde jongeman als 17-jarige reeds les in de hoogste klassen van de lagere school in Stekene en daarna in de 'sixième A' in Sint-Niklaas.

Het Nederlands zat toen in Vlaanderen nog in de hoek. Nagenoeg alles verliep in het Frans. Het was de tijd van het verfoeilijke 'signe de langue', de perfecte (of liever perfide) methode om kinderen en jongeren te leren klikken: "Frère, il a parlé Flamand". Broeder Aloïs verwierp dat onzalig ding vanuit Vlaamsgezinde en pedagogische motieven. Nadat hij op 8 september 1900 was geprofeest, behaalde hij het onderwijzersdiploma voor de middenjury. Om dat te doen, verliet hij slechts één week de klas. Daarna stond hij weer vóór en tus-

sen de leerlingen, in Sint-Niklaas, in Lokeren en vervolgens opnieuw in Sint-Niklaas. Onderwijzer-inspecteur en volksschrijver Emiel Van Hemeldonck (1897-1981) was toen een van zijn leerlingen. Ik herinner mij nog levendig de jaarlijkse oud-leerlingendagen op Beloken Pasen, waarbij hij en vele anderen als kuikentjes rond 'kloek Aloïs' zaten, boordevol eerbied en dankbaarheid.

Voortdurend zette Broeder Aloïs zijn (oud-)leerlingen aan tot verdere studie, waarbij hij zelf het voorbeeld gaf. In 1908 sleepte hij het diploma van tekenleraar in de wacht en in 1913 dat van regent, beide andermaal via de middenjury. Ondertussen volgde hij een cursus handenarbeid in Gent. Onvermijdelijk kwam een dergelijk (onderwijs)talent ook op de directeurszetel terecht. In 1914 in de Broederschool van Sint-Niklaas, in 1919 in die van Lokeren en van 1922 tot 1928 opnieuw in die van Sint-Niklaas. Van 1928 tot 1959 was hij onder het motto "Onze Heere is de beste boer" in Sint-Niklaas de bezielende directeur van de in 1923 opgerichte land- en tuinbouwschool van de Broeders Hiëronymieten.

"Hij is uit het geslacht van de grote leraars", zo getuigde Emiel Van Hemeldonck bij de 80ste verjaardag van Broeder Aloïs. "Hij wist en weet alles, zijn eruditie gaat breed en diep, zijn belangstellingen waren en zijn ongemeen fris gebleven. Zijn weten was niet de verbluffende krachttoer van een trouw en vaardig geheugen, hij door-schouwde de dingen. Zijn belangstelling, die alle terreinen van kunst en wetenschap bestrijkt, is niet de nieuwsgierigheid van de liefhebber, maar de honger van de zoeker".³

Onverdrot en pluisde Broeder Aloïs gewetensvol en streng-wetenschappelijk de verborgenheden van het 'Zoete Waasland' uit. Zo publiceerde hij in de *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* een studie over de geologie van deze regio.⁴ Ik zie zijn rijke en helaas gedeeltelijk verdwenen verzameling gesteenten, haaientanden en prehistorische fossielen nog voor mij. Hij schreef ook een schoolboek over maatschappijleer, leverde geregeld kopij voor het tijdschrift *Kruis en Leeuw* van de Davidsfonds-afdelingen uit het Waasland en verdiepte zich met grote acribie in de wereld van de muntgewichtjes.⁵ Niet zonder humor wist hij te vertellen over de Beverse maat en snuisterde hij nieuwsgierig rond in de wereld van het Wase bier, de

brouwers, de herbergen en de reglementen waaraan deze waren onderworpen. Alles wat leefde en roerde op heemkundig en historisch gebied in het Waasland boeide hem. Als hij niet akkoord ging met wat anderen schreven, kroop hij in zijn pen om hen met de (ironiserende) scherpte van Reintje Vos van antwoord te dienen. Pastoor Jozef De Wilde (1906-1993), die andere Wase vorser die met Reynaert op schoot zat, getuigde als volgt over Broeder Aloïs: “Hij heeft alles gehoord en gelezen wat over deze streek werd gezegd en geschreven. Hij kent dit land in al zijn geledingen, bovengronds en ondergronds, hij heeft het doorkruist, doorgegraven en doortrappeld”. Broeder Aloïs deed dat allemaal niet als een amateur, maar als iemand die streefde naar wetenschappelijke accuratesse. Ten behoeve van deze toespraak doorsnuffelde ik de archief- en documentatiemappen van de *Bibliotheca Wasiana* in Sint-Niklaas en die van de Broeders Hiëronymieten in dezelfde stad. Een nagenoeg onbegonnen werk. Alleen al het archief van Broeder Aloïs dat wordt bewaard door de congregatie waartoe hij behoorde, omvat immers 513 items, verspreid over meer dan 50 dozen. Ik pik er enkele thema's uit: het nut van beschaafd taalgebruik, de familienaam Erpels en de mannetjeseend erpel, Pieter Brueghel (ca. 1525-1569), het voormalige kasteel Voorhout in Kemzeke, peper, Wazenaars in Zuid-Frankrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog, de toponiem Kriekepitte, bodemkunde en bodemkaarten, fossielen uit het mioceen, bier, numismatiek... Stof genoeg voor een turf van een boek!

Broeder Aloïs aan het woord tijdens de inhuldiging van het Reinaertpad tussen Hulst en Destelbergen in 1955 (Foto Stadsarchief Lokeren)

Intussen bleef Jaak Vandervee broeder en beminde hij - zoals de leuze van de congregatie van de Hiëronymieten luidt - met woord en daad. Tijdens de tragische oorlogsdagen van mei 1940 sliep Broeder Aloïs in zijn directeursbureau aan de Kroonmolenstraat om bij het minste alarm de poort onmiddellijk te kunnen openen, zodat de bewoners uit het omliggende een veilig onderkomen kregen in de schuilkelders van de school. Toen bij het bombardement van de Gazometerstraat ook de Kroonmolenstraat tot puin werd herleid, stormde hij uit de kapel en was hij de eerste die in de vernielde huizen meezocht naar gekwetsten en doden.⁶

Broeder Aloïs hielp herhaaldelijk bij de repatriëring van geesteszieken. Zo belandde hij in Polen, Spanje, Oostenrijk, Hongarije, Denemarken en Zweden. Italië was zijn geliefkoosde reisbestemming. Met fierheid vertelde hij dat hij de meeste grote Europese musea had gezien. In Roemenië beleefde hij ooit een eigenaardig avontuur, waarover hij vertelt in zijn boekje *In de handen van Roemeense rovers*. Aan een Roemeense grenspost geraakte hij in 1926 bij het overbrengen van een psychiatrische patiënt in de problemen. De groep had blijkbaar teveel geld mee. De tolbeambten - in de terminologie van Broeder Aloïs 'rovers' - probeerden hen van hun geld te ontdoen: "een beetje drinkgeld en het komt in orde, meneer". Ze hadden echter met een Reynaert te doen, die de kunst van het ontglippen verstond, zodat hun zaakje uiteindelijk verzoop in de Roemeense modder.

Met Reynaert en zijn slimme streken had Broeder Aloïs al in zijn prille jeugd kennis gemaakt. In het begin van de jaren 1950 besloten de Sint-Niklase heemkundige Marcellijn Dewulf (1898-1980) en de Gentse filoloog en atheneumleraar Jozef Goossenaerts (1882-1963) om "eens serieus over de Reynaert te praten". "En ge zult zien, horen en ondervinden dat er dan niet weinig leven in de brouwerij zal komen", zo stelde Goossenaerts. Op die manier werd de basis gelegd voor een rijk en zich gestadig uitbreidend Reynaertgebeuren in het Waasland. Broeder Aloïs was er van meetaf aan bij betrokken. Goossenaerts situeerde de Reynaert in het Gentse. Volgens hem lag het beruchte Malpertuus in Beervelde, zegge en schrijve een stuk grond dat in de volksmond Mageren Thys werd genoemd. Niets daarvan, zo klonk het vanuit Wase hoek, de Reynaert moet in het Waasland

worden gelokaliseerd. In de omgeving van Temse, zo opperde zelfs iemand. Broeder Aloïs zweeg, maar hij zocht en onderzocht. Niet op het terrein, maar in honderden archiefstukken. Malpertuus in Beer-velde klopte, zo luidde de conclusie van deze geleerde autodidact. Het klooster van de zwarte nonnen moest volgens hem in de Lokerse wijk Oudenbos hebben gestaan. Mogelijk was er eertijds ook een grafelijk slot in Daknam, een veronderstelling waar hij achteraf overigens op terugkwam. Aanhoudende en doorgedreven studie leidde tot een gefundeerd artikel van zijn hand over de geografie van de Reynaert. De tekst was voorzien van een zelf ontworpen kaart, op basis waarvan de auteur in 1963 een fraaie Reynaert-wegenkaart ontwierp, die vandaag nog altijd wordt gebruikt.⁷

Intussen miste Broeder Aloïs geen enkele bijeenkomst van de ‘Reynaertacademie’ - met onder anderen Jozef Goosenaerts, E. H. Jozef De Wilde en de Sint-Niklase stadsbibliothecaris en -archivaris André Stoop (1922-1994) - in kasteel Notax in Destelbergen. Ook

Inzitten van een Reinaertbank tijdens de inhuldiging van het Reinaertpad tussen Hulst en Destelbergen in 1955, met van links naar rechts de Lokerse stadssecretaris Octaaf Van de Vijver (1896-1968), de Lokerse stadsarchivaris Eerwaarde Pater Dr. Vedastus Verstegen o.f.m (1906-1989) en Broeder Aloïs (Foto Stadsarchief Lokeren)

Stijn Streuvels en Filip de Pillecyn (1891-1962) waren daar soms aanwezig. Zij bereidden er onder meer het toeristische Reynaertpad voor, dat in 1955 tussen Hulst en Destelbergen feestelijk werd ingehuldigd. Broeder Aloïs zat bij die gelegenheid fier en welgezend met Stijn Streuvels een van de Reynaertbanken op deze route in. Het Reynaertpad was trouwens grotendeels het werk van Broeder Aloïs, die ook in het academisch-wetenschappelijk Reynaertmilieu hoog aangeschreven stond.

Ik kan over Broeder Aloïs minstens nog een uur vertellen. Mijn huidige verhaal zit nog vol boeiende hiaten. Ik sluit echter af met een anekdote uit mijn laatste gesprek met hem, toen hij al over de 90 was. Het speelde zich af op de speelplaats van de Broederschool in Sint-Niklaas. Traag en voor de leerlingen wellicht voorhistorisch bewoog hij zich tussen de joelende troep. In zijn hand hield hij een dik boek. “Wat zijt gij aan het lezen?”, zo vroeg ik hem. Hij monkelde, en met de fijne spleetlach van Reynaert zei hij: “over moderne wis-kunde, maar die brengt niet meer aarde aan de dijk dan de oude”. Tot zijn laatste snik stonden al zijn voelhorens open voor het nieuwe en voor alles wat leefde en bewoog. Broeder Aloïs overleed te Sint-Niklaas op 10 februari 1973.

Huldeplaquette voor Broeder Aloïs in de Broederschool te Sint-Niklaas (ingang Kroonmolenstraat). (Foto Jan Amez – Lokeren)

In het Broeder Aloïs-nummer van *Kruis en Leeuw*, dat verscheen bij zijn 80ste verjaardag, werd een spitse levensschets op rijm gepubliceerd, een parafraze van het Bijbelse scheppingsverhaal. De laatste strofe, waarop Broeder Aloïs de zevende dag bereikt, luidt als volgt:

“Dan schouwde Br. Aloïs de voltooiing van zijn werk
Dat hij gewrocht had - bij dag en nachte:
Zijn school, zijn collectie stenen en zijn Reynaertpad.
Hij zag dat het goed was!
Land en volk, taal en geschiedenis, boven en ondergrond.
Hij zag dat het schoon was!
Hij zag zijn geesteskinderen en kinderen-naar-de-geest,
Alom en rondom en sprak van sterven...
Er is maar één boer die niet sterft,
Maar twee Van Zons die hun eigen uitvaart overleefden
Die zevende dag werd het avond maar uw levensavond was het niet”.

Broeder Aloïs ging bijna 40 jaar geleden fysiek van ons heen, maar hij blijft voortbestaan. Niet alleen in deze huldeplaat, maar vooral in onze geesten.⁸

NOTEN

1. Dit is de geredigeerde versie van een toespraak die werd gehouden bij de onthulling van een gedenkplaat voor Broeder Aloïs in de Broederschool te Sint-Niklaas op 2 juli 2009. Bij die gelegenheid werd door de initiatiefnemers, de Sint-Niklase afdeling van het Davidsfonds, ook een gelegenheidsbrochure uitgegeven: *Broeder Aloïs (Petrus Jacobus Vandervee) Overpelt 11 maart 1881 – Sint-Niklaas 10 februari 1973* (22 blz.).
2. Broeder ALOÏS, *De Geografie van de Reinaert*, in *De Toerist*, jg. 34, 1955, nr. 10, blz. 309-332.
3. Emiel VAN HEMELDONCK, “Hij is uit geslacht van de grote leraars”, in *Kruis en Leeuw. Gewestelijk cultureel blad voor de Davidsfondsen van het Waasland*, jg. 9, 1961, zomernummer, blz. 7.
4. Broeder ALOÏS, *Het Land van Waas als geologisch landschap*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (AOKLVW)*, dl. 59, 1953, blz. 3-112.
5. Broeder ALOÏS, *Muntgewichtjes: een studie over oude gewichten, handsgewichten, pijlgewichten, gewichten van de goudsmiden, apothekersgewichten in verband met de verzameling van het Oudheidkundig Museum*, in *AOKLVW*, dl. 71, 1968, nr. 1/2, blz. 5-102.
6. Zie over de ‘schuilkelders’ van de Sint-Niklase Broederschool tijdens de Tweede Wereldoorlog ook de DVD *Oorlog in de stad*, die in 2010 werd gemaakt in op-

dracht van het stadsbestuur van Sint-Niklaas in het kader van de herdenking van de Duitse bombardementen op de Wase hoofdstad in mei 1940.

7. Zie bijvoorbeeld ook de twee Reinaert-bijdragen uit zijn laatste levensjaren, waarvan het laatste postuum werd gepubliceerd: Broeder ALOÏS, *Kreek, Kreekput, Kriekeputte*, in *AOKLVW*, dl. 73, 1970, blz. 79-87 en IDEM, *Wase plaatsnamen in de Reinaert*, in *AOKLVW*, jg. 78, 1975, blz. 12-18.
8. Zie over Broeder Aloïs onder meer: *Aloïs, Broeder (°11.3.1881)*, in André VAN LANDEGHEM, *Namen met weerklank in verband met Sint-Niklaas*, in *De Stad Sint-Niklaas. Een doorbraak van historie naar toekomst*, Gent/Leuven/Brussel, 1971, blz. 299-300; Marcellijn DEWULF, *Broeder Aloïs is van ons heengegaan*, in *AOKLVW*, dl. 1973, nr. 1/2, blz. 5-6; Rik VAN DAELE, *Ruimte en naamgeving in Van den Vos Reynaerde*, Gent, 1994, vooral blz. 97-101.

Herbert SMITZ

Waasland (H)interland: de ontwikkeling van de Antwerpse haven en het Waasland

INLEIDING

Deze tekst is de schriftelijke weerslag van een voordracht, gehouden namens de K.O.K.W., tijdens een studiedag georganiseerd door SIWE vzw en de Erfgoedcel Waasland, in Sint-Niklaas op vrijdag 7 mei 2010.¹ Met deze voordracht en daaruit voortvloeiende bijdrage wilden en willen we een overzicht geven van de nog jonge geschiedenis van de ontwikkeling van de Waaslandhaven. De titel van de uiteenzetting was min of meer opgelegd, met de bedoeling in de uiteenzetting tevens na te gaan in welke mate het Waasland afhankelijk is van de ontwikkeling van de Antwerpse haven.

Van Dale haalt aan dat ‘interland’ een verkorting is van ‘interlandwedstrijd’, terwijl ‘Hinterland’ Hoogduits is voor ‘achterland’ of economisch gebied dat afhankelijk is van een haven- of industriegebied voor de aanvoer en afzet van goederen.²

We geven eerst wat achtergrond bij de historische ontwikkeling van de Vlaamse zeehavens. Verder wordt bekeken hoe de haven van Antwerpen de voorbije eeuwen is gegroeid, vooral sinds de Tweede Wereldoorlog en recent ook op de linker Scheldeoever. Daarbij zullen we vaststellen dat de oorspronkelijk industriële doelstelling van de Linkeroever succesvol grotendeels omgevormd is naar een haven- en logistieke bedrijvigheid.

Waar nuttig worden hedendaagse demografische en mobiliteitsontwikkelingen van de regio en andere toestanden vergeleken met analoge situaties uit het verleden. Nagegaan wordt of de lasten en lusten over de beide Scheldeoeveren gelijkmatig verdeeld zijn, economisch, naar opbrengsten, werkgelegenheid, naar invulling van de milieu- en natuurverplichtingen, en naar het beheer van de haven. We durven ook vooruitblikken hoe de haven zich in de nabije toekomst en tot 2030 verder zou kunnen ontwikkelen.

EEN UITWEG NAAR ZEE

Hoe zochten de Vlaamse havens een uitweg naar zee

Al in de middeleeuwen (1100-1350) zocht de stad Brugge een echte uitweg naar zee. Een inham van het (oude) Zwin verbond Brugge via Koolkerke en Oostkerke met de monding van het Zwin. Naderhand verbond de Reie Brugge met Damme, waar het Zwin over Hoeke en ten westen van Sluis aansloot met de monding van het Zwin. (Figuur 1) Deze monding strekte zich uit over een ruime breedte van de kustlijn tussen Knokke en Cadzand. (zie J. VAN BELLE)

Het type schip dat toen werd gebruikt was een kogge. (Figuur 2) Eerst in Damme, later in Sluis werden de goederen overgeslagen op kleinere schepen die de handelswaar naar Brugge brachten. Hoewel nu toch meer dan 800 jaar geleden, zijn beide voornoemde vaartracés heden ten dage deels nog gemakkelijk terug te vinden in het landschap.

Een deel van het tweede tracé is nadien vervangen door het kanaal tussen Brugge en Sluis. Deze Damse Vaart, die Brugge met de Schelde zou verbinden, werd op bevel van Napoleon dwars door Damme gegraven (vanaf 1810 tot ca. 1856). De vaart heeft hierdoor de fortstructuur en een deel van de woonkern van Damme geschonden. Men is maar tot aan Sluis geraakt. Het huidige kanaal was dus niet de oorspronkelijke middeleeuwse toegang tot Brugge.

Ook Gent voelde de noodzaak voor een waterwegverbinding met de zee. In de relatief korte periode tussen 1251 tot 1269 werd de Lieve gegraven. Oorspronkelijk was de bedoeling richting Aardenburg, toch verkoos men een aansluiting in Damme. Met kleine platbodems en bootjes kon men via de Gentse Lieve naar de monding van het Zwin varen. Het tracé van de Lieve vanaf Gent over Eeklo naar Damme bestaat nog steeds en werd tussen de grensscheiding Eeklo/Zomergem en Moerkerke in het midden van de 19de eeuw (1842) grotendeels ingenomen door de Leopoldkanaal en het Afleidingsvaart van de Leie (Schipdonkkanaal).

De plaats waar de Lieve op de Damse havenkom aansloot, werd in de loop van de geschiedenis een aantal keer verlegd. Uit militaire

Figuur 1

Figuur 2

overwegingen werd vanaf 1616 de aansluiting binnen de stad Damme verlegd, terwijl het voordien iets ten noorden van de stad op het Zwin aansloot. Het sas werd bij opgravingen in 1969 deels blootgelegd en gerestaureerd. Het sas van de Lieve geeft een goed idee hoe klein bootjes in die tijd waren. Ook hier is het tracé van de Lieve, inclusief de diverse aansluitpunten in Damme, vandaag nog duidelijk terug te vinden in het landschap.

In de loop van de 14de en 15de eeuw verzandde het Zwin geleidelijk. Omdat de Gentenaars een verbinding met zee wensten te bewaren, werd de Sassevaart (1547-1563) gegraven (zie figuur 1). Die zou de stad verbinden met Sas van Gent, om er aan te sluiten op een zijarm van de Braakman. Gent voelde zich verbonden met het noorden (Pacificatie van Gent, 6 november 1576). Maar de Gentenaars hadden geen geluk. Al vlug nadien, met de val van Antwerpen (1585), scheidde de noordelijke Nederlanden zich af en werd een doorgang naar de Scheldemonding over Nederlands grondgebied quasi onmogelijk.

De Bruggelingen hadden Farnese (1584) al gevraagd een kanaal te mogen graven naar Oostende, en dit te mogen verlengen naar de Leie in Deinze. Dit zou Brugge en met de zee en het hinterland (Picardie en Artesië) verbinden. Mogelijks ging men er van uit dat via het Leiewater en de Lieve de vaargeul in het Zwin weer zou kunnen uitgeschuurd raken. Het probleem van waterbevoorrading van de kanalen via Brugge bestond toen ook al en de Gentenaars vreesden dat er onvoldoende water zou zijn om de Zeeschelde te onderhouden.³ Het plan werd tijdelijk uitgesteld, ook al omwille van diverse vijandelijkheden tussen de Staatse troepen en de Spanjaarden.

Na het beleg van Oostende (1601 tot 1604), waardoor Oostende en zijn haven ook onder Spaans gezag kwam, werd in de periode 1613 tot 1624 dan toch een verbinding met Oostende gegraven (zie figuur 1). Daardoor werd Gent en Brugge met Oostende en de zee verbonden. Zij het dat lange tijd in Brugge een dam de doorvaart verhinderde en de goederen moesten overgeslagen worden.

Het kanaal Gent - Brugge - Oostende functioneert nog steeds, zij het louter voor de binnenvaart. Het kanaal werd deels gekalibreerd voor schepen tot 2000 ton. Resten van het oorspronkelijke kanaal die niet

meer voor het waterwegverkeer worden gebruikt, zijn nog terug te vinden in de buurt van Aalter, Sint-Joris en Beernem.

Ondergang van Brugge, opkomst van Antwerpen

Velen situeren de opkomst van de Antwerpse haven bij de ondergang van de Brugse haven en het dichtslibben van het Zwin. Sommigen beweren dat de aanslibbing in de hand werd gewerkt door het inpolderen en het aanbrengen van losplaatsen langs de vaargeul. De geschiedenis leert dat er meer aan de hand was. In principe had de teloorgang van de Brugse havenactiviteit meer te maken met de Sinksenfoor in Antwerpen (jawel) en met de toenemende afmetingen van de zeeschepen.

De rijkdom van Brugge lag in het verhandelen van koopwaar die vreemde kooplieden er aanboden of kwamen halen. Er waren toen (vanaf 1300) nog weinig Brugse kooplieden meer die hun waar elders in Europa gingen verkopen. Brugge was een handels- en financieel centrum geworden.

Al kort na 1317 en nadrukkelijker vanaf 1356 werden er in Brabant vier jaarmarkten ingericht, twee in Bergen op Zoom (Paasjaarmarkt en Maartenmisse net voor Allerheiligen) en twee in Antwerpen (Sinksenmarkt en Bamismarkt einde augustus). Tijdens elk van die foren die drie tot zes weken duurden kwam men vanuit Midden- en Zuid-Duitsland en verder naar Brabant (Bergen op Zoom en Antwerpen) om aankopen te doen en voorraden in te slaan.⁴ (zie L. VOET)

In die tijd werd Brugge dus het slachtoffer van economische conjunctuurwijzigingen, waarbij niet langer Engelse wol werd aangevoerd om in Vlaanderen (o.a. Ieper, Gent, Rijsel...) tot fijn laken voor de export te worden verwerkt. Sinds de tweede helft van de 14de eeuw begonnen ze in Engeland zelf te weven en laken te verhandelen. Deels werden deze lakens nog wel in Vlaanderen afgewerkt om de kwaliteit te verhogen. Vanuit Brugge werd getracht de invoer van Engels laken in Vlaanderen tegen te werken. Alleen Antwerpen ging hierop niet in. Op de Brabantse foren konden de Engelsen aldus hun koopwaar verkopen.

Omdat het Brugse lakenembargo zwaar drukte op Vlaanderen, waren de Brugse handelaars uiteindelijk verplicht de Antwerpse jaarmarkten aan te doen om zich te bevoorraden en handel te drijven. De Bruggelingen verkochten er in grote hoeveelheden goederen van Italiaanse en Noord-Duitse herkomst die in Brugge waren aangevoerd. Een en ander had tot gevolg dat de handel in Brugge zelf afnam.

Het Brabantse leger werd op 17 augustus 1356 te Scheut uiteengeslagen. Een paar dagen later, op 22 augustus 1356, capituleerde Antwerpen onder het Vlaams artilleriebombardement vanop de Schelde. Maar de bezetting duurde niet lang. Op 28 oktober 1356 werd Antwerpen opnieuw Brabants. Bij de vrede van Ath (4 juni 1357), die op deze gevechten volgde, werd Mechelen aan Vlaanderen toegevoegd en Antwerpen met onmiddellijke omgeving door de Vlaamse graven in leen genomen. De halve eeuw (1356-1406) Vlaams bewind was voor Antwerpen verre van aangenaam. Het zou tot 1406 duren alvorens Antwerpen zich opnieuw bij Brabant kon voegen. Antwerpen werd meer en meer de bevoorradingshaven van Brabant.

Antwerpen had toen al goede landverbindingen met Keulen en op die wijze werd (goedkoper) Engels laken verhandeld naar de (West-)Duitse steden. De contacten reikten zelfs tot Nürnberg, Augsburg (de Fuggers hadden in Antwerpen een agentschap) en Ulm en overschreden de Alpen tot Midden Europa en Tirol. Retourhandel kwam uit Midden en Zuid-Duitsland (zilver, koper, katoenweefsels), Hongarije en zelfs specerijen uit Italië.

Door de handel met het oosten breidde de stad Antwerpen sterk uit. De concurrentiestrijd met Bergen op Zoom, die beide goed gelegen waren, zou wel nog een tijdje doorgaan, ondermeer omdat een vaarweg naar Antwerpen over de Oosterschelde en dus via Bergen op Zoom verliep. (Figuur 3)

De natuur kwam Antwerpen echter regelmatig ter hulp, doordat door een aantal stormen (o.a. 1304, 1322, 1377, 1394, 1404, en 1441) via de Honte een meer westelijke en kortere verbinding met de zee tot stand kwam en Antwerpen aldus rechtstreeks met de zee verbonden werd. (zie L. VOET en I. COEN) Maar dit volstond niet om een duurzame verbinding te verwezenlijken.⁵ De brede riviermonding

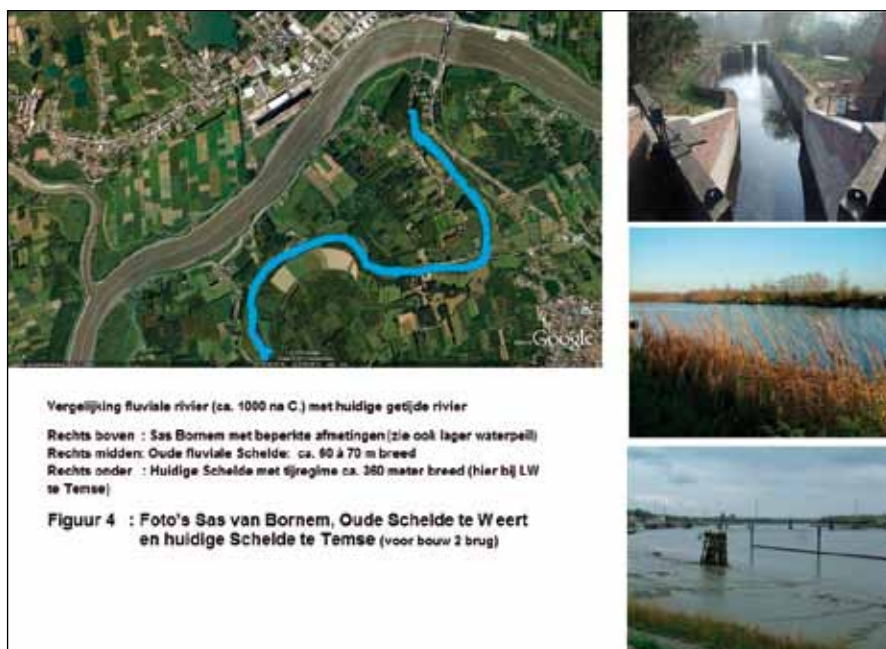
Figuur 3

bevatte veel ondiepten die de scheepvaart hinderden. De toenmalige Nederlanders (Zeeuwen) creëerden nieuw vruchtbaar polderland en drongen de bedding van de rivier samen tussen aarden wallen, waardoor in de ondiepten nauwe diepere getijdegeulen ontstonden. De polderbewoners herstelden bij elke dijkbreuk de situatie en legden nieuwe polders aan. Op deze wijze kon door het uitschuren van de vaargeul steeds grotere schepen naar Antwerpen opvaren.⁶

Het openhouden van de vaargeulen is tot vandaag één van de hoofd-taken van de Vlaamse Overheid om Antwerpen bereikbaar te maken voor de grote (bulk- en container)schepen. Niet te verwonderen dat de poldergebruikers in het Scheldebekken zich nu zorgen maken over het ontpolderen, als zij beseffen dat destijds het inrichten van polders langs de rivier de toegankelijkheid van de haven van Antwerpen verbeterde.⁷

De Schelde evolueerde de voorbije 2000 jaar van een fluviaal regime (jaar 0-500 na C. waarbij het bovendebiet bepalend was), via een overgangperiode (500 tot 1000 na C.) naar een tijregime waar de getijdemotor bepalend is voor de richting waarin de (Wester)schelde evolueert. (zie I. COEN)

De meest in het oog springende vaststelling is de stijging van de hoogste waterstanden te Antwerpen, 5,35 m sinds het jaar 250 en 4,35 m sinds het jaar 1000. Ruim voor er dus sprake was van 'Climate Change'.⁸ Het verschil tussen het fluviaal regime (Oude Schelde: geen getijde) en het tijregime (huidige Schelde) is visueel sterk waarneembaar in Weert. Kenmerken zijn de beperkte breedte van de fluviale rivier (zie Oude Schelde in Weert) versus de ruime breedte (ca. 350 m) van de huidige Schelde en de lage maaiveldhoogte van de fluviale rivier (zie verschil ter hoogte van het Sas van Bornem.⁹ De tijhoogte in Temse bedraagt er nu gemiddeld 4,5 à 5 meter. (Figuur 4)

Figuur 4

Naast de handel nam Antwerpen ook de financiële activiteiten van Brugge over. Op het einde van de 15de eeuw zouden de Portugezen er voor zorgen dat Antwerpen Brugge definitief voorbij stak.

Antwerpen kende ten tijde van Karel V (1500-1558) als havenstad een welvarende periode waarbij de bevolking spectaculair toenam. De stad was de bakermat van de vrije markt, waar men voor de handel nieuwe (handels)praktijken invoerde. Ook cultureel (schilderkunst) ging het Antwerpen goed. Filips II, zoon van Keizer Karel, koning van Spanje en Portugal was zich bewust dat cartografie de wereldgeschiedenis kon beïnvloeden. De Portugezen bezaten betrouwbare zeekaarten over routes tot in China en behielden deze als staatsgeheimen voor zich. Via Italië leerden we hier de techniek om ze in koper te graveren. In Vlaanderen (Leuven: Gerard Mercator, Jacob van Deventer en Gemma Frisius) werden technieken ontwikkeld om deze kaarten in beperkte oplagen te drukken en Atlassen samen te stellen. Door commerce gebeten kwam in Antwerpen een bloeiende kaartenhandel tot stand. Na de val van Antwerpen zouden onze cartografen Mercator (Rupelmonde), Jacobus d'Hondt (Hondius) (Wakken-Tielt) samen met Janssonius (Arnhem) de techniek naar het noorden en oosten uitdragen.

Deze Portugezen hadden door de ontdekkingsreizen in het oosten nieuwe vreemde eilanden ontdekt en brachten van daar specerijen, peper en kaneel aan. Tijdens de troebelen onder het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1484-1492) hadden ze Brugge al verlaten en verscheepten hun goederen richting Antwerpen, waar ze in ruil de ertsen uit midden Europa inlaadden.

Halfweg de 16de eeuw was het katholicisme in de stad teruggedrongen tot 50 % van de totale bevolking. Na de Beeldenstorm op 20 augustus 1566 ontvluchten vele katholieken de stad. Onlusten tegen de Spaanse troepen en muitende Spaanse soldaten zorgden voor veel schade (Spaanse Furie). Door zich aan te sluiten bij de Pacificatie van Gent (1578) uitte Antwerpen zich als anti-Spaans, wat in 1585 zou leiden tot het beleg van Antwerpen onder de Spaanse stadhouder Alexander Farnese.

Farnese had van de Linkeroever omheen Beveren (Singelberg) en Kallo zijn uitvalsbasis gemaakt. Het Waasland en de regio van de

Waaslandhaven speelde een belangrijke bevoorradingsrol, waaraan we onder ander de Parmavaart (Moerbeke), en de verbinding tussen de Stekense vaart via de Zuidelijke Watergang tot aan de Melkader te danken hebben. Onder Farnese ontstond om zo te zeggen de eerste versie van de Waaslandhaven. Inclus de locatie van de aansluiting op de Beneden-Zeeschelde ter hoogte van Fort De Perel (I). (Figuur 5). Ook op de rechteroever werden talrijke polders onder water gezet. (zie L. BREDAEL)

In die periode werden noordelijk van Kallo en Verrebroek de polders onder water gezet. Niet de natuurelementen, maar de troepen van Willem van Oranje zorgden voor dit ‘historisch passief’.¹⁰ Ook Farnese stak een deel van de polders onder water om aldus water in zijn kanaal te laten stromen. Het overzicht op Figuur 6 (“Overzicht van de inundatieperiodes”) bevestigt dat op twee na alle polders tussen 1583 en 1585 onder water werden gezet. (zie P. GUNS)

Door de iets hoger gelegen dorpskern (op ca. peil +4.00 TAW), als toponiem nog terug te vinden in de straatnaam Hoog Kallo, overstroomde Kallo niet bij hoog tij, zelfs zonder enige dijk-bescherming.¹¹ (zie I. COEN) Sinds de 13de eeuw is de recordstormvloed-

Figuur 5

stand op natuurlijke wijze, bijna uniform over de tijd heen, met bijna 4 meter gestegen. Dit laatste sluit een uniek verband uit tussen de talrijke stormen en de hedendaagse getijhoogten met de industriële en mobiliteitsevolutie van de 20ste en 21ste eeuw.

Na de val van Antwerpen trokken heel wat Antwerpenaren naar het noorden (Haarlem, Leiden, Amsterdam,..) waardoor de Antwerpse handel, wetenschap en kunst zich in Holland kon ontwikkelen. De Republiek der zeven Verenigde Provincies versperde de scheepvaart op de Schelde en trachtte herhaalde malen (1605, 1620, 1624, 1638, 1646) Antwerpen te heroveren. Eentje daarvan staat bekend als de slag van Kallo uit 1638 en is weergegeven op Figuur 7. De schansen, dijken en forten die in de beschrijving over de slag worden genoemd, zijn nog actueel of zijn pas bij de havenuitbreiding eind vorige eeuw ingenomen.

Ondanks de afsluiting bleef Antwerpen een belangrijk economisch centrum. Onder de Spaanse en Oostenrijkse periode was het een cultureel centrum van hoog niveau. In 1792 kwamen België en Nederland onder Frans bewind.

De vrije vaart op de Westerschelde, een illusie?

Oorspronkelijk verliep het handelsverkeer naar Antwerpen via Bergen op Zoom en de Oosterschelde en was Middelburg (met o.a. Arnemuiden) een centraal knooppunt. In Arnemuiden werden de goederen op kleinere binnenvaartschepen overgeladen. Middelburg op het eiland Walcheren had echter geen landverbindingen. Naar het einde van de 16de eeuw, ten tijde van de 17 Provinciën, had Antwerpen een rechtstreekse vrije toegang via de Honte, nu Westerschelde.

Na de inname van Antwerpen door Farnese (17 augustus 1585), zowel onder Spaans (1585 tot 1715) als Oostenrijks bewind (1715 tot 1795), oefende Nederland een blokkade uit, waardoor Antwerpen geen gebruik meer kon maken van haar natuurkundige vaarweg naar zee.

De inname van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden door Frankrijk (1795-1815) gaf de mogelijkheid voor een vrije vaart, ware het niet dat het bereiken van de Scheldemonding door een Engelse Blokkade werd belemmerd. Het was in die periode dat het Napole-

ondok en dito sluis in Antwerpen werd aangelegd, zogezegd als een pistool tegen de Engelse belager.

Tijdens het Hollands bewind van 1815-1830 gold uiteraard een vrije doorvaart, maar *La Muette de Portici* en de onafhankelijkheidsstrijd in 1830 maakte hieraan plots een eind. Pas in 1839 zou de Nederlandse blokkade worden opgeheven, gevolgd door een tolvaart op de rivier tot 1863. Omdat België in 1863 de tol ten aanzien van Nederland afkocht, is er sindsdien een vrije toegankelijke Westerschelde.

Wie goed rekt, stelt vast dat sinds de val van Antwerpen tot heden (2010), in een periode van 425 jaar, de Westerschelde gedurende 162 jaar een vrije vaart heeft gekend. Gedurende 239 jaar was ze geblokkeerd en 24 jaar lang werd er een tol geheven. Tijdens het overgrote deel van deze periode was er dus geen vrije vaart op de rivier. De afsluiting van de (Wester)schelde was echter niet zo vreselijk als doorgaans wordt uitgelegd. Steeds bleef het mogelijk op de rivier te varen, zelfs min of meer tijdens de oorlogsperiodes. Indien nodig was Lillo de voorlopige eindbestemming.

Diverse havens in Zeeland hadden er (als overslaghaven) voordeel bij dat Antwerpen zijn functie als handelscentrum kon behouden. Tijdens de koloniale expansie van Noord-Nederland (1602: °Verenigde Oost-Indische compagnie) groeiden de handel- en havenactiviteiten in Amsterdam. Maar Zeeland en Middelburg in het bijzonder waren aangewezen op het Scheldebekken. Ze lieten de scheepvaart naar Antwerpen doorgaan in ruil voor het betalen van taksen en het overslaan van de goederen voor Antwerpen in Zeeland.

Antwerpen probeerde zich ondertussen via de Vlaamse Noordzeehavens (Oostende, Nieuwpoort en Duinkerken) te bevoorraden. Toen al gold dat ondanks de overslagkosten in Middelburg en taksen allerhande het extra landtransport niet opwoog tegen een langer transport over de maritieme waterweg. Vandaag is de landinwaartse ligging van Antwerpen nog steeds een ijzersterk voordeel om diep landinwaarts met de grootste schepen te kunnen varen. Nog steeds beschikt Antwerpen over een evenwicht tussen inkomend en uitgaand verkeer, wat de haven zo aantrekkelijk maakt.

DE ONTWIKKELING VAN DE HAVEN VAN ANTWERPEN OP DE RECHTEROEVER

De huidige generatie kent de haven van Antwerpen op de rechteroever als een immens gebied (ca. 7.000 ha) dat reikt van de stad tot aan de Nederlandse grens. We gaan er dikwijls aan voorbij dat het merendeel van dit havengebied in de polders ingenomen is na de Tweede Wereldoorlog. In die periode ontwikkelde de haven zich van een loutere overslagfunctie tot een uitgestrekt gebied waar de industriële functie de overgrote meerderheid in oppervlakte innam, inzonderheid de chemische en petrochemische industrie. De Antwerpse haven werd een dominant maritiem industriegebied.

In de 19de eeuw strekte de haven zich uit over de oeverlijn van de stad langs de Schelde, aangevuld met een paar inhammen (vlieten), en het beperkte dokkencomplex ten noorden de stad (Bonapartedok en Willemsdok). In de tweede helft van de 19de eeuw werd de Kattendijk-sluis verbonden met de Kempische kanalen, en werden het Kattendijkdok en Houtdok verwezenlijkt.

Omstreeks 1877 kwam men tot het inzicht dat een rechttrekken van de Scheldekaaien een noodzaak was. Sinds 1863 bedroeg het scheepvaartverkeer in de haven van Antwerpen ca. 1,7 miljoen ton¹². Dit zou tot net voor de Eerste Wereldoorlog toenemen tot ca. 19 miljoen ton. (zie G. DEVOS) Om de huidige kaaimuren langs de Schelde te bouwen werd gebruik gemaakt van de caissontechniek, waarbij in metalen kisten arbeiders onder perslucht handmatig de grond uitgroeven en de bovenliggende kaaiconstructie hierop gefundeerd werd. De totale lengte van dit bouwwerk bedroeg 3.500 meter en kostte in toenmalige franken ongeveer 69,5 miljoen.¹³ (zie R. BINNEMANS)

In die tijd maakte men ook plannen voor de aanleg van havenbekkens op de Linkeroever, ter hoogte van het huidige Antwerpen Linkeroever (Vlaams Hoofd) en de realisatie van een 'Grootte Doorsteek', die een ruime verplaatsing van de Schelde inhield.

In de periode tussen de twee wereldoorlogen werd de omgeving van de toenmalige dokken (aansluitend op de Royerssluis-1907) verbou-

den met de Kruisschanssluis. De naam van de sluis die verwees naar de locatie, zou naderhand vervangen worden door de Van Cauwe-laert-sluis. Op 31 augustus 1928 werd de sluis in gebruik genomen, samen met het kanaaldok tussen de toenmalige haven (Albertdok – 1ste tot 3de Havendok) en deze Kruisschanssluis. Na ruim 80 jaar werd deze sluis nu gerenoveerd.

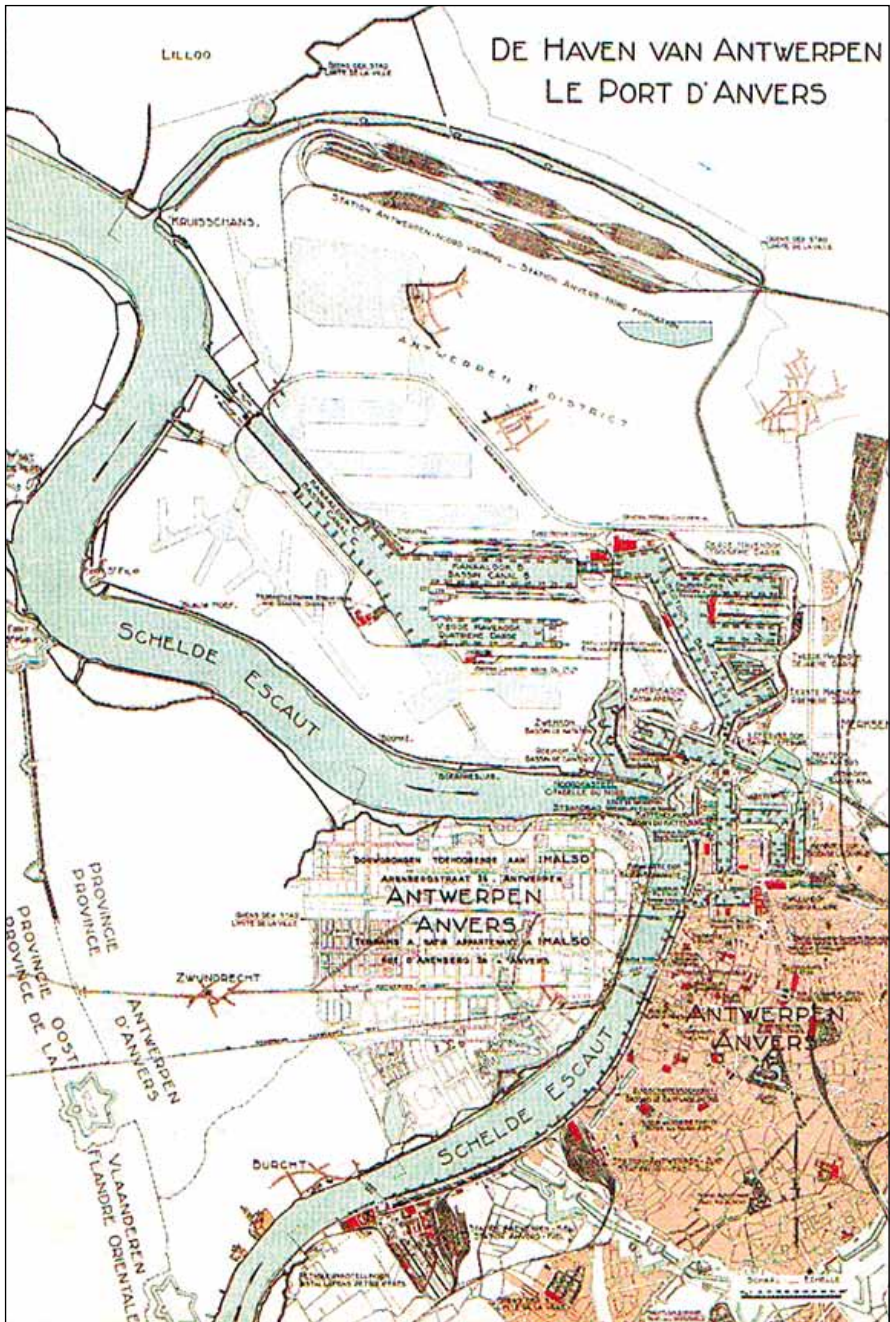
Ondanks de nieuwe mogelijkheden welke deze toen reusachtige sluis bood en de aandacht die de Wereld EXPO in Antwerpen van 1930 aan de zeevaart schonk, zou het havenverkeer in Antwerpen tussen 1913 en 1939 nauwelijks toenemen. Deze situatie was min of meer gelijkaardig aan de ontwikkeling van het havenverkeer in de naburige havens Rotterdam en Hamburg, welke in tonnenmaat eveneens niet spectaculair toenamen. (zie F. SUYKENS)

Tot net na de Tweede Wereldoorlog was aan de uitgestrektheid van de haven van Antwerpen weinig gewijzigd. De haven had ondanks de meer dan 3.000 V1 en V2 bommen de oorlog goed doorstaan en in tegenstelling tot Rotterdam kon men opnieuw snel met de exploitatie aanvatten. In 1950 haalde de haven opnieuw een goederenvolume van 21,5 miljoen ton. Dit was maar iets meer dan in 1913. Omdat Antwerpen beperkte schade had geleden tijdens de oorlog, zou de haven later (1956-1968) dan Rotterdam en de Duitse havens een moderniseringsprogramma uitvoeren.

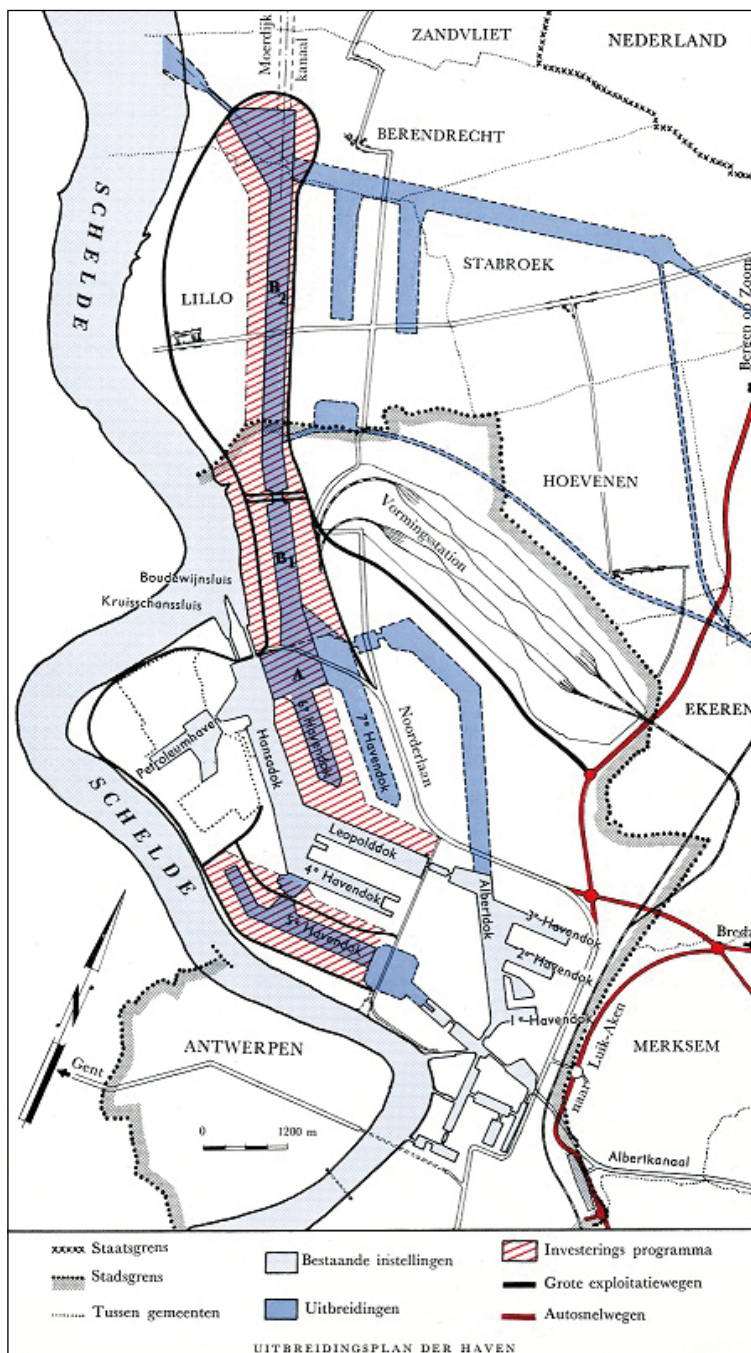
Talrijke plannen werden voorbereid waarbij de haven zou ingericht worden met een uitgebreid netwerk van kleine dokken. (Figuur 8) Dit netwerk van kleine dokken werd ontworpen zowel ten zuiden van het huidige Leopolddok en Hansadok, als ten noorden hiervan. Gelukkig zijn deze toen niet gerealiseerd, want de capaciteit en afmetingen van betrokken dokken voldoen niet meer aan de hedendaagse vereisten.

De haven van Antwerpen zou tussen 1950 en 2008 (voorlopig haar absolute maximum) groeien van 21,5 naar bijna 190 miljoen ton goederen. Dit is een gemiddeld groeicijfer van 3,8 % per jaar. Een uitstekend resultaat.

Het Marshallplan na de Tweede Wereldoorlog, gevolgd door het ‘Tien-jarenplan 1956-1968’ zou de grote boost geven aan de uitbreiding van

Figuur 8

Figuur 9

de haven.¹⁴ Met het Tienjarenplan werd de bestaande haven verbonden met alweer een nieuwe sluis in de omgeving van Zandvliet. (Figuur 9) Tussen een Kanaaldok (B1 en B2) en de Beneden-Zeeschelde zou een immens industriegebied tot stand komen, aangevuld met een gebied (B.A.S.F.) van ca. 600 ha ten noorden van de Zandvlietssluis tot aan de Nederlandse grens. Ten oosten van het kanaaldok zou de haven zich uitstrekken tot aan de rand van Stabroek, Kapellen en Ekeren.

Intussen had de haven al de woonkernen van Oosterweel, Oorden, Wilmarsdonk, grotendeels Lillo en delen van Berendrecht en Zandvliet evenals delen van Ekeren ingenomen.¹⁵ Het oorspronkelijke Tienjarenplan had ook geheel Zandvliet, Berendrecht en grotendeels Stabroek en Hoevenen op het oog. Later zou het Tienjarenplan aan de oostelijke kant van het Kanaaldok B1-B2 beperkt worden tot het Churchilldok (1967) en het Delwaidedok (1975-1982). Nadien breidde de haven op de rechteroever zich nog uit door de aanleg van de Europaterminal (1987-1990) en de Noordzeeterminal (1997-1999).

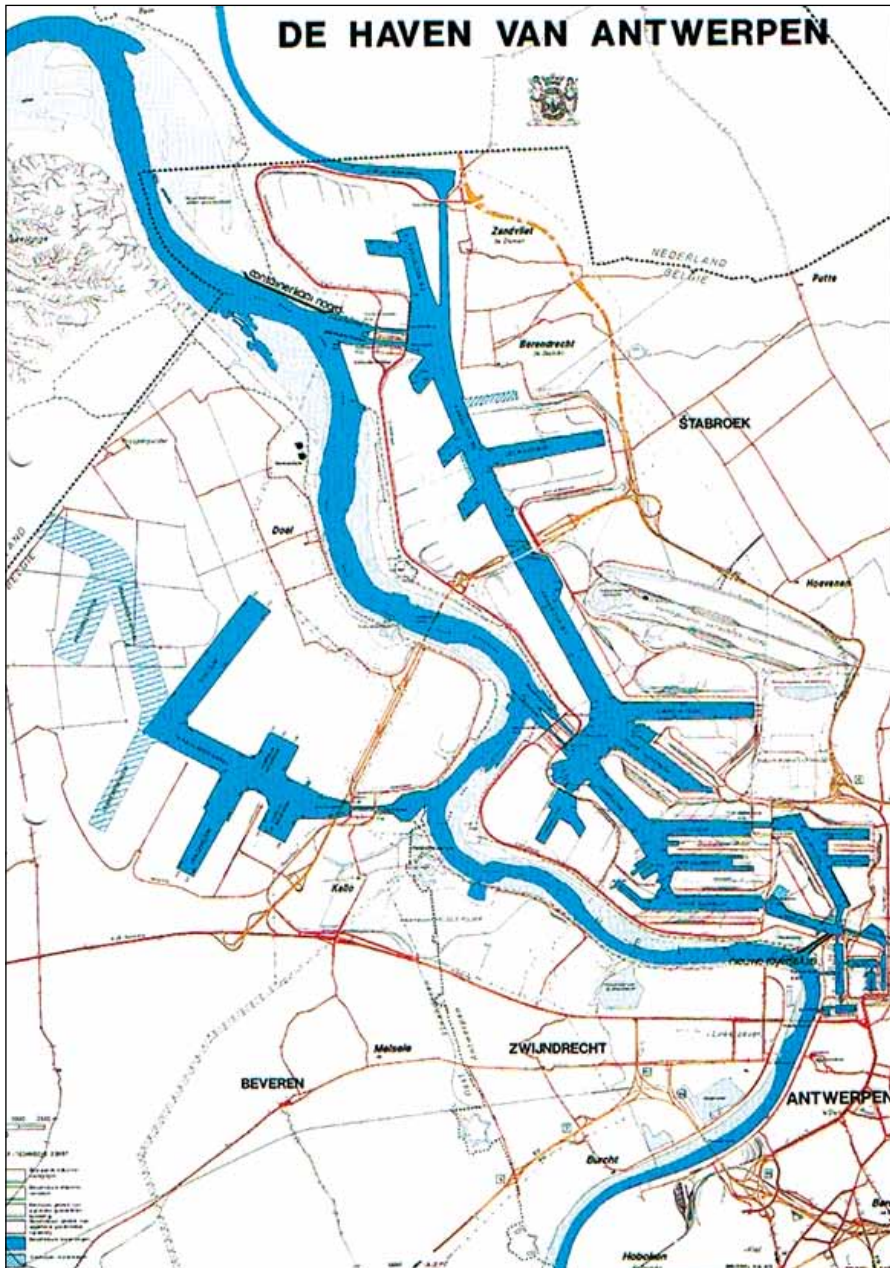
Schematisch geeft dit als ontwikkeling na WO II volgende tabel I

Tabel I

Onderwerp	Periode	Info
Marchallplan	1951-1953	In die periode ook stormramp 1953
Tienjarenplan	1956-1968	Chemische bedrijven en overslag
Delwaidedok	1975-1982	Overslag en containeroverslag
Europaterminal	1987-1990	Containeroverslag
Noordzeeterminal	1997-1999	Containeroverslag

Bij gelegenheid van het afscheid van directeur-generaal Ridder Fernand Suykens werd een overzicht gemaakt van de groei van de haven in zijn ambtsperiode 1952 – 1992. Hieruit bleek dat het goederenvolume was toegenomen van 21,5 miljoen tot 101,5 miljoen ton. Of bijna een verviervoudiging. In dezelfde periode was de haven ook ruim vier maal groter geworden en had men halfweg deze periode optie gelicht op de inname van de Linkeroever (Waaslandhaven). (Figuur 10)

De bouw van de Kallossluis werd op 1 april 1971 aangevat. Waarom naar de Linkeroever als oversteek werd gekozen zal in volgend onderdeel worden toegelicht.

Figuur 10

WAAROM NAAR DE LINKEROEVER?

Meer dan zevenhonderd jaar hebben we ondertussen doorgenomen en pas nu in 1970, veertig jaar geleden komt de jongste Vlaamse (deel)haven tot stand. Ze kende in die veertig jaar een explosieve groei. Het is uitzonderlijk dat een haven zich maar aan één zijde van de rivier ontwikkelde. Ongetwijfeld ligt de verklaring hiervoor in het feit dat de overzijde, het Vlaams Hoofd, behoorde tot een andere provincie (Oost-Vlaanderen). Met uitzondering van de periode 1356 tot 1406, toen Antwerpen en de onmiddellijke omgeving in leen werd genomen door de Vlaamse graaf (o.a. Lodewijk van Male), behoorde de stad Antwerpen steeds tot het hertogdom Brabant en niet tot Vlaanderen.

Door de eeuwen heen werd een keuze gemaakt om maximaal de mogelijkheden op de rechteroever, d.w.z. op Brabants grondgebied aan te wenden alvorens de stap over het water te zetten. Pas in de 20ste eeuw begon de stad te denken aan een uitbreiding van haar haven op de Linkeroever. De stormramp van 1 februari 1953 was een eerste aanleiding om de Melselepolder te industrialiseren. De toen overstroomde polder werd aangekocht en de eerste bedrijven werden er gevestigd. Die Melselepolder was door de annexatie van Zwijndrecht Antwerps grondgebied geworden. Dit maakte de (over)stap misschien gemakkelijker.

Halfweg de jaren zestig van vorige eeuw werd de roep om een grote havenuitbreiding te realiseren luider. Door de ACUSH commissie werd de inname van ca. 10.000 ha in het vooruitzicht gesteld.¹⁶ Dit zou het gehele gebied tussen de Expresweg (nu E34/A11, toen N617) en de Nederlandse grens en tot aan de baan Sint-Niklaas-Hulst inhouden, inclusief de gemeenten (Kieldrecht, Verrebroek, Meerdonk en De Klinge). Een groot voornamelijk industriegebied zou tot stand komen. Gelykaardige expansieve voorbeelden in Europa waren de havens van Duinkerken, Le Havre, Marseille-Fos, Rotterdam, Amsterdam, Hamburg, enz.

In het jaarverslag 1986 van de Kamer van Koophandel Antwerpen verscheen zowaar een in detail uitgewerkt plan.¹⁷ (Figuur 11) Dit plan omvatte onder meer ook de inname van het Land van Saef-

oprichting was de geplande uitbouw van de haven van Antwerpen op de linker Scheldeoever. Voor het Waasland waren de toenmalige plannen om grote delen van het Waasland in te lijven bij de stad Antwerpen onaanvaardbaar. Daarom werd gestreefd naar een vereniging van Wase gemeenten om een beter tegengewicht te bieden. In de eerste jaren na de oprichting ging de aandacht bijna exclusief naar de havenproblematiek en naar de organisatorische uitbouw van de vereniging.

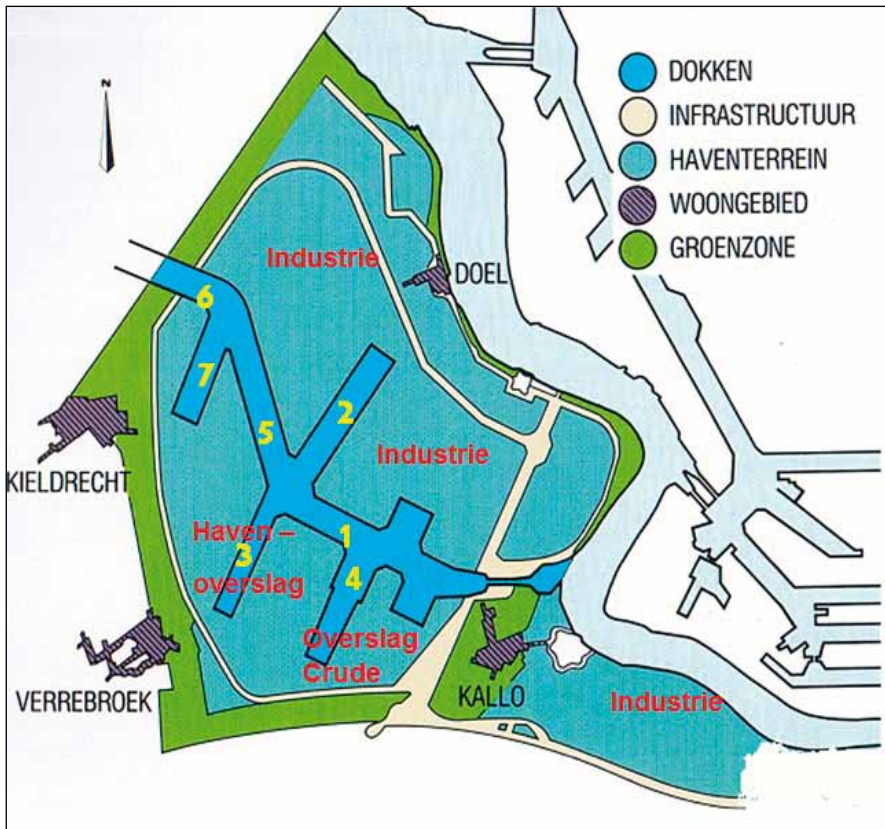
De centrale overheid (de Belgische Staat) vreesde dat het jaren kon duren alvorens een vergelijk tussen de twee regio's zou tot stand komen. Daarom besloot minister Jos De Saeger tot de oprichting van een speciale buitendienst in Sint-Niklaas (september 1969) die onder de benaming DOLSO de haven op de Linkeroever zou ontwikkelen.¹⁸

Het ministerie van Openbare Werken, meer bepaald het Bestuur der Waterwegen waartoe DOLSO behoorde, zou aanvangen met de 'Uitbreiding van de haven van Antwerpen op de Linkerscheldeoever'. Deze haven zou zich uitstrekken over het gebied omsloten door de Beneden- Zeeschelde, de grens met de stad Antwerpen (LO), de N617 Expresweg, de Provinciale baan Sint-Niklaas-Kieldrecht en de Nederlandse grens. Samen ca. 6.800 ha. De buitendienst zou instaan voor de studie, het ontwerp en de uitvoering van de werken.

HOE ONTWIKKELDE ZICH DE HAVEN VAN ANTWERPEN OP DE LINKEROEVER

Het was de bedoeling om de (industriële) haven op de linker Scheldeoever via het (Baalhoek)kanaal te verbinden met de Westerschelde en er aan te sluiten op de Westerschelde afwaarts de bocht van Bath. (Figuur 12) Aldus zouden grotere (bulk)schepen met een laadvermogen tot 125.000 tdw. toegang krijgen tot Antwerpen. Ter hoogte van Kallo zou een binnenvaartsluis worden gerealiseerd.

Binnen het jaar werd dit idee veranderd in een zeevaartsluis, want de onderhandelingen met Nederland zouden wel enige tijd kunnen in

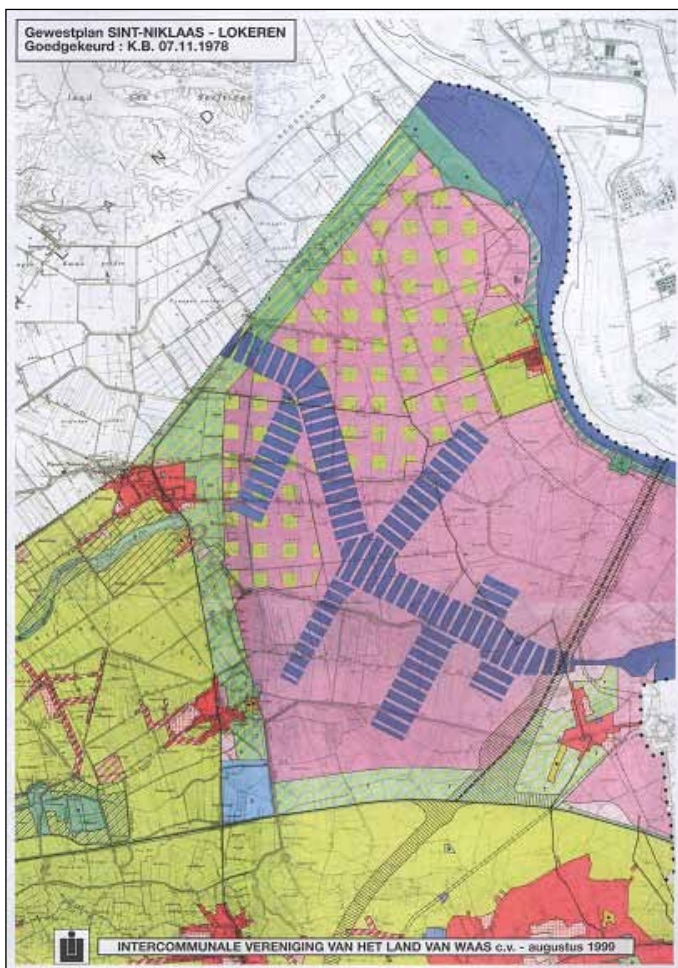
Figuur 12

beslag nemen. Een kanaaldok (nu Waaslandkanaal) zou op Belgisch grondgebied de Kallosluis met de Baalhoeksluis via het Baalhoekkanaal op Nederlands grondgebied verbinden. Dit Baalhoekkanaal was één van de drie elementen van de zogenaamde “waterverdragen” welke België met Nederland wou afsluiten.¹⁹

Alle insteeddokken in de haven op de Linkeroever waren bestemd voor een industriële activiteit, behalve het 3de dok (nu Verrebroekdok) dat een overslagfunctie kreeg.²⁰ De woonkernen, inclusief Doel, werden bij de uitwerking van het plan behouden. Zij het dat enkel het woongedeelte gespaard werd. Uniek voor deze periode was dat omheen de haven een 500 meter brede groene zone als buffer werd ingericht. (zie Figuur 12)

De eerste werken aan de haven werden in 1970 gestart met de aanleg van een spoorverbinding tussen de lijn 59 en het industriegebied in de Melselepolder. Naast de inrichting van de Melselepolder ontwikkelde de haven zich aanvankelijk vanuit de omgeving Kallo(sluis) in westelijke en noordelijke richting. Op 1 april 1971 werden de werken aan de zeesluis Kallo aangevat. Dergelijke voortvarendheid is thans niet meer denkbaar.

Bijna gelijktijdig met het bekrachtigen van het Gewestplan Sint-Niklaas / Lokeren (7-11-1978) kwam een beheerswet tot stand. (Figuur 13) Deze wet (19-6-1978), beter bekend als de wet Chabert, naar

Figuur 13

de toenmalige minister van openbare werken, regelt het beheer van de haven op de Linkeroever en verdeelde de taken tussen het havenbedrijf (stad Antwerpen), de Maatschappij Linkeroever (in hoofdzaak het Waasland) en de Belgische Staat (nu Vlaamse Overheid). Deze ‘Maatschappij Linkeroever’, met als huidige partners (aandeelhouders) het Havenbedrijf Antwerpen, Interwaas, de gemeente Beveren en Zwijndrecht en het Vlaams Gewest, werd uiteindelijk op 15 december 1982 opgericht in uitvoering van de wet Chabert. De Maatschappij zou de gronden op de linkeroever verwerven en instaan voor het industrialisatiebeleid, de hoofdmoot destijds. Al wat met overslag te maken had en de exploitatie van de haven zou door het havenbedrijf Antwerpen geschieden.

Het doel van de Maatschappij is het grondbeleid voor het havengebied in het I linker Scheldeoevergebied, het voeren van het industrialisatiebeleid in de industriële zone binnen het havengebied en het uitstippelen van het subregionale beleid inzake de verdere ontwikkeling en fasering van het havengebied Waaslandhaven. Het haven- en industriegebied op de linkeroever had inderdaad na langdurige Wase tussenkomst in het parlement, de benaming ‘Waaslandhaven’ bekomen bij wet van 5 juli 1985.²¹ Ook de sluis kreeg toen wettelijk de naam ‘Kallosluis’, hoewel niet mag voorbijgegaan worden aan het feit dat artikel 1 van de wet het in feite heeft over ‘Antwerpse Waaslandhaven’.

Het toekennen van die benamingen houdt een erkenning in van de ligging van de haven op Waaslands grondgebied en versterkt de betrokkenheid van het Waasland bij de ontwikkeling van de haven, aldus de verantwoording bij het voorstel van wet. Die betrokkenheid is daarenboven vastgelegd in het ontwerp-statuuut betreffende het beheer van de op de linkeroever gelegen installaties. De officiële toekenning van die benamingen (aldus deze aanvraag van 1982) zou neerkomen op een beperkte compensatie voor de offers die het Waasland voor de havenuitbreiding heeft gebracht en op de nationale erkenning ervan.

Het merendeel van de havenontwikkeling kreeg een industriële bestemming. Chemie, petrochemie, opslag van crude en energieproductie zouden een werkgelegenheid tot stand doen brengen welke

toen geraamd werd tussen ca. 35 à 60.000 VTE.²² De huidige werkgelegenheid (2009) bedraagt ongeveer 13.740 VTE. (zie P. DECKERS)

De ontwikkeling zou echter door externe evoluties anders verlopen, vergelijkbaar met de economische conjunctuurwijzigingen i.v.m. Brugge en de Engelse wol. Op het einde van de 20ste eeuw vond in West-Europa een verschuiving plaats van de industriële activiteit naar Zuidoost Azië, Brazilië, India en natuurlijk China. Industrie kwam er hier nauwelijks nog bij. Het begrip mondialisering was geboren. Antwerpen werd een belangrijke containerhaven, de derde in Europa. Logistieke activiteiten en overslag kwamen in de plaats van industrie.

De Vlaamse havens (België was intussen gefederaliseerd) liggen centraal in Europa en zijn goed verbonden met een netwerk van Europese weg-, spoor- en binnenvaartverbindingen, om maar niet de pijpleidingen te vergeten.²³ Antwerpen werd één van de grootste havens van de wereld en kende toen bijzonder hoge groeicijfers. Kortom de haven werd gekenmerkt door een verschuiving van haar functies. Enige recente gegevens zijn in tabel II weergegeven.

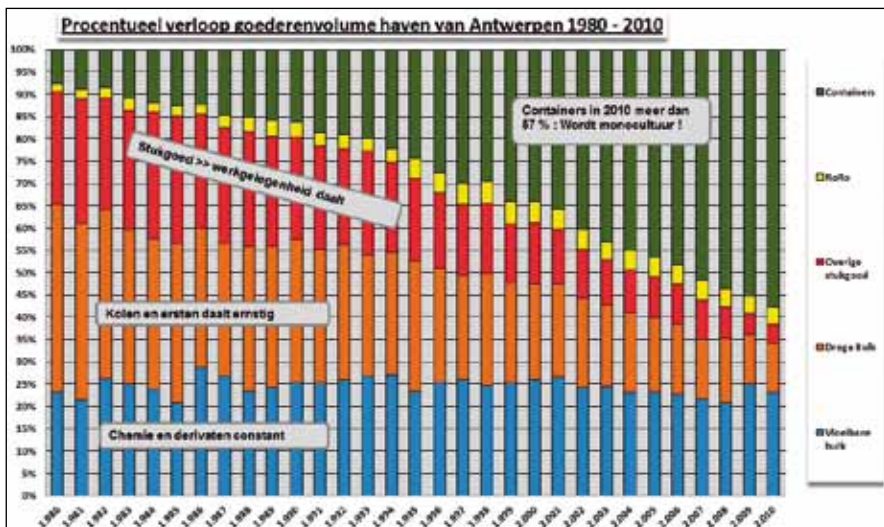
Tabel II

Onderwerp	2008	2009	2010
Goederenvolume: miljoen ton	189,4	157,8	178,5
Directe werkgelegenheid: VTE	64.004	62.186 (raming)	
Functies overslag	Containertrafiek, General Cargo, Ro-Ro, Vloeibare en droge bulk		
Kenmerk Industrie	Industriële haven, (fijn)chemie en petrochemie		
Kenmerk Chemie	World second chemical site (na Houston)		

Analyseert men de goederentrafiek grafisch (Figuur 14: grafiek I) dan merkt men dat groei van het goederenverkeer sinds 1980 bijna uitsluitend te maken heeft men een toename van het containerverkeer. De link tussen de beschikbaar gekomen infrastructuur, lees containerkaaien, en de groeicijfers is merkwaardig.

Containerverkeer dat op het einde de jaren zestig van vorige eeuw voorzichtig werd aangevat, haalt in 1980 geen 10% van het totaal van het goederenvolume. Nu vertegenwoordigt het (Figuur 15: grafiek II) meer dan 57% van het gehele havenverkeer in Antwerpen. En het einde van deze verschuiving is nog niet in zicht. Alleen de chemie en aardoliederivaten kunnen procentueel standhouden. Vandaar de noodzaak naar ruimte voor overslag in plaats van industrie, vandaar de noodzaak naar een verdieping van de maritieme toegang (-13,10 m) omdat de containerschepen steeds meer containers vervoeren en omvangrijker worden. En vandaar de noodzaak om de linkeroever eerder als een overslag dan als een industriehaven in te richten.

De aanvankelijke industriële doelstelling van de Waaslandhaven werd nu overslag en logistiek. En dat terwijl juist 'industrie' het aandeel van de Wase partners was! Welke de gevolgen waren van deze verschuiving én voor de haven én voor de regio, verdient nader onderzoek.

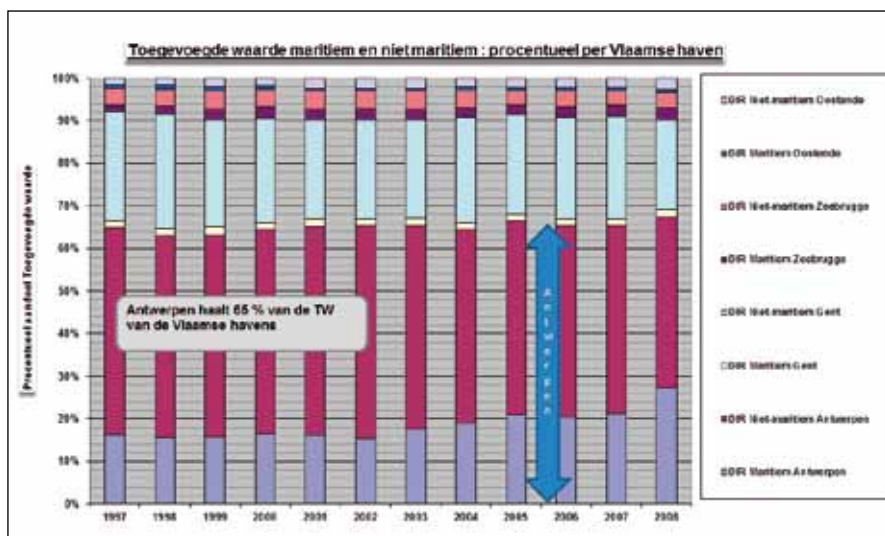
Figuur 15

DE ECONOMISCHE BETEKENIS VAN DE HAVEN EN DE GEVOLGEN VOOR DE REGIO

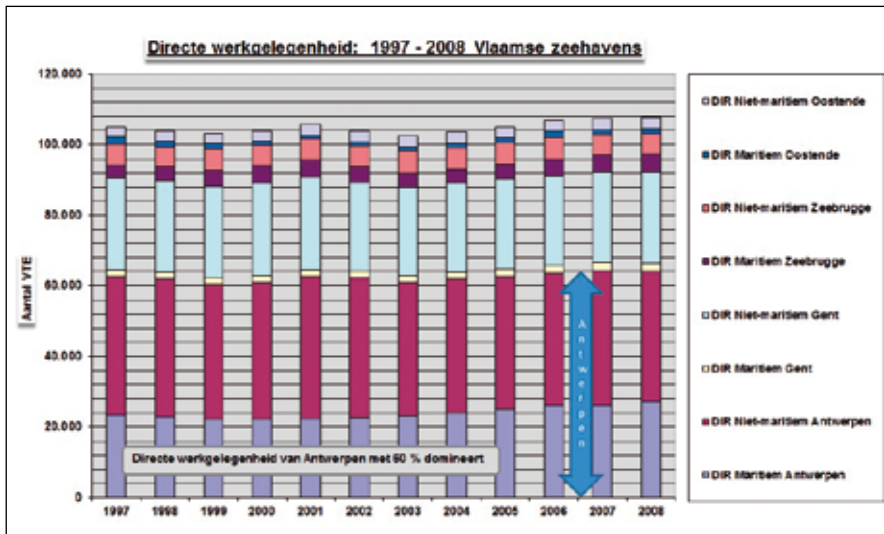
Van industrie naar havenoverslag en logistiek

Binnen Vlaanderen vormt de directe toegevoegde waarde van activiteiten in de havens een belangrijk aandeel (5%, indirecte TW inbegrepen 9%) van alle industriële en commerciële activiteiten in België, en dit geldt ook voor de directe werkgelegenheid (3,1%, indirecte effecten inbegrepen 7%). Maar binnen de havens vormt de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van de industrie een hoger aandeel dan deze van de maritieme overslag.

Dit is duidelijk zichtbaar bij de vergelijking van beide graadmeters in de vier Vlaamse havens, waar de haven van Gent en nog meer de haven van Antwerpen ruim het grootste aandeel toegevoegde waarde uitmaken versus de twee overige (kust)havens. Hun aandeel in industrie is eerder beperkt (Figuur 16: grafiek III). De Antwerpse haven maakt procentueel ca. 65% uit van deze van alle Vlaamse havens. Wat de werkgelegenheid (2008) betreft, haalt Antwerpen ca. 64.004 VTE op een totaal van ca. 107.939 (Figuur 17: grafiek IV) of ca. 60%.

Figuur 16

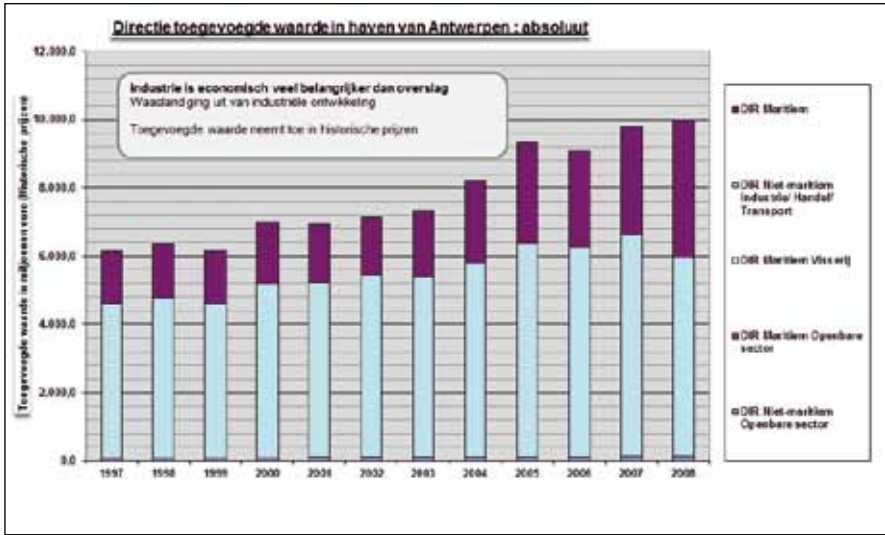

Figuur 17

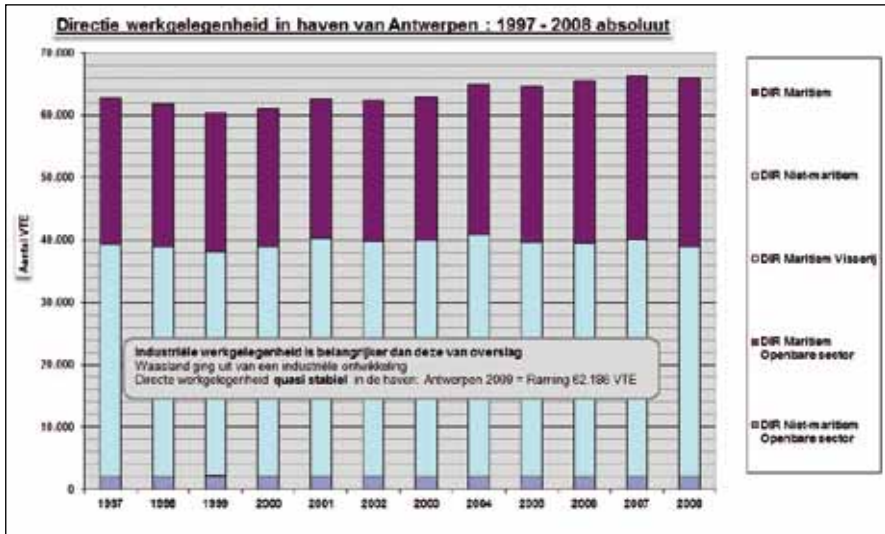
In (directe en ook indirecte) toegevoegde waarde en werkgelegenheid domineert de industrie versus overslag (figuren 18 en 19: grafieken V en VI). Voor het Waasland heeft dit tot gevolg dat het bij een stagnerende industriële activiteit minder kan genieten van de voordelen van een haven- en industriegebied als werd verhoopt in de jaren 1970, maar de regio ondergaat hierbij een internationale trend.

Terwijl de toegevoegde waarde toeneemt, stagneert de globale werkgelegenheid of neemt ze slechts beperkt toe. De 'industriële' linker Scheldeoever werd hoofdzakelijk een overslag- en logistieke Waaslandhaven. Rondom het Vrasenedok, Verrebroekdok, Deurganckdok ontwikkelde zich overslag, terwijl zelfs de Ketenispolder (Bayer-Antwerpen en Rhône-Poulenc), waarvan de oorspronkelijke activiteit industrie was, nu is omgeschakeld naar een immense logistieke vestiging.

Achtereenvolgens werd op de Linkeroever ruimte ingenomen voor haven en industrie, en later ook voor natuurontwikkeling, die samengevat wordt in volgend tijdschema Tabel III.

Figuur 18

Figuur 19

Tabel III	1953	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020
1) Melselepolder	Gefaseerde inname van het gebied					Rietveld		
2) Diverse polders* ²⁴			Vrasenedok – N. Industriegebied					
3) Paardeschor			KCDoel			Paardeschor		
4) Verrebroekdok					VD ca 2/3	V. Plassen		
5) Deurganckdok ²⁵						Deel van diverse		
6) Compensatiegebieden						Diverse		
7) Saftingen(dok)								project

Samen betekenen dit dat op de Linkeroever een totale oppervlakte van ca. 5.432 ha. zal ingenomen worden door industriële en overslag-havenfuncties, dokken, infrastructuur en natuurcompensaties in en rond deze haveninfrastructuur.²⁶ Binnen het strategisch plan Haven van Antwerpen (2009) koos men finaal voor het MMHA project.²⁷ De rest van de oorspronkelijke oppervlakte (1970) wordt ingenomen door een deel van het estuariënegedied Hedwige- en Prosperpolder, talrijke artificieel gecreëerde natuurgebieden en het behoud van meer landbouwgebied ten oosten van Kieldrecht. De aanleg van een uitgebreide bufferzone ten oosten van de N451 (voorheen provinciale baan) en een deel langs de Nederlandse grens vond niet plaats. De oorspronkelijke landbouwsituatie wordt er behouden.

Evolutie van het havenverkeer in de haven versus Waaslandhaven

Merkwaardig is dat het havengebied van Antwerpen niet gelijk reageert op invloeden van buitenaf. We mochten al vaststellen dat met de aanleg van het havengedeelte de Waaslandhaven pas in 1970 is gestart. Ongetwijfeld heeft dit gevolgen gehad naar aard en omvang van het overslagvolume, als naar soort van maritieme industrie, en naar de kwaliteiten en afmetingen van de infrastructuur.

Was aanvankelijk de bedoeling om van de Linkeroever snel een kopie te maken van de Rechteroever, zowel naar bedrijvigheid als indeling, dan zou de wereldwijde mondialisering en de verschuiving van de industrie naar hoofdzakelijk zuidoost-Azië deze doelstelling bijsturen.

Lange tijd had dit tot gevolg dat de immense opgespoten industriële vlakten slechts sporadisch en verspreid werden ingenomen. Enerzijds gaf dit nauwelijks enige 'return of investment' van het door de centrale overheid geïnvesteerde kapitaal. Anderzijds creëerde dit bij de lokale bevolking een wrang gevoel alsof de overheid nutteloos aan het investeren was geweest en nodeloos landbouwgronden had onteigend.

Dit gevoel werd nog geïntensifieerd door het feit dat op de Rechteroever, waar nog mogelijk, met budgettaire steun van de centrale overheid vrij interessante projecten werden aangesneden die op korte termijn grote baten opleverden voor het havenbestuur.²⁸ Onrechtstreeks zouden de op Linkeroever opgezette projecten langzamer worden uitgevoerd omwille van kredietbeperkingen, die van de voorkeur voor de Rechteroever het gevolg waren. Wat het wrang gevoel nog versterkte.²⁹

Terzelfdertijd voltrokken zich oliecrisis (1973 en 1979) en de industriële verschuiving naar het oosten. Ook de val van de Muur en het IJzeren Gordijn in 1989 deed bedrijfsprojecten (Bayer LO) verschuiven naar de voormalige Oostbloklanden.

Ingenieus puzzelwerk en enige vernuftige wijzigingen lieten toe om nieuwe opportuniteiten voor de Linkeroever aan te snijden, zij het dat sommige al gerealiseerde delen (o.m. Doeldok) van projecten dienden omgeturnd, terwijl andere, zoals het Baalhoekproject nog net niet in de startblokken stonden. Maar gelukkig bleef dit aantal beperkt en kon het merendeel van de voor industrie bestemde Waaslandhaven naadloos in een overslag en logistiek gebied worden omgezet.

Binnen de Europese havencontext mag gesteld worden dat de jonge Waaslandhaven zich tot een van de beste van Europa heeft kunnen omvormen.³⁰ Uiteindelijk geschiedde dit nauw aansluitend op de toenemende en steeds wijzigende vereisten die via Europa naar inpassing van natuurelementen in de havenontwikkeling werden opgelegd.

In de jaren 1990 beantwoordde het Vrasenedok, en later ook het Verbroekdok, aan de vraag naar ruimte voor neo-bulk trafieken (fo-

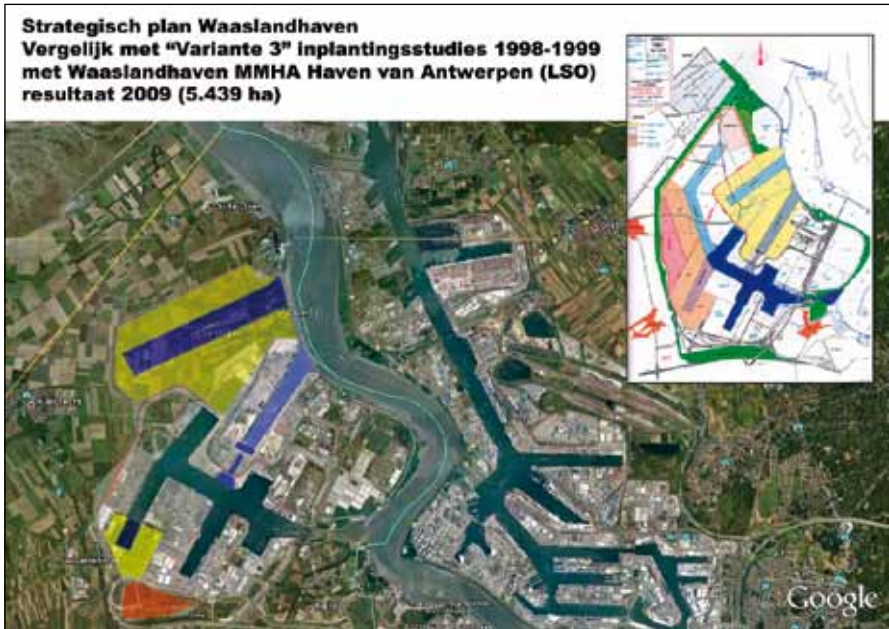
rest-products, pulp, auto's,...). De destijds (1970) ontworpen immense haventerreinen rondom een beperkt aantal insteekdokken beantwoordden volledig aan deze vereisten.³¹ Verder nog kon Antwerpen zijn logistieke functie uitbreiden met enorme loodsen die enkel door vereisten inzake brandveiligheid in omvang beperkt werden. Die logistieke activiteit zorgt nu voor een hoge werkgelegenheid, ook voor lager geschoolden. Het scheepvaartvolume steeg zienderogen tot ca. 15 à 20 miljoen ton.

De nog vrij liggende terreinen, waarvoor menig industriële prospectie was mislukt, boden nu mogelijkheden bij de intense vraag naar ruimte voor containerterminals (Deurganckdok), daar waar menig concurrerende haven geen mogelijkheden meer bezat. Een herschikking van het Baalhoekproject naar een Linkeroeverhaven met een tweede toegang naar de haven op Belgisch/Vlaams grondgebied kon binnen de herschikking van de haven in en na 1995 technisch redelijk makkelijk worden uitgewerkt.³² Beleidsmatig waren er meer obstakels.

Een strategisch plan voor de Waaslandhaven (1998-2009) dat hierop volgde, later uitgebreid met de Rechteroever (1999-2009) en ten slotte tot een geheel uitgewerkt (2000-2009), zou onder meer via de EOS studie een groeiprognose opleveren. Volgens de huidige zienswijzen kan de Antwerpse haven tot omstreeks 2030 groeien tot een overslagvolume van ca. 300 miljoen ton. Deze ontwikkeling leidt er nu al toe dat meer dan 57% van het havenverkeer uit containertrafiek bestaat.

Wat de Waaslandhaven betreft, werden in functie van voormeld strategisch plan talrijke varianten aangereikt waarvan sommige bij voorbaat als niet realistisch konden worden beschouwd. Het uiteindelijk gekozen project voor de verdere inrichting van de Waaslandhaven vertoont sterke gelijkenissen met een voorkeurvariante die al bij aanvang (1995 en 1998) werd vooruitgeschoven, wat meer zegt over de realiteitszin van deze finale variante dan over de verplichting om alle varianten aan een langdurig onderzoek te onderwerpen.³³ (Figuur 20)

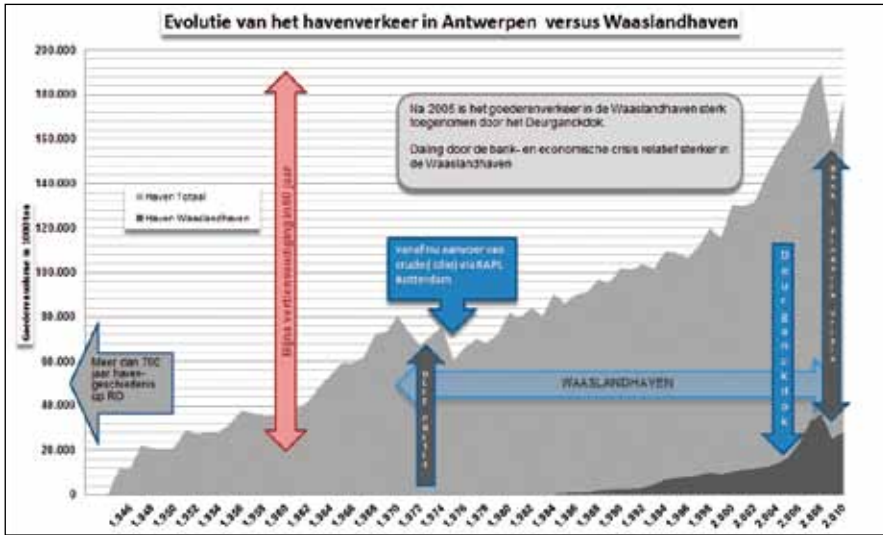
De ingebruikname van het Deurganckdok (2005) deed het havenverkeer in de Waaslandhaven in twee jaar stijgen tot 36 miljoen ton

Figuur 20

(2008). Het gevaar is dat deze praktische monocultuur erg conjunctuurgevoelig is, en een adequaat inspelen vereist op de dimensionering van de schepen. De voorbije maanden toonden aan dat het verdieppingsprogramma van de maritieme toegang (beëindigd in december 2010) mogelijkheden biedt om super containerschepen te ontvangen (tot 13 à 14.000 TEU).³⁴ De evolutie in scheepvaartdimensies die naar Antwerpen kunnen opvaren, gaat zo snel dat dit tot voor enige jaren onmogelijk werd geacht.

Maar de bank- en economische crisis illustreerden de beperktheden. Een tijdelijk dalende vraag naar (verbruiks)goederen liet het havenverkeer in de Waaslandhaven in één jaar tijd afnemen met ca. 30%, terwijl in de gehele Antwerpse haven dit slechts ca. 17% bedroeg. (Figuur 21: Grafiek VII) Ook hier plooidde de Antwerpse haven zich terug op de Rechteroever, waar mede door een ruimere diversiteit van het goederenpakket (aardolie en derivaten), beter stand kon worden gehouden.

Figuur 21

Het positieve zou dan kunnen zijn dat bij een snelle heropleving al vanaf 2010 de Waaslandhaven en Deurganckdok in het bijzonder, opnieuw zal kunnen groeien.³⁵

Met de nog beschikbare ruimte rondom het Deurganckdok en door een inbreiding van activiteiten rondom de andere dokken, beschikt het Waasland over hoopvolle opportuiniteten voor de nabije en verre toekomst.

Containerverkeer neemt slechts een beperkte oppervlakte in.

Het volume zeegoederenverkeer geraamd in EOS is vrij hoog in verhouding tot de bijkomende oppervlakte die door de haven wordt ingenomen. Onze voorvaders hebben in 1863 al bewezen dat de Antwerpse havenarbeiders steeds borg stonden voor een hoog overslagrendement.³⁶ Maar de concurrentie is zwaar en legio waren deze kenners die Aziatische rendementen als voorbeeld aanhaalden om nog hogere streefcijfers te bereiken. Binnen Europa halen de Antwerpse operatoren de hoogste rendementen.

Een vergelijking met Azië is echter niet mogelijk omdat de overslagomstandigheden er anders zijn en die havens (Singapore en

Hongkong) bijna alleen transitverkeer hebben. Hoe snel de situatie is gewijzigd moet blijken uit de vergelijking tussen de resultaten van de startnota Deurganckdok (eind 1995) waar met de toenmalige kennis op basis van de rendementen van de Europese terminals, de capaciteit van dit Deurganckdok geraamd werd op minder dan 2 miljoen TEU.³⁷ (zie H. SMITZ, A. FOULON en J. BLOMME) Die oorspronkelijke doelstelling van 2 miljoen TEU werd in 2008, na twee jaar exploitatie van het Deurganckdok al overschreden, wat bewijst dat het dok zinvol was.

Door interne verbeteringen van de overslagtechnieken en door het aanmeren van steeds grotere schepen groeide ondertussen de capaciteit van het Deurganckdok. Nu ramen beide terminaloperators aan het Deurganckdok dankzij de moderne faciliteiten hun gezamenlijke capaciteit op ca. 9 miljoen TEU.³⁸ Moet dit als een maximum beschouwd worden? In elk geval het bewijs dat men een hogere kostenbatenratio heeft bereikt voor de geïnvesteerde overheidsuitgaven.³⁹ Voormelde capaciteitscijfers zijn niet irrealistisch en worden al per eenheid van kaaimuurlengte en oppervlakte gehaald in het Delwaidedok. Daar zit men wel degelijk op het tandvlees. Extra ruimteopname in de toekomst op de Linkeroever (Saeftinghedok) is dus niet uitgesloten, al is het maar om nieuwe operatoren ruimte te geven.

Ten aanzien van de overslag van klassieke goederen (zoals langs het Vrasenedok en Verrebroekdok), haalt een containerdok nu een overslagcapaciteit van meer dan 5 à 6 maal deze per meter kaailengte. Een snelle doorvoer op het haventerrein is vereist (minimale dwell-time).

De EOS- en ECSA-studies berekenden dat in de Waaslandhaven omstreeks 2025-2030 een zelfde volume aan goederen zal worden behandeld als op de Rechteroever, beide naar schatting 150 miljoen ton. (zie ESCA). De werkgelegenheid van Rechteroever zou relatief afnemen (wegens verdere automatisering en omschakeling binnen de industrie) terwijl die van Linkeroever beduidend zou toenemen ten opzichte van vandaag (verdubbelen). Om die werkgelegenheid te maximaliseren zal het 'project Saeftinghe' een noodzaak zijn.⁴⁰

De moderne Waaslandhaven zal op relatief korte termijn (60 jaar) de Rechteroever evenaren, die er zeven eeuwen over deed. Dit brengt met

zich mee dat het bevoegdheids- en het exploitatie-evenwicht dat destijds tot stand is gekomen tussen beide oevers, aan herziening toe is.⁴¹

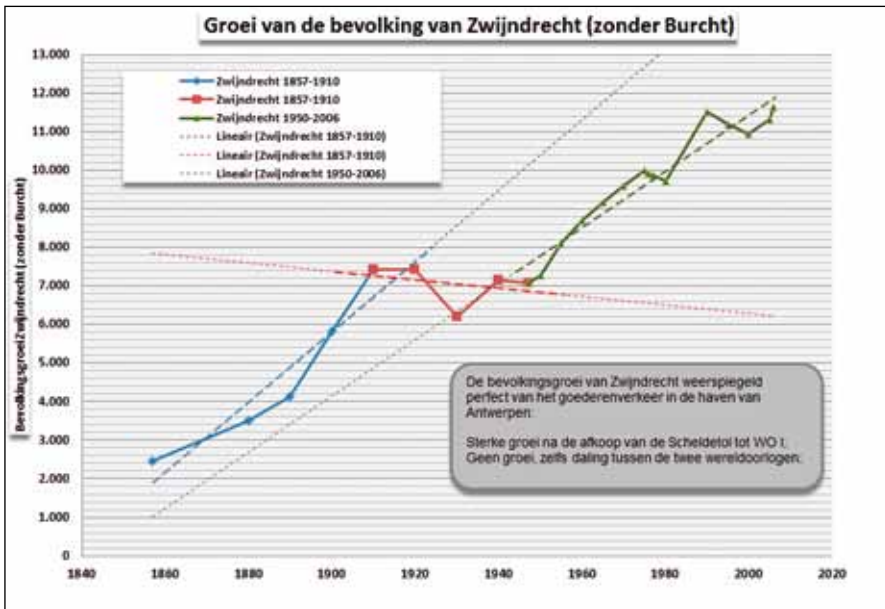
DEMOGRAFISCHE, MOBILITEIT TECHNISCHE GEVOLGEN

De (recente) aanleg van een havengebied als de Waaslandhaven heeft uiteraard invloed op de regio, ook op demografisch gebied. De tewerkstelling in de Waaslandhaven is in de periode 1970-2010 toegenomen van ca. 5.500 naar ca. 13.740. (Figuur 22: grafiek VIII) Deze grafiek VIII illustreert de stelling in punt 6 waarbij het aandeel van de industrie (Zwijndrecht) slechts in beperkte mate toeneemt en sterk toeneemt in het eigenlijk overslaggebied op Bevers grondgebied.

Werkgelegenheid trekt ongetwijfeld arbeiders en bedienden aan naar de regio, en heeft gevolgen voor de bevolkingsevolutie in de omgevende gemeenten. De inname van landbouwgrond en bedrijven resulteert dan weer zeer waarschijnlijk in een lichte afname van de bevolking aldaar.

De welvaart van een regio kan o.a. gemeten worden aan de bevolkingstoename. Toen in de 16de eeuw, de Gouden Eeuw, Antwerpen het centrum werd van handel en verkeer vertaalde zich dat in een stijging van de welstand in Antwerpen. Dit resulteerde in een sterke bevolkingsgroei.⁴² Zo kan men ook nu de ontwikkeling van de Antwerpse haven, inclusief de Waaslandhaven, meten aan de bevolkingstoename van drie Wase gemeenten: Beveren, Zwijndrecht en als referentiegemeente Sint-Gillis-Waas (benchmark).⁴³ Bij deze gemeenten wordt een onderscheid gemaakt tussen de deelgemeenten gelegen ten noorden en ten zuiden van de Expresweg.⁴⁴

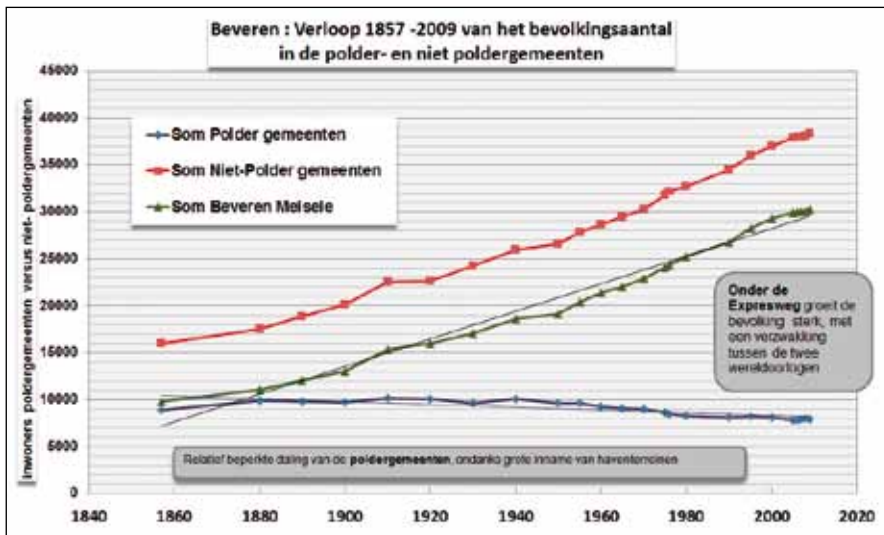
Sint-Gillis-Waas heeft geen oppervlakte afgestaan aan de Linkeroever zodat de inname van landbouwgrond en landbouwbedrijven voor laatstgenoemde gemeente niet ter zake is. Voor de gemeente Zwijndrecht en Beveren konden we beschikken over gegevens sinds 1857. Voor Sint-Gillis-Waas beschikken we slechts over gegevens sinds 1940. De invloed van de haven is er ook maar van recente datum.

Figuur 23

Figuur 23 - grafiek IX toont voor Zwijndrecht een constante groei behalve tussen de twee Wereldoorlogen. Figuur 23 In die periode was er ook de annexatie van Zwijndrecht bij Antwerpen (1923).⁴⁵ Vanaf 1950 à 1960 neemt het groeiritme toe, waarvoor de oorzaak ligt bij de industrialisatie van de Melselepolder, al zal de nabijheid van de stad Antwerpen en een extra verstedelijking van Zwijndrecht hier ook mede te maken hebben. In de Melselepolder (grondgebied Zwijndrecht) was er nauwelijks een woonfunctie.

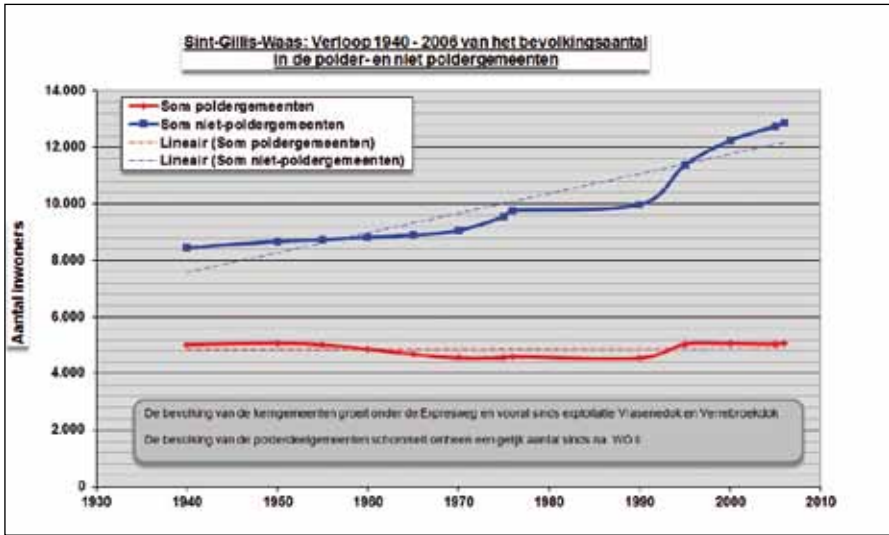
Figuur 24 - grafiek X maakt voor Beveren een onderscheid tussen de deelgemeenten benoorden de E34 (de poldergemeenten Kieldrecht, Kallo, Verrebroek en Kallo) en de overige gemeenten bezuiden de E34, alsook de som van beide.⁴⁶ Figuur 24 De grafiek leert ons enerzijds dat het bevolkingsaantal van de poldergemeenten in globo benoorden de Expresweg al sinds 1945 lichtjes afnam, terwijl de havenontwikkeling pas in 1970 is aangevat. Sinds 1980 is het aantal inwoners stabiel gebleven ondanks de havenontwikkeling. In de periode 1970 tot 1980 vond het merendeel van de onteigeningen voor

Figuur 24

de aanleg van de Waaslandhaven plaats. In de ten zuiden van de Expressweg gelegen deelgemeenten verdrievoudigde in dezelfde periode het globale bevolkingsaantal. Er is tevens een versnelling van de groei meetbaar sinds het einde van wereldoorlog II, wat kan verwijzen naar de expansie van de haven op de Rechteroever. Beveren leverde veel havenarbeiders. Het jaarlijkse groeicijfer van Beveren bedroeg over 150 jaar globaal 0,56%, in de zuidelijk van de Expressweg gelegen woonzone zelfs 0,72%. Detailcijfers bevestigen dat deze groei geheel bij de deelgemeenten Beveren en Melsele terug te vinden is, en nauwelijks bij Haasdonk en Vrasene.

Figuur 25 - grafiek XI maakt voor Sint-Gillis-Waas eenzelfde onderscheid. Figuur 25 De poldergemeenten De Klinge en Meerdonk samen groeiden na de oorlog niet en namen zelfs in aantal af. Na 1995 bereikte het bevolkingsaantal er opnieuw het vooroorlogse peil. Het jaarlijkse groeicijfer van Sint-Gillis-Waas ten zuiden van de Expressweg over de 65 jaar bedroeg 0,69%, globaal over de gemeente 0,59%. Merkwaardig is echter de spectaculaire groei van de bevolking van Sint-Gillis-Waas bezuiden de Expressweg sinds 1990-1995. Toen werden in de Waaslandhaven zowel het Vrasenedok als later het Verrebroekdok in exploitatie genomen. Voor de gemeente Zwijndrecht bedraagt de gemiddelde groei over de voorbije ca. 150 jaar zelfs 1%.

Figuur 25

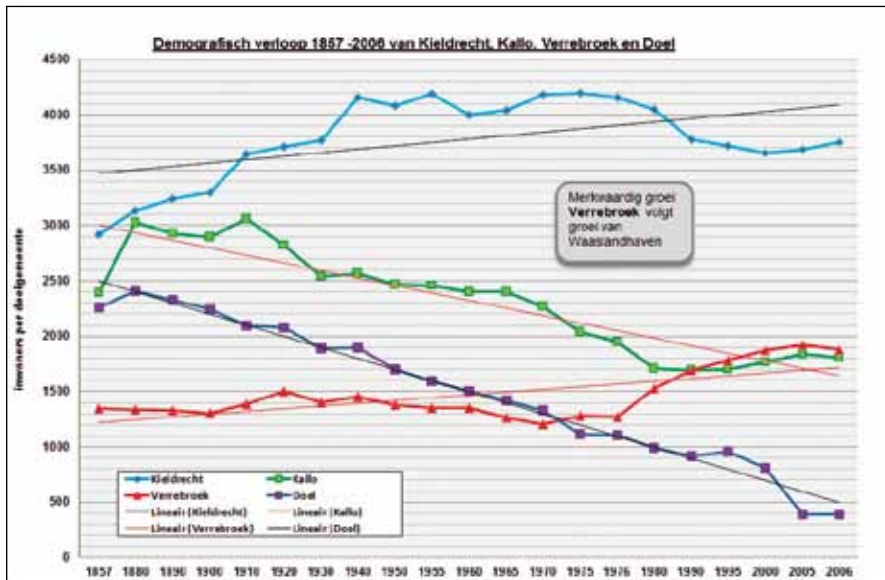
Uiteraard is deze sterke bevolkingsgroei niet uitsluitend te wijten aan de haven en Waaslandhaven, maar de haven heeft zeker een katalysatorfunctie uitgeoefend. Merkwaardig is wel dat de bevolkingsgroei van Zwijndrecht hetzelfde verloop heeft als dit van het goederenverkeer in Antwerpen, inclusief de stagnatie en zelfs een daling van de bevolking tussen 1913 en 1950. Voor Beveren is de stagnatie tussen de twee Wereldoorlogen minder nadrukkelijk. Voor Sint-Gillis-Waas zien we een directe relatie tussen de bevolkingsgroei van de gemeente en de dichtst gelegen havenuitbouw in de Waaslandhaven (Verrebroekdok en Vrasenedok).

De invloed van de haven wordt pas significant merkbaar als we voor gans België een jaarlijks groeicijfer berekenen en uitkomen op slechts een gemiddelde groei van 0,34% van de Belgische bevolking. Met andere woorden, de bevolkingsgroei in de gemeenten rond de Antwerpse haven en Waaslandhaven neemt twee tot drie keer groter dan die in de rest van het land. Dit zegt duidelijk iets over de regionale welvaart die door de haven gecreëerd wordt.

Het feit dat ten zuiden van de Expressweg E34 gelegen deelgemeenten een veel hogere groei kenden dan nationaal, en de deelgemeente boven de Expressweg niet groeiden, brengt ons tot een inzoomen op het niveau van de deelgemeenten, in het bijzonder voor Beveren.

Op het niveau van de poldergemeenten kende Kieldrecht eerder een duidelijke toename van haar bevolking, met plotse terugval na 1975 toen de onteigeningen in de Arenbergpolders gebeurden. (Figuur 26: grafiek XII) Nu deze onteigeningsfase beëindigd is, neemt de bevolking van Kieldrecht opnieuw (beperkt) toe. Eenzelfde verschijnsel doet zich voor in Kallo. Daar nam de bevolking sinds 1870 gestadig af, met een scherpe daling tussen 1970 en 1980 ten gevolge van onteigening van de Kallo- en Sint-Anna-Ketenispolder en woonwijken (De Ploeg, Oude Dijkstraat). Ook hier is nadien in het centrum van Kallo een beperkte aangroei gebeurd. De woonfunctie steeg er, zelfs onder de schouwen van de thermische centrale. Kieldrecht, met een centrumfunctie, kon de afgezonderde ligging overleven. Kallo, met beperkte voorzieningen, moeilijker.

Tussen het profiel van beide gemeenten ligt Verrebroek, dat sinds 1857 een ongewijzigd bevolkingsaantal had. Na een lichte daling in de jaren 1970 en 1980 (havenontwikkeling Verrebroekdok), is hun aantal scherp toegenomen. Daarmee vormt Verrebroek een uitzondering voor de polder. De woonfunctie voor de Waaslandhaven (overslagdokken) en de betere aansluiting op de Expresweg zijn waarschijnlijk de oorzaak.

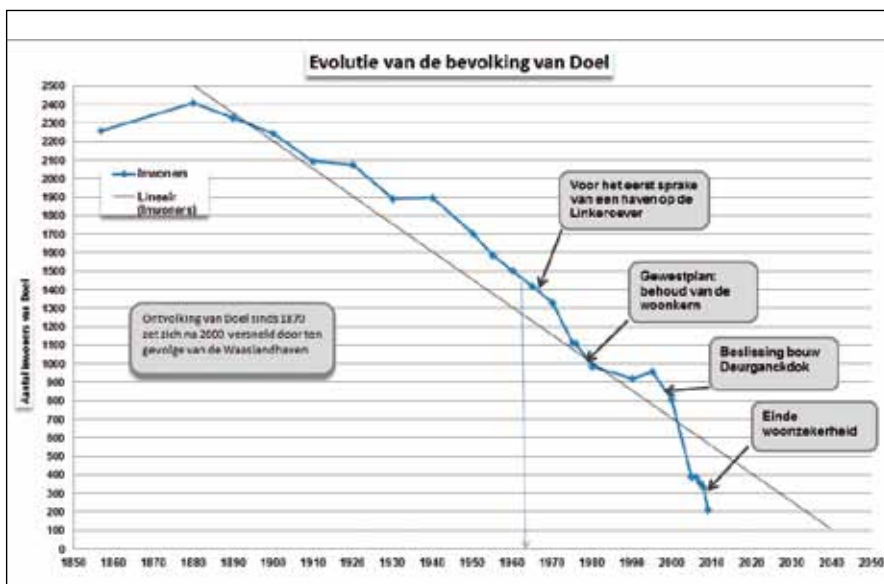

Figuur 26

En Doel? De evolutie van de woonkern Doel is voor de duidelijkheid ook afzonderlijk weergegeven (Figuur 27: grafiek XIII) Sinds 1860, in tempo non suspecto, dus ruim voor er sprake was van een havenontwikkeling, is het inwonersaantal van Doel gestadig en sterk afgenomen. Een lineaire regressielijn voor het deel tot 1960 komt op een theoretisch uitsterven van de woonfunctie omstreeks 2035 à 2050.

De afgezonderde ligging van Doel en de beperkte verzorgingsfuncties waren de oorzaak voor een ontvolking. Op de grafiek XIII werden eveneens enige merkpunten aangegeven. Vooral de beslissing van de bouw van het Deurganckdok geeft een versnelling aan van het ontvolkingsproces dat al in de 19de en de eerst helft van de 20ste eeuw aan de gang was.

Soortgelijke vergelijking werd eerder gemaakt voor de bevolkingsontwikkeling op de Rechteroever. (zie H. SMITZ 2) Hier betrof het de gemeenten ingenomen door het Tienjarenplan.⁴⁷ Daar vervult de A12 'Havenweg' de functie van de Expresweg.⁴⁸ Samengevat bleek dat het bevolkingsaantal van de rechteroevergemeenten, aan de kant van de haven (Zandvliet, Berendrecht en Lillo) als geheel er eveneens ongewijzigd bleef. De gemeenten lagen afgelegen en waren

Figuur 27

moeilijk bereikbaar. Een deel van de bevolking verplaatste zich tijdens de onteigeningen naar de naburige gemeenten. Tijdens en na de aanleg van de haven nam de bevolking van de kernen ten oosten van de A12 (Stabroek, Kapellen, Ekeren en Brasschaat) toe, ondanks hun nadelige ligging inzake windrichting ten opzichte van de haven (Kallo-effect). Hoevenen bleek, net als Verrebroek, een sterke stijger. De uitbreiding van Stabroek viel samen met de aanleg van het Delwaidedok en de A12.

Als de demografische evolutie een weerspiegeling is van welvaart, dan vindt de bevolking in de Wase woonas (Sint-Niklaas- Beveren- Zwijndrecht) in deze havenontwikkeling een medium voor welvaart en welzijnsuitrustingen. Het eerdere voorbeeld van de Rechteroever (Stabroek, Kapellen en Brasschaat) bevestigt de succesvolle opportuniteiten, zelfs op middellange en lange termijn. Om te wonen kiezen de havenwerknemers een kern met een minimum aan of gunstige tot uitstekende woonfaciliteiten, gelegen op een korte afstand van de haven, meestal langs doorgaande verkeersassen.

Afgelegen gemeenten als Doel zijn niet enkel afhankelijk van de uitbreiding van de (Waasland)haven, maar hun historisch isolement zorgde al lang voordien voor een ontvolking. Een snelle veilige toegang van woonkernen als Verrebroek (minder Meerdonk) tot voorzieningen op nabije afstand kan wonderen doen. Voldoende uitgeruste wooncentra als Stekene en Sint-Gillis-Waas met een snelle filevrije toegang tot de haven, hebben troeven. De uitzonderlijk hoge groei van de bevolking in de nabije regio van de (Waasland)haven, is een van de kenmerken van de creatie van welvaart.

Eén van de redenen waarom in de loop van de eeuwen het zwaartepunt van de handelsactiviteiten verschoof van de Zwinregio en Brugge naar Antwerpen was het feit dat Antwerpen voor die tijd uitstekende verbindingen over land had. Deze verbindingen over land zouden er voor zorgen dat in 1863 bij het tolvrij maken van de Schelde al 1,7 miljoen ton havengoederen werden verhandeld langs de kaaien. De havenarbeiders van toen haalden ongeveer 2 à 3 ton per m² haventerrein. Ook in die tijd vonden er in het havengebied (Napoleon- en Willemdok, Kattendijkdok en Houtdok) heel wat industriële activiteiten plaats. In 1913 had de haven van Antwerpen 19

km kaaimuren waarover per jaar 19 miljoen ton goederen of 1000 ton per meter werd gelost. Zelfs met onze huidige moderne middelen slagen we er niet in dit cijfer te verbeteren over de gehele oppervlakte van de Antwerpse haven, ca. 12.353 à 13.057 ha al naargelang de bron.⁴⁹ Vele havens, ook Vlaamse, halen deze overslag-rendementen nu nog niet.

De concentratie van zoveel goederen vergde toen (15de en 16de eeuw) uiteraard een netwerk van wegen en rivieren die Antwerpen in verbinding brachten met het 'hinterland', Duitsland met onder meer Keulen en de Rijnregio. Niet alleen goederen maar cultuur (schilderkunst, retabels, atlanten, triptieken,...maar ook polyfone muziek) en wetenschap (drukkunst, cartografie, perspectief in de schilderkunst, wandtapijten van Oudenaarde, Brussel, Doornik, Atrecht....) werd via dit netwerk verspreid.⁵⁰ Vandaar de hoogstaande economische en culturele erkenning van Vlaanderen in het centrum van het toenmalige Europa.

Dit geldt nog steeds in de huidige 21ste eeuw. Dankzij het netwerk van snelwegen, spoorwegen en waterwegen dat we hebben ontwikkeld, is de haven van Antwerpen een verdeel- en doorgeefluik (transitverkeer) voor goederen van gans de wereld. De haven en het Waasland liggen op het snijpunt van belangrijke infrastructuur. Uit het Felix-pakhuis en soortgelijke groeide de grootste concentratie aan havenloodsen in Europa. Het netwerk brengt het knooppunt Antwerpen en het Waasland direct in contact met geheel West-Europa aan landzijde en de rest van de wereld aan zeezijde. Dank zij dit netwerk ontwikkelt zich in de Wase regio een bundeling van talrijke bedrijfsterreinen (Sint-Niklaas, Lokeren, Temse en andere) die op hun beurt extra werkgelegenheid en welstand opleveren. Hiermede kon de achteruitgang van de textielnijverheid en de scheepsbouw in de regio worden gecounterd.

Gelukkig werd in de jaren 1960 geopteerd voor de aanleg van autosnelwegen, om zo veel mogelijk verkeer buiten de wooncentra te houden. Op dit netwerk omheen Antwerpen zit nu ongeveer 23% van het vrachtverkeer dat van de haven afkomstig is. Maar dit netwerk van snelwegen zit nu wel aan de grens van zijn mogelijkheden en een updating is absoluut noodzakelijk, vooral omdat ook het ook wordt gebruikt voor woon-werk/-school/-recreatie/-bevoorrading en

ander verkeer en gemeenschappelijk vervoer nog steeds wordt ondergewaardeerd.⁵¹ Kan men zich voorstellen dat alle verkeer op de E17 en E34 Expresweg over de N70 door Beveren en Sint-Niklaas zou daveren? Doorstromingsproblemen kunnen mede worden verholpen door de afwerking van de noodzakelijke infrastructuur die links van Antwerpen zijn weg zou moeten kunnen vinden. Dit is door het Waasland. Deze missing links zijn absoluut noodzakelijk. Om de leefbaarheid van de Wase gemeenten te behouden, zal een op korte termijn een rechtstreekser verbinding tussen Rotterdam en Rijsel moeten worden gerealiseerd, los van de huidige Antwerpse ring. (Figuur 28)

Gelukkig streeft men ook naar duurzaam verkeer over de waterweg en het spoor. Merkwaardig is dat de transitbehandeling in de haven significant is toegenomen. Ondanks of dankzij de landinwaartse ligging is de haven verzekerd van een evenwichtig aan- en afvoervolume. Hiermede houdt de haven van Antwerpen een kenmerk in stand dat haar al typeerde in de 16de eeuw.

Figuur 28

Maar de ontwikkeling van de haven heeft ook zijn keerzijde. Al in de jaren 1960 sneuvelden op de Rechteroever heel wat woonkernen en gemeenten. Ze waren verspreid gelegen in de polder en hen behouden zou hen geïsoleerd hebben, ingesloten door overslag en chemie. Als bij wonder bevond zich op de Linkeroever slechts één woonkern ingesloten binnen het havengebied dat op het Gewestplan 1978 werd aangegeven. Dit Gewestplan voorzag het behoud van de kern Doel omsloten door een beperkte landbouwzone. Het project Containerkaai/dok-west dat uiteindelijk zou leiden tot het Deurganckdok, stelde logischerwijze de leefbaarheid van het dorp opnieuw in vraag.

Talrijke leefbaarheidsstudies werden besteld door diverse opdrachtgevers, en ze kwamen, wat te verwachten was, niet tot eenzelfde besluit. Uiteindelijk werd geoordeeld dat mits een 23 meter hoge leefbaarheidsbuffer de woonkern Doel nog tijdelijk leefbaar was. Maar op termijn zou de woonkern geheel omsloten worden door haveninfrastructuur, een groep van (kern)centrales en industrie. Dit was niet de gewenste noch een veilige oplossing.

De natuurlijke ontvolking, eerder al geïllustreerd, zou het negatieve toekomstbeeld mede onderbouwen. De mogelijke inname van de enige resterende ruimte voor bijkomende havenuitrusting aan de rivier was geen bevorderlijk toekomstbeeld op lange termijn. De gewijzigde zienswijze, meer bepaald de vereiste van een groter aandeel aan natuurontwikkeling in de haven, maakt dat deze woonkern nu deels door een wetland en moerassige terreinen zal begrensd worden. Voorgaande randvoorwaarden waren bepalend voor de uiteindelijke beslissing over Doel, waardoor deze woonkern hetzelfde lot ondergaat van de talrijke gemeenten op de Rechteroever.

Globaal gezien heeft de haven van Antwerpen een positieve impact, in het bijzonder op Zwijndrecht en Beveren. De haven heeft een zwaarwegende invloed op de inkomsten voor deze gemeenten. Zo int men een aanvullende personenbelasting van de inwoners die in de haven worden tewerkgesteld, opcentiemen op de onroerende voorheffing, lokale belastingen onder ander op energie en motoren (kerncentrale en chemiebedrijven), milieubelastingen en andere aanvullende belastingen, haalt men inkomsten uit concessie/erfpachtrechten voor de industrie (Maatschappij), en is Interwaas en de ge-

meente Beveren een bevoorrechte partner die vooraf op de andere partners 30% van de inkomsten int. De inkomsten van de scheepvaartrechten, havenrechten en concessierechten van de overslagbedrijven gaan echter naar het Havenbedrijf.

Tot tweemaal toe (1995 en 2005) werd een begroting gemaakt van de inkomsten van de haven voor de gemeenten in de regio Antwerpen. (zie C. PEETERS en H. WEBERS) Voor de gemeente Zwijndrecht (cijfer 2005) vertegenwoordigde de aan de haven gerelateerde ontvangsten aldus ca. 10 miljoen € of 80 % van de eigen en aanvullende belastingen. Voor de gemeente Beveren (cijfer 2005) schat men de aan de haven gerelateerde ontvangsten op ca. 50%.⁵² Niet te verwonderen dat de andere naburige gemeenten men enige afgunst naar deze inkomstenbron kijken.

Dit is niet alleen voor de gemeentebesturen voordelig. Voor de bevolking resulteert dit in lagere gemeentelijke aanslagvoeten (Zwijndrecht en Beveren) en vooral in talrijke gemeentelijke uitrustingen (vb. De Vesten, gemeentelijke diensten, bibliotheek ...) die mede door de extra inkomsten eenvoudig kunnen gefinancierd worden.

Maar de grootste rechtstreekse troef voor de regio is dat werkgelegenheid op korte afstand tot stand komt. Het aantal interim-bureaus in Beveren is daar niet vreemd aan. Het aandeel van de in de haven werkende beroepsbevolking bedroeg (2005) ca. 20% voor Beveren en bijna 25 % voor Zwijndrecht. Voor de andere naburige Wase gemeenten (Sint-Niklaas, Sint-Gillis-Waas, Stekene en Temse) bedroeg (2005) hun aantal ca. 8%. Uiteraard zal dit toenemen bij de snelle economische expansie van de haven sinds 2005. Het merendeel van de tewerkstelling gebeurt in de overslag en logistieke activiteiten. Op Rechteroever heeft men een grotere industriële invulling.

Maar aan de inkomsten voor beide gemeenten zijn ook lasten verbonden. De uitgaven van de gemeente Beveren en Zwijndrecht betreffen voornamelijk kosten met betrekking tot politie en brandweertaken. Overige kosten zijn die voor de milieudienst en uitgaven op kapitaal gestort in de Maatschappij Linkeroever. (zie C. PEETERS) Op basis van cijfergegevens van 1995 mag men aannemen dat Beveren ca. 3,2 maal meer uit de Linkeroever haalt dan ze uitgaven heeft, terwijl het

voor Zwijndrecht zelfs tot 5,5 maal meer bedraagt.⁵³ Deze positieve verhouding zal uiteraard nog toenemen bij een verder expansie van de haven.

Een doorkijk naar 2015 in deze studies leert ons dat de toegevoegde waarde van de havendiensten met tot 81 % zouden toenemen, terwijl de studies voor de werkgelegenheid een verhoging met tot 34% verwachten. Voor de industrieactiviteiten is de toegevoegde waarde beperkter (+54%), de toename van de werkgelegenheid is beperkt (+3%).

De top vijf van regiogemeenten die in 1995, naast de stad Antwerpen, het hoogste absolute voordeel haalden uit het bestaan van de haven waren Schoten, Brasschaat, Kapellen, Kalmthout en Brecht. Niet verwonderlijk gemeenten gelegen in de nabijheid van de Rechteroever, waar zich het ontwikkelingsproces van de haven grotendeels al in de jaren 1970 en 1980 heeft voorgedaan. Het verleden is geen garantie voor de toekomst, maar de groeiopportunities van de Waaslandhaven geven Beveren en aangrenzende gemeenten minstens goede vooruitzichten. De aantrekkelijkheid van de regio en Beveren-Melsele in het bijzonder, manifesteert zich in de sterkere groei van de bevolking en nauwelijks een daling van de bevolking in de door de haven ingenomen poldergemeenten.

INVLOED DOOR EN OP NATUUR EN LANDBOUW

De eerste plannen van de havenontwikkeling (1970) en het Gewestplan 1978 kenmerkten de bezorgdheid van de overheid om het reusachtige haven- en industriegebied in te kapselen in een ruim gebied van groen. Men had hiervoor een ruimte over van ca. 800 ha of extra ca. 14,4 % van de oppervlakte havengebied (inclusief dokken en infrastructuur) op de Linkeroever (toen ca. 5.545 ha). Dusdanige inspanning voor groenontwikkeling in de nadagen van de jaren zestig was realistisch maar tezelfdertijd progressief voor zijn tijd.

Bedoeling was een bosscherm te verwezenlijken, zoals de zuidelijke groenzone langs de Expresweg is geworden (zie hierboven Figuur

12). Hiermee zou men het havengebied afschermen van de woonzones en landbouwgebieden er omheen. Soortgelijke doelstellingen waren uniek voor de jaren 1970. Ook langs de oevers van de Beneden-Zeeschelde werd het schorre-en slikkengebied minimaal aangetaast door de havenfunctie.

De tijdsgeest veranderde en opeenvolgende nieuwe regels werden ingevoerd, welke inhielden dat landschapselementen (HRL, Europese Habitatrictlijn 1992) zouden bewaard blijven of waar nodig worden gecompenseerd. En het vogelbestand moest in stand gehouden worden (VRL, Europese Vogelrichtlijn 2-4-1979).⁵⁴ De gebieden die vallen onder de beide richtlijnen moesten uitgroeien tot een Europees netwerk van natuurgebieden. Dit netwerk wordt Natura 2000 genoemd.

De ca. 6.800 ha Linkeroever betrof in hoofdzaak een uitstekend landbouwareaal, waarbinnen men maximaal ongeveer 300 ha van deze gedefinieerde landschapselementen kon aanduiden (volgens de definitie van het Vlaamse VRL besluit 17-10-1987: van dijken, inbraak-geulen, kreken en hun oevervegetatie). Dat lag binnen de begrenzingen van de voorzieningen in natuur binnen het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (min. 5% van de totale havenoppervlakte). Vlaanderen koos dan ook in eerste instantie voor een niet-integrale aanduiding van het gebied in het kader van de Vogelrichtlijn.⁵⁵ Bependingen in de beschikbare ontwikkelingskredieten en het feit dat waterbouwkundige werken steeds over een lange bouwperiode worden uitgevoerd, zorgden voor langdurige tijdelijke moerasachtige gebieden en pioniersvegetatie op de droog komende vlakten. Deze hadden beide een aantrekkingskracht voor watervogels. Naar het eind van vorige eeuw was dit een verschijnsel dat vele West-Europese havens in ontwikkeling kenmerkte.

Europa en andere instanties maakten hiervan gebruik om onder meer nieuwe interpretaties van hun regelgeving op te leggen die zelfs rekening hielden met deze oppervlakten van tijdelijke natuur in al deze havens. Die tijdelijke oppervlakten werden mede in rekening gebracht om ze extra te compenseren.⁵⁶ Een en ander had voor gevolg dat voor de aanleg van nieuwe haveninfrastructuur, zelfs binnen gebieden die eerder waren ingenomen, én voor de maritieme

toegangen (Westerschelde) talrijke natuurontwikkelingsprojecten in het kader van de ‘instandhoudingsdoelstellingen’ dienden te worden uitgewerkt en gerealiseerd.⁵⁷

Meermaals wordt hierbij de term compenseren van het ‘historisch passief’ gehanteerd, om de oppervlakte te claimen welke de Schelde uit natuurlijke overwegingen nodig zou hebben om in een evenwicht te verkeren. Voor dit ‘historisch passief’ ging men terug tot de overstromingen van de 16de eeuw! De geschiedenis leert ons echter dat in onze contreien deze overstromingen bijna uitsluitend het gevolg waren van Spaanse militaire ingrepen, niet van de natuur. Tijden veranderen en ook de wijze waarop natuurverschijnselen worden verklaard. De verbetering van de maritieme toegang tot Antwerpen die in de 14de en 15de eeuw onder meer werd toegewezen aan het inpolderen van de slikken en schorren langs de Honte, wordt nu totaal anders uitgelegd. Binnen de ruimte van de Waaslandhaven en op de rand hiervan worden en werden sinds 2004-2005 meerdere oorspronkelijk als haventerreinen bedoelde gebieden in naam van de veiligheid en toegankelijkheid omgevormd tot natuur en wetland. Dit had voor gevolg dat landbouwers niet voor de haven maar voor natuur hun landbouwareaal dienden af te staan. Zo zal de buffer omheen Prosperpolder en recentelijk ook omheen Kallo, thans of in de nabije toekomst louter waterrijke gebieden omvatten in plaats van landbouwgebied.

Omvangrijke landbouwgebieden worden omgezet tot wetland, schorren worden afgegraven, ontpoldering wordt van uit de natuurvisie opgelegd. Geargumenteed wordt nu dat de ontpoldering een beter evenwicht voor de rivier zouden bewerkstelligen en de toegankelijkheid van de haven zou bevorderen door een groter vloed- en ebvolume. De contradictie met de ervaringen uit de vroegere eeuwen kan niet groter zijn. Jarenlang heeft de polderbevolking alhier gestreden tegen het water en na elke stormramp (o.a. 1953, 1976) zich ingespannen voor veiligheid achter dijken. De inname van polders om ze als wetland in te richten wordt gecontesteerd door de lokale landbouwers, zowel in Vlaanderen als in Zeeuws-Vlaanderen.

Als men dan toch vindt dat men het ‘historisch passief’ moet compenseren, dan is het voor historici jammer dat voor de inrichting van

deze natuurgebieden, de toenmalige (ook tijdelijke militaire ingrepen) niet als voorbeeld worden genomen.

Onderstaande tabel IV geeft een samenvatting van de oppervlakte in de haven en omgeving die als natuurinrichting of compensatie voor de havenontwikkeling en maritieme toegang zijn aangeduid. Hierin zijn niet begrepen de oppervlakten van de eigenlijke natuurlijke schorren en slikken langs de Beneden-Zeeschelde, die reëel nauwelijks met de haven te maken hebben, noch aan natuurgebieden als de Grote Geul en de Grote en Kleine Weel in Kieldrecht die eveneens nooit door havenontwikkeling zijn bedreigd. Evenmin gaat het om de Kuifeend en Ekerse Putten (Muisbroek) op de Rechteroever en Blokkersdijk die ontstaan zijn door artificiële waterbouwkundige ingrepen (grondwinning of loswallen) in het verleden (jaren 1960).

Tabel IV	Ha	Ha	Ha
Compensatiegebieden LSO	Opp.	Definitief MMHA	Tijdelijk
Paardeschor / Schor Oude Doel	14	14	
Nieuw Arenbergpolder 1 ste fase	48	48?	
Prosperpolder Zuid 1 ste fase	172	172?	
Doelpolder Midden	180	180?	
Prosperpolder Zuid 2 de fase	64	64?	
Brakke kreek	36	36	52
De Putten Weiden	52		
Putten West en Zoetwaterkreek	70	70	
Drijdijk	36	36	80
Verrebroekse Plassen	80		
Hazop (Groenzone zuid)	100	100	
Ketenisschor	30	30	
Steenlandpolder	38	38?	
De Lisdodde Melkader	47	47	57
De Vlake van Zwijndrecht	57		
Groot Rietveld	80	80	
Melseledijk (S-LHT)	50	50	
Sluizen Verrebroek	6	6	

Totaal	1.160 Ha	971?Ha	189 Ha
---------------	-----------------	---------------	---------------

? = nog niet duidelijk al dan niet definitief

Sigma en Ontwikkelingsschets

Hedwigepolder (Nederland)	425	425
----------------------------------	-----	-----

Prosperpolder + Doelpolder	225 + 71	296
-----------------------------------	----------	-----

Noord en Brakke kreek

Totaal	721 Ha	721 Ha
---------------	---------------	---------------

Compensatiegebied rechterscheldeoever

Opstalvalleigebied	173	173
--------------------	-----	-----

Algemeen totaal RSO en LSO	2.053 Ha
-----------------------------------	-----------------

Samenvatting	Ha	%
Compensatiegebieden Haven van Antwerpen		
Linkeroever	1.881 Ha	91,6 %
Rechteroever	173 Ha	8,4 %
Totaal	2.054 Ha	
Havengebied Antwerpen (enkel haventerreinen, dokken en infrastructuur)	11.499 Ha	

Het geheel van de compensaties bedraagt nu ca. 18% van het totale havengebied van Antwerpen (haventerreinen, dokken en infrastructuur). Voor de natuurontwikkeling die op de linkeroever van de Schelde wordt gerealiseerd, bedraagt deze samen 1.881 ha voor ca. 4.172 ha technische oppervlakte (haventerreinen en dokken) dus 45,1%, waarvan 34,9% op Belgisch grondgebied. Deze norm ligt op zijn minst vrij hoog boven de voorziene inspanningen van destijds.⁵⁸ Terwijl uiteindelijk Linkeroever 44% van die haven zal innemen,⁵⁹ compenseren de Waaslandhaven en de Wase landbouwers bijna 92% van de natuurcompensaties.

Vergelijken we de situatie in 1965 (ACUSH), 1970 (DOLSO) en heden (MMHA) in tabel V: minder haven, veel meer natuur.

Tabel V	Ha	Ha	%	Ha	%
Terreinoppervlakten	ACUSH	DOLSO		MMHA	
	10.000 Ha	6.800 Ha		5.432 Ha	
Kanaaldok en insteeddokken + TGK		975 Ha	14,3	Ca.782 Ha	14,4
Industrie en haventerreinen		3.770 Ha	55,4	Ca.2.881Ha	53,0
Infrastructuur		800 Ha	11,8	Ca. 509 Ha	9,4
Rest (waterspaarbekken, forten, enz.)		455 Ha	6,7	Ca. 100 Ha	1,8
Groenzones / Natuurontwikkeling		800 Ha	11,8	Ca.1.160 Ha	21,4
Sigma en Ontwikkelingsschets			100%	Ca.721 Ha	100%
Totaal natuur		800 Ha		Ca. 1.881 Ha	
Totaal havenfunctie		5.546 Ha		Ca. 4.172 Ha	
Oppervlakte natuur versus haven, industrie en infrastructuur LSO			+14,4%	+ 45,1%	
Oppervlakte natuur Belgisch grondgebied versus haven, industrie en infrastructuur				+ 34,9 %	

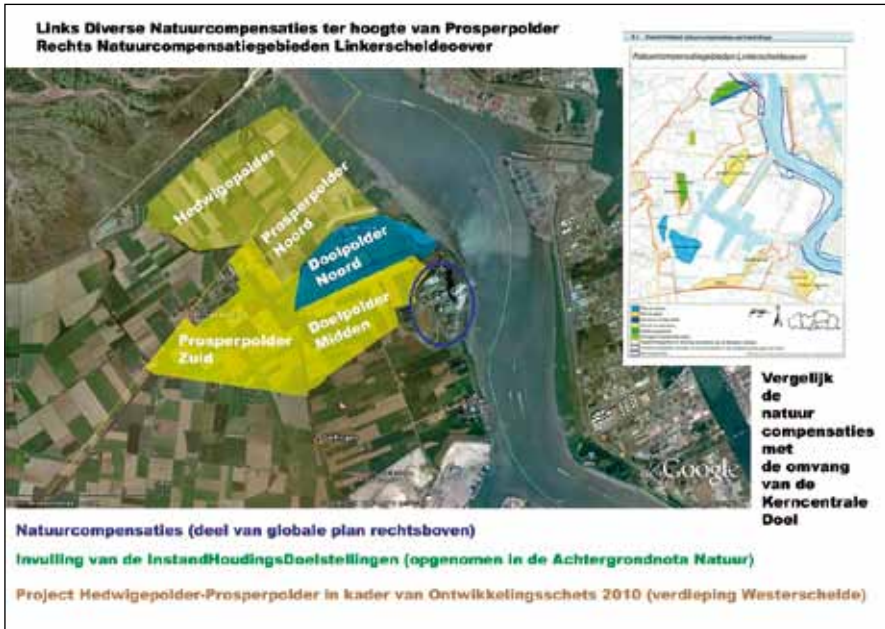
Het is aan de lezer te oordelen of er al dan niet van overcompensatie sprake is.

Figuren 29 geven een beeld van de in te nemen natuurontwikkeling ten noordwesten van de kerncentrale en de tijdelijke maar vooral definitieve compensaties ten behoeve van het Deurganckdok. Figuur 29 Ondertussen zijn die nog uitgebreid voor de aanleg van de Liefkenshoek-spoortunnel en voor de aanleg van het Logistiek park Waasland.

VOORUITZICHTEN VOOR DE NABIJE TOEKOMST

Lusten en Lasten: realistisch evenwicht verzilveren

Bij zijn aanstelling op 26 november 2004 als gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen stelde André Denys vast dat de provincie

Figuur 29

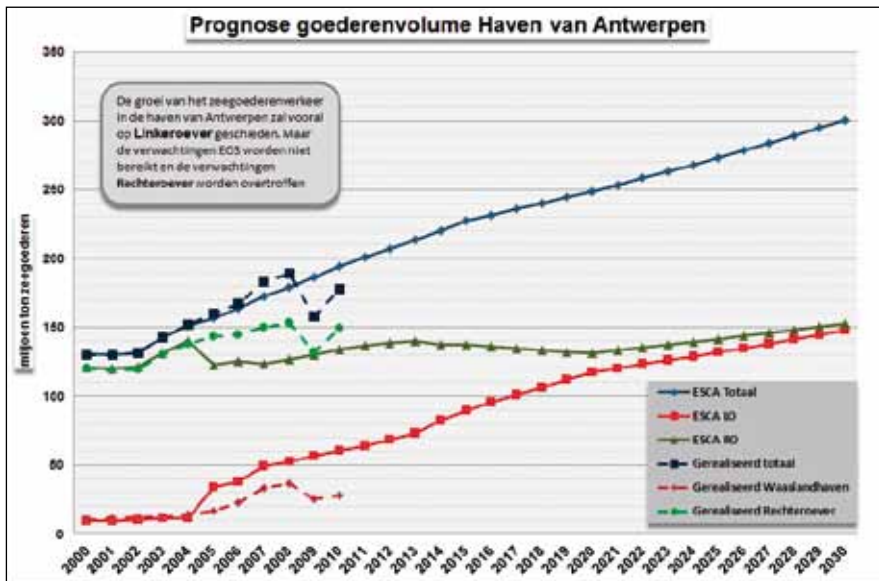
twee zeehavens op zijn grondgebied had, waarvan de Waaslandhaven de grootste is.⁶⁰ Maar hij stelde ook vast dat bij de exploitatie van de Waaslandhaven de vele inkomsten die uit de haven voortvloeien naar het Havenbedrijf Antwerpen gaan, terwijl inzake mobiliteit, natuurcompensaties en milieuhinder het Waasland relatief de meeste lasten draagt. Tevens regelde de wet Chabert een beheersituatie waarvan de randvoorwaarden nu ruim afwijken van de situatie destijds tijdens haar opmaak.⁶¹

De gouverneur was de pleitbezorger voor het opmaken van een studie die de lusten en baten zou onderzoeken, ten einde deze eerlijker te gaan verdelen. Het doel van perceel 1 van de nu publieke studie (deel 1: 2006) was het in kaart brengen van de baten en de lasten die de Waaslandhaven meebrengt voor de verschillende betrokken partijen.

Navolgende tabel VI onderbouwt de reden van bezorgdheid van de gouverneur.

Tabel VI	LO	RO	Percentage LO
Opp. haven 2005	4.481ha	6.921ha	39%
Opp. haven 2030 MMHA	5.439 ha	6.921 ha	44%
Werkgelegenheid 2005	13.168 VTE	49.233 VTE	21%
Werkgelegenheid 2030 MMHA	29.762 VTE	42.901VTE	41%
Toegevoegde waarde 2005	1.676 milj. €	5.961 milj. €	22%
Toegevoegde waarde 2030 MMHA	4.911 milj. €	6.318 milj. €	43%
Ingenomen (landbouw) oppervlakte	6.153 ha	6.921ha	47 %
Vertegenwoordiging Wase bestuurders in Gemeentelijk Havenbedrijf	2	14	12,5%
Vertegenwoordiging Antwerpse bestuurders in Maatschappij Linkerscheldeover	6	4	60%
	(+ 2 Vlaams Gewest :	Behoren noch tot Lo / Ro)	

Voortbouwend op de EOS-studie en de toen voorlopige resultaten van het strategisch plan haven van Antwerpen werden prognoses gemaakt naar verwacht zeegoederenverkeer, werkgelegenheid, in te nemen oppervlakte, te realiseren toegevoegde waarde en diens meer. (Figuur 30: grafiek XIV) Hieruit blijkt dat Linkeroever nu en in de toekomst (2030) ondervertegenwoordigd is.

Figuur 30

Het doel van perceel 2 (2006) van de studie bevatte, voortbouwend op de resultaten van perceel 1, de opstelling van een proeve van een evenwichtige en haalbare alternatieve beheersstructuur Linkeroever in plaats van de wet Chabert.⁶² Dit tweede deel werd niet publiek verspreid en verdere studiewerk ter zake is nog in uitvoering.

Het Waasland kan een grotere rol spelen binnen de groeipool ‘haven van Antwerpen’ en bezit wat dat betreft uitstekende potenties, als het in staat blijkt nu de realiteit van zijn economische inbreng in het geheel te verzilveren.

Uitbreiden en inbreiden

In het verleden en zelfs nu nog werd en wordt meermaals aangevoerd dat de Waaslandhaven ruimtelijk te gigantisch was en enkel leidde tot de creatie van overtollige haventerreinen. Ten dele was deze kritiek in de beginfase (schijnbaar) verantwoord als men niet bekend was met hoe havengebieden zich ontwikkelen, en als men de finaliteit niet voor ogen zag. De haven- en industriebedrijven zijn niet uit op een patchwork van inplantingen verspreid in de haven. Ze streven er maximaal naar een concentratie van hun vestigingen. Vandaar de talrijke langdurige maar tijdelijke open ruimten. Op de rechteroever is men die fase al lang voorbij en is het zoeken naar nog enige restpercelen. Op linkeroever bewijzen recente luchtbeelden en Google-Earth dat de invulling nu met rasse schreden vordert. De omschakeling van de terreinen in de Ketenispolder tot logistieke vestigingen, de terminals rondom het Vrasenedok en de beschikbare infrastructuur van het Verrebroekdok en zelfs al het Deurganckdok zijn het sprekend bewijs. Hoewel, een doorgedreven inbreiding kan het overslagvolume nog doen toenemen op de huidige oppervlakte. De vergelijking met de overslagcijfers en kaarendementen van 1863 en 1913 eerder bewijzen dit. Er is nog ruimte voor ruime interne groei van de Waaslandhaven.

In 2010 is de Waaslandhaven ver van af. De havenontwikkeling staat nog voor een aantal grote ingrepen waarvan de voornaamste zijn: (zie Figuur 20)

- De aanleg van een logistiek park ten zuiden van het Verrebroekdok. Deze zone die nu (2010) al gedeeltelijk in gebruik is genomen, vergroot de overdekte opslagcapaciteit van de haven en zorgt binnen het havengebied voor logistieke en distributiefuncties. Dit vermindert het heen en weer transport van goederen naar buiten de haven vooraleer die goederen eventueel maritiem via binnenvaart of spoor over Europa worden verspreid.
- De afwerking van het derde en laatste deel van het Verrebroekdok. Destijds werd voorrang gegeven aan de ontwikkeling van het Deurganckdok. Maar om arbeidsintensieve neo-bulk en stukgoedactiviteiten bijkomende kansen te geven is de afwerking van het Verrebroekdok een bijkomende opportuniteit.
- De meest ingrijpende infrastructuur zal de aanleg zijn van een bijkomende tweede zeesluis op het uiteinde van het Deurganckdok. Deze zeesluis, waarvan al eens de naam Albert II-sluis werd gesuggereerd, heeft de afmetingen van de Berendrechtlsuis (500 m * 68 m), maar zal een dieper gelegen bodempeil hebben.
- Tot slot wordt ten noorden van het Deurganckdok ruimte voor de ‘Ontwikkelingszone Saeftinghe’ of beter “Ontwikkelingszone Saftingen” voorbehouden. Deze aanduiding verwijst naar een al dan niet bijkomend voorzien van een containerdok, dat zou aansluiten op de Beneden-Zeeschelde ter hoogte van de huidige woonkern Doel of de realisatie van bijkomende variante havenfaciliteiten.⁶³ Deze ontwikkelingszone zou de huidige capaciteit op containergebied in de Waaslandhaven (Antwerpen) mogelijks kunnen verdubbelen. Daarnaast is ruimte mogelijk voor verdere logistieke activiteiten.

Technisch biedt de ruimte op de Linkeroever binnen het MMHA ruime mogelijkheden voor de haven van Antwerpen en het Waasland. Terwijl het Plan-MER de capaciteit van de containerterminals in de haven, inclusief Saftingendok, raamt op maximaal 17 à 18 miljoen, kunnen op basis van de huidige gebruikscijfers en geraamde capaciteiten van de operatoren op de rechter- en linkeroever samen, nu al het overslagvolume containers aan bestaande kaaien geraamd worden op ca. 19 miljoen TEU en meer. (zie Resource Analysis)

Met extra ca. 10 miljoen TEU voor het Saftingendok die het Plan-MER nog voorziet, overtreft Antwerpen ruim de vereiste EOS-capaciteit, ook als men er van uitgaat dat een functionele werking

van de terminals een kruissnelheid van 80 % van het maximum vereist.

BESLUIT

Antwerpen domineert het Vlaamse havenlandschap. Wat maritieme industrie betreft bestaat deze er in hoge mate uit petrochemie, chemie en fijn chemie. Containers domineren de overslagactiviteiten, het wordt bijna een monocultuur. Logistiek levert er werkgelegenheid, ook voor minder geschoolden. De groei ruimte voor containerbehandeling binnen het MMHA beantwoordt ruim aan de vereisten. Het Waasland ligt op de centrale as Rotterdam- Antwerpen/ Waasland-Rijsel. De internationale bereikbaarheid van het Waasland wordt hierdoor verzekerd. Mits het creëren van een goede modal-split tussen de diverse transportmodi, een gedurfd netwerk van hoofdwegen, spoorwegen en de aan- en afvoer van goederen met de binnenvaart over de Zeeschelde sluit men internationaal aan op Europa. De vereiste bijkomende hoofdwegen moeten adequaat zijn en geen geklungel uitstralen dat het interne Wase verkeer zal verstoren. De Waaslandhaven is een natuurlijke haven. Terwijl Linkeroever 44% van die haven zal innemen, geniet de haven over 91,6 % van de natuurcompensaties op zijn zijde. Het Waasland moet naar beheer en verantwoordelijkheid bij de inbreiding en uitbouw van de haven zijn rechten krijgen voor de inspanningen die het levert inzake oppervlakte, milieu- en verkeerslasten. Enkel de naamgeving 'Antwerpse Waaslandhaven' als zoethouder volstaat niet. De as Sint-Niklaas/Beveren-Melsele/Zwijndrecht werd een woonas met uitgebreide faciliteiten. Ook aantrekkingskracht van Stekene / St-Gillis-Waas is betekenisvol. Het Waasland bezit met de Waaslandhaven in Vlaanderen verhoudingsgewijs de beste opportuniteiten voor expansie, welvaart en welzijn. De Waaslanders moeten die kansen grijpen.

Het welvarend Waasland wordt verder meegesleurd door de groei-pool Antwerpen. Het Waasland is geen 'Hinterland', ook geen 'achterland', maar welvarende subregio in Oost-Vlaanderen, dank zij de trekkersfunctie van de Waaslandhaven en de haven van Antwerpen.

NOTEN

1. SIWE: Steunpunt voor Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed.
2. Op 7 mei 2010 was men in volle voorbereiding voor het wereldkampioenschap voetbal in Zuid-Afrika.
3. Actueel is dit nu (2010) één van de problematieken voor de aanleg van een Europese binnenvaartverbinding tussen Zeebrugge en de Leie via het Schipdonkanaal.
4. En voor sommigen ook om ook de bloementjes buiten te zetten.
5. De tekst van de bijdrage *De eeuwige Schelde? Ontstaan en ontwikkeling van de Schelde* dateert van 1994. Er werd niet nader ingegaan op de ontwikkelingen van na 1990. Aldus is de bijdrage wetenschappelijk een uniek onbevungen document versus de divers stromingen (natuurlijkheid, veiligheid en toegankelijkheid) die soms een ander beeld ophangen van de evolutie van de Schelde. De auteur legt op puur wetenschappelijke basis de evolutie uit van het Schelderegime en de relatie met zeespiegelrijzing. Leidraad is dat deze zeespiegelrijzing niet een wordingsproces is van de 21ste eeuw, maar een evolutie van 2000 jaar ontwikkeling van de rivier. Het erosiemechanisme waarvoor het getij als een werkelijke motor fungeert, is blijkbaar al vele eeuwen draaiende.
6. Het is pas in de 20ste eeuw dat intensief artificieel baggerwerk noodzakelijk was om de zeereuzen naar Antwerpen te kunnen laten opvaren.
7. Verder in deze bijdrage wordt aangegeven dat met het inrichten van wetlands men nu het omgekeerde argumenteert, waarbij het wetland de toegankelijkheid van de rivier zou bevorderen door een hoger getijvolume. De geschiedenis getuigt van het omgekeerde.
8. De zeespiegelrijzing met gemiddeld 25 cm per eeuw heeft sinds de jaartelling geleid tot kusterosie en inbraken van de strandwal met vorming van de zeegaten. Stormvloedten werkten in ter hoogte van de mondingen. De algemene erosie in de rivieren werd echter meer bepaald door het gemiddeld getij. De mens bevorderde de ontwikkeling door systematisch bedijken van overstroombare gebieden en afdammen van zijgeulen (laatste grote ingrepen Kreekrakdam/Oosterschelde omstreeks 1868 tot 1870, de Braakman omstreeks 1952 en de Sloehaven omstreeks 1964). Baggerwerken versterken ook de getijdevoorplanting, en creëren vooral dalende laagwaterstanden. Over de eeuwen heen is het gemiddeld getij, de dwarssectie van de rivier en het gemiddeld debiet in belangrijke mate verhoogt. Het volume naar de kunstmatige langdurige militaire inundaties van de polders (fungeerden als potpolders) en het hierna toestromende tijdebieten, vormden een niet onbelangrijk percentage van de Scheldedebieten ter plaatse. Door nu opwaarts een ontpoldering uit te voeren zal naar analogie, relatief gezien, in verhouding afwaarts het debiet in de rivier (beperkt) toenemen, en zal de erosie afwaarts (beperkt) versterken. Opwaarts daalt relatief het hoog tij bij stormen. Dit overzicht relateert de functionaliteit van het ontpolderen. Experts ter zake concluderen dat aan de invloed van het aftoppen van de hoogwaterstanden door artificiële overstromingsvelden duidelijk grenzen zijn gesteld. Deze overstromingsvelden verruimen het ecologisch belang van de brakwaterzone, maar gecontroleerde overstromingsgebieden geven slechts tijdelijk en lokaal enig soelaas. Een volledige beveiliging van de opwaartse gebieden ten aanzien van de immer stijgende stormvloedstanden door de eeuwen heen kan enkel mits de bouw van een stormvloedkering. Waterbouwkunde in de rivier geschiedt dus binnen een nauwe band van mogelijkheden.

9. Het sas (sluis) in Bornem is op één na het oudste waterbouwkundig werk in België en het oudste in Vlaanderen. De sluis dateert uit 1592.
10. Zie verder onder hoofdstuk 8.
11. TAW : Tweede Algemene Waterpassing
12. Waarvan de helft zeevaart
13. Meerwerken en termijn verlengingen: verrekeningen waren toen ook al ingeburgerd, want de aanbestedingsprijs bedroeg ca. 38 miljoen frank.
14. Het duurde inderdaad iets langer dan oorspronkelijk gepland, maar in de hedendaagse context van vertragingen tijdens de voorziene aanlegperiodes, is dit verwaarloosbaar.
15. Met uitzondering van Lillo-Fort.
16. ACUSH: Ambtenaren Commissie voor de Uitbreiding van Stad en Haven.
17. Ook toen was het al een traditie dat meerdere planvarianten circuleerden.
18. DOLSO: Dienst Ontwikkeling LinkerScheldeOever: Als taken had DOLSO onder meer de realisatie van de Kallosluis, toegangseul, Beverentunnel, dokken, wegen, spoorwegen en aanleg van haventerreinen. Ook overleg met Nederland in voorbereiding tot de opmaak van een Baalhoektractaat (Waternverdragen) stond op de opdrachtenlijst.
19. De twee andere onderdelen betroffen de 'afsnijding van de Bocht van Bath' (bocht Verschaeve) voor de verbetering van de toegang van de haven van Antwerpen op de Rechteroever en de regeling van het 'Maaswater'. Dit laatste was nuttig voor Nederland en betrof Waals water, de twee andere hoofdzakelijk nuttig voor Vlaanderen.
20. Alle dokken kregen van de ingenieurs een nummer. De auteur van dit artikel kon meerderen overtuigen om de benaming van de dokken en menig infrastructuurwerk of weg, naar naamgeving te koppelen aan plaatselijke elementen of locaties.
21. Procedure aangevat op 10 november 1982 en goedgekeurd in de zitting van 4 januari 1985. Ondertussen was het beheer statuut ook in voege getreden.
22. VTE: VolTijds Equivalent aan werkgelegenheid
23. Federalisering van België : Wetten van 8-8-1980 en 8-8-1988.
24. Diverse polders: Kallo-, Beveren-, Sint-Anna-Ketenis- en Kleine Doelpolder.
25. Deurganckdok nam een deel in van hierboven aangegeven 'diverse polders' (deel Kleine Doelpolder en Kallopolder)
26. Niet inbegrepen de natuurcompensaties in de omgeving van Prosperpolder en in de Arenbergpolder.
27. MMHA: Meest Maatschappelijk Haalbare Alternatief.
28. Het betreft het Delwaidedok (1975-1980), talrijke renovatiewerkzaamheden in de oude haven (1980-1985), de Berendrechtsluis (1982-1988), Europaterminal (1987-1990) en de Noordzeeterminal (1995-1997).
29. Dit betreft het Vrasenedok (1982- 1988) en het nog niet afgewerkte Verrebroekdok (1996-20XX).
30. Zie nog steeds de immense grote oppervlakten niet gebruikte haventerreinen in Marseille-Fos, Le Havre en Duinkerken. Pas nu wordt in Wilhelmshaven een olieterminal omgebouwd tot containerterminal. In Amsterdam en de Eemhaven liggen er nog ongebruikte dokken.
31. In de jaren zestig van vorige eeuw bedroeg de terreindiepte achter een kaaimuur ca. 50 m (Noordzijde Churchilldok). De ruimte van 400 tot 700 m omheen de dokken van de Waaslandhaven zijn thans nog steeds up-to-date afmetingen.
32. Startnota Containerkaai/dok West: september 1995.

33. De oorspronkelijke opdracht van de Vlaamse Regering vereiste de opmaak van een strategisch plan voor elke Vlaamse zeehaven binnen de 2 jaar. Onder meer door allerlei steeds bijkomende vereisten en procedures duurde de gehele opmaak meer dan tien jaar. Dit is duidelijk buitensporig. Door de tijdsduur werd het plan steeds opnieuw beïnvloed door de sterke dynamiek van het havengebeuren en de wijzigende externe internationale omstandigheden.
34. TEU: Twenty Equivalent Unit, een container met een lengte van ca. 6 meter.
35. In 2010 haalde de Waaslandhaven een goederenvolume van 28,4 miljoen ton, waarvan 16,7 miljoen ton of 1.468.748 TEU. Ongeveer 59% van de goederen worden in containers behandeld. De Waaslandhaven recupereert hiermede opnieuw trager (+11,8 %) de crisis 2008-2009 dan de Rechteroever (+ 13%).
36. Zie onder hoofdstuk 7, naar de overslagcapaciteit per meter kaaimuur en oppervlakte haventerrein.
37. Startnota Containerkaai/dok West. Haven van Antwerpen Waaslandhaven
38. Plus 1 miljoen TEU aan binnenvaartverkeer.
39. Het project Deurganckdok had in zijn ontwerpfase al een zeer hoge kostenbatenratio.
40. In feite zou de schrijfwijze 'Saftingen' moeten zijn, omdat het niet de bedoeling is te verwijzen naar het Land van Saeftinghe maar naar de woonkern Saftingen (gedeelte van Doel) die op deze plek gelegen is. Maar het blijft moeilijk een historische benaming gangbaarheid te geven eens een foute schrijfwijze al te lang is ingeburgerd. Er is echter hoop; in het Plan-MER Haven van Antwerpen wordt nu toch voor het eerst consequent de juiste schrijfwijze gebruikt.
41. Wordt behandeld in hoofdstuk 9
42. Uitzondering de vlucht naar het noorden (1585) van de niet katholieke bevolking van Antwerpen.
43. Voor de gemeente Zwijndrecht wordt enkel de deelgemeente Zwijndrecht beschouwd, zonder de deelgemeente Burcht.
44. Hoewel de E34/A11 een autosnelweg is, gebruiken we verder de term Expresweg voor de E34, omdat deze regionaal nog steeds zo het meest bekend is.
45. Vermoedelijk een afstand van een deel van de oorspronkelijke gemeente aan een ander gemeente.
46. Betreft de deelgemeenten Beveren, Melsele, Vrasene en Haasdonk.
47. Betreft Oorderen, Wilmarsdonk, Oosterweel, Lillo en de gemeente Zandvliet, Berendrecht, Kapellen- Hoevenen en Ekeren.
48. Op Rechteroever betrof het een vergelijking tussen o.m. de gemeenten Stabroek, Kapellen (incl. Hoevenen) en Ekeren
49. Op basis van de huidige bruto oppervlakte van de haven aan 3 ton/m² en het feit dat destijds ook een groot aandeel van de ruimte gebruikt werd voor industriële activiteiten, zou de Antwerpse haven nu ca. 392 miljoen ton kunnen verwerken. In 2008 bedroeg de overslag ca. 189 miljoen ton. Het EOS plan raamde de haven op ca. 300 miljoen ton anno 2030. Uiteraard haalt men veel meer dan 3 ton/m² op een containerterminal, maar zoals destijds dient men een vergelijk te maken over gans de bruto oppervlakte van de haven. Deze bevat dus immense terreinen met nog lage gebruiksrendementen.
50. In de zestiende eeuw was de meesterdrukkerij en uitgever Christoffel Plantijn de nummer één en grootste en belangrijkste in Europa.
51. Meer 60 % van het passagiersverkeer op de snelwegen rond Antwerpen heeft de stadskern Antwerpen en onmiddellijke omgeving (Deurne, Borgerhout, Berchem,..) als bestemming.

52. Het totaal aan eigen en aanvullende belastingen voor Zwijndrecht en Beveren wordt in 2005 op 12.162.733 € respectievelijk 38.077.072 € geraamd.
53. In absolute waarde heelt Beveren het hoogste cijfer met ca. 19 miljoen € (2005)
54. De Vlaamse Overheid implementeerde de HRL slechts in 1996 en de VRL op 17 oktober 1987. Deze laatste werd pas in 2002 bijgestuurd (niet-integraal werd integraal) volgens de Europese zienswijze.
55. De waardevolle habitats in het “niet-integraal” gebied betroffen ca. 300 ha “slikken en brakwaterschorren, dijken, krekken en hun oevervegetatie”. Omdat ze moeilijk grafisch aan te duiden waren, werd de aard van de habitat omschreven en vermeld dat de waardevolle habitats gelegen waren binnen een omliggend terrein van 7.609 ha in het Schorren en polders van de Beneden-Schelde.
56. Een specifiek voorbeeld is de voorhaven van Zeebrugge, waar ook oorspronkelijk wateroppervlak binnen de toen toekomstige havendammen, mede in de oppervlaktebepaling werd gerekend.
57. Omdat het begrip “niet-integraal” niet bij de Europese Unie bekend was, werd door de Vlaamse minister het gehele gebied omgezet tot “integraal gebied”, waardoor ca. 5.000 à 6.000 ha VRL gebied werden en deze in plaats van de 300 ha dienden gecompenseerd.
58. Dit is meer dan het 2,5 à 3 maal dan oorspronkelijk voor de linkeroeverhaven was voorzien, aangezien de gehele haven voor het grootste deel op de rechteroever ligt.
59. En eigenlijk 47% als je in verhouding ingenomen (landbouw)oppervlakte rekent.
60. Naar oppervlakte en goederenvolume, maar niet naar werkgelegenheid.
61. Verhouding industrie in de haven (Maatschappij Linkeroever) versus overslag (Havenbedrijf)
62. Eric Van Hooydonk: juridisch onderzoek van alternatieve beheerformules voor de Waaslandhaven (2005–2006)
63. In feite zou de schrijfwijze ‘Saftingen’ moeten zijn (zie eerdere voetnoot).

BIBLIOGRAFIE

- BELLE, Juliaan. Van. (1999, 2000, 2001, 2003). *Het Zwin (Deel I, II, III en III bis)*. Maldegem: Van Hoestenbergh NV.
- BINNEMANS, Roger, V. C. (1991). *Atlas van Antwerpen : Evolutie van een stedelijk landschap van 1850 tot heden* (Vierde druk ed.). Antwerpen: Petraco-Pandora.
- BREDAEL Lutgard (1984). *Antwerpen tussen polder en haven*. Antwerpen: Stichting Mercator-Plantijn vzw. Roeselaere: Concordia.
- COEN,Ivo. (2008). *De eeuwige Schelde? Ontstaan en ontwikkeling van de Schelde*. Borgerhout-Antwerpen Waterbouwkundige Laboratorium 1933-2008: Digitale drukkerij Vlaamse Overheid
- DECKERS, Peter. (2010). *Jaarverslag 2009*. Kallo (Beveren): Maatschappij Linkerscheldeoever.
- DEVOS, Greta, ASAERT Gustaaf, SUYKENS Fernand (2004). *De Antwerpse Naties, zes eeuwen actief in haven en stad*. Tiel: Lannoo.
- ESCA. (2006). *Studie naar de verdeling van de baten en de lasten van de Waaslandhaven*. Antwerpen: ESCA in opdracht van Interwaas.

GUNS, Pierre (2008). *Historische evolutie van het polderlandschap langs de linker Scheldeoever*, Borgerhout-Antwerpen Waterbouwkundige Laboratorium 1933-2008: Digitale drukkerij Vlaamse Overheid

PEETERS Chris, FACON G, VANDENDRIESSCHE P, VAN VAERENBERGH G. (1995). *De haven als economische motor van de regio : financieel-economische relaties van de mainport Antwerpen*, Leuven Apeldoorn: Garant

RESOURCE ANALYSIS: *Plan-Mer over het strategisch plan voor en de afbakening van de haven van Antwerpen en haar omgeving*: Niet-Technische Samenvatting: Opdrachtgever: Vlaamse Overheid, Departement Mobiliteit en Openbare Werken, afdeling Haven- en Waterbeleid, Documentnummer: 5136-5040-065-08, Versie: 4, 15 september 2008

SMITZ, Herbert, FOULON Albert, BLOMME Jan (1995), *Containerdokkaai West*, Sint-Niklaas, Afdeling Zeeschelde

SMITZ, Herbert. (2011). *Beknopte omschrijving van de ontwikkeling van de haven van Antwerpen de voorbije 75 jaar en de relatie tot de Scheldepolders van de Beneden-Zeeschelde. Deel 1*: Borgerhout-Antwerpen Waterbouwkundige Laboratorium 1933-2008: Digitale drukkerij Vlaamse Overheid.

SUYKENS, Fernand. (1991). *Antwerp The New Spring*. (D. Nedwman, Vert.) Antwerpen: MIM NV.

TVH - Haven 2030 (15 september 2008). *Plan-Mer over het strategisch plan voor en de afbakening van de haven van Antwerpen in haar omgeving*. Antwerpen: TVH - Haven 2030.

VOET, Leon. (1974). *De Gouden Eeuw van Antwerpen*. Antwerpen: Mercatorfonds.

WEBERS, Harry, JANSSENS, Jan, PEETERS Chris. (2006). *Het economisch en financieel belang van de haven van Antwerpen op regionaal en lokaal niveau*, Leuven Apeldoorn: Garant

OVER DE AUTEURS

Johan Verberckmoes (° Sint-Niklaas, 1962) is hoogleraar cultuurgeschiedenis van de nieuwe tijd (16de-18de eeuw) aan de Katholieke Universiteit Leuven en momenteel vicedecaan onderwijs van de faculteit Letteren. Hij publiceert over humor en kluchtboeken, over de verbeelding van overzeese culturen, en over adellijke levensstijl.

Thomas Van Driessche (° 1969) is historicus en werkt als erfgoedonderzoeker bij het Agentschap Onroerend Erfgoed (vroeger Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed). Hij is bestuurslid van de K.O.K.W. sinds 1996.

Marleen De Smedt (° Sint-Niklaas, 1956) werkte als verpleegkundige A1 (1977-2010) o.a. op de dienst Intensive Care van het AZ-Temse (1982-2005). Ze is bijzonder geïnteresseerd in geschiedenis in het algemeen en archeologie van het Waasland in het bijzonder.

Paul Vanden Bavière (° Lokeren, 1944) is licentiaat moderne geschiedenis (K.U. Leuven), journalist en historicus. Als journalist is hij uitgever van *Uitpers. Webzine voor internationale politiek* (www.uitpers.be). Hij publiceerde als historicus verscheidene bijdragen over de geschiedenis van Lokeren en het Waasland.

Cor Vanistendael (° Leuven, 1971) studeerde Oost-Europese Talen en Culturen aan de Universiteit Gent (1990-1995) en werkte eerst in de privé, om later over te stappen naar de erfgoedsector. Hij werkte mee aan de vernieuwde opstelling van het Museum Vleeshuis in Antwerpen en specialiseerde zich verder in dansgeschiedenis. Hij hoopt te doctoreren aan de faculteit Kunstgeschiedenis en Geschiedenis aan de Universiteit Gent met een werk over “De verspreiding van nieuwe dans-repertoires via Burgerlijke muziek sociëteiten in de Frans-Hollandse Periode in Vlaanderen”. Zijn artikel in de *Annalen* moet gezien worden als een eerste bijdrage tot dit lange termijnproject.

Harry van Royen (° Hamme, 1965) is licentiaat geschiedenis (Universiteit Gent). Hij assisteert als vrijwillig wetenschappelijk medewerker bij de cursus Oefeningen Ecologische Geschiedenis aan de

Universiteit Gent en bereid een doctoraat voor rond de steenkoolgasnijverheid. Hij is momenteel als deskundige verbonden aan het SteM te Sint-Niklaas, ter voorbereiding van het Mercatorjaar in 2012.

Tine Van Osselaer (°Lokeren, 1979) studeerde klassieke filologie (2001) en geschiedenis (2004) aan de Universiteit Gent. Ze was medewerkster van het FWO-project ‘Op zoek naar de goede katholieke m/v. Feminisering en masculiniteit in het katholicisme in België sinds de vroegmoderne tijd (ca. 1750-1950)’ en promoveerde aan de KUL met het proefschrift ‘The pious sex. Catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c.1800-1940’. Als postdoctoraal onderzoeker werkt ze aan een studie over Mariaverschijningen in België in het interbellum.

Johan Dambruyn (°Gent, 1965) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent (doctor in 2000) en archivaliek aan de Vrije Universiteit Brussel (master in 2006). Van 1996 tot 2003 was hij als aspirant en vervolgens postdoctoraal onderzoeker-docent verbonden aan de Vakgroep Nieuwe Geschiedenis van de Universiteit Gent. Sedert 2006 is hij werkzaam in het Rijksarchief: eerst als rijksarchivaris te Beveren, vervolgens als diensthoofd van het Rijksarchief te Ronse (2009) en sedert 2010 als diensthoofd van het Rijksarchief te Beveren.

Marcel Ryssen (°Elsene, 1927) is letterkundig regent en was leraar Nederlands aan humaniora-afdeling van de Broederschool te Sint-Niklaas. Hij publiceerde over literatuur in en betreffende het Land van Waas, onder meer over het middeleeuwse epos “Van den vos Reynaerde”.

Herbert Smits (°Eeklo, 1946) is burgerlijk bouwkundig ingenieur (Rijksuniversiteit Gent). Hij was werkzaam bij het Ministerie van Openbare Werken en betrokken bij de uitbouw van het havenbeleid en de strategische plannen van Vlaamse zeehavens. Hij specialiseerde zich in waterbouwkunde en de afwatering van de polders. Hij is sinds 2010 bestuurslid en webmaster van de K.O.K.W.

